יגאל משה ישראל • יגאל בלדגרין • ציון סולימן

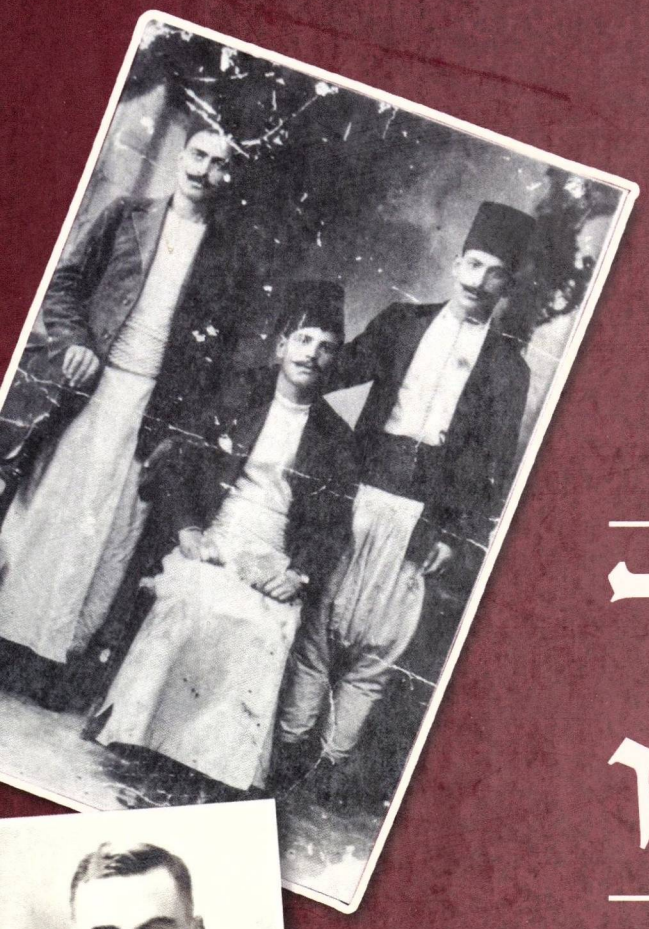

מעבר לנהר באו אבותינו

היהודים באורפה ובדרום־מזרח טורקיה,
עלייתם לארץ ישראל והתערותם בה

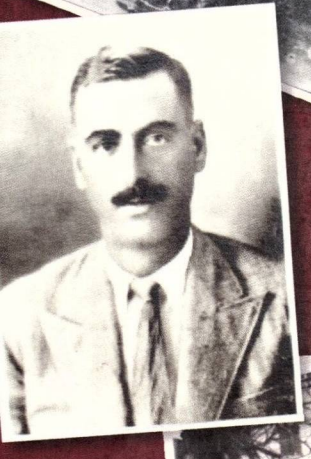

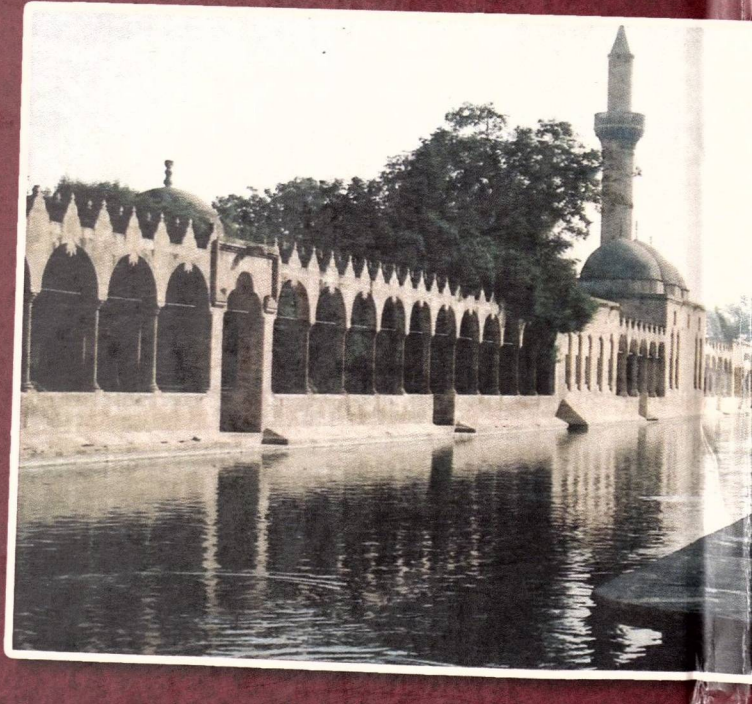

מעבר לנהר באו אבותינו

היהודים באורפה ובדרום־מזרח טורקיה
עלייתם לארץ ישראל והתערותם בה

יגאל משה ישראל • יגאל בלדגרין • ציון סולימן

מעבר לנהר באו אבותינו

היהודים באורפה ובדרום־מזרח טורקיה
עלייתם לארץ ישראל והתערותם בה

Digitized by Project Zikaron
Touro University-NY Libraries
www.zikaron.tourolib.org
2024

הוצאת מוזיאון ראשון לציון

Yigal Moshe Israel • **Yigal Baldgreen** • **Zion Suliman**

Our Forefathers Came from Beyond the River

The Jews in Urfa and South East Turkey, and their Immigration to the Land of Israel.

עריכת לשון: **שלומית הנדלסמן**

איור וקונספט עטיפה: **אבשלום סולימן-אלטשולר**
צילום עטיפה: **איל פנקס**
עיצוב עטיפה: **חיה יאנקובסקי**

סדר, עימוד ועיצוב: **מאיר ברייער**

הוצאה לאור: **דפוס משכן, בית שמש**

מסת"ב: 978-965-555-685-8

העמותה לשימור מורשת יהדות אורפה בראשון לציון ובירושלים

maymonshlomo@walla.co.il

© כל הזכויות שמורות לעמותה לשימור מורשת יהודי אורפה בראשון לציון

נדפס בישראל - תשע"ג
Printed in Israel - 2013

Digitized by Project Zikaron
Touro University-NY Libraries
www.zikaron.tourolib.org
2024

ספר זה מוקדש באהבה לעמליה ויוסף כדר ז"ל

עמליה בת דיאמנטינה וחיים חיון ז"ל, נצר למשפחת רבנים מלוב, נכדתו של הרב כמוס פלאח אב בית הדין של בנגאזי. נולדה ב-1929 בבנגאזי. נכלאה במחנה הריכוז ג'אדו ליד טריפולי. ניצלה מתופת הנאצים ועלתה לארץ ישראל ב-1949.

יוסף בן אסתר ואברהם כדר ז"ל נולד באורפה ב-1919. הגיע לירושלים ב-1931 בתום שלוש שנים של מסע מפרך.
עמליה ויוסף נישאו ב-1949 ובנו את ביתם בשכונת האורפלים בראשון לציון.
אנשי עמל ועבודה, אוהבי חכמה ודעת, יראי שמים שידם פתוחה לכל נצרך.

גידלו משפחה לתפארת וחיו זו לצד זה שישים שנה באהבה, בהרמוניה ובכבוד הדדי.

הספר יוצא לאור בתרומת בנותיהם ובניהם של עמליה ויוסף כדר ז"ל.

שלמי תודות

עבר לנהר באו אבותינו מספר את סיפורן של קהילות היהודים העתיקות באורפה ובדרום־מזרח טורקיה. אזור זה, בקצה הצפוני של הסהר הפורה, הוא ערש התרבות האנושית. זו ארצם של אברהם ושרה, שאליה נשלח אליעזר עבד אברהם כדי להביא כלה ליצחק; לשם נמלט יעקב אבינו ומשם חזר עם רחל ולאה. מעשה אבות סימן לבנים - האורפלים, "הכשדיים", בני חרן, היו בין חלוצי העלייה הראשונה בשלהי המאה התשע עשרה. הללו, ש"אין בהם הכישרון להכריז על עצמם", נתנו חילם למפעל הציוני הלכה למעשה, בהתיישבות, בהגנה ובתרומה לכלל.

הארכיאולוג ד"ר יגאל משה ישראל והאנתרופולוג יגאל בלדגרין ז"ל עמלו בשקידה והעניקו לנו מחקר מעמיק ומפורט, ראשון מסוגו, על הקהילות שהיו ואינן. האחד, כבן למשפחת באשר האורפלית-ירושלמית, והשני מתוך אהבתו לשכניו בנחלאות. מחקרם נערך ברגע האחרון, שכן "ארץ האבות" בדרום־מזרח טורקיה התרוקנה מיהודים, שרידי נוכחותם הולכים ונמוגים ואחרוני הבאים משם מתמעטים. אנו, צאצאי הקהילות, מודים להם ולכל מי שסייעו בידם להנציח את תרבותנו העתיקה. במיוחד, לפיבי, גלעד-אברהם וערבה-שרה, שעמדו לצדו יגאל משה ישראל בשנות המחקר הארוכות. לבנו דואב עם רחל ודנה על יגאל בלדגרין ז"ל, שלא זכה לראות את פרי עמלו, ואינו עמנו לחגוג את הוצאת הספר לאור.

חלקו הראשון של **מעבר לנהר באו אבותינו** מסתיים בהתיישבות האורפלים בשכונת נחלאות בירושלים. החלק השני מוקדש לשכונת האורפלים בראשון לציון. זמן קצר אחרי שעלו לירושלים, אבותינו הגיעו לראשון לציון והחלו לעבוד ביקב המפורסם שייסד הברון רוטשילד. כך היו לקבוצה הראשונה - אחרי שש עשרה משפחות המייסדים - שהכתה שורש במושבה. החלק השני משלים אפוא שלושה מעגלים: הוא מספר את תולדות שכונת האורפלים בראשון לציון, מאיר פרק מרכזי בתולדות מושבה זו, שטרם נחקר די צרכו, ושופך אור על תרומתם הייחודית של העולים מארצות המזרח להתיישבות הציונית.

ראשיתו של המסע בשנת תש"ע (2010), עת חגגנו מאה שנים לייסוד "מקור חיים", בית הכנסת האורפלי בראשון לציון. החגיגות כינסו אותנו בצוותא והולידו בלבנו רצון לתעד את סיפורה המופלא של העדה ואת תולדות השכונה. "מעבר לנהר באו אבותינו" הוא הביטוי העמוק לנחישותם של האבות להיאחז באדמת המולדת. ובמיוחד, למסירותן של הנשים והאימהות, שהיו הכוח המניע במסע הרגלי לארץ ישראל, בבניית השכונות בירושלים ובראשון לציון ובטיפוח המשפחות.

שלוש שנים עמוסות ומפרכות הולידו את מעבר לנהר באו אבותינו, המוגש לקוראים במסגרת חגיגות מאה ושלושים שנה לייסוד ראשון לציון. אנו מודים לד"ר יגאל משה ישראל, שתרם גם לחלק השני של הספר, ועמו לאילת אסקוזידו ולעורכת שלומית הנדלסמן.

תודה מיוחדת לדב צור, ראש עיריית ראשון לציון. דב, יליד השכונה, הכיר בחשיבות מפעל ההנצחה ותמך בהגשמתו - מחגיגות המאה לייסוד "מקור חיים" ועד להוצאת הספר. ועמו, לגלעד וייס ולחיה ברנפלד, שסייעו באופן מעשי בכל שלב ושלב.

המפגש עם זיכרונותיו של אבי, מרדכי בן יצחק ומזל סולימן, היה בעבורי מפגש מחודש עמו. ואני נזכר בגעגועים בהורינו שטרחו להפקיד את זיכרונותיהם במוזיאון ראשון לציון אצל המתעדות דאז - רחל גיסין, מירי ברניצקי, תרצה

חביב-גרין, חנה רוטשילד-קוזי, יוספה פוחצ'בסקי, יהודית לנדאו ושולי מלכין ז"ל. חובה נעימה היא להודות לנאוה קסלר, מנהלת מוזיאון ראשון לציון, ולאגודת ידידי המוזיאון בראשות שמואל שצקי, שהעניקו אכסניה מכובדת להוצאת הספר. לעובדות המוזיאון - ד"ר דליה גריפי, נילי כהן ועדי רובין ש"חפרו" בארכיון המושבה ומצאו תיעוד רב ערך, המתפרסם כאן לראשונה. ועמן, לזוהר זפרני, שסייע בכל הנדרש.

לעשרות בנות ובני העדה האורפלית, שהתגייסו למצוא מסמכים ותמונות, להעלות זיכרונות ולשחזר עדויות, עד שנשלמה התמונה הרחבה של השכונה מפיסות החיים של יוצריה. במיוחד, לחברי העמותה לשימור מורשת יהודי אורפה בראשון לציון - אברמי חממי, שלמה-מומי מימון ובדי רהב-סולימן. ולחברי הנהלת בית הכנסת "מקור חיים" - עזרא לוי, שלמה מזרחי ואחי שאול סולימן. ועמם, לאַחַי וְרֵעָי עמוס וחיים כדר, פרופסור אברהם אלירז, שרה סולימן-הדה, אליהו מזרחי, מרים אפרים-מזרחי, יפה בת מילכה חממי, בדי סולימן, קובי רז-מזרחי, אברהם בן שלמה כדר, משה בן עובדיה כדר, קובי אפרים, זורי מזרחי, עליזה בת שמעון סולימן; לחברי העמותה לשימור מורשת האורפלים בירושלים, מאיר מיכה ואלי לוי; להרב אחיה אמיתי ורעייתו גילה, בתו של הרב חיים דוד הלוי זצ"ל; לאחותי, ציפי לוי, ולאחי, יצחק סולימן. תודה מיוחדת לבן דודתי מוטק'ה שגיב-סמיטנקה, שסרק עבורנו מאות תמונות לזיכרון עולם.

לד"ר אברהם כדר, בן משפחה ויליד השכונה, שהישגיו המרשימים ברחבי תבל לא השכיחו ממנו את שורשיו. תמיכתו בספר זה מצטרפת למפעלי חינוך והשכלה רבים, שהוא יוזם ומפיץ למען הרבות חכמה ודעת.

למשפחת אלטשולר, בני העלייה הראשונה ממייסדי רחובות, חלוצי מספרי סיפורם של האורפלים: גרשון גרא ז"ל, בנה של יהודית אלטשולר, סיפר על תולדות העדה במסיבת כלולותינו, וספריו הרבים הם דגם ומופת לספר זה. חמותי, חרות אלטשולר, חיברה פואמה לייסוד גן האחים סולימן בכניסה לראשון לציון והעניקה לנו השראה לשם הספר. גיסתי, הילה אלטשולר, פרסמה בעיתונות הכתובה את סיפורם של הצברים האורפלים הראשונים במושבה.

לדפנה נתניהו ולשולה מכנס, שחלקו עמנו ידע רב ערך על אבי המשפחה, הנדבן המופלא אברהם מרכוס ז"ל; לפרופסור חמי גוטמן ולמוזיאון נחום גוטמן, שהעניקו לנו רשות לשלב רישום של נחום גוטמן ז"ל בספר; לצוות דפוס משכן; שמואל אדרי, מאיר ברייער וחיה יאנקובסקי, שהקפידו על כל תו ותו והוציאו ספר נאה ונגיש.

ואחרונים חביבים, צעירי העדה, שהתגייסו לתמוך במפעל השימור וההנצחה ועליהם מוטלת האחריות להמשיכו. ובמיוחד לפלג אלימלך, מושיקו ומודי לוי, שאול ישעיה ושי לוי; לבני האהוב אבשלום סולימן-אלטשולר, שצייר ועיצב את עטיפת הספר, רעייתו ענת ובנותיהם אביגיל ואלומה; בתי מחמל עיני חמדת ובעלה רועי פיאטקה, שהתלהבותם מעידה כי מאמצינו לא היו לשווא. תודתי לרעייתי האהובה ד"ר מור אלטשולר-סולימן, שהשקיעה בספר את כישרונה וניסיונה מתוך הזדהות והכרה, שסיפורה של התנועה הציונית אינו שלם בלי לכלול בו את תרומתם של העולים מן המזרח לתחיית עם ישראל בארצו.

ציון סולימן (סלאי)

העמותה לשימור מורשת יהודי אורפה בראשון לציון, תשע"ג

תוכן העניינים

חלק ראשון: "ארץ האבות", קהילות היהודים באורפה ובדרום־מזרח טורקיה

מבוא: הרקע לכתיבת המחקר ומקורותיו 15

יגאל-את-יגאל
מחקר קרוב ללב
לֶךְ לְךָ מֵאַרְצְךָ
ספרות הנוסעים מימי הביניים ועד המאה העשרים
הממצאים הארכיאולוגיים

פרק ראשון: היהודים בדרום־מזרח טורקיה בתקופת האימפריה העות'מאנית 31

ה'מילט'
בית הכנסת
החיים הדתיים והרוחניים בקהילות
הקשרים בין הקהילות בדרום־מזרח טורקיה לבין קהילת חאלב

פרק שני: הקהילות היהודיות בדרום־מזרח טורקיה 41

מחוז אורפה: אורפה, חרן, סיוורק, בירג'יק.
מחוז מרדין: מרדין, נציבין-נוסיבין, קמישלי, ג'זירה.
מחוז דיארבקיר: דיארבקיר, צ'רמיק.
מחוז גזיאנטפ: גזיאנטפ [עינטאב], קיליס, ניזיפ.
מחוז מארש: מארש.
מחוז אנטקייה: אנטקייה [אנטיוכיה].
מחוז אדנה: אדנה.
מחוז ניג'ד: ניג'ד.
מחוז ג'ולמריק: ג'ולמריק [חאקארי], שמדינאלי [סימידינאן]
מחוז ואן: ואן, באצ'קלה.
חברת כל ישראל חברים (כי"ח) ופעילותה בקרב הקהילות היהודיות בדרום־מזרח טורקיה
התנועה הציונית ותוכנית ארם נהריים
מעמדה של האישה האורפלית

פרק שלישי: הבית ואורחות החיים 129

המתכונת המסורתית של הבית העירוני בדרום־מזרח טורקיה
ה'איוואן'
בית המרחץ
אורפה: האדריכלות העירונית ואורחות החיים
בישול, תאורה וחימום הבית
המים - שתייה, רחצה, ניקוי וכביסה
מזון, הכנות לחורף, אפיית הלחם
לבוש, תכשיטים.
מאכלים יהודיים מסורתיים מדרום־מזרח טורקיה

פרק רביעי: מחזור החיים 159

הטקסים
החתונה
המילה
הופעת השן הראשונה
הנחת התפילין
מנהגי אבלות
אמונות ורפואה עממית

פרק חמישי: מחזור השנה 169

שבת
חגים ומועדים

פרק שישי: אורפה בירושלים - ה"נחלאות" 173

חלק שני: שכונת האורפלים בראשון לציון

פרק ראשון: לבנות ולהיבנות 193

האורפלים וההתיישבות הציונית
ראשוני האורפלים מגיעים לראשון לציון
העבודה ביקב
שביתת הפועלים הראשונה בארץ ישראל ב-1901
השביתה ב-1923

פרק שני: ייסוד שכונת האורפלים 203

רכישת המגרשים הראשונים ב-1907
בניית הבתים הראשונים
במלחמת העולם הראשונה (1914-1918)

פרק שלישי: התרחבות 213

מצאנו מים
"משכו אחד את השני" - הגל השני של מתיישבים מאורפה ומהמזרח
האשכנזים באים
עלילת הדם והגל השלישי של העולים מאורפה

פרק רביעי: בית הכנסת "מקור חיים" 225

אבן הפינה
אבן ועוד אבן
הפוּתָאבּ
רבנים, פייטנים ופרנסים
גבאים
מזמרים ושליחי ציבור

הרב חיים דוד הלוי זצ"ל
הרב יוסף עזרן זצ"ל
מרכזיות בית הכנסת בחיי הקהילה

פרק חמישי: "אורפה הקטנה" **245**

פרנסה
לבוש ומנהגים
הבית והחצר

פרק שישי: מהתיישבות להגנה **253**

שכנות טובה
הגנה על המושבה
המאבק במנדט הבריטי - מחתרות ו'סליקים' בשכונה
במלחמת העצמאות
יזכּר

פרק שביעי: עץ משפחות **265**

המכוננים
משפחות גל העלייה השני, בשנות העשרים והשלושים של המאה העשרים
משפחות גל העלייה השלישי עם קום המדינה

נספחים **293**

דרום־מזרח טורקיה - רקע גיאוגראפי
דרום־מזרח טורקיה - רקע היסטורי
מיעוט המקורות
מקורות היסטוריים

מקורות ואיורים **307**

חלק ראשון

ארץ האבות

קהילות היהודים באורפה ובדרום־מזרח טורקיה

כתבו: ד"ר יגאל משה ישראל ויגאל בלדגרין ז"ל

מבוא

הרקע לכתיבת המחקר ומקורותיו

יגאל-את-יגאל

שחר ילדותנו בירושלים היינו מוקפים ביוצאי קהילות דרום־מזרח טורקיה, ובשכניהם יוצאי קהילות כורדיסטן אחרות. אורח חייהם, מנהגיהם, תרבותם החומרית - כל אלה נטמעו בנו. הבתים - לא רק של משפחותינו, אלא גם בתי חברינו לספסל הלימודים בבית הספר "אוסישקין" - היו פתוחים בפנינו, ושם הגיעו לאוזנינו סיפוריהם של זקני הקהילות. בבית הכנסת, שאותו נהגנו לפקוד בימי שבת, ביום טוב ובאזכרות, התפללנו על פי מנהגיהם, שמענו את טעמי הקריאה שלהם ואת שירתם. עדיין שמורים בזיכרוננו המאכלים שהוכנו במטבחי השכונה - שמותיהם וטעמם ומראיתם וריחותיהם. החצרות שבהן שיחקנו היו גם גינות, שבהן צמחו צמחי תבלין לתיבול, לריפוי ולברכה, וגם עצי רימון, הדרים וסוכת גפן. על קירות החצר, במקומות המוגנים מגשם, נתלו לייבוש מחרוזות של ירקות סוף הקיץ, עלי גפן, במיה, חצילים וקישואים, שהנשים הכינו למאכל בימי החורף. דילגנו בין מגשי הנחושת העגולים והרדודים, שעליהם שטחו עגבניות ופירות לשימור. בין הבתים, ובייחוד לצד בורות המים הציבוריים, סבבנו במבוכים שנוצרו מהכבסים שנתלו זה עתה לייבוש, לאחר שהורתחו בחצרות בדודי נחושת ופח, על מדורות מוסקות בגזרי עץ.

אנו, הילדים, כבר היינו חלק מהמהפך התרבותי הישראלי, שהתחיל בהחלפת שפת הדיבור, נמשך באימוץ לבוש ומוסיקה שונים, ועד מהרה פלש לכל תחומי התרבות החומרית. החפצים שהובאו מ"שם", תוצרת התקופה העות'מאנית, ובהם הריהוט וכלי הבית, בייחוד הכלים ששימשו למלאכות המסורתיות, נדחקו הצדה או אוחסנו בעליות הגג; רבים נמכרו לרוכלים בחפצים ישנים, ה"אלטע זאכען" [=חפצים ישנים. אידיש], שעברו בשכונות. בעקבות זאת, כבר לא פקדו את החצרות מנפץ הכותנה, משחיז הסכינים ומצפה כלי הנחושת, ולא נשמע יותר קולם המכריז על משלח ידם.

אנחנו, יגאל-את-יגאל, כנראה שנועדנו להיות ארכיאולוגים, שכן מאז ילדותנו אספנו חפצים ישנים. תחילה ניכסנו אותם ממשפחותינו, ולאחר מכן המשכנו לאסוף בשיטות שונות כל חפץ, מכל הבא ליד, שהיה קשור לתרבותם החומרית של הורינו. כלי הבית המסורתיים היו האוצרות שלנו, והם כללו בעיקר את כלי הפסח שאוחסנו ב'טבאנה' [=המרווח שמתחת לתקרת הבית], וריהוט בסגנון מסורתי שהוגלה לעליית הגג לאחסון, שמא-פן יזדקקו לו שוב. שם נמצאו גם כלי הבישול של הסבתות, שהן התקשו להיפרד מהם, גם אחרי שנרכשו כלים חדשים העשויים פלסטיק, אמייל וזכוכית. מסמכים וחפצים שערכם התיעודי לא יסולא בפז, הושלכו לפחי האשפה. מיעוטם נאספו בידי "ארכיאולוג מחוז נחלאות" - הלא הוא יגאל ב', ככינויו בפי יגאל י'.

משפחתו של יגאל ב' התגוררה בשכונת "נחלאות", שבה התגורר עד יום מותו. סקרנותו, דחף האספנות שלו, השכלתו בתחומי הארכיאולוגיה והאמנות, היוו תכונות מצויינות שהשלימו זו את זו, ככל שהדבר נוגע למחקר אתנוגראפי. כך גם העובדה שמדובר בירושלים, שכן אין כמותה למחקרים אתנוגראפיים. העיר אוצרת בתוכה הכול, מן האדריכלות

ועד חפצים אישיים. כאשר הוחלט ב"מוזיאון ישראל" להציג תערוכה שכותרתה היא "לגור בירושלים", תערוכה שהייתה אמורה להקיף מורשת תרבותית, אדריכלית ואתנוגראפית ממאה וחמישים השנים האחרונות, נכלל יגאל ב' באופן טבעי בצוות שעסק במחקר, באיסוף ובהכנת התצוגה.

יגאל י' נולד לאם אורפלית ולאב גורג'י [כיום צריך לומר 'גיאורגי'], שנפגשו במועדון "תקוותנו" במזכרת משה. המועדון שכן לא הרחק מביתו של יעקב ישראלאשווילי הסבא-רבא של יגאל, שנבנה בשנות השמונים של המאה ה-19, ובו נולד אביו של יגאל. אמו של יגאל, בת למשפחת באשר שעלתה מאורפה, נולדה ברחוב אבן ספיר 7 לאברהם ובכורה (חמסה), שהיו בני דודים. וכך היה יגאל עשיר בשארי בשר, שהיו להם נציגים בכל סמטה בנחלאות. יגאל י' הוא ארכיאולוג מרחב דרום ברשות העתיקות ובן העדה האורפלית מצד אמו. הן עיסוקו והן מוצאו מהווים בסיס מוצלח מאין כמוהו למחקר שערך יחד עם יגאל ב' ונמשך כארבע שנים.

מחקר קרוב ללב

חלפו שנים; שני היגאל'ים שהתרוצצו בחצרות של ה"נחלאות", בגרו. בינתיים, רבים מבני העדה נאספו אל אבותיהם. העיסוק ב"שורשים", לעומת זאת, הפך לאופנה. אולם, כשהתעניינו באופן מקצועי יותר בקהילות הללו ובתולדותיהן, הסתבר שהחומר הקיים בכתובים הוא דל ביותר. הקהילות היהודיות ששכנו בדרום־מזרח טורקיה, היוו נושא לאזכורים מעטים בלבד, במחקרים שעסקו בקהילות המזרח התיכון ובהתיישבות המתחדשת בארץ ישראל. שני החוקרים הגיעו באופן טבעי למפגשים עם מידענים - הן יוצאי קהילות דרום־מזרח טורקיה והן צאצאיהם. השאלות שהוצגו והראיונות שנערכו בהמשך, הושלמו על ידי סקר שטח ועיון מעמיק במקורות כתובים.

זה המקום אולי, לציין שהיהודים ששכנו באזור הקרוי כיום "דרום־מזרח טורקיה", נדרשו לעזוב את מכורתם מספר פעמים. במהלך ההיסטוריה היה אברהם אבינו העברי הראשון, שנאלץ לעזוב את חרן, מולדתו : "לך לך מארצך וממולדתך", נאמר לו. בימי עזרא ונחמיה, מספר הכתוב, שוב נקבצו העברים ב"ארץ האבות" - ומשם החלו הגולים במסעם חזרה לארץ ישראל. המסע שלהם התנהל באותו תוואי שבו עשו האבות ושליחיהם את דרכם אל ארץ ישראל וממנה.

אלה גם היו הדרכים ששימשו, בשנות התשעים של המאה ה-19, קבוצות ראשונות של עולים מקהילות דרום־מזרח טורקיה בדרכם לארץ.

בשנת 1949, לאחר קום מדינת ישראל, וכמחווה של רצון טוב מצד הטורקים, נחתם הסכם בין המדינות, שעל פיו אפשרו הטורקים לכל היהודים שעדיין חיו בדרום־מזרח טורקיה, לצאת משם; מי לישראל - בדרך הים מנמלי אסכנדרון ומרסין; ומי למערב טורקיה, לערים החשובות - איזמיר-סמירנה, איסטנבול-קונסטנטינופול ואנקרה. היישובים בדרום־מזרח טורקיה, שבהם שכנו בעבר קהילות יהודיות התרוקנו לגמרי מיהודים. לכן אנו מקווים שמחקרנו זה יהווה פתיח ובסיס לחקר הקהילות הללו, מהר ככל האפשר.

הסיבות שצוינו למעלה, היוו זרז עבורנו לתיעוד תולדות הקהילות הללו, ודחף לראיין מידענים, בני הקהילות, שנולדו במזרח טורקיה, וגם כאלה שנולדו כבר בארץ ישראל. המידע הצטבר, ואנו, "יגאל-את-יגאל", יצאנו מספר פעמים לדרום־מזרח טורקיה, "לבצע סקר", כלשון הארכיאולוגים, ביישובים שבהם התקיימו הקהילות. המטרה - לאתר ולתעד את המבנים של מוסדות הציבור הקהילתיים, את בתי הקברות, את שכונות המגורים, ולנסות לשחזר את חיי היומיום בהם.

באופן כללי, אדריכלות העבר בערים ובשאר היישובים במזרח טורקיה - כשאר השרידים לתפארת העבר ביישובי המזרח - עומדת בפני כליה. הסיבות העיקריות לכך: המודעות לצורך לשמר את המורשת התרבותית העות'מאנית

מצויה בשלב ראשוני, ואין לה בסיס חוקי במדינות המזרח - לרבות בישראל. סיבה עיקרית נוספת היא, שהצרכים החומריים של התושבים, המצב החברתי והכלכלי באזור וסדר העדיפויות של הממשל בטורקיה, אינם מאפשרים את שימור המבנים גם אילו רצו בכך התושבים. המחקר שאנו מביאים לפניכם, עוסק בקהילות היהודיות של דרום־מזרח טורקיה, בעיקר בשלהי התקופה העות'מאנית. במזרח התיכון המשתנה במהירות, השרידים מתקופה זו הולכים ונעלמים באדמה. בעתיד ייראו שרידיה לאור השמש, רק אם ייחשפו על ידי ארכיאולוג.

כמו כל מחקר העוסק בתקופה העות'מאנית, העבודה הנוכחית היא תרומה צנועה המוסיפה פרטים המעשירים את חקר תולדות עם ישראל. לפיכך, בחרנו להוסיף למחקרנו מספר ממצאים ארכיאולוגיים אקראיים מהעת הקדומה, שמצויים בטורקיה ובצפון סוריה, ומעידים על חיי הקהילות היהודיות שהתגוררו באזור בעת ההיא, לצורך השלמת התיעוד ההיסטורי. תקוותנו היא, שמחקרנו יהווה התחלה לחקר קהילות אלו, דבר שלהערכתנו עשוי לחשוף ידע רב־ערך.

מחקרנו התבסס על איסוף עדויות בקרב יוצאי דרום־מזרח טורקיה. מהם שנולדו שם, ועלו עם משפחותיהם ארצה באחת מהעליות; אחרים ילידי הארץ, דור ראשון של צאצאי העולים מדרום־מזרח טורקיה. עדויותיהם ועידודם לא הותירו לנו ברירה, וכמו בחרו בנו לכתוב את אשר נכתב.

תקצר היריעה מלהודות לכל אלה שעזרו לנו בנפש חפצה ופתחו את בתיהם בפנינו. אולם פטור בלא כלום אי־אפשר, ולכן נזכיר אחדים מהם.

האחים יוסף ויצחק ח'אדר־כדר (ישיל); עזרא שמש ז"ל הגבאי של בית הכנסת של עדת האורפלים בירושלים - יוצאי אורפה. יצחק איש־רן מיוצאי סיוורק; אליהו שם טוב ז"ל מיוצאי דיארבקיר; שאול ג'נודי ואהרון ג'מל, ראשי קהילת אנטקייה. בארץ נעזרנו בבני משפחות באשר מירושלים ומראשון לציון; בבני משפחות כהן, לוי, יגן, אוסטר. הנשים שראיינו מקרב משפחות אלו שפכו אור על חיי היומיום בבית. תודה מיוחדת נתונה לרבקה באשר, שעזרה בארגון מפגשים עם מידענים.

לידידיי, יוצאי הכפרים הסמוכים לאלביסטאן במחוז מארש: אברהים שהאין מקילו, שבחברתו ערכנו היכרות ראשונית עם כורדיסטן הטורקית; האחים יוסוף וכמאל, וחאסן קולגוז מבקיש, שבבתיהם התארחנו, והם עזרו לנו בתרגום מטורקית ומכורדית לעברית. לתושבי שאנלי־אורפה, מרדין, סיוורק, צ'רמיק, דיארבקיר, קהרמאנמארש, גזיאנטפ, קיליס ואנטקייה, שפתחו בפנינו את בתיהם, וכיבדונו בתה ובברכות, והובילונו בסמטאות הערים ליעדינו. תודה לעובדי המחלקה לשימור מבנים של מחוז דיארבקיר, השוכנת בעיר דיארבקיר, על סבלנותם ועל המידע שמסרו לנו. תודה לאב המנזר במרדין, שעזר לנו להגיע לשרידי בית הכנסת במרדין. וכמו כן, לאמנון אנג'ל ולדורון רובין על כי נטלו חלק בתיעוד עברם של יהודי דרום־מזרח טורקיה באחד ממסעותינו. ולגיזל ליטמן, בת יאור, שהעמידה לרשותנו את שמות העולים מאורפה לירושלים.

במהלך עריכת הספר, בחודש אוגוסט 2012, נפטר יגאל ב' ונקבר בירושלים.

יהא ספר זה נר לזכרו.

לֶךְ לְךָ מֵאַרְצְךָ

האזור הדרום־מזרחי של טורקיה משתרע בשוליים הצפוניים של הסהר הפורה. בין שרשרת ההרים המצטיירת כסהר ממזרח למערב בצפון האזור, לבין מישורי מסופוטמיה - אגן הניקוז של הפרת והחידקל, בדרומו. לפי המסורת, באזור זה שוכן הר אררט שעליו נחה תיבת נח.

בחבלי ארץ אלה שלטו ממלכות עתיקות: ממלכת מיתני-חורי, האשורים, ממלכת אוראַרטו, הממלכה הסקיתית, מַדַי ובבל. אלכסנדר הגדול כבש אותה מידי הפרסים וקבע את אדסה (היום שאנלי-אורפה) כבירתו במזרח. אחר כך שלטו בה הסלבקים, הארמנים והאימפריה הביזנטית. בימי התפשטות האסלאם נכבשה על ידי מוסלמים מבית אומיה ועבאס, ואחרי הסלג'וקים הגיעו הצלבנים. המונגולים פלשו אליה והקימו בה את ממלכת טימור, ולבסוף נכבשה בידי העות'מאנים והייתה חלק מהאימפריה האדירה שהקימו עד לנפילתם בראשית המאה העשרים.

זוהי "ארץ האבות", הכוללת את הערים העתיקות אור כשדים וחרן. כאן נולד אברהם אבינו ומכאן יצא ללכת לארץ ישראל. יהודים ומוסלמים מקדשים את בריכת אברהם בשאנלי-אורפה, שנוצרה אחרי ששרף את הפסילים המשמשים לעבודת אלילים. המלך נמרוד זעם ורצה לשרוף את אברהם אך גיצי האש הפכו למים. ליד חרן העתיקה מצביעים מורי דרך על הבאר, שלידה פגש יעקב אבינו את רחל.

מיתוס האבות מושרש עמוק ביהדות, והמסע מ"ארץ האבות" לארץ ישראל, חוזר פעמים מספר בתולדות היישוב היהודי שם. אין מקום טוב ממנו - הן מהבחינה הגיאוגרפית והן מהבחינה הרוחנית - להתאסף, ולצאת משם למסע לארץ ישראל. מתאים לעשות שם צום, ולבקש - כפי שביקש יעקב בתפילת הדרך, בדרכו למפגש עם בת דודו רחל בפדן הסמוכה לחרן - "דרך ישרה לנו ולטפנו ולכל רכושנו."

מסורת עתיקה נפוצה בקרב היהודים של דרום־מזרח טורקיה, לפיה הם צאצאי עשרת השבטים שהוגלו מממלכת ישראל בידי מלכי אשור, וכן צאצאיהם של גולי ממלכת יהודה שהוגלו בידי מלכי בבל. לפי המסופר, מכאן יצאו הגולים לחזור לארץ ישראל ב"שיבת ציון" אחרי הצהרת כורש.

פעם שלישית התקיים הציווי "לך לך מארצך" בעת המודרנית: בין השנים 1939-1948, במקביל לעלייה החוקית, נעשו ניסיונות להבריח יהודים מטורקיה לארץ ישראל דרך סוריה. הנהגת היישוב בפלשתינה-א"י שלחה אנשים לאדנה, למרסין, ולגזיאנטפ, שתפקידם היה להכשיר את דרכי העלייה, ולהכין את המועמדים. העולים, שהיו בעיקר יחידים ומשפחות, הועברו בדרך-לא-דרך מסוריה שהייתה כפופה למנדט הצרפתי, אל פלשתינה-א"י של המנדט הבריטי. העולים נחו תחילה בקיבוצים וביישובים אחרים בצפון הארץ, ולאחר מכן הועברו למרכז הארץ ולירושלים. רובם ככולם הגיעו חסרי-כול, ונזקקו לעזרת מוסדות היישוב; והללו דאגו לצרכיהם ככל שיכלו באותם ימים.

במלחמת העצמאות הקשו השלטונות הטורקיים על היציאה לפלשתינה-א"י. אולם, משקמה מדינת ישראל, פתחה טורקיה את שעריה, והשלטונות אפשרו ליהודים לעלות לישראל. הייתה אז יציאה המונית של יהודים מכל רחבי טורקיה, ובשנים 1948-1950 היהודים מכרו את רכושם או הפקירוהו, ויצאו לישראל. חלקם יצאו באוניות שהפליגו מאיסטנבול ומאיזמיר; חלקם הגיעו בנתיב יבשתי למרסין ולאיסכנדרון, ומשם נשלחו קבוצות קטנות בספינות. הרב עבוד, שהיה באותם ימים רבה של מרסין, סייע רבות לעולים, ויש להודות לו גם על העלאתם ארצה של 210 משפחות מהערים המזרחיות קהרמאנמארש וגזיאנטפ.

עם עזיבת היהודים את דרום־מזרח טורקיה, הקיץ הקץ על היישוב היהודי בן מאות השנים באזור זה, ולמעשה הסתיימה תקופה היסטורית ממושכת בתולדות העם היהודי. אומנם, נותרו שם מספר משפחות; חלקן שומרות על יהדותן, אחרות מסתירות את דבר היותן יהודיות ועוד אחרות התאסלמו. חיי קהילה במתכונת מצומצמת עדיין מתקיימים באדנה, באיסכנדרון ובאנטקייה, שהקהילות הוותיקות שם קלטו מספר מהגרים מסוריה. בערים הללו קיימים עדיין בתי כנסת פעילים.

ספרות הנוסעים מימי הביניים ועד המאה העשרים

התיעוד המוקדם ביותר לקיומן של קהילות יהודיות בדרום־מזרח טורקיה, נמצא בספרי המסעות של ר' בנימין מטודלה ושל ר' פתחיה מרעגנשבורג [=רגנסבורג], שעברו באזור במאה ה-12, בחיפושיהם אחר שרידי עשרת השבטים. תיאורי המוצאות אותם מהווים את היסוד לידיעותינו על יהודי האזור, בימי הביניים המוקדמים.

ר' בנימין מטודלה הגיע לאזור, ותיאר את הערים שעבר במסעותיו:

... ומשם שני ימים לאנטוכיא הגדולה היושבת על נהר פור... ויש בה כמו עשרה יהודים.

וממשיך ומתאר:... לחאלב, היא ארם צובא. ובהמשך: "... ומגיע לחרן הקדומה ובה כמו עשרים יהודים, ושם כנסת עזרא. כמו כן ובאותו מקום, שהיה שם ביתו של תרח ואברהם בנו, ואין עליו בניין וישמעאלים מכבדין אותו מקום, וּבָאִין שם להתפלל... ומשם ב' ימים לעיר נציבין, והיא גדולה בנחלי מים, ובה כמו אלף יהודי, ומשם שני ימים לג'זירה אבן עמר, והיא בתוך נהר חידקל לרגלי הרי ארארט, מהלך ארבע מילין למקום שחנתה שם תיבה של נוח...ובאותה מדינה של ג'זירת עמר ארבעת אלפים יהודים ובראשם ר' מובחר ור' יוסף ור' חייא.

ר' פתחיה מרעגנשבורג עבר אף הוא באזור במסעותיו, וזה תיאורו:

ונכנס בארץ ארארט ובשמונה ימים הלך עד נציבין... ובארץ ארארט הלך בהרי ארארט עד נציבין, ועד עיר חוסן כיפה, ובסופו של הרי ארארט הולך יומיים לצד שכנגדו. ובנציבין יש קהילה גדולה, ושם בית כנסת של ר' יהודה בן בתיר ושני בתי כנסיות שבנה עזרא הסופר, ויש באחת אבן אדומה קבועה בכותל, שהביא עימו שלקח מאבני בית המקדש. ר' פתחיה המשיך לסייר, עד שחזר שוב "לנציבין. ושם בית כנסת שבנה עזרא, ועל האבן חקוק 'עזרא הסופר' והלך לחרן. ולארם-נהריים שני נהרים. ויש בנציבין כשמונה מאות יהודי ומשם לחמת... ומשם לחאלב היא ארם צובא.

בין המאות ה-13 עד 15, אחרי הפלישות המונגוליות, כמעט שאין ידיעות על קהילות יהודיות באזורי דרום־מזרח טורקיה. בראשית המאה ה-13 עבר באזור המשורר יהודה אלח'ריזי, בדרכו לארצות המזרח, לפקוד את קבר עזרא, שהוא נכסף לבקר בו. אלח'ריזי עבר במרכזים העירוניים הגדולים של ארם-נהריים, ותיאר בספרו "תחכמוני" בצורה ציורית - ולעתים היתולית - את אנשי הקהילה היהודית אותם פגש במסעותיו. הוא תיאר את יהודי נציבין (נוסיבין) ואלרהאה (שאנלי-אורפה), וסיפר על גידול הקהילה היהודית בעיר, לאחר שהסלג'וקים כבשו אותה וגירשו ממנה את הצלבנים. אחר כך מופיע התיאור של חרן ואנשיה.

ההרס והחורבן שנגרמו, תחילה עקב הקרבות בין הסלג'וקים לצלבנים, ובהמשך - בעקבות הפלישה המונגולית, גרמו לקשיים לכול. בפלישה ההיא נכבשו ונהרסו יישובים חשובים. רבים מתושבי דרום־מזרח טורקיה ובהם היהודים, ברחו לאזורים הרריים ולמקומות יישוב נידחים. הדרכים באזור הפכו להיות מסוכנות.

מפלישות השבטים הטורקיים לאנטוליה מראשית המאה ה-14 ועד התבססות האימפריה העות'מאנית במאה ה-16 היה האזור נתון למלחמות השבטים הטורקיים נגד הממלכות הסלג'וקיות והמוסלמיות ואחר כך נגד הביזנטים. שיא הקרבות, במצור על קונסטנטינופול וכיבושה בשנת 1453, ועמו קיצה של הממלכה הביזנטית הנוצרית. על חורבות קונסטנטינופול בנו הטורקים הקדומים את בירתם החדשה, וקראו לה איסטנבול, ומשם החלו לבנות את האימפריה העות'מאנית.

עם התבססות השלטון המרכזי, החלו ימים של שקט ויציבות, שנמשכו עד המאה ה-17, שבה הלך השלטון המרכזי ונחלש, והאימפריה ידעה מלחמות מקומיות בין שבטים כורדיים, אסונות טבע ומגפות דבר. אז הורע בהדרגה מצבם של היהודים בפריפריה של האימפריה העות'מאנית. מעמדם היה נתון יותר ויותר לשרירות ליבם של השליטים המקומיים, ועול המסים שנדרשו לשלם, הלך וכבד.

במחצית השנייה של המאה ה-16 עבר באזור ר' יחיא זכריה אלצ'הארי, הנוסע היהודי מתימן. את רשמי מסעותיו סיפר בלשון מליצית, שזורה מקאמות, בספרו "ספר המוסר". בין השורות ניתן ללמוד פרטים חשובים על המקומות שבהם מצא קהילות יהודיות, ועל המצב החומרי והרוחני של היהודים. הוא מזכיר את:

"נציבין, ושם את קבר התנא הגדול ר' יהודה בן בתירא." ואת "אור כשדים, בתוכה שניים עמודים אשר זרקו מעליהם אברהם אבינו זכותו תעמד לנו."

בתחילת המאה ה-17 הגיע לאזור ישעיה הלוי הורוביץ, הידוע בכינויו "השל"ה הקדוש". הוא נולד בפראג בשנת 1570, ושימש כרב בקהילות שנמנו על החשובות ביותר בפולין, בביהם, ובאשכנז. בשנת 1620, לאחר מות אשתו, עזב את קהילתו בפראג, והחליט לעלות לארץ ישראל. בשנת 1622, לאחר מסע ארוך, הגיע לחוף טריפולי שבסוריה, ומשם במסע דרך ארם צובא (חאלב) ודמשק, הגיע לצפת. בצפת שהה כמה ימים, ומשם המשיך במסעו דרך טבריה ושכם, הגיע לירושלים והתיישב בה.

אותנו מעניין בעיקר תיאור מסעו באזור חאלב שבה הייתה קהילה יהודית גדולה וחשובה. השל"ה ציין שגליל זה כולל את ארם-צובא (חאלב) וארם-נהריים (נחור וחרן). בשהותו בארם צובא ביקר באור כשדים (שאנלי-אורפה):

> ודרך ארבעה ימים הוא אור כשדים, מקום שהושלך אברהם אבינו, והיה עומד על רגליו. [המקום] נעשה שני מעיינות, ושם דגים מופלאים במראה כמו נזם זהב בחרטומיהם, ואין רשות לשום אדם לנגוע בהם, כי כך ציווה התוגר [=השליט הטורקי] מעולם, לכבוד ולתפארת אברהם אבינו ע"ה [=עליו השלום]."

תופעה ייחודית שמשכה את עיניו בהיותו באזור, תיאר בלשונו:

> "ובקהילות הנ"ל בכל ב"ה [=בית הכנסת] חדר של אליהו ז"ל.

בתחילת המאה ה-18 התחילו להגיע לאזור שליחים מארץ ישראל כדי לאסוף תרומות לקופות הצדקה בארץ ישראל. אחד מראשוני השליחים היה ר' יהודה ב"ר [=בן רבי] עמרם דיוואן, מחכמי ירושלים. בין השנים 1740-1710 הגיע דיוואן לאזור כמה וכמה פעמים. עיון בספרו "חוט משולש" - שהוא אוסף דרשות ו"שאלות ותשובות" - מלמד שביקר בין היתר בערים נציבין (נוסיבין) ודיארבקיר.

שליח אחר שיצא בשנת 1754 מחברון, לאסוף תרומות בטורקיה, בערביסטאן ובפרס, היה ר' יצחק קאריגאל. במסעותיו עבר בין היתר באורפה (שאנלי-אורפה).

ר' חיים ניסי רפאל מוצרי נשלח בשנת 1769 מצפת לערי טורקיה האירופית והאסייתית. במסעותיו עבר דרך עין-טב (גזיאנטפ) שבצפון סוריה; בביקורו בעיר דיארבקיר התבקש לסדר חליצה לשומרת ייבום, ומשם המשיך לבגדאד.

בשנים 1768-1765 יצא ר' רפאל אברהם לב-אריה לאסוף תרומות בשליחות קהילת חברון. מסעותיו הביאו אותו לטורקיה, לארם-נהריים ולכורדיסטן, והוא ביקר, בין היתר, בבגדאד, בבצרה, במרדין ובדיארבקיר, וכנראה גם בקהילות נוספות באזור. בין השנים 1778-1775 יצא בשליחות ירושלים לארם-נהריים, וביקר בזכו (זחו), במרדין, בעמאדיה ובמקומות נוספים.

בשנת 1852 יצא ר' שניאור זלמן ב"ר מנחם מנדל בשליחות עדת חב"ד שבחברון. בשנת 1876 הודפס בירושלים ספרו "זיכרון ירושלים". בחלקו השני של הספר הוא מתאר את הערים שבהן עבר בשליחותו: דמשק, ארם-צובא (חאלב), אורפה (שאנלי-אורפה), מוצול ובגדאד. בשנת 1876 התכונן למסע להודו, והודיע שבכוונתו לעבור בערים ארם-צובא ודיארבקיר.

וכך, במאות ה-17, 18, הלך והתרבה הידע על יהודי דרום־מזרח טורקיה, בזכות נוסעים ושד"רים [=שלוחא דרבנן] שביקרו ביישוביהם. רובם הגדול היו 'משולחים' או 'שלוחים' מארץ ישראל, שעברו בדרום־מזרח טורקיה בדרכם מזרחה, ומטרתם לאסוף תרומות לקופות הצדקה של ארבע ערי הקודש [=ירושלים, חברון, צפת, טבריה], ולחפש את שרידי עשרת השבטים. הם ניהלו רשימות שבהן היו מפורטים הוצאות נסיעתם וכספי התרומות שאספו.

רוב השליחים הללו לא כתבו תיאורים של מסלול מסעם, של היישובים שבהם עברו, ושל הקהילות היהודיות שנקרו בדרכם. ואילו רוב רישומי הנוסעים והשד"רים שדווקא תיארו את מסעותיהם - אבדו. המעטים שתיארו את הקהילות היהודיות שנקרו בדרכם, חשובים ביותר, גם אם לעתים מוצאים אצלם תיאורים שאינם מחמיאים, ואף קשים ביותר.

וכך כותב הנוסע יעקב אבערמייער [='אוברמייר' בכתיב יידי]:

> ... ומי יתן, כי אחינו שבארץ ישראל אשר שולחים שלוחים מידי שנה בשנה להארצות ההן לקבץ כסף נדבות, כי יידעו להיזהר שלא לשלוח עוד אנשים אשר אך אל הכסף ישימו עיניהם, וישתמשו באמצעים לא טהורים לקבצו בחזקה מידי העניים, וילכו בדרך לא נכון וירבו עוד יותר ע"י זה חילול התורה והדת בעיני עמי הארץ ההיא. אכן, כן יעשו אחינו שבארץ ישראל, יבחרו באנשים חכמים בעלי מוסר ויראת שמים, אנשים אשר יקבצו הכסף בדרכי נועם, וישתדלו גם כן להתבונן שם על תהלוכות [=מהלכים, התנהגויות] אחינו בכל קהילה וקהילה כדי לדעת לתקן מעוותיהם, לעורר אותם אל הדת, ולהורותם הדרך אשר ילכו בו.

ר' דוד דבית הילל היה יליד וילנה שהשתקע בצפת. הוא הושפע מבנימין מטודלה, ויצא מארץ ישראל בשנת תקפ"ז (1826) ל'מסע גדול', לחפש את עשרת השבטים האבודים. בתיאור מסעותיו הזכיר את המקומות שבהם מצא קהילות יהודיות, כמו ג'זירה, מרדין, נציבין (נוסיבין), אורפה היא אור כשדים (שאנלי-אורפה), קיליז (קיליס), צ'רמיק (ג'רמיק), ודיארבקיר.

כעבור עשרים שנה, בשנת תר"ח (1847), עבר בדרום-מזרח טורקיה נוסע יהודי נוסף, יוסף בן ישראל בנימין, הידוע בכינויו "בנימין השני". גם הוא הושפע מבנימין מטודלה, וגם הוא יצא לחפש את עשרת השבטים. בתיאורי מסעותיו הוא מזכיר את המקומות ג'זירה, אורפה, סוברך (סיוורק), צ'רמיק (ג'רמיק), דיארבקיר, מרדין, ונציבין (נוסיבין), כמקומות שבהם מצא יהודים, שבהם ראה את צאצאי עשרת השבטים.

בשנת תר"ך (1850), עבר בדרום-מזרח טורקיה השד"ר ר' יחיאל פישל קעסטעלמאן [='קסטלמן' בכתיב יידי], שליח צפת לארצות המזרח, במסע לאיסוף כספים עבור קופות ארץ ישראל. בספר מסעו ששרד, ישנם תיאורים של היישובים שבהם ביקר ומצא קהילות יהודיות: אנטיוכיה (אנטקייה), קיליס, ענטיב (גזיאנטפ), ברג'יק, אורפה היא אור כשדים, סווירק (סיוורק), שארמוק (ג'רמיק), ודיארבקיר. בדרכו חזרה עבר בחרן.

הנוסע מרדכי אדלמן, שיצא למסעו הגדול מירושלים, אף הוא עבר בדרום-מזרח טורקיה בדרכו למזרח הרחוק ותיאר את רשמיו במאמר שנקרא "מסע אשור ובבל", שראה אור בשנת תר"מ (1879). הוא הזכיר במאמר את המקומות אנטיוכיא (אנטקייה), אלעפפא (=אלפו=חאלב), אורפה (שאנלי-אורפה), חרן, דיארבעקער (דיארבקיר), סויערעק (סיוורק), צערמאק (ג'רמיק) ונציבין (נוסיבין), שבהם עבר ומצא קהילות יהודיות.

יעקב אבערמייער שכבר הזכרנו, היה יליד בייערן [=בוואריה]. את מסעותיו תיאר בעיתון "המגיד" בשנת תר"מ (1879). הוא מתאר את המקומות אורפה (שאנלי-אורפה), דיארבקיר ומרדין שמצא בהם קהילות יהודיות.

בשנת תרמ"ד (1884) יצא מארץ ישראל הנוסע אפרים ניימארק, למסע בדרך למזרח. רשמיו ותיאורי המקומות בהם עבר, נזכרים בספרו "מסע בארץ קדם". בספר הוא מתאר היישובים בדרום-מזרח טורקיה, שבהם מצא קהילות יהודיות: ג'זירה, אנטוכיא (אנטקייה), כיליז (קיליס), עין-טב (גזיאנטפ), מארש (קהרנמאנמארש), אורפה (שאנלי-אורפה), סיוורק (סיוורק), דיארבקיר, צ'רמיק (ג'רמיק), ונציבין (נוסיבין).

באותה שנה, 1879, עבר בדרום-מזרח טורקיה הנוסע ו' שור בדרכו למזרח, שתיעד את מסעותיו בספרו "מחזות החיים". בספר מוזכרים ומתוארים היישובים ג'זירה, עיינטאב (גזיאנטפ), ארפא (שאנלי-אורפה) או אור כשדים, דערבעקער (דיארבקיר), מרדין, ונציבין (נוסיבין), שבהם מצא קהילות יהודיות.

תיאור עקיף של קהילות יהודיות בדרום־מזרח טורקיה מוצנע בין שורות הדוח של יעקב בן ישעיה, תושב הכפר ברטנורא, שנשלח בשנת תרנ"ג (1892) לעיר הבירה איסטנבול, לעורר את חמלתו של "ראש רבני תוגרמה" על עדתו. בתיאור מסעו הוא מונה, בין היתר, את המקומות ג'זירה, בירג'יק, דיירביכיר (דיארבקיר), סואיריק (סווירק), ואורפה (שאנלי-אורפה).

בשנת תרס"ו (1905) יצא בשליחות חברת כי"ח מר יוסף נייגו, שהיה מנהל 'בית הספר לעבודת האדמה' ב"מקווה ישראל". הוא יצא למסע באזור ארם-נהריים, ותיאורי מסעותיו התפרסמו בדו"ח השנתי של חברת כי"ח ובעיתון "ההשקפה". בדיווחיו מופיעים המקומות אורפה (שאנלי-אורפה), חרן, דיארבקיר, טשירמוק (ג'רמיק), מרדין, ונסיבין (נוסיבין), ותיאורים של הקהילות היהודיות שפגש במקומות אלו.

בשנת 1912 פרסם פ' אוירבך את ספרו "תרכיה" (טורקיה) העוסק בשלושה אזורים באימפריה העות'מאנית (טורקיה, סוריה, ארץ ישראל), ומתאר את הגיאוגרפיה, טבע וארץ, דברי ימי הארץ והיישוב בזמן ההוא. הספר מתאר את החלוקה המינהלית של האימפריה העות'מאנית, את הערים החשובות בכל מחוז ואת הרכב האוכלוסייה במחוזות הללו. אוירבך תיאר את הערים חאלב, ארפה (שאנלי-אורפה), קיליס, עין-טב (גזיאנטפ), מארש (קהרמאנמארש), אלכסנדרטה, אנטיוכיה (אנטקייה), ודיאר בכר (דיארבקיר), וציין את מספר היהודים שגרו בכל אחת מהערים הללו. כשדן בהרכב האוכלוסייה בערים מרדין, סורק (סיוורק), גז'ירה, נציבין (נוסיבין), ואן, ג'ולמריק, ובאשקלה, לא ציין את מספר היהודים. ייתכן שבימיו כבר לא היו קיימות קהילות יהודיות בערים אלו.

בשנת 1939 פרסם הפרופסור אברהם גלנטה את החלק השני של ספרו "תולדות היהודים באנטוליה" - ספר המשלים את מחקרו על תולדות הקהילות היהודיות, שישבו במאה ושבעה מרכזים בטורקיה המדינה. רבות מקהילות אלו נעלמו לגמרי ואינן קיימות עוד. מושך ביותר את הלב הוא ה"טיול" שפרופסור גלנטה מטייל עם הקורא "ארוכות וקצרות" ברחבי ימי קדם, ומוכיח לו (ולנו) שבכל המקומות בהם דורכות רגליו, התקיימו קהילות שהיהודים השתקעו בהן עוד בימי נדודיהם הראשונים אחרי חורבן בית המקדש. עבודה היסטורית זו משלימה פרק חשוב, שהיה חסר בתולדות היהודים בטורקיה, וראוי הפרופסור גלנטה להוקרה מרובה על שהשלים את החסר הזה, והעשיר את ההיסטוריוגרפיה היהודית בכללה, ובטורקיה בפרט. הפרופסור גלנטה עסק בתיעוד ובתיאור ההיסטוריה של הקהילות היהודיות שהיו קיימות בזמנו ובין היתר תיאר בדרום־מזרח טורקיה את הקהילות היהודיות: ב-אדנא (אדנה), גזיאנטפ, קיליז (קיליס), ניציפ (ניזיפ), מארש (קהרמאנמארש), אורפה (שאנלי-אורפה), סיוורק, בירג'יק, ג'זירה, נציבין (נוסיבין), דיארבקיר, ג'רמיק (ג'רמיק), ג'ולימארק, סימידינאן (שמדינאלי), ואן, מרדין, באשקלה וניג'ד. הספר עובר מחוז אחר מחוז לפי החלוקה המינהלית של טורקיה, ומתאר בקצרה את ההיסטוריה היהודית המקומית, את הקהילה על ארגונה, הנהגתה ומוסדותיה - כגון בתי הכנסת ובתי הקברות - מציין את מספר המשפחות היושבות במקום ואף מונה את שמות המשפחה של חלקן.

תיאורי המסעות של הנוסעים והשד"רים שביקרו בדרום־מזרח טורקיה בדרכם למזרח, אינם מביאים תמונה מלאה ומפורטת של מצב הקהילות היהודיות. לכך יש סיבות אחדות:

א. במשך הדורות היו עליות ומורדות במצב הביטחוני והכלכלי של מחוזות רבים, בגלל מאבקי הכוחות בין השלטון המרכזי לבין קבוצות אוכלוסין, שרצו אוטונומיה מסוימת לעצמן - דבר שגרם לאנדרלמוסיה באזור.

ב. המעבר בדרכים היה כרוך בקשיים מרובים עד כדי סכנת נפשות, בשל הדרכים המשובשות והקשות לתנועה מחד גיסא, וסכנת השודדים שארבו בדרכים מאידך גיסא.

ג. מגפת הדבר שהתפרצה לעתים תכופות, וגבתה קורבנות רבים; תוצאתה הייתה עליות וירידות חדות במספרי התושבים בערים ובכפרים; נוסף לכך, רבים מקרב האוכלוסייה שנותרה בחיים, נמלטו מהאזורים מוכי המגפה, דבר שהביא לכך שאזורים שלמים כמעט שהתרוקנו מאוכלוסייה.

אין להתפלא, לכן, שהנוסעים הנועזים המעטים שביקרו באזורים הללו, תיארו רק את שראו עיניהם בפרקי הזמן הקצרים לשהותם באזור.

▲ אנתקיה: ארון הקודש, ספרי התורה.

הממצאים הארכיאולוגיים

בחרנו להציג מספר תגליות ארכיאולוגיות מרחבי טורקיה ומצפון מזרח סוריה. עיטור מנורה על קבר של משפחה יהודית מאורפה, בית הכנסת בסארדיס שבמערב טורקיה, ארונות קבורה יהודיים מהכפר אייאס שמדרום לאדנה, ומהכפר מיסיס שבין אדנה לאייאס, וכן תקציר של ממצא בית הכנסת בדורה אירופוס שעל הפרת.

שאנלי-אורפה: מסביב לעיר אורפה נסקרו מספר בתי קברות. ממערב לעיר, בכפר קירק מגרה (שפירושו "ארבעים מערות"), נסקר בית קברות ונמצאו בו שלוש כתובות עבריות. בכניסה לאחת המערות נמצאה חריתה של מנורה בעלת חמישה קנים.

▲ אורפה: מנורה בעלת חמישה קנים החרותה בכניסה אל אחת ממערות הקבורה היהודיות. מתוך: סגל, *קדמוניות אדסה*, קדמוניות.

במקום נמצאו גם קברים לא יהודיים ובהם תבליטים נאים. תבליט משנת 201 באחת המערות מתאר סעודת קבורה.

אייאס-אדנה: במוזיאון הארכיאולוגי באדנה נמצאים שני ארונות קבורה יהודיים מעופרת. הארונות נמצאו בכפר אייאס השוכן ממערב למפרץ איסכנדרון שבקיליקיה. הכפר בנוי על אתר רחב ידיים שבו שכנה עיר הנמל איגיאה, שהתקיימה מן התקופה ההלניסטית ועד התקופה הביזנטית. על הארון הראשון (צילום א') מופיעה כתובת ביוונית שתרגומה הוא "יהא חלקך טוב פרוקלה". נוסח הברכה 'יהא חלקך טוב' מופיע בכתובות רבות, יהודיות, נוצריות ופגאניות. השם 'פרוקלה' מופיע גם בכתובות קבורה יהודיות מן התקופה הרומית, שנתגלו, האחת בגלאטיה שבאסיה הקטנה, והאחרת בכתובות על קבר יהודי בקטקומבות שברומא. על הארון השני (צילום ב') על צלעותיו הארוכות ובפנימו, נמצאו עיטורי מנורות בעלות שבעה קנים.

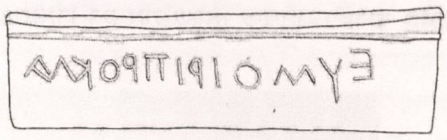

▲ צילום א'.

► אייאס-אדנה: ארונות קבורה. מתוך: אוסישקין, *ארונות קבורה יהודיים מקיליקיה*, קדמוניות.

▲ צילום ב'.

סארדיס: בשנת 1962, בחפירות ארכיאולוגיות שנערכו בעיר סארדיס שבמערב טורקיה, התגלה בית כנסת שהיה הגדול ביותר בעולם העתיק - בארץ ובתפוצות. העיר סארדיס הייתה בירת לוד (לידיה); בתקופה הפרסית הייתה בירת פחווה אחמנית. בתקופות ההלניסטית-רומית והביזנטית הייתה עיר חשובה, עד שנהרסה ב-616, ביד כוזרו השני, המלך הפרסי-סאסאני. יוסף בן מתתיהו מצטט צווים רומיים מן המאה הראשונה לספירה, שלפיהם הוענקו זכויות ליהודי סארדיס. לדבריו היה להם מקום כינוס "מקדמת דנא... בהתאם לחוקי אבותיהם". יש המזהים את סארדיס - המכונה 'ספרד' בלודית ובפרסית - עם 'ספרד' המופיעה בספר עובדיה פסוק 20: "גלות ירושלים אשר בספרד". בית הכנסת נבנה כחלק ממכלול ציבורי שבו היו גימנסיון, בית מרחץ ופלאיסטרה, ושורת חנויות הסדורה לאורך רחוב ראשי בעיר. המכלול, שנוצר בשלבים רבים, שימש, כנראה, כבסיליקה בשלב מסוים. כשנמסר לקהילה היהודית, שימש כבית כנסת תוך שמירה על ממדיו המקוריים; זה היה השימוש האחרון שלו.

בית הכנסת נבנה בכיוון מזרח-מערב וכולל שני מרחבים עיקריים: א] חצר מוקפת עמודים ובה מזרקה, ב] אולם מרכזי ששטחו 18x54 מ' עם אפסיס במערבו. הרצפה עשויה פסיפסים, שבהם נראים בעיקר דגמים גיאומטריים. באפסיס, העיטור כולל אמפורה שממנה יוצאים שריגי גפן, ומשני צדיה נראים טווסים. החלק התחתון של הקירות עוטר בשיבוצי שיש שהורכבו לצורות גיאומטריות ולדמויות מעולם החי והצומח. החלק העליון של הקירות היה מעוטר בפסיפסי קיר ובתמשיחים (=פרסקו), כפי שמסתבר מהממצא וגם מאחת הכתובות. הממצא הזעיר כלל כתריסר מנורות, ביניהן שברים ממנורת שיש, שעליה מופיע השם סוקראטס. מנורות כאלה נמצאו גם בבתי הכנסת בדרום הר חברון. שתי גומחות המצויות משני צדי הכניסות הפונות מזרחה, שימשו ככל הנראה, לשמירת ספרי התורה. אחת הכתובות שנמצאו, מציינת את ציפויו של "הדבר השומר על התורה", ואולי מדובר בפרוכת של ארון הקודש. הכתובות העבריות נמצאו סמוך לארון הדרומי; באותו מקום נמצא גם לוח שיש, שעליו חקוקים מנורה, שופר, לולב ושני פריטים דמויי חלזון - אולי ייצוג של ספרי תורה מגולגלים. בית הכנסת עבר שינויים במהלך השנים; ככל הנראה, שימש את הקהילה עד חורבנו בשנת 616.

החנויות הסדורות לאורך רחובה הראשי של העיר, השתייכו בחלקן ליהודים; ייתכן, שהחנויות הצמודות לבית הכנסת היו רכוש הקהילה שהושכר. באחת החנויות הללו נמצאה הכתובת "שייך ליעקב זקן בית הכנסת". כתובות ההקדשה שהתגלו בבית הכנסת, מעידות שלפחות שניים מהמתפללים בבית הכנסת היו צורפי זהב. אפשר ש'יעקב זקן בית הכנסת' היה אף הוא צורף. בתקופה הרומית, רבים מבני הקהילה שימשו כחברי מועצת העיר וכפקידים במערכת המנהלית. בית הכנסת מלמדנו על ארגון הקהילה, על מעמדה, ועל שגשוגה בתקופה הרומית ובשנים שבהן הנצרות הפכה לדת המדינה. כמו כן ניתן להסיק מהממצא לגבי המעמד הכלכלי והחברתי של אנשיה.

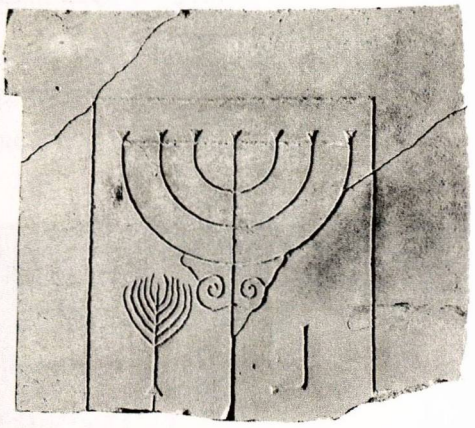

▲ סארדיס: לוח מבית הכנסת ובו תיאור של מנורה.

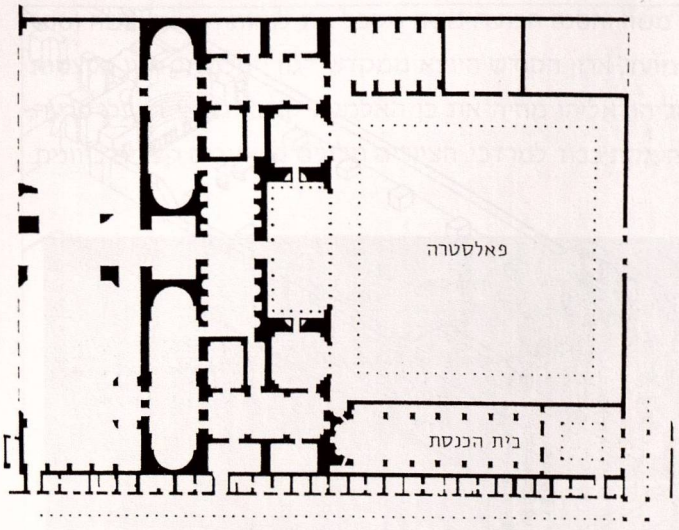

סארדיס: תוכנית בית הכנסת. ◄

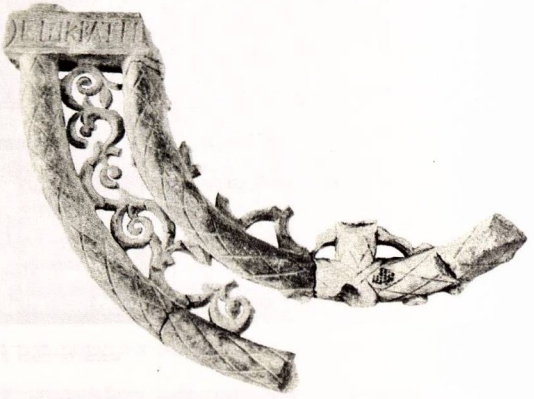

▲ סארדיס: מנורת שיש מבית הכנסת.

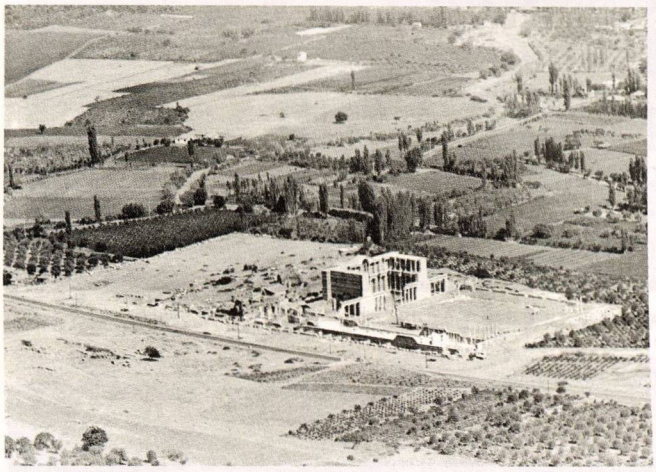

סארדיס: מראה כללי של מכלול החפירות הארכיאולוגיות בו נמצא בית הכנסת. ◄

דורה אירופוס: דורה אירופוס מזוהה עם קלעאת צליחיה, השוכנת על גדתו המערבית של הפרת בצפון מזרחה של סוריה. במקום נערכו חפירות ארכיאולוגיות בשנים 1922-1923, 1928-1936 מטעם האקדמיה הצרפתית ואוניברסיטת ייל, בהתאמה. העיר הוקמה בשנת 312 לפסה"נ, לאחר כיבושי אלכסנדר הגדול, ונבנתה על פי תוכנית היפודמית (רחובות ערוכים בשתי וערב). עובדת היותה עיר גבול בממלכה הסלבקית בראשית ימיה, ומיקומה על דרך הסחר מתדמור מזרחה, העשירו את קופתה. בשנת 116 לאחר שטראיאנוס כבש את דורה אירופוס, נעשתה לחלק מה'פרובינקיה מסופוטמיה'. בשנת 253 נעזבה העיר זמנית, ובשנת 272 ננטשה סופית, בעקבות השתלטות הפרתים על צפון סוריה, ונפילת אנטיוכיה בידי שפור הראשון מלך הפרתים. ככל הנראה, גם השינוי באפיק הפרת, שקודם לכן הקיף את העיר משלושת עבריה, גרם לנטישה.

בעונת החפירות 1932/33 התגלה, סמוך לחומה הצפונית של העיר, בית כנסת מעוטר בציורי קיר, השופכים אור על האמנות היהודית של התקופה. בבית הכנסת הובחנו שני שלבי בנייה. בשלב הראשון, בשנת 200 לערך, נבנה במקום בית כנסת קטן, שקירותיו היו מעוטרים. במקומו ומעליו נבנה בשנת 244/45 - כמצוין בכתובת - בית כנסת חדש, שכלל חצר גדולה עם שלושה סטווים, ואולם תפילה גדול שבקירו המערבי נמצאת גומחה לארון הקודש. כל קירותיו עוטרו בציורים הלקוחים מעולם המקרא. בית הכנסת על ציוריו השתמר, מפני שהרומים ניסו להגן על חומות העיר מהפרתים; לשם כך בנו סוללה נגדית שהרסה חלק מהקירות בחצר ובבית הכנסת וקברה את החלק שלא נהרס. הציורים שעל קירות בית הכנסת הועתקו, ומוצגים בשחזור בית הכנסת במוזיאון דמשק.

► סארדיס: בית הכנסת: תוכנית והצעת שחזור.

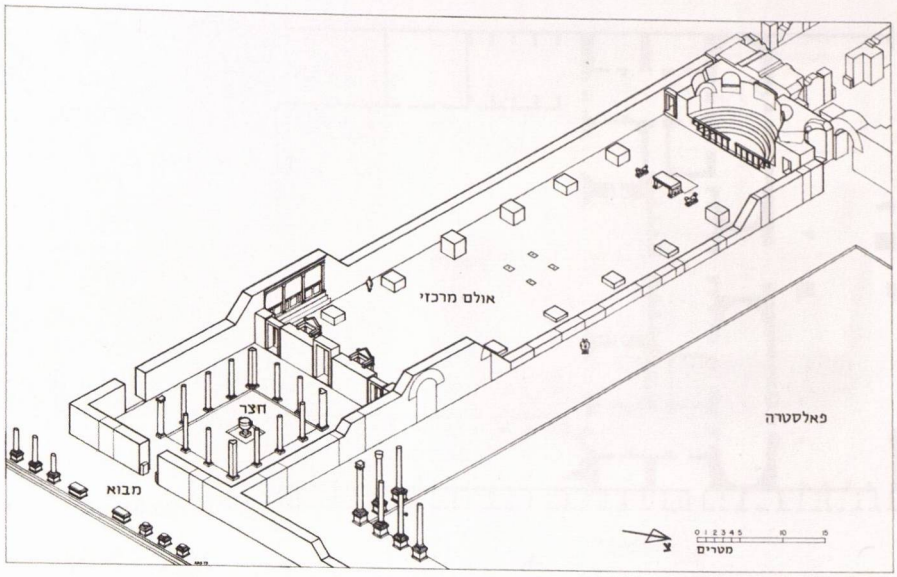

סארדיס; שחזור איזומטרי של בית-הכנסת

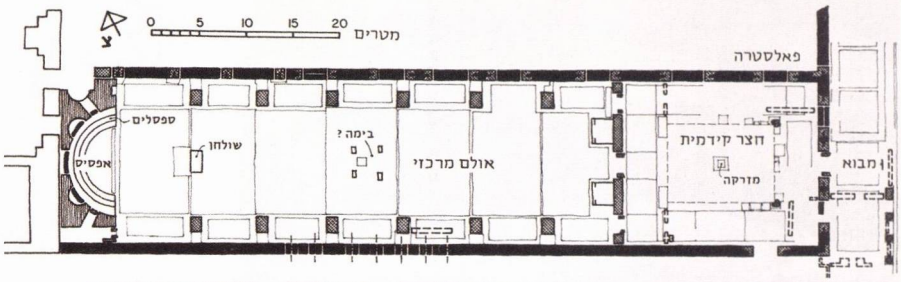

סארדיס; תכנית בית-הכנסת

► סארדיס: בית הכנסת: מבט מזרחה לבימה ולארונות הקודש.

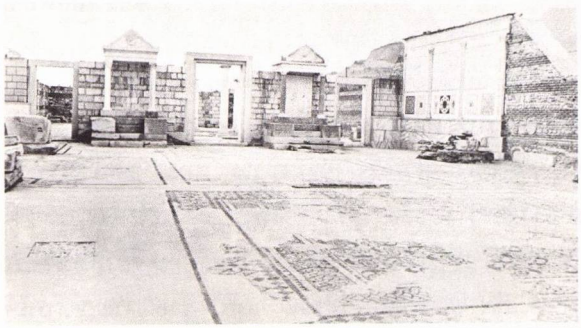

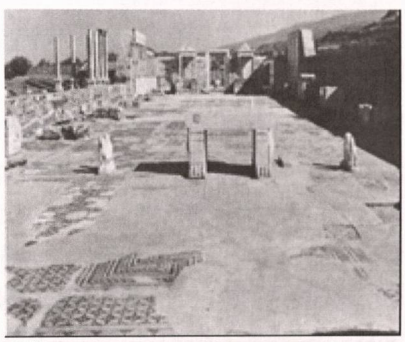

מתוך: סיגר, *בית הכנסת של סארדיס*, קדמוניות.

► דורה אירופוס: תוכנית בית הכנסת.

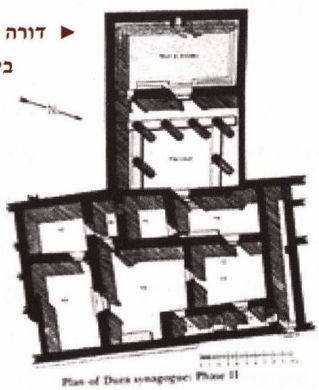

דורה אירופוס: מראה העיר ונהר פרת ◄

הציורים מתארים את עקדת יצחק, ברכת יעקב לבניו, משה והסנה הבוער, משה מקבל את לוחות הברית, משה וספר התורה, משה לאחר מותו, יציאת מצרים, אהרון ואהל מועד, ארון הקודש היוצא ממקדש דגון הפלשתי, חזון העצמות היבשות של יחזקאל, אליהו בבית האלמנה, קורבן אליהו, אליהו מחיה את בן האלמנה, קורבן נביאי הבעל, פרעה, המיילדות והצלת משה, שמואל מושח למלך את דוד, הענקת כבוד למרדכי. הציורים מלווים בביאורים קצרים ביוונית.

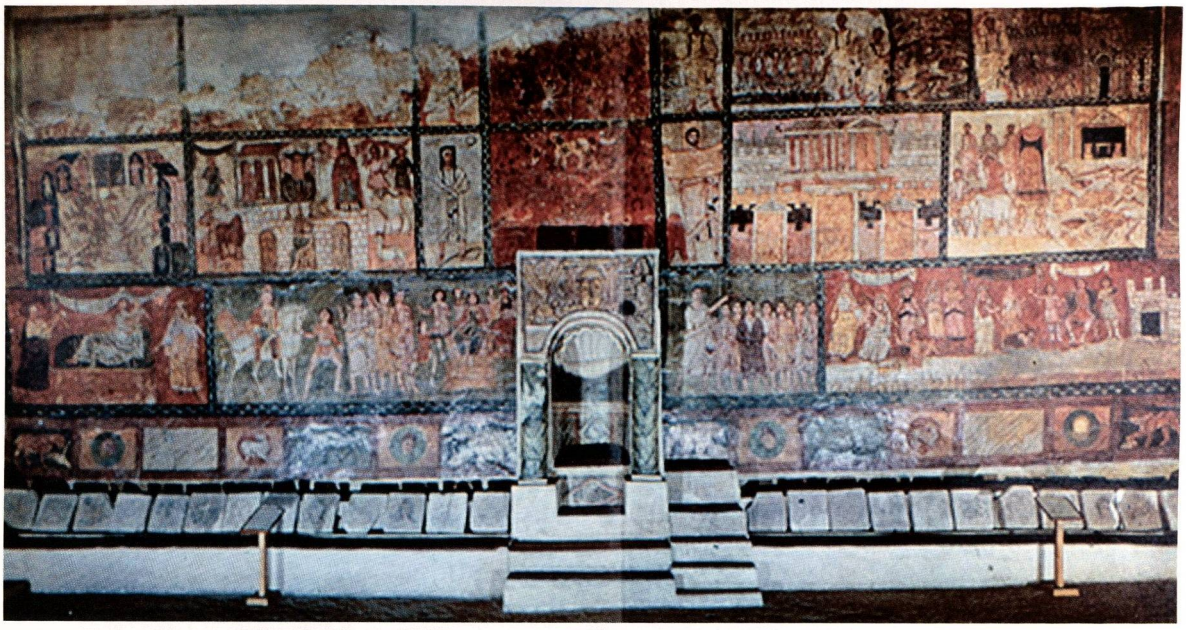

▲ דורה אירופוס: בית הכנסת: הקיר המערבי וגומחת ארון הקודש. המוזיאון הלאומי דמשק.

▲ דורה אירופוס: תמשיחים בבית הכנסת: אהרון, הכוהנים ובית המקדש. המוזיאון הלאומי דמשק.

▲ דורה אירופוס: תמשיחים בבית הכנסת: עקדת יצחק מעל גומחת ארון הקודש שבקיר המערבי. המוזיאון הלאומי דמשק.

▼ דורה אירופוס: תמשיחים בבית הכנסת: המוזיאון הלאומי דמשק.

▲ משה מקבל את התורה.

▲ משה והסנה הבוער.

מיסיס: על דרך המלך הפרסית, ממזרח לאדנה, שוכנת העיירה יאקהפינאר-מיסיס, הבנויה על חורבות העיר העתיקה מופסוהסטיה. בשנת 1955 נערכו שם חפירות בהנהלת ל' בודה מאוניברסיטת מינסטר שבגרמניה, שגם פרסם את הממצאים. בחפירות מחוץ לחומות העיר העתיקה, נחשף מבנה בעל תוכנית בסיליקה (25x25 מ'), שנבנה על ציר מזרח-מערב. השרידים כוללים את הנארתקס [=מבואה], את חלקו המערבי של אולם התווך, וארבע סיטראות, שתיים מכל צד של אולם התווך. רצפות המבנה היו עשויות פסיפסים שחלקם שרדו. באולם התווך היו שלוש תמונות, שמתוכן שרדה בשלמותה תמונה אחת, ובה ייצוג של תיבת נח ותהלוכת חיות סביבה. על התיבה יש כתובת ביוונית, שתרגומה "תיבת נח המציל". "תהלוכת חיות" דומה ידועה רק בפסיפס של בית הכנסת בג'רש שבירדן. הסיטראות הפנימיות רוצפו בדגמים גיאומטריים מורכבים, ובדמויות טווסים בין שריגי גפן. בסיטרה הצפונית החיצונית מתוארים בתשע תמונות, מעשי הגבורה של שמשון, לפי סדר המעשים כפי שהם מופיעים בספר שופטים. מעל לכל תמונה ישנה כתובת בכתב יווני, שהיא ציטוט הפסוק מהמקרא בנוסח תרגום השבעים. מיכאל אבי יונה שניתח את הממצא, העלה את האפשרות שהמדובר במבנה בית כנסת ולא בכנסייה, כפי שסבר החופר.

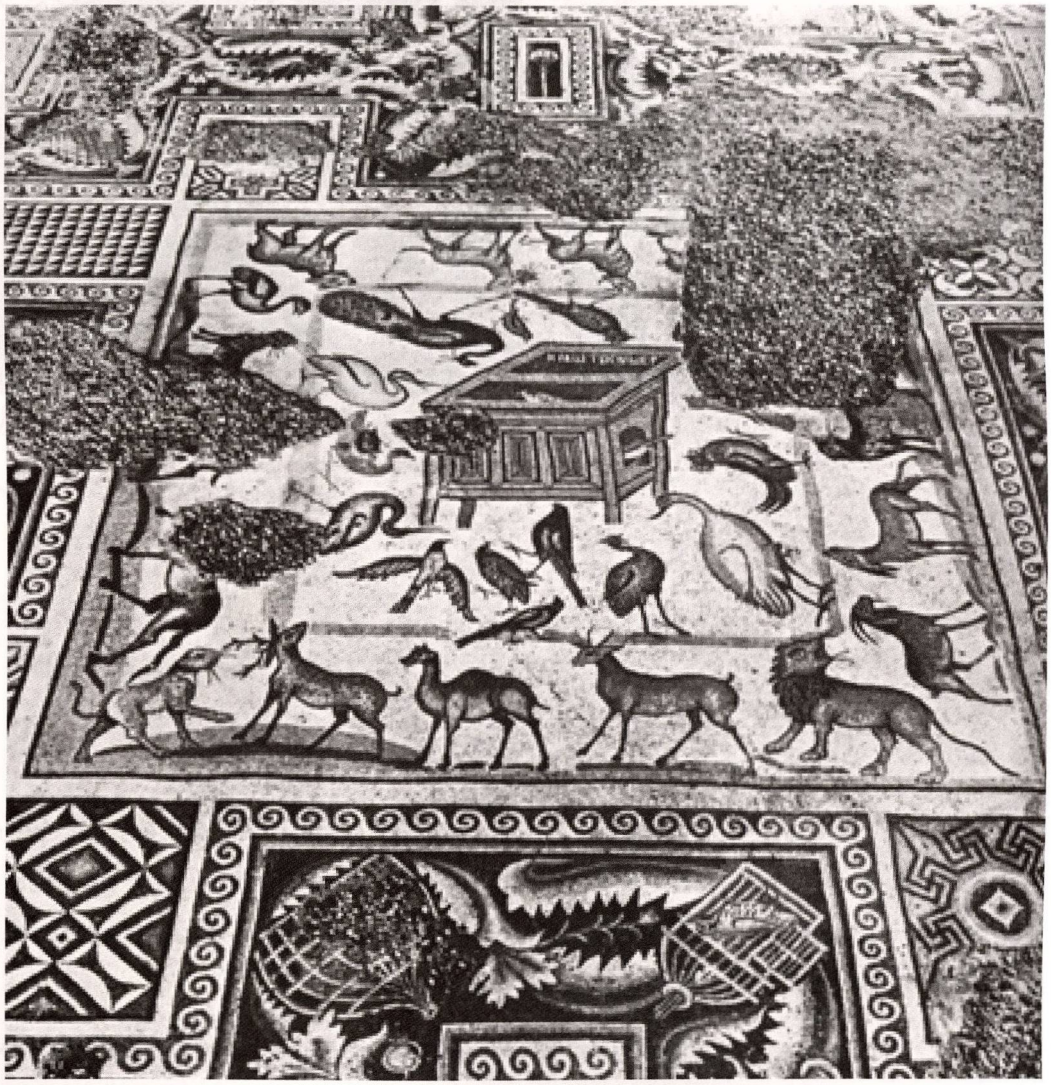

▲ מופסוהסטיה: בית הכנסת(?): תיבת נח ותהלוכת החיות.

מתוך: אבי-יונה, *פסיפסי מופסוהסטיה: כנסייה או בית כנסת?* קדמוניות.

▼ מופסוהסטיה: בית הכנסת(?):

▲ (א) שמשון הישן ומעליו פלשתי.

▲ (ב) שועלים הקשורים בזנבותיהם.

מתוך: אבי-יונה, *פסיפסי מופסוהסטיה: כנסייה או בית כנסת?* קדמוניות.

פרק ראשון:

היהודים בדרום־מזרח טורקיה בתקופת האימפריה העות'מאנית

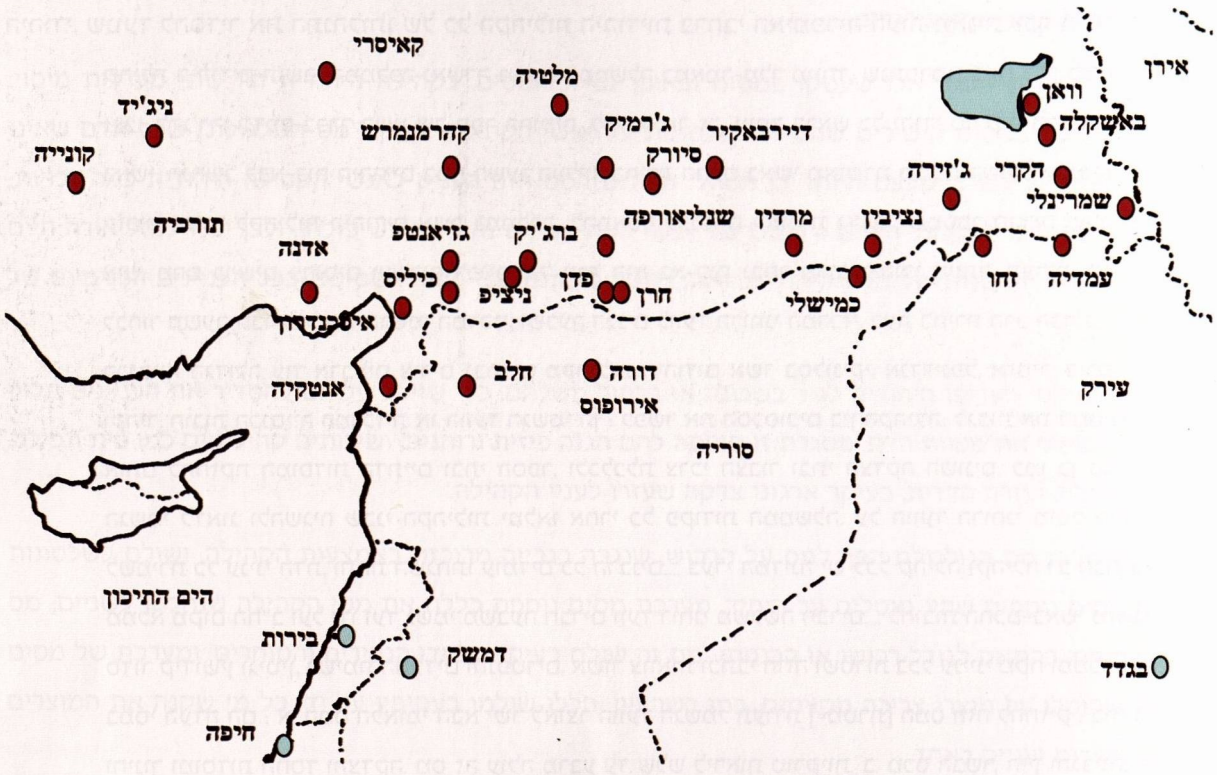

ה'מילט'

והל ה'מילט' מקורו במדיניות שהייתה נהוגה כלפי המיעוטים בארצות האסלאם, שם כונו "בני החסות". עקרונות התפישה הזו היו נהוגים באזור, ועברו גם לאימפריה העות'מאנית, שהחילה את שיטת ה'מילט' על כל הלאומים השונים בשטחה. על פי הנוהל, כל עדה דתית זכתה להכרה מהשלטון העות'מאני, וקיבלה אוטונומיה בענייניה הפנימיים ובפולחן, במסגרת שבראשה עמד מנהיג דתי.

הקהילה היהודית היוותה מסגרת אוטונומית כזאת, ובראשה עמדה הנהגה שנחלקה לשתי קבוצות: הראשונה - הנהגה דתית שבראשה עמד ה'חכם' (הרב), השנייה - הנהגה של פרנסים שנבחרו לפי ייחוסם המשפחתי או מעמדם

הכלכלי. בראשית המאה ה-19, במסגרת הרפורמות שנעשו באימפריה העות'מאנית, מונה לראשונה רב ראשי ליהודי האימפריה. מינויו של הרב הראשי, שהוכתר בתואר 'חכם באשי', וסמכותו הייתה פרושה על כלל היהודים באימפריה העות'מאנית, התפרסם ב'פירמאן' [=צו הסולטאן] שהוציא השלטון העות'מאני המרכזי באיסטנבול בשנת 1835. מבחינת 'השער העליון' [=כינוי לדרגים העליונים במימשל המרכזי] ה'חכם באשי' היה אמור לייצג את היהודים בפני השלטון העות'מאני המרכזי, מצד אחד. מצד שני - היה כלי שבאמצעותו השלטון המרכזי העביר את דרישותיו לכל הקהילות היהודיות ברחבי האימפריה העות'מאנית.

עד אז, לכל קהילה יהודית היה רב ראשי מקומי, שניהל את הקהילה באופן עצמאי. תפקידיו העיקריים היו לפרש דינים ולפסוק הלכות; ללמד תורה ולפרשה לבני הקהילה בדרשות בבית הכנסת; להשכין שלום בית במשפחות ובקרב בני הקהילה; ולייצג את הקהילה בפני השלטונות המקומיים. במאה ה-19, כחלק מרפורמות ה'טאנזימאט' שהתקבלו באימפריה העות'מאנית הורחבה מסגרת ה'מילט'; ובשנת 1864, במהלך גל הרפורמות השני, נחקק חוק ה'מילט' היהודי, שנועד להסדיר את התנהלותן של כל הקהילות היהודיות ברחבי האימפריה העות'מאנית. וכך נאמר בצו:

> קהילת היהודים תושבי הממלכה נאשרה מטעם הממשלה במאמר-מלך מיוחד, שנתפרסם ביום כ"ה לירח שול שנת 1281 להג'רה, ונדפס בכרך השני של ספר החוקים. לפי מאמר זה, עומד בראש כל יהודי טורקיה הרב הכולל, החכם באשי, הנחשב לבא-כוח היהודים בפני השער העליון. בחירת החכם באשי מאושרת מטעם השולטאן ברישיון מיוחד. הזכות נתונה לקהילות היהודים אשר בממלכה, להתאסף לכנסייה לאומית גדולה, שמספר חבריה יעלה לשמונים איש, מהם שישים פרנסים ועשרים רבנים. כל חבר הוא בא-כוח נבחר מרובע יהודי מיוחד. תעודת הכנסייה היא לבחור תשעה חברים לוועד הגשמי המרכזי, ושבעה רבנים לוועד הרוחני המרכזי. בעת בחירת הרב הכולל, נוספים על הכנסייה הגדולה עוד ארבעים צירים נבחרים מקהילות היהודים אשר בסלוניקי, אנדרינפל, אזמיר, בורסה, בגדאד, וקהיר. חובות הכנסייה המרכזית או הוועד הגשמי הן : לפשר את הסכסוכים בין הקהילה, לגבות את המסים ולהוציא אותם להחזקת המוסדות הדתיים ובתי הספר, ולכלכלת צרכי הצבור ובתי הצדקה השונים. כמו כן מחויב הוועד הגשמי לדאוג ולהשגיח שבני הקהילות ימלאו אחרי כל פקודות הממשלה. על הוועד הרוחני מוטל החוב לדאוג לשמירת כל עניני הדת, ותחת השגחתו עומדים כל הרבנים.... בערי המדינה יש לכל קהילה וקהילה רב חכם-באשי או ממלא מקום הח"ב ועל ידו ועד גשמי משבעה חברים וועד רוחני משלשה חברים.... לחובות החכם-באשי נחשבים גם : סדור קידושין וגיטין, רשימת הנולדים והנפטרים, אשור צוואות וכתבי חוזה ושטרות בכל ענייני מקח וממכר. החשובים במסי העדה הם : א. המס הלאומי הבא ישר לאוצר הוועד הגשמי. תעודת [=מטרת] המס הזה להחזיק : בתי התפילה וחינוך ומוסדות החסד והצדקה. מס זה עולה מרבע עד שלש ליראות טורקיות. ב. מכס הבשר, היין והגבינה, מכס זה נקצב ע"י הממשלה. ג. התשלומים בעד אשור תעודות נישואין וקבלת תעודות מסע, נקצבים ע"י הרב הכולל [=ראשי]. ד. תרומות שונות מסוחרים וחנוונים, בייחוד מקצבים, בשמים ויינים.

ה'חכם באשי' שהתמנה באיסטנבול במסגרת הרפורמות, הוכר כראש ה'מילט' היהודי בכל רחבי האימפריה העות'מאנית. עם חקיקת החוק הנ"ל, נוספו לתפקיד זה גם משמעויות שלטוניות ולא רק דתיות. בקהילות קטנות החכם היה גם השוחט, ואת משכורתו קיבל בדרך כלל מקופת הקהילה. הרבנים מונו לתפקידם לכל ימי חייהם, והיו קהילות שבהן הבנים ירשו את משרת האב בתפקידו כרב הראשי של הקהילה.

ראש הקהילה ה'גשמי' עמד בראש הנהגת הפרנסים. הוא נקרא 'נשיא' וזכה לכבוד רב מבני הקהילה. בתוקף מעמדו, נהג למנות בעלי תפקידים כמו חכמים ושמשים, והיה מוסמך גם להעבירם מתפקידם. הנשיא ייצג את הקהילה

היהודית בפני השלטונות המקומיים וממשל המחוז. לעתים, כאשר המצב הכלכלי של הקהילה היהודית היה בכי רע, נאלץ 'הנשיא' להשתמש בכספו הפרטי, כדי לכסות את גירעונות הקהילה, ולשלם חלק נכבד מהמסים שהוטלו עליה. הכנסות הקהילה באו בעיקר ממסים ישירים וממסים עקיפים לטובת בית הכנסת. תפקידם של הפרנסים היה לדאוג לצרכים הקיומיים של הקהילה, כגון: ייצוג הקהילה בפני השלטונות, בעיקר כדי להשיג הקלה בנטל המסים שהוטלו עליה, ניהול נכסי הקהילה בצורה יעילה, וגביית המסים.

ניהול הקהילה כלל שלושה תחומים עיקריים: מערכת המשפט, מערכת החינוך, ומערכת גביית המסים. הבסיס לניהול ענייני הקהילה היה תקנות הקהילה, שמטרתן העיקרית הייתה: שמירה על רמה מוסרית נאותה בקהילה, ושמירה על חוקי הדת. התקנות כללו גם שמירה על סדר וארגון בקהילה, כך שכל חבריה יידעו מה אסור ומה מותר; שמירה על אחדות הקהילה, ומניעה של התבדלות על רקע כלכלי או חברתי; הגנה על שלמות הקהילה והדרכה את אנשי הקהילה בנוגע למערכת היחסים בין הקהילה לשלטונות. התקנות הללו היוו יסוד מוצק ליחסים היומיומיים שבין היחיד לקהילה ברוב תחומי החיים.

פרק נכבד בתקנות תפסו אלו שעסקו במסים ובאופן גביית המסים. בקהילה היהודית היו שתי מערכות מיסוי. הראשונה עסקה במסים הישירים שהטילו השלטונות על אנשי הקהילה, בעיקר 'מס הגולגולת', שכל אדם שאינו מוסלמי היה חייב לשלם מעצם היותו 'בן חסות'. תשלום המס הזה העניק לאנשי הקהילה היהודית כמה זכויות: השלטונות התחייבו להגן על חייהם ורכושם של אנשי הקהילה, הם נהנו מחופש פולחן, ולכן יכלו לנהל אורח חיים על פי המנהגים וההלכות של הדת היהודית. זאת, בנוסף להיותם 'בני חסות', שטיפלו בכל העניינים הפנימיים של עצמם, בעצמם.

במסגרת ה'מילט' העדיפו היהודים לגור בשכונה או ברחוב משלהם, כדי שייקל עליהם להסדיר את העניינים תלויי הקהילה, ולשמור את מצוות הדת. מסגרת זו סיפקה להם הגנה פיזית ורוחנית, ושירותים קהילתיים כמו בית תפילה, מוסד להשכלה, ועזרה הדדית, בעיקר ארגוני צדקה שעזרו לעניי הקהילה.

במרוצת הדורות מס הגולגולת הפך למס על הרכוש, שנגבה בגבייה מרוכזת באמצעות הקהילה, ושולם לשלטונות יחד עם מסים נוספים שהיו מוטלים על היחיד. מערכת מסים נוספת כללה את מסי הקהילה שנחלקו לשניים; מס ששילם היחיד בהתאם לגודל רכושו או הכנסתו: מס זה שולם בעיקר על ידי הגבירים והסוחרים. ומערכת של מסים עקיפים שהוטלו על מוצרי צריכה מסוימים, כמו בשר ויין. הללו שולמו בעקיפין על ידי כל מי שקנה את המוצרים הללו - עשירים ועניים כאחד.

כדי לאכוף את תקנות הקהילה, במקרה הצורך, הוקמה מערכת של בתי דין עצמאיים, שבהם דנו את בני הקהילה לפי דין תורה. הקהילה הייתה זקוקה לערכאה כזאת מכמה טעמים: ראשית, כאשר יהודי נשפט בדין תורה, הוא שומר בכך על ערכי הדת היהודית ונותן לה תוקף. שנית, כאשר יהודי נשפט בבית הדין של הקהילה והיה מוטל עליו קנס, הכסף היה נשאר בתוך הקהילה. אילו נשפט לפי החוק העות'מאני בבית דין כללי, והיה מוטל עליו קנס, הכסף היה יוצא מרשות הקהילה ועובר לשלטונות.

מערכת עצמאית נוספת של הקהילה היהודית, הייתה מערכת החינוך שהיו לה מטרות אחדות: לימוד תורה וחינוך לשמירת המצוות, שהיו מהדרכים העיקריות שהבטיחו את המשך קיומה של הקהילה; ללא חינוך יהודי אין אפשרות לקיים קהילה. העובדה שמערכת החינוך הייתה עצמאית, אפשרה לקהילה לדאוג גם לחינוכם של הילדים מעוטי

היכולת, ובכך לאפשר לכולם לקבל חינוך יהודי בסיסי; כלומר כל ילד למד את האלפבית העברי, והדבר אפשר לו לקרוא בסידור, להתפלל ולברך.

בית הכנסת

על פי הסקר שעשינו, ועיון במקורות, מסתבר שמתחם בית הכנסת שימש לצרכים הציבוריים השונים של הקהילה. נוסף למבנה שבו התקיימו הטכסים הדתיים, היו במתחם חצרות וחדרים נוספים שמילאו מיגוון פונקציות: אכסניה לעוברי אורח יהודים, חדרי לימוד, מגורי החכם וגם לאחסון חפצים להם הזדקקו בני הקהילה בחגים, ביום טוב ולהבדיל - בשעת קבורה. בחצר, כבכל חצר, היה בור מים, עצי פרי ונוי, ושיחי תבלין לברכת הבשמים. סמוך לכניסה לאולם התפילה נמצא אגן אבן, שמילאו אותו במים שנשאבו מהבור, ושימשו לטהרת המתפללים לפני כניסתם לאולם התפילה. חדרי הלימוד שימשו כ'פּוּתַאבּ'; כאן למדו הילדים קריאה בתורה ובסידור. בחצרות היו בריכות מים הדומות בעיצובן לבריכות שנבנו בבתי אמידים. ספסלי אבן שימשו את הקהל שישב מחוץ לאולם התפילה. החכם, שהיה המורה בפּוּתַאבּ, ובדרך כלל גם קרא בתורה ושימש כשליח הציבור בתפילה, התגורר עם משפחתו בבית שהיה רכוש של הקהילה, שבדרך כלל היה צמוד למתחם בית הכנסת, או ממוקם מולו; במקרים מסוימים התגורר במתחם ממש.

פתח בית הכנסת היה, לפי המקורות, מרכיב חשוב ביותר בכל תוכנית של בית כנסת. פתח זה היה בדרך כלל מעוטר ומובלט, משום שציין את הקו המפריד בין פנים האולם על תוכנו הרוחני דתי, לבין העולם החומרי החיצוני. ניתן לחלק לשניים את אולם התפילה והריהוט שבו: הפריטים שהם לב ליבו של בית הכנסת - הבימה וארון הקודש, ופריטים כלליים: ספסלי אבן קבועים או מחצלות לשימוש המתפללים, כתובות הנצחה, ברכות קבועות או ממוסגרות, כלי מאור וקופות צדקה. בגומחות חצובות בקיר עמדו ספרי תורה ונחו הטליתות של המתפללים שהושארו שם, מחשש טלטול.

במהלך התפילה ישבו המתפללים, לאחר שחלצו את נעליהם, על גבי מחצלות ושטיחים. כך נהגו גם בבואם לביתם: חלצו את הנעליים לפני הכניסה לבית. האזכור הראשון של ישיבה על מחצלות באולם בית הכנסת הופיע בבבל במאה הרביעית לספירה. מנהג זה נמשך עד ליציאת היהודים של דרום־מזרח טורקיה ממכורתם.

שני הפריטים החשובים באולם התפילה, היו כאמור ארון הקודש והבימה. הבימה הייתה ממוקמת במרכז האולם; עליה הונח ספר התורה בעת הקריאה בו; מעליה ניהל החכם או שליח הציבור את התפילה; מעליה נישאו הדרשות; ושם עמד נשיא הקהילה ונשא את דבריו בדיונים על ענייני דיומא. הבימה הייתה עשויה עץ ומוגבהת, ועלו אליה במדרגות. לפעמים ניצבה על בסיס מאבן. בבתי כנסת קטנים הייתה בימת העץ ניידת. מול הבימה, בקיר המזרח או בזה הפונה לירושלים, היה ממוקם ארון הקודש. בבתי הכנסת בדרום־מזרח טורקיה [להלן, במקום 'בדרום־מזרח טורקיה'] ארון הקודש היה בנוי אבן, כהיכל. בתוך ארון הקודש עמדו ספרי התורה, שהיו נתונים בדרך כלל, בתיבות המעוטרות ברימונים על מדף אבן או עץ. ה"היכל" נסגר בפרוכת. בשעה שהיו צריכים להוציא את ספרי התורה, היה נכנס הנבחר, ברגליים יחפות, מוציא את ספר התורה ומובילו לתיבה לעיני כל.

החיים הדתיים והרוחניים בקהילות

היהודים בדרום־מזרח טורקיה נהגו לפי אורח החיים היהודי הרווח; הם הקפידו לשמור על קדושת השבת והחגים, על דיני הכשרות ועל הדינים הקשורים בטהרת המשפחה. הדרגה בה היו מצויים חיי הדת והרוח של הקהילה, הייתה תלויה בגורמים שונים: גודל הקהילה, טיב הקשרים בינה ובין השלטונות, מצבה הכלכלי, והמצב הביטחוני ששרר באזור. בדרום־מזרח טורקיה, לאורך השנים, גורמים אלו חברו ברוב המקרים לרעת היהודים. רבים מחברי הקהילות הללו עסקו ברוכלות ובסחר חליפין. הם סבבו בכפרים במחוז מגוריהם, במסלולים קבועים, במשך כל ימות השבוע, ואף למשך פרקי זמן ארוכים. המסע מקהילה אחת למשניה היה כרוך בקשיים מרובים, בשל הדרכים המשובשות והקשות לתנועה. התחבורה התנהלה על גב בהמות רכיבה ומשא, והמרחקים חושבו על פי ימי הרכיבה הנחוצים להגיע ממקום למקום. שהותם של הרוכלים מחוץ לבית, הרעה את המצב הרוחני הירוד בקהילות. פגעי מזג האוויר, למשל שיטפונות ושלגים, הקשו על הרוכלים היהודים בדרכים. לא אחת היו מטרה לליסטים, ובמהלך השוד קרה גם שמצאו את מותם. הרעה במצב הביטחוני השפיעה מייד על התנועה בדרכים, ועם התגברות הסכנות, הרוכלים היהודיים היו מושבתים ממלאכתם ונותרו חסרי כול, עניים מרודים. משהורע המצב הכלכלי של משקי בית בקהילה, התדרדר גם המצב הרוחני שלה.

מספר היהודים בקהילות דרום־מזרח טורקיה היה נתון לעליות ומורדות. בין הגורמים לירידה במספר התושבים בקהילות היהודיות, היו מגפות הדבר והחולירע שהתחוללו מעת לעת באזור. במהלכן נספו יהודים רבים, משפחות התפרקו, חלק מהיהודים עזבו בבהלה את מקום מגוריהם, וברחו ליישובים אחרים עד יעבור זעם. בכל פעם נשארו אחדים במקום מפלטם והתיישבו בו; אחרים, לעומת זאת, חזרו למקום מגוריהם, כאשר הודברה המגיפה.

אם בודקים את מספרן של המשפחות היהודיות ביישובים השונים, על פי הנתונים המופיעים בספרות הנוסעים, נוכחים בתנודות גדולות, תוך פרקי זמן קצרים יחסית. הגורם המרכזי לתנודות אלו נגזר בעיקר מהמצב הביטחוני והכלכלי הבלתי יציב של היהודים וממגפות הדבר. המעבר התכוף של יהודים מיישוב ליישוב, השפיע גם הוא על מצבם הרוחני הקשה. ככל שהורע מצבם הרוחני של היהודים בקהילות דרום־מזרח טורקיה, התגבר בידודם. הקהילות היו מבודדות זו מזו, וסבלו מהנתק עם המרכזים הדתיים - רוחניים הגדולים של חאלב ואיסטנבול.

חיי הדת והרוח של אנשי הקהילה היו דלים, כתוצאה מתנאי החיים הקשים; הדבר משתקף בתיאוריהם של הנוסעים הנועזים המעטים שביקרו באזור. חיי הדת התבטאו בשמירת המנהגים, המצוות המעשיות, המוסר והלכות היהדות; הללו נמסרו מדור לדור, בעיקר בעל פה, באמצעות הדרשות בבית הכנסת. לדרשה היה תפקיד חשוב בהעברת מסרים דתיים ולאומיים לחברי הקהילה, ולהנחלת ערכים. בתלאות חיי היום יום שימשה הדרשה בעיקר מקור לנחמה, לעידוד ולתקווה לגאולה לעתיד לבוא.

הקשרים בין הקהילות בדרום־מזרח טורקיה לבין קהילת חאלב

המימשל העות'מאני שב לסוריה בשנת 1840, ואז יושמה מחדש החלוקה המינהלית של האזור לשלושה פלכים עיקריים: חאלב, דמשק וצידון. בפלך חאלב נשמרה החלוקה המשנית, כמעט כפי שהייתה קודם לכיבוש. שני שינויים נערכו בפלך: הראשון שבהם היה העברת נמל אלקסנדרטה, נמלה של חאלב, לשליטה מנהלית של הפלך השכן אדנה; עובדה שלא מנעה מיהודי אלקסנדרטה להמשיך לראות את עצמם כחלק מהקהילה הסורית, מה גם שרובם היו יוצאי העיר חאלב. השינוי השני היה צירופה של אורפה ובנותיה לפלך חאלב, שינוי שהייתה לו השפעה על הקהילות

היהודיות באזור. כתוצאה מהסיפוח הזה התחוללה הגירה גדולה של בתי אב מחאלב לאורפה ולהיפך. דבר זה הגביר את השפעתה של קהילת חאלב על קהילת אורפה. בשנת 1864 נחקק "חוק המחוזות"; עם יישומו, נחלקה סוריה לשני אזורים גדולים: חאלב, ודמשק. כתוצאה מהחלוקה הזו, צורפו שטחים בתוך אנטוליה לאזור חאלב.
פלך חאלב נחלק מבחינה מינהלית לשלושה סנג'אקים: חאלב, מארש ואורפה; כמו כן נכללו במחוז הערים: קיליס, גזיאנטפ (עינטאב) ואנטקייה (אנטיוכיה). בתקופות קודמות שגשגה התעשייה בערים חאלב, אנטקייה, קיליס, גזיאנטפ, מארש ואורפה, ועד לפתיחתה של תעלת סואץ בסוף שנת 1869, כל המסחר בין המפרץ הפרסי לים התיכון התנהל דרך חאלב ונמלה אלקסנדרטה, ואורחות גמלים גדולות עמוסות בסחורות, הילכו בדרכים. לאחר שתעלת סואץ החלה לפעול, ירדה חשיבותו של המסחר בדרך זו. מחירי הסחורות ירדו פלאים, וחאלב, שהייתה צומת חשוב במסחר עם המזרח הרחוק, ירדה מגדולתה. רוב הדרכים במחוז היו משובשות, מלבד הדרכים שחיברו את חאלב לאנטקייה ולאלקסנדרטה.

הקהילות היהודיות, גדולות כקטנות, שהיו פזורות ברחבי דרום־מזרח טורקיה, כמו גם קהילות אחרות ברחבי האימפריה העות'מאנית, לא היו כפופות ישירות למרכז דתי ראשי, או לסמכות דתית עליונה; זאת, למרות שכפי שכבר צוין, היה ליהודים נציג בפני השלטון המרכזי - ה'חכם באשי', שמונה לתפקידו על ידי השלטון המרכזי באיסטנבול. יהודי חאלב ראו באזור דרום־מזרח טורקיה חלק מהמרחב הגיאוגרפי הנתון להשפעתם, אך בפועל, לא הייתה להם סמכות אכיפה דתית באזור.

העיר חאלב הייתה מרכז דתי ורוחני חשוב, ובה ישבו רבנים דגולים. לפיכך שימשה כסמכות הרוחנית והדתית בכל המרחב. אנשי הקהילות היהודיות במקומות היישוב השונים בדרום־מזרח טורקיה כגון קיליס, גזיאנטפ, אורפה, היו באים לבתי הדין בחאלב, להתדיין בענייניהם. רבנים, דיינים ושוחטים יצאו מחאלב למקומות המושב של היהודים בדרום־מזרח טורקיה וסיפקו להם שירותי דת. אחדים מבני הקהילות נשלחו לחאלב, ללמוד לקראת הסמכה לתפקידי רבנים, דיינים ושוחטים. למרכז הדתי החשוב הזה הגיעו שאילתות לגבי מקרים שונים, ומחאלב יצאו פסקי ההלכה לשאלות אלו. נושאי גיטין ועגונות טופלו בחאלב, דבר שגרם לא אחת לכך, שגירושין והתרת העגונות נמשכו זמן רב.

הקהילות היהודיות הקטנות, שלא היו בהן תלמידי חכמים, ניצלו את מאגר תלמידי החכמים בחאלב, ולקחו מקרבם 'חכמים' שישרתו בקהילות. רב שהתרצה ליטול על עצמו את המשרה, היה צריך להיות "רב תכליתי": מוסמך למלא את כל התפקידים הדתיים כולל פסיקת הלכה, ונוסף לכך לייצג את בני הקהילה בפני השלטונות.

לפעמים שימשו בקהילות המרוחקות רבנים שנחשבו לגדולים בתורה, אשר יצאו למקום בעל חשיבות משנית, אם בשל צורכי הפרנסה ואם לשם קידום מעמדם האישי. על אלה נמנים הרב שלום כאסכי, שכיהן בשנות הארבעים של המאה ה-19 בקהילת גזיאנטפ; הרב מרדכי עבאדי שכיהן בשנות השישים של אותה מאה בקהילת קיליס; בשנת 1911 יצא הרב דוד משה סתהון לשרת כרב בעיירה קיליס; הרב אברהם דוויק הכהן שירת כרב הקהילה באנטקייה במשך ארבעים שנה, עד שנת תרמ"ג (1882), שבה התמנה ל'חכם באשי' בחאלב; והרב אהרון דיין כיהן בקהילת אורפה. השפעות אלו של חכמי חאלב בדורות האחרונים הביאו לכך, שהיהודים בקהילות דרום־מזרח טורקיה אימצו את נוסח התפילה ואת המנהגים שהיו נהוגים בחאלב.

יחד עם קשרי הדת התפתחו גם הקשרים המסחריים והחברתיים בין קהילת חאלב לבין קהילות דרום־מזרח טורקיה. קשרי המסחר הענפים בין החאלבים לבין האורפלים הביאו גם להידוק הקשרים החברתיים בין המשפחות, דבר שמצא את ביטויו בקשרי חיתון ביניהם. התוצאה: משפחות יהודיות מחאלב עברו לאורפה ואחרות עברו מאורפה לחאלב, וכך התרחש גם בערים נוספות בדרום־מזרח טורקיה.

הקשרים החברתיים המסועפים בין חאלבים לאורפלים, שנוצרו בדורות האחרונים בעיקר בזכות קשרי המסחר והנישואין ביניהם, גרמו לכך שיהודי אורפה סיגלו לעצמם כל מיני מנהגים של יהודי חאלב, ונהגו כך בחיי היומיום שלהם. משפחות יהודיות רבות בערי דרום־מזרח טורקיה אפילו דיברו בביתן פנימה ערבית בניב חאלבי, ואילו מחוץ לבית דיברו עם הסובבים אותם טורקית או כורדית.

עדות נוספת לקשרים החברתיים המסועפים והמעמיקים בין יהודי חאלב ליהודי אורפה, הם שירי ה'זהזוהה' שהיו נהוגים בשמחות, בעיקר בחתונות, בשתי הקהילות הללו. גם בסגנון הבישול של יהודי דרום־מזרח טורקיה ניכרת ההשפעה של חאלב. המשפחות היהודיות שעברו מחאלב לאורפה, הביאו איתן גם סוגי מאכלים, שהפכו ברבות השנים למקובלים במטבח של יהודי דרום־מזרח טורקיה. בני אורפה אומנם סיגלו לעצמם סוגי מאכלים וצורת בישול ושימוש בתבלינים שהיו נהוגים במטבח החאלבי; אולם, המטבח האורפלי שמר על זהותו הייחודית בנוגע לשמות המאכלים.

חאלב הייתה גם תחנה חשובה עבור יהודי דרום־מזרח טורקיה בדרכם לארץ ישראל. היה זה דבר מקובל לצאת מאורפה בדרך לארץ ישראל, ולחנות תחילה בחאלב; שם שהו העולים אצל קרובי משפחה וידידים "עד יעבור זעם", ורק לאחר מכן המשיכו לארץ ישראל בשיירה על גב חמורים. לא אחת קרה, שבזמן שהות זו בחאלב התחתנו העולים המיועדים עם בני משפחות יהודיות מחאלב, ונשארו בעיר למשך שנים אחדות, ורק לאחר מכן המשיכו לארץ ישראל.

הסכם אנקרה (1921) סיים באופן רשמי את הלחימה בין הטורקים והצרפתים, והשפיע במידה רבה על קו הגבול בין הרפובליקה הטורקית החדשה לבין תחום המנדט הצרפתי על סוריה. הסכם לוזאן שנחתם בשנת 1923 בין הרפובליקה הטורקית לבין שלטונות המנדט הצרפתיים, קבע את קו הגבול החדש ביניהם, ואז נוצרה הפרדה בין הקהילות היהודיות ביישובים שמצפון לחאלב, שנשארו בתחום הרפובליקה הטורקית החדשה, לבין הקהילה החאלבית, שנכללה בתחום המנדט הצרפתי בסוריה. מצב חדש זה גרם לנתק דתי, חברתי וכלכלי בין הקהילות; יהודי דיארבקיר, שאנלי-אורפה, גזיאנטפ, וקיליס איבדו אז את המרכז הדתי והרוחני שלהם, שהיה בעיר חאלב.

בספרות הנוסעים מן המאות 18, 19, מוצאים אזכורים בדבר הזיקה המיוחדת בין חאלב לאורפה. כך, למשל, סיפר יעקב אוברמאייר שעבר באורפה:

> מצא באורפה יהודים... והרוב מאלו מקורם מחאלב, ועל כן מנהגיהם בפנים ובחוץ כיהודי חאלב.

הנוסע ו' שור עבר באורפה וסיפר את קורותיהם של חלק מיהודי העיר:

> בין היהודים האלה ישנם רבים, שבאו לרגלי מסחרם מן ארם צובה לפה, ונתיישבו אחרי כן עם משפחתם אחרי בנו למו בתי אבנים טובים ויפים... נשי היהודים כמו בארם צובה אינן מכסות בצעיף את פניהן.

המחבר הרחיב וסיפר גם על קשרים בין חאלב לערים נוספות בדרום־מזרח טורקיה:

> בגלל החולירע בארם צובה בורחות משפחות יהודיות משם לעינטב, וביניהם נמצא האדון הנכבד משה די פיג'וטו ציר אוסטריה בארם צובה, ובזכותו ושאר הבאים מארם צובה נבנה ונשלם בית הכנסת החדש.

תיאור דומה מוצאים אצל הנוסע אפרים ניימארק, המספר על הקשרים ההדוקים בין יהודי חאלב ליהודי עינטב (גזיאנטפ):

> ושם כמאתיים מאחינו ולהם בית כנסת חדש בנוי בטוב טעם בעזרת אחיהם החאלביים.

השליח יוסף נייגו שסייר באזור בשליחות חברת הכי"ח, סיפר - אמנם בצמצום - אבל הדגיש, שקיימים קשרים בין יהודי חאלב ליהודי אורפה ולדבריו "מצא באורפה משפחות מחאלב."

"פַּרַנקוס"

כינוי זה שימש בחאלב לתיאורם של סוחרים בני אירופה, בדרך כלל ממדינות כגון איטליה, אוסטריה, אנגליה וצרפת, שהתיישבו בערים ראשיות באימפריה העות'מאנית, ובעיקר בעיר חאלב, שהייתה עיר מסחר חשובה החל מהמאה ה-18 ואילך. ראשית ההתיישבות הייתה למטרות מסחר בלבד. אבות אבותיהם של היהודים הללו היו בין מגורשי ספרד שהתיישבו במדינות שונות באירופה, ומשם עברו והתיישבו בחאלב. מהגרים אלו נקראו בפי הקהילה היהודית בחאלב בשם "פַּרַנקוס", להבדילם מאנשי הקהילה מימים ימימה, שנקראו בשם "מוסתערבים". במשך הזמן רכשה קבוצה זו מעמד כלכלי חזק ולכך נלוותה עוצמה פוליטית. הפַּרַנקוס רכשו להם את מעמדם המיוחד, כתוצאה מהעובדה, שהיו ביניהם כאלה, שמונו לשמש קונסולים, וייצגו מדינות אירופיות שונות. הם נהנו מכך שהיו בעלי נתינות זרה, ומזכויות סחר מופלגות.

אחרי מלחמת קרים, החל תהליך הקפיטולאציות להיות רווח מאוד. ה'קפיטולאציות' היו זכויות-יתר, כלכליות בעיקר, שהעניקה האימפריה העות'מאנית למדינות אירופה כגון אנגליה, אוסטריה, רוסיה ואחרות; בהדרגה נוספו להן גם זכויות-יתר משפטיות - נציגי המדינות הללו נהנו מחסינות בפני החוק העות'מאני, ונתין של אחת מהן שעבר על החוק העות'מאני, לא הועמד לדין בבית משפט עות'מאני, אלא נשפט בפני הקונסול של ארצו.

הפַּרַנקוס היו ברובם סוחרים שהצליחו בעסקיהם, ונעשו אמידים, וכן הייתה להם השכלה כללית רחבה, ודיברו כמה שפות. מצבם הכלכלי הנוח אפשר להם לתרום למוסדות הדת והצדקה של הקהילה בחאלב, ובדרך זו סייעו לשגשוגה הכלכלי. הקונסולים ובני משפחותיהם נהנו ממעמד מיוחד שאפשר להם להוסיף ולהחזיק בסממנים האירופיים שייחדו אותם משאר היהודים בקהילת חאלב, ולהפגינם. משעה שהפַּרַנקוס איבדו את מעמדם כחברי הסגל הדיפלומטי, גברה מעורבותם במסגרות הקהילתיות בחאלב.

משפחת די-פיג'וטו

אחת ממשפחות הפַּרַנקוס המפורסמות ביותר הייתה משפחת די-פיג'וטו (אולי פיצ'וטו). הייתה זו משפחה של סוחרים יהודיים מכובדים ומיוחסים, מקרב הפַּרַנקוס בעיר חאלב. בני המשפחה לדורותיה שימשו כקונסולים, וייצגו בחאלב מדינות אירופיות שונות. בשנת 1806 מונה רפאל די-פיג'וטו, האב, לקונסול אוסטריה וטוסקנה, לאחר שנתן שירותים שונים לקיסר אוסטריה. בין השנים 1840-1880 שימש רפאל די-פיג'וטו כנציג רוסיה ופרוסיה. אליהו די-פיג'וטו שימש כנציג אוסטריה וטוסקנה ובשנת 1847, לאחר מותו, מילא את מקומו בנו משה די-פיג'וטו. לקראת סוף המאה ה-19 נותר בידי המשפחה הזאת רק ייצוגה של אוסטריה. יוסף די-פיג'וטו היה אחרון הקונסולים בני המשפחה, והיה נציג פרס.

מלבד משפחת די-פיג'וטו, שהחזיקו במשרות הקונסולאריות בחאלב, היו יהודים אחרים שהחזיקו במשרות קונסולאריות שונות בערים האחרות במחוז חאלב. ר' אהרון דיין שעבר מחאלב לאורפה שימש שם 'חכם-באשי' ומונה גם לקונסול פרס בעיר. בשנת 1869 בעיר אנטקייה, מונה היהודי יוסף דוויך לסגן הקונסול הבריטי. הקונסול

הבריטי ניסה למנות גם את היהודים אברהם דוויך, ואברהם בלאנקו לסגני קונסול בערים אורפה ועינטב (גזיאנטפ), אולם מינויים אלה לא יצאו לפועל, בסופו של דבר.

מעמדו של משה די-פיג'וטו כקונסול כללי של אוסטריה בעיר חאלב, היה לצנינים בעיני הקונסולים של צרפת, רוסיה, ואיטליה, והללו ניסו לערער על קבילות המינוי. לטענתם, היה בסך הכול סוחר יהודי מקומי ממוצא איטלקי. כמו כן, טענו שהוא עושה שימוש בסמכויות שלו כקונסול, לטובת היהודים. משה די-פיג'וטו כיהן שנים רבות כקונסול אוסטריה בעיר חאלב, ואכן, הגן כמיטב יכולתו על היהודים במחוז. מלבד זאת, תרם כסף רב לבנייה ולשיפוץ של בתי כנסת בקהילות המחוז. עדות לפועלו זה מהוות כתובות הקדשה ששרדו ותועדו בבתי כנסת שונים בדרום־מזרח טורקיה. בעיר עינטב הקדישה הקהילה כתובת הנצחה החקוקה בלוח אבן, ונושאת את שמו של משה די-פיג'וטו, לאות תודה. הכתובת נקבעה בחזית ה'היכל' של ארון הקודש בין שני לוחות הברית. בבית הכנסת ההרוס בעיר קיליס שרדו כתובות הנצחה וביניהן דברי תשבחות למשה די-פיג'וטו שתרם מכספו לשיפוץ בית כנסת זה.

משפחת די-פיצ'וטו עשתה רושם עז על הנוסעים שהגיעו לחאלב, שחלקם תיארו את המשפחה ומעמדה. ר' דוד דבית הילל תיאר בספרו את המקומות בהם עבר במסעו, שנערך בשנת 1825. הוא הגיע לחאלב וכתב:

> בארם צובה יושבים קונסולים של מלכי אירופה; רובם יהודים איטלקים ממשפחת פיצ'וטו; לכל אחד מהם בית כנסת קטן בביתו.

בשנת 1848 הגיע הנוסע ישראל בן יוסף בנימין, הידוע בכינויו "בנימין השני" לעיר חאלב, ושהה בה, בדרכו למזרח הרחוק לחפש את עקבות עשרת השבטים. בכתביו תיאר את שראו עיניו:

> העיר הזאת נקראת בפי היהודים בשם ארם צובה... לערך שתי אלפים משפחות מב"י [=מבני ישראל] נמצאות עתה בה, אשר יחסו תחת צירי מלכי אייראפא [=אירופה]. ואיזה [=כמה] מהצירים המה עברים ויגנו עליהם בכל מאודם. השר [=נכבד] רפאל פיעקאטי ציר ממלכת רוסיה ופרוסיא, והשר אליהו פיעקאטי יועץ ראשי לממלכת עסטרייך [=אוסטריה] המה עברים ודבריהם נשמעים מאוד אצל הפחה.

הנוסע מ' אדלמן יצא למסעו מירושלים בדרכו למזרח הרחוק. הוא הגיע לחאלב בשנת 1880, ותיאר את העיר בכלל, ואת הרובע היהודי, את בתי הכנסת ואת הקהילה היהודית שלה, בפרט. וכך כתב:

> לפני עשרים שנה היו רוב צירי הממשלות השונות שישבו באלעפפא [=אלפו] מאחינו בני ישראל, אבל עתה נשתנו העתים, ורק הציר האוסטרי הוא יהודי, האדון משה די פיקצ'אטטע, איש נכבד ונעלה בעל מידות תרומיות ויהודי נאמן לאומתו ודתו אוהב אחיו בכל נפשו ומאודו ודואג לאושרם ולהצלחתם כל הימים. גם אהבת התורה הכתה שורש בלבבו, ומחזיק ישיבת תלמידי חכמים על הוצאותיו [=חשבונו].

באותה שנה הגיע לעיר חאלב גם הנוסע יעקב אוברמאייר וכך הוא מתאר משפחה זו:

> רבים מאחינו בחאלב שפרה נחלתם בעושר ובכבוד. הרב על כולמו הוא האדון משה די פיג'וטו ציר למלכות עסטרייך-אונגרן [=הקיסרות האוסטרו-הונגרית]... והייתה המשפחה הזאת ראשונה למעלה בהעיר ההיא, ורבים מבניה היו גם הם מלובשים באדרת ציר [=נשאו בתפקיד נציג דיפלומטי] לממשלות אדירות אחרות. אך עתה נהפך עליהם הגלגל, ולא נשאר בגדולתו אלא השר משה בלבד; והשם יכונן כיסאו לאורך ימים, כי בעל מרות רוממות הוא ועומד תמיד לפרץ [=בפרץ] מול רשעי הגויים אשר זכרתים למעלה.

הנוסע אפרים ניימארק שביקר בחאלב בשנת 1884, תיאר משפחה זו כך:

בשם פרנקוס נקראו יהודים ספרדים, איטלקיים וצרפתיים, שבאו לחאלב לסחור בה מארצות בעלות קפיטולאציות בטורקיה, כגון צרפת, אוסטריה ואיטליה ובייחוד מהעיר ליוורנו. משפחות פיג'וטו וסילוורה הן מהמשפחות החשובות שבין הפרנקוס. המשפחה הזו נכבדה על עושרה ועל נדבת ליבה מעולם, ועל דגלה ייחשבו בית פיג'וטו ובית סאליֶרה. מנכבדי העדה ה' [=האדון] סי' [=סיניור] משה פיג'וטו ציר ממשלת אוסטריה.

מחלת הדבר שפקדה את חאלב בסוף המאה ה-19, גרמה לרבים, וביניהם גם יהודים, לברוח מחאלב לערים אחרות בדרום־מזרח טורקיה. הקשרים הטובים בין יהודי חאלב ליהודים בגזיאנטפ (עינטאב) מביאים את האדון משה די-פיג'וטו לשם. הוא מתיישב בעיר ועוזר לקהילה היהודית לבנות את בית הכנסת שלה.

בשנת 1884 ביקר הנוסע ו' שור בעיר עינטאב וכך סיפר:

יען בתוך הבורחים מפני הכאלערע [=כולרה] בארם צובא, ולקחו מושבם בעיינטאב, נמצא גם האדון הנכבד מאזס דע פיטששאטי, ציר אוסטריה בארם צובה. והוא לקח את דבר הבניין בידו. הוא הוזיל מכיסו שמונים לירא טורקי, והשאר הדרוש עוד להבנין הוא מקבץ מן אלה אשר באו פה מעיר הנזכרה.

בשנת 1870, ביקר הקיסר האוסטרי פראנץ יוזף בירושלים. על פמליית הקיסר נמנה גם משה פיג'וטו. פינחס בן צבי גראיבסקי, מתאר את הביקור הקיסרי, אך ניתן ללמוד רבות מכך לגבי מעמדו המיוחד של משה פיג'וטו:

משה פיג'וטו מארם צובא, בירת כל מחוז ארם, שבה נשא משרתו הגבוהה, בתור ג'ינירל-קונסול [=אנגלית. קונסול כללי] לממשלת אוסטריה-הונגריה, וקונסול ממלכת הולנד. גם השולטאן עבדול-חמיד העלהו למעלת תליתי ואח"כ למעלת תאניא, המעלה השנייה בעבודת הציוויל [=עובד ציבור]. בשנת תר"ל הופיע השר בירושלים בכל הודו והדרו. וזה היה בעת שביקר הקיסר פראנץ יוסף את עיר הקודש. בין השרים הגדולים היושבים ראשונה במלכותו והגינירל-קונסולים האוסטרים מביירות, דמשק ועוד, שליוו את הקיסר בנסיעתו, התנוסס גם השר פיג'וטו בכל הודו והדרו. הוא היה מורם מעם ודגול מרבבה, מגן לעמו ומעוז לעדתו, רב פעלים ובעל מעשים טובים. משפחת פיג'וטו הצטיינה תמיד בחיבת ציון וירושלים. השר משה פיג'וטו, הופיע תמיד כמלאך מושיע לעמנו וארצנו.

פרק שני:
הקהילות היהודיות בדרום־מזרח טורקיה

חלוקה המינהלית בעת הקדומה, השפיעה מאוד על תרבותם של תושבי המחוזות - אם חומרית ואם אחרת. החלוקה יצרה אזורים שנהנו מאוטונומיה מינהלית, ולא אחת יצרה ריחוק תרבותי בין מחוז למחוז. מעבר של אנשים ממחוז אחד למשנהו הצריך אשרות מעבר. מכסים הוטלו על סחורות שעברו גבול של מחוז. המבנה הפיזי-הגיאוגרפי של המחוזות, חומרי הבנייה השונים המצויים בשימוש גם בימינו, הבליטו את המאפיינים האזוריים. לא אחת, השפה הייתה שונה ממחוז למחוז. כל מושל מחוז נקט סגנון ניהול אישי, דבר שהשפיע רבות על חיי היומיום. הרכב האוכלוסייה מבחינת עם ודת יצר הבדלים בין המחוזות, ואפילו בין הקהילות היהודיות.

בחרנו להציג את קהילות דרום־מזרח טורקיה על פי החלוקה המינהלית הנהוגה בטורקיה כיום, אף על פי שהקהילות הללו ואורח חייהן, הושפעו מהחלוקה המינהלית העות'מאנית. מדובר בקהילות שהן חלק מכורדיסטן הגדולה, שכיום מחולקת בין ארמניה, פרס, עיראק, טורקיה וסוריה. הקהילות היהודיות באזור זה - ולא רק הן - התקיימו במשך מאות בשנים כחלק מהאימפריה העות'מאנית, אשר הטביעה בכול את תרבותה החומרית ואת אורחות חייה. הן התקיימו במזרח, שקשה להכניס בו שינויים, תחת שלטון מרכזי איסלאמי, בשכנות למוסלמים שתרבותם ערבית: תרבות ששררה באזורים הללו מאז נכבש בידי בית אומאיה. היהודים שנהגו על פי התפישה 'דינא דמלכותא דינא', אימצו תרבות זו.

מחוז אורפה

במחוז אורפה שבירתו העיר אורפה, התקיימו קהילות יהודיות באורפה, בסיוורק, בבירג'יק ובחרן.

העיר אורפה (שאנלי-אורפה)

העיר אורפה קיבלה את שמה החדש 'שאנלי-אורפה', שמשמעותו: "אורפה רבת התהילה", מתוך הוקרה על התנגדותה לאויב, ועל חלקה במלחמת העצמאות הטורקית. העיר נמצאת ממזרח לנהר הפרת בדרום־מזרח טורקיה, והחלק העתיק של העיר עדיין מוקף בחלקו חומות ושערים. לפי המסורת היהודית (וגם המוסלמית) זוהי אור כשדים, מקום הולדתו של אברהם אבינו. בסורית היא נקראה "אורהי", הערבים קראו לה "רוחי" ובתקופה הרומית, הביזנטית והצלבנית נקראה בשם "אֶדֶסָה" ויוּסְטִינוֹפּוֹלִיס. בעת הקדומה הייתה העיר מבוצרת, ושימשה לא אחת כעיר מינהל חשובה.

היות שנמצאה ב"ארץ האבות" נעשתה לעיר קדושה לנצרות עם התפשטותה של זו האחרונה. מעשיות, אגדות וסיפורים שנקשרו בה, התגלגלו עד סוף ימי הביניים. הישיבה בעיר, אפילו בתור אורחים, הייתה אסורה על עובדי אלילים, עובדי כוכבים ומזלות, יהודים ומינים, בגלל צלם ישו משיח הנוצרים שנמצא בעיר. לפי המסופר צלם ישו נמסר בידי ישו למלך אבגאר החמישי שכונה אוכמא (השחור). כל עוד הצלם נמצא בעיר - הגן עליה. בשנת 944 הועבר לקונסטנטינופוליס [=איסטנבול] ומשם לרומא. עוד סופר שהמלך משושלת אבגאר שמלך בעיר, שלח מכתב לישו, ובו כתב שהוא מכיר בו, וביקש ממנו שיבוא לרפא אותו. בכנסיות הרבות באזור מראים העתק של מכתב התשובה ששלח ישו למלך אבגאר.

אין ספק שמיקומה של אורפה בארץ האבות, סמוך לחרן, בה שכן אברהם במשך זמן מה, ובה נולדה וגדלה רבקה האם; וסמוך לפדן, מקום מושבו של לבן אבי רחל ולאה, קרוב למקום שבו פגש יעקב את רחל ליד הבאר, חיזק את הזיקה שלה למיתוס האבות.

המיתוס בדבר הקשר בין שליטי אורפה לישו, מהווה מקבילה נוצרית לקשר בין אברהם לאלוהיו במיתוס האבות. וכך התקדשו אורפה, חרן, ופדן והפכו למוקד לעלייה לרגל להמוני צליינים נוצרים. בעקבות כיבוש אֶדֶסָה על ידי הסלג'וקים בשנת 1144, התארגן מסע הצלב השני, שמטרתו הייתה לשחרר את אדסה מעול הכיבוש המוסלמי. אולם, המסע הסתיים בכישלון חרוץ, ואדסה נשארה בידי הסלג'וקים. האיסלאם הכיר בקדושת העיר וראה בה את מקום הולדת אברהם.

סמוך לעיר נמצאת מצודה הבנויה על צוק גבוה, תל טופ דאג. המצודה מבוצרת בחומה, וחפיר מפריד אותה מהעיר. עיקר השרידים הם מן התקופה הצלבנית. שני עמודי אבן ענקיים בעלי כותרות קורינתיות הפכו לסימן ההיכר של המצודה. לפי המסורת, העמודים הם שרידים מכיסאו של המלך נמרוד, שרצה להרוג את אברהם התינוק. למרגלות המצודה, במקום שם נבנו בהדרגה בתי אורפה, נובעים שני מעיינות, המתנקזים לשתי בריכות מוקפות עצי דולב, שבהן חיים דגים רבים. הבריכות מכונות "בריכת אברהם" ו"עין זליכה". כבר בימים קדומים חיו בהן דגים שהיו מקודשים לאלת הפריון עתרגטיס. במאה הרביעית ציינה איגריה, הצליינית הספרדייה, ביומנה, שמעולם לא ראתה דגים כה גדולים. לא הרחק מהבריכות, למרגלות התל, ניצב מסגד שהמסורת רואה בו את מקום הולדתו של אברהם. על גג המסגד נראית בליטה שלפי המסורת היא עריסתו של אברהם, והיא מכוסה כיפה ירוקה. הכניסה לנוצרים וליהודים למתחם זה אסורה. אבל מדי פעם נותן המופתי אישור כניסה, לאנשים שקיבלו המלצה מיוחדת, תמורת סכום כסף. העריסה הוחלפה מפעם לפעם בגלל הלחות, אבל תמיד הוחלפה באותו מקום.

עוד סופר שבזמן הולדת אברהם שלט באורפה מלך עובד אלילים ואכזר, ושמו נמרוד. נבואה הזהירה את המלך שתינוק שהורתו בחרן, ואשר ייוולד באורפה, ידיחו מכס שלטונו ומתחומי השפעתו. לפיכך, גזר המלך להוציא להורג את כל היילודים שהוריהם באו מחרן. אמו של אברהם, אשת תרח, החביאה אותו במערה כדי להצילו מידי רודפיו. היו לה קשיים רבים להניקו וחלבה יבש. אבל פלא פלאים - בכל יום ירדה צבייה דרך נקבה למערה, והיניקה את התינוק.

אברהם גדל, והחל להטיף לאל אחד, להכנסת אורחים, למסירות נפש, וחתר כנגד שלטונו של המלך נמרוד. בתו של נמרוד הצהירה, שהיא רואה בחיוב את משנתו של אברהם. ואז נמרוד פסק, שיש לשרוף את שניהם באש. למרגלות המצודה הובערה מדורה גדולה, ואברהם ובת נמרוד הושלכו לאש הבוערת ממגדל נישא בחומות המצודה. ברגע שנגע גופם בלהבות כבתה האש, ובמקום בקעו שתי הבריכות עם המים הצלולים, שכיום מלאים בדגים, והמוקפות עצים מוריקים.

סיפור דומה מספר, שלפני הולדתו של אברהם ראו החוזים בכוכבים שעתיד להיוולד ילד, שיתקומם נגד המלך. נמרוד, בחששו מפני הצפוי לו, הורה להרוג כל ולד זכר. כשהרתה אמו של אברהם, חששה לגורל הוולד, והסתתרה במערה שם נולד אברהם. במערה זו הם חיו עד למלאות לילד שלוש שנים. כאשר יצאו מהמערה ושבו לביתם, שבר אברהם את כל פסלי האלילים שאביו תרח התפרנס ממכירתם. כשראה תרח את הפסלים השבורים, בערה חמתו, והוא מסר את אברהם למלך נמרוד, והמלך הורה להשליכו לכבשן שבו בערה אש. האגדה ממשיכה ומספרת, שאז יצאו מים שכיבו את הכבשן. הכבשן הפך לבריכה, המים שנבעו מילאוה, והעצים שבערו הפכו לדגים שצאצאיהם דרים בבריכה עד עצם היום הזה.

מסורת זו אומצה גם באסלאם; המערה הקטנה שלרגלי המצודה, שבה לפי המסורת נולד אברהם, הפכה למקום קדוש למוסלמים. מסגד נבנה מעל למערה, והאורפלים מראים למבקרים את עריסתו של אברהם; מי המעיין במקום נביעתם נחשבים לקדושים, וכך גם הבריכות והדגים, שנשמרים בקפדנות. בתקופות שלטון המוסלמים והעות'מאנים

נבנו מסגדים נוספים, והאזור הפך למתחם מקודש. כאז גם כיום - אורפה היא עיר קדושה לאסלאם. המצודה, המערה, בריכות המים והעיר העתיקה מהוות אבן שואבת לעולי רגל מוסלמים רבים. הדגים המשכשכים קודשו, הם אסורים למאכל ולדיג, והפוגע בהם לא יוציא את שנתו. האכלת הדגים היא סגולה לחיים ארוכים ולבריאות טובה, ומזכה את

▲ אורפה: המצודה ועליה נישאים צמד עמודים (בתמונה: יגאל ישראל).

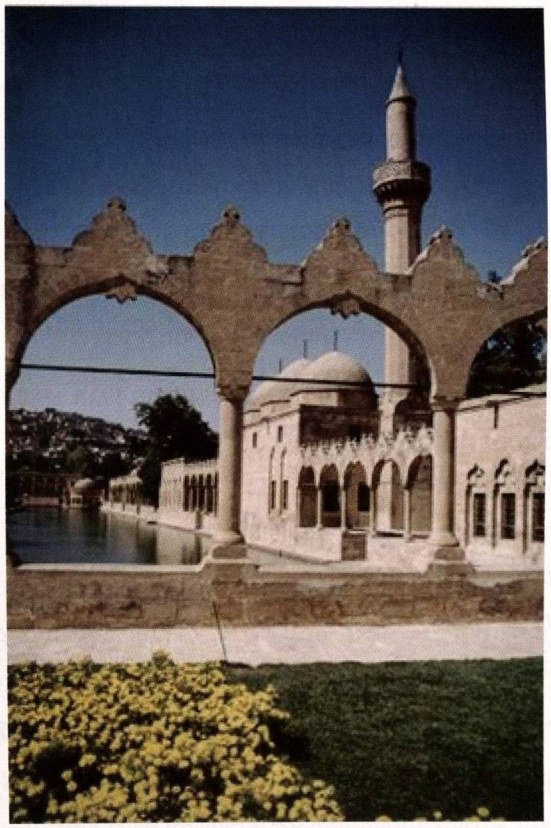

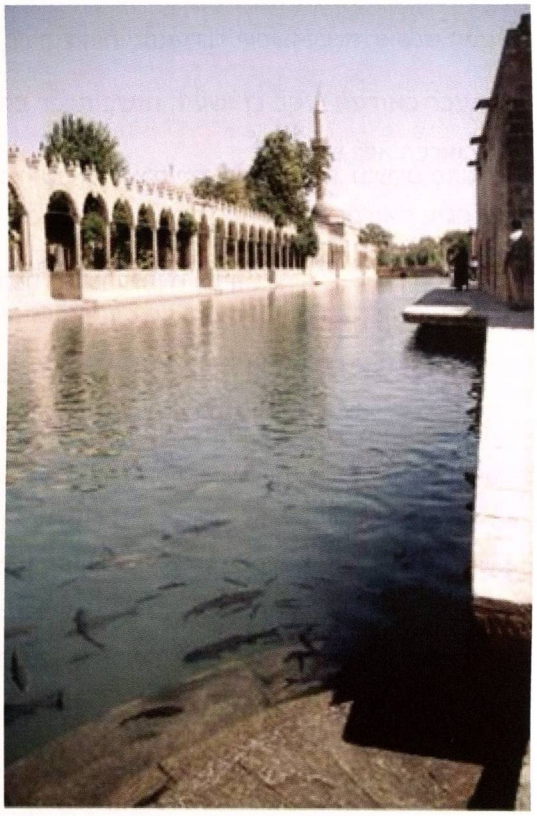

▲ אורפה: בריכת אברהם ובה הדגים המקודשים.

המאמין בחיי העולם הבא. לפיכך, ילדים מקומיים מוכרים לעולי הרגל הרבים צלוחיות של מזון לדגים, והמאמינים מאכילים את הדגים. מיתוס האבות המושרש היטב באזור, המסופר במקרא וביהדות, חוזר על אותם מאפיינים בסיפור על משה, פרעה ובת פרעה, ובסיפור על הולדת ישו, על הורדוס רוצח היילודים, ועל הלידה במערה / אורווה בבית לחם.

תולדות יהודי אורפה במקורות ובתיאורי הנוסעים

גם אם לא מתייחסים למיתוס אור כשדים, הקהילה היהודית באורפה עתיקה מאוד: כבר בראשית תקופת בית המקדש השני בירושלים, מוצאים ידיעות על התיישבות יהודית באדסה. במאה הראשונה לספירה שליטי ממלכת חדאייב שהתגיירו, כרתו ברית עם שליטי אדסה. ניכר שבתקופה ההיא הייתה ליהדות השפעה רבה באזור ההוא. מאוחר יותר מוצאים ידיעות על "מתיישבים מסופוטמיים כותבי עבריתא" שהעריצו את המלך ביכרו (Bekru) על שהצילם מידי אויבם. ידיעות אלה משתלבות במסורת מקומית, הטוענת שישו שלח אגרת למלך, שהגיעה לשער העיר, והטביעה בו סימן מקודש.

במאה הרביעית חיו יהודי אדסה בקרב נוצרים מהכת היוונית-סורית. כנראה סר חינם, כי בשנת 411/12 הוקמה בצו המלך כנסייה במקום בו עמד בית-כנסת יהודי. בשנת 499-500 ישבו בעיר מספר ניכר של יהודים, אשר חברו לפרסים במלחמתם בקיסר הראקליוס (610-642), כלומר: נגד הנוצרים.

בשנת 825 בנו המוסלמים מסגד על גבי כנסייה, שנבנתה על גבי בית כנסת - כך על פי עדויות של מוסלמים.

במאה ה-12 גורשו היהודים מאדסה, ככל הנראה על ידי צלבנים שנאחזו בה. במשך זמן מה נעדרו מהעיר, אך במאה ה-13 שוב היו באדסה יהודים, כפי שפדרו דה טשיירה (Pedro de Texeira) נוכח לדעת, במסעו במאה ה-17.

בשנת 1825 עבר הנוסע ר' דוד דבית הילל באורפה ותיאר:

כארבעים בעלי בתים יהודיים ולהם שני בתי כנסת.

בשנת 1848 הגיע הנוסע בנימין השני לאורפה והוא סיפר:

בעיר אורפה מצאתי מאה וחמישים משפחות מאחינו בני ישראל. מצבם טוב מאוד. אמנם, נבערים מאוד מדעת, ורק חמישים מהם יודעים להתפלל תפילתם.

בשנת 1860 ר' יחיאל פישל קסטלמן, השליח מצפת, עבר באורפה בדרכו למזרח וציין:

מוצא בעיר חמישים משפחות יהודים.

בשנת 1880 הגיע הנוסע יעקב אוברמאייר לאורפה וסיפר כך:

... ומשם הלכנו דרך יום לעיר אורפה, ונקראת גם אדסה. בצד דרומית מערבית מהעיר שם מעיין מים חיים נוזלים אל בריכה קטנה הנקראת 'בריכת אברהם', ואומרים הישמעאלים כי זה המקום, אשר שם הושלך אברהם אבינו אל כבשן האש על ידי נמרוד גיבור צייד. ויצאו מים חיים מהמעיין וכבו את המדורה. והיום מגדלים שם דגים אשר אסור לצודם לעולם, וכן הקימו על שפת הבריכה מסגד יפה. והשליחים היוצאים מידי שנה בשנה מארץ ישראל נושאים כתבי תעודה אל "ק"ק אור כשדים יע"א". והנה, אעידה לי עדים נאמנים כי אורפה איננה אור כשדים... העיר אורפה רבת גנים ומעיינות מים, ובה רק כשבע מאות מישראל. והרוב מאלו מקורם מחאלב ועל כן מנהגיהם בפנים ובחוץ כיהודי חאלב.

באותה שנה הגיע לאורפה הנוסע מרדכי אדלמן והוא סיפר:

באתי לאורפה, הנקראת בכתבי הקודש בשם "אור כשדים"... באור כשדים לבד יגורו בערך שלוש מאות משפחות יהודים. כולם יחיו שם חיים מאושרים, בתיהם מלאים מזון וכל טוב.

בשנת 1884 ביקר באורפה הנוסע אפרים ניימארק בדרכו למזרח וסיפר כך:

שמה מעיין מים מרהיב עין הרואה, ויצא והשקה את כל העיר. במקום מוצאו בית מסגד גדול לישמעאלים, ולדברתם הוא מקום כבשן האש, אשר בו הושלך אברהם אבינו עליו השלום. במעיין זה דגים רבים... כי התושבים היהודים והמוסלמים לא יצודו מהם. גנות ופרדסים מרהיבים בסביבות העיר... ומאחינו שמה כשלוש מאות.

באותה שנה הגיע לאורפה גם הנוסע ו' שור והרי תיאורו:

רואים מתוך החורבות שני עמודים עצומים... העומדים על סלע הנורא אשר אָווה נמרוד למושב לו. לרגלי שני עמודים אלו, מראים התושבים את המקום בו נערך הכבשן, להעלות למוקד את אב המון גויים [= אברהם אבינו]... ליהודים מאה וחמישים בתי אבות. בין היהודים האלה... שבאו מן ארם צובא [=חאלב] לפה... והם המה האנשים הנכבדים ונשואי הפנים בעיר... היהודים האחרים בעיר המה כולם עניים, אשר בזיעת אפיהם וממרחק יביאו לחמם. כי המה סובבים עם מעט סחורה אשר להם, בערים ובכפרים הקרובים והרחוקים מאור כשדים. לימי החג המה שבים לביתם לשמוח עם אשת חיקם ויוצאי חלציהם. לאחדים מהם ישנם חנויות בעיר אולם מעטה היא הסחורה אשר בתוכם.

המשפחה היותר נכבדה בין יהודי אור כשדים, היא משפחת דיין בעלת ארבעה אחים. הכי נכבד בהם הוא ר' אהרון דיין, ציר ממשלת פרס, והוא עשיר וירא אלוהים, היושב על התורה ועל העבודה תמיד... ואחיו שלמה דיין. אח אחר, יוסף דיין, עדיין גר בארם צובא. בית תפילה גדול ורחב ידיים עם חלונות רבים יש ליהודים באור כשדים ושם לומדים גם הילדים. החינוך הוא גם פה רע... נשי היהודים, כמו בארם צובא אינן מכסות בצעיף את פניהן, ומתחילות לשאת נזמים באפיהן, דבר מוזר לאיש איירופא. האישה כבודה בעיני בעלה, ואינו מכביד עליה עבודה, רק הנהגת הבית נתונה על שכמה. ויושב עימה יחד על השולחן בעת האוכל, לא כמו בכורדיסטן אשר האישה כמו שפחה נחשבת, אוכלת רק ממה שנשאר מבעלה... סוף דבר מנהגי היהודים פה המה דומים עוד מעט למנהגי איירופא.

בשנת 1893 עבר באורפה יעקב בן ישעיה תושב הכפר ברטנורא, בדרכו לעיר הבירה איסטנבול, וציין:

... באורפה אלף משפחות.

בשנת 1906 הגיע לאורפה שליח חברת כי"ח, האדון יוסף נייגו, שתיאר את רשמיו:

מספר משפחות עדת היהודים באורפה עולה למאה ותשעים ואחת, ומתחלקים ככה: ק"ח משפחות שהתיישבו מזמן קדמון באורפה. נ"ו משפחות מחאלב, סיורק, טשרמיק, מרדין ומוסול. י"ב משפחות לא רשומות בפנקס הממשלה. ט"ו משפחות נתיני ממשלות נוכריות (ממשלת פרס). רוב יהודי אורפה הם עניים מרודים. רובם ככולם רוכלים הנוסעים מכפר לכפר לממכר סחורותיהם. המסחר הזה נהיה עתה מסוכן, ולא נושא פרי. מעת מאורעות הארמנים ועד עתה, כל הדרכים בחזקת סכנה ואין לאחינו היהודים האומץ, לצאת רחוק מן העיר כפעם. בכל העדה יש רק ב' משפחות עשירות והן מארם צובא.

בשנת 1912 כתב אוירבך בספרו על העיר 'ארפה':

ארפה, היא לפי המסורת היהודית והערבית אור כשדים העתיקה. עיר הפלך עומדת על גבעה בתוך גנים יפים, צפונה לחרן ומזרחה לפרת. בתוך העיר עובר נחל עז הוא נחל הקרקויון... מספר היהודים עולה בערך לאלף איש, ובם רוכלים עניים החוזרים בכפרים לממכר כל מיני אריג ובשם. לרגלי גבעת טפ-דג' שעליה בנויים בתי העיר, מפכים שני מעיינות זכים, המשתפכים אל שתי ברכות המלאות דגי שבוטא גדולים וקטנים. הדגים האלה קדושים הם למשלימים [=מוסלמים] ואסור לגעת בהם. הדגים כבר הסכינו לבני האדם הבאים להאכיל את 'הקדושים' פרורי לחם.

בשנת 1939 פרופסור גלנטה תיאר בספרו את יהודי אורפה, כך:

יהודי העיר סבלו סבל רב מפרעות הארמנים וממרידות הכורדים. בשנת 1896, מספר משפחות מאורפה שעסקו בחקלאות, עזבו את העיר ועלו לארץ ישראל. במפקד האוכלוסין בשנת 1927 נרשמו 228 נפש. נכון לעכשיו נאמר על ידי מואיז בוזו - יליד אורפה שהתיישב באיסטנבול - כי חיים בעיר כ-40 משפחות שהראשיות מהם: ענטר, אלפייא, מוגרבי, בוזו, מיסרי, עטייה, מנחם, כהן, דיין, לוי, מזרחי, ישראל, מולחם, פארוח, חאמאמה, נאזיר, ותיארוש. הרב הראשי היה חיים נאזיר. הרב הראשי כיום הוא ציון תיארוש. נשיא הקהילה נסים אלפייא. יהודי אורפה מחזיקים בית כנסת עם שבעה ספרי תורה, שני תלמודי תורה נוספים הם רכוש פרטי המשמשים ללימוד חמישים נערים. מהנערות נמנע לרכוש השכלה. כיום ישנו רק תלמוד תורה אחד. לקהילה חכם, שוחט, ובית קברות מאוד עתיק. יהודי העיר עוסקים במסחר, בודדים עוסקים ביצוא דגנים ויבוא דלק, האחרים עניים ובקושי מרוויחים את לחמם.

בשנת 1977 ביקר בעיר אורפה שאול תובל (במסגרת טיול פרטי) ומספר שלא מצא בעיר יהודים מלבד אחד, שמשפחתו נרצחה ועליו חסו מפני שהתאסלם בשנת 1948.

עלילת דם

בשנות הארבעים של המאה העשרים הייתה באורפה עלילת דם, שקרתה בשל בחור יהודי שהתאסלם; יש אומרים שמרד בהוריו, בהשפעת הש'ייחים המוסלמים שהבטיחו לו הבטחות רבות; אחרים טוענים שכושף. המוסלמים השיאו אותו למוסלמית, הקימו עבורו דוכן מכירה, ושיכנו אותו מול בית הוריו. הורי הבחור, בכאבם, לא חסכו מאז את שבט לשונם מהאיסלאם, ויום אחד פרצה מריבה מלווה בדברי נאצה, בין המתאסלם לבין הוריו. באחד הערבים באו אל בית ההורים, כביכול כדי להתפייס, הבחור יחד עם נכבד מוסלמי, שנשאר ללון בבית המשפחה היהודית. בשעת לילה מאוחרת, כאשר כולם ישנו, פתח הנכבד המוסלמי את שער הבית לפורעים, שנכנסו וטבחו את הורי הבחור, את אחיו ואחותו.

לאחר הרצח העלילו המוסלמים על היהודים, שהם אלה שהרגו את בני המשפחה; ואילו היהודים טענו שהרצח בוצע על ידי מוסלמים. השלטונות הטורקיים המקומיים תפסו, ואסרו ב'סראיה' [=בית האסורים], כמה יהודים מבני משפחות בוזו, אלפייה, ישיל וכהן. הללו נחקרו, ועונו ב'פאלקות' [=מכות על כפות הרגליים] כדי שיודו ברצח.

ימים קשים עברו על הקהילה היהודית; הם היו נתונים במעין מצור, ושכניהם המוסלמים הנהיגו נגדם חרם כלכלי. היהודים הסתגרו בבתיהם, עד שאחד מאנשי הקהילה הצליח לחמוק מאורפה, להגיע לאיסטנבול, ולחזור לאורפה בליוויית עורך דין. משנודעו הדברים לרשויות במרכז השלטוני הטורקי באיסטנבול, התערבו הללו באירוע. ראש העיר אורפה וראש המשטרה המקומית פוטרו, ובמקומם מונה מושל חדש, שקרא ליהודים לצאת מהבתים, והבטיח שלא יאונה להם כל רע.

לאחר תקופת רגיעה שידעה קהילת אורפה, החלו היהודים לעזוב את העיר. תחילה עזבו עשירי הקהילה, ועברו להתגורר באיסטנבול. בהמשך עזבו גם האחרים, ועברו להתגורר במקומות אחרים במערב טורקיה. אחרוני היהודים שנותרו באורפה עלו לארץ ישראל, וכך, בעקבות ה"מקרה" נמחקה כמעט לחלוטין הקהילה העתיקה, שהתקיימה באורפה מהעת העתיקה ועד אמצע המאה העשרים.

דבר ההרעה הכללית במצבה של הקהילה הטורקית הגיע לידיעת אנשי הקהילה בארץ ישראל, ואלה פנו, עוד בשנת 1935, למחלקת העלייה של הסוכנות היהודית, בקריאה נרגשת לסייע לאנשי הקהילה לקבל אישורי עלייה, כפי שרואים במכתב המצולם למטה. אירועי הרצח ועלילת הדם באורפה בשנת 1947, הביאו את נציגי הקהילה בירושלים לקרוא לעזרה גם בעיתונות בכתבה נרגשת מאת דוד באשר, שאף היא מופיעה כאן בהמשך.

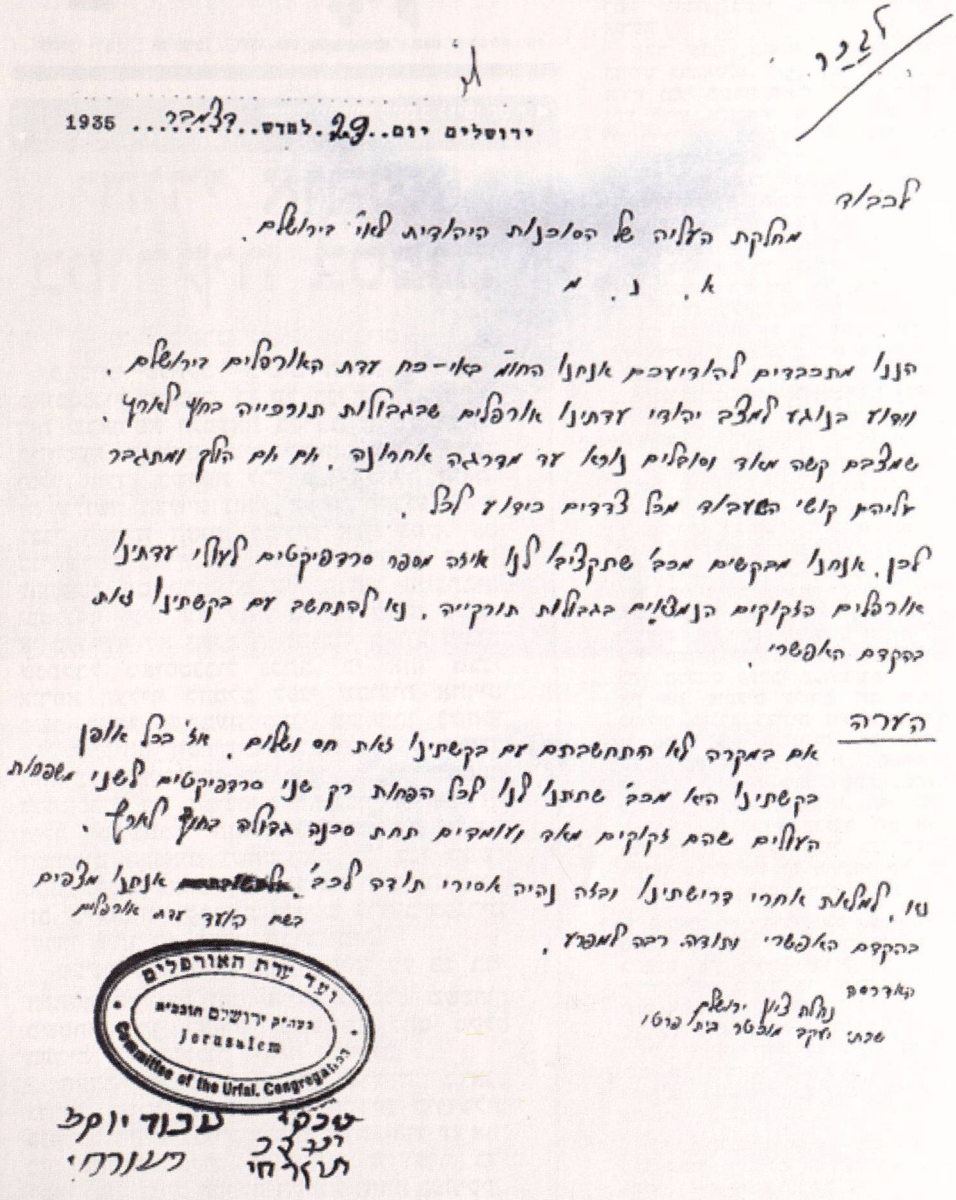

▲ סולידריות בין בני העדה: המכתב מ"וועד עדת האורפלים", ירושלים, למחלקת העלייה של הסוכנות היהודית.

הבקר

"HABOKER" DAILY NEWSPAPER TEL-AVIV עתון יומי תל-אביב

▼ הכתבה מיום י"ז ניסן תש"ז.

המכתב לעורך מיום כ"ג ניסן תש"ז. ◄

יהודי אורפא בטורקיה בסכנה

— מאת סופרנו לענייני ערביים —

ממכתב שנתקבל בימים האלה לירושלים מאיסטנבול מתברר, כי על בני הקהלה היהודית שבאורפא הנמצאת בקרבת הגבול הטורקי־הסורי עוברים ימים קשים, וסכנת שמד וכליון חרוץ נשקפת לכל בני הקהלה הזאת. זה שלושה חדשים נפסק הקשר הקבוע שהיה לבני הקהלה הזאת, המונים אלף נפש, עם בני עדתם בארץ. כל מאמצי הקרובים בארץ להתקשר עם קרוביהם ע"י הדואר במכתבים ובטלגרף, עלו עד עתה בתוהו. לשום מכתב או טלגרמה לא נתקבלה תשובה. באותו מכתב שנתקבל מאיסטנבול נכתב, כי אחד מבני אורפא הצליח להמלט לפני שבועות אחדים משם לאחר ששבעה מבני משפחתו נשחטו ע"י שכניהם הטורקים. לדבריו בוצע הפשע הזה בגלל החלטתו של אחד מבני המשפחה להתאסלם. בני המשפחה התנגדו למעשהו זה והלה שהשתמד הזעיק לעזרתו את שכניו הטורקים הקנאים ושחטו את כל בני המשפחה, זקנים נשים וטף. כן נמסר באותו מכתב, כי גופות הקרבנות הושלכו לרחוב כפגרים וקברו אותן רק לאחר שבוע ימים.

מעשה ברברי זה הפיל חתיתו על כל בני הקהלה היהודית והם החלו להמלט משפחות משפחות מן העירה ומחפשים להם מקלט בערים המאוכלסות יותר יהודים.

העדה האורפלית בארץ שרוייה בדאגה גדולה. נשיא ועד העדה הספרדית בירושלים פנה טלגרפית לטורקיה ולמוסדות יהודיים אחרים בחו"ל לנקוט באמצעים הדרושים כדי לברר מהו גורל הקהלה הקטנה הזאת בטורקיה. משלחת מטעם ועד העדה נפגשה עם באי כוח המחלקה הפוליטית של הסוכנות היהודית ובקשה לעשות מאמן מצדם להצלת יהודי אורפא.

מכתבים אל העורך

על הפוגרום באורפה

במכתב פרטי שהגיע בידי מטודקיה נמסרו הפרטים הבאים על הפוגרום שהתרחש באחת מערי טורקיה המזרחית — אורפה

אחד מבני משפחה יהודית בעיר זו החליט להתאסלם, ואף נשא לו אשה נכרית. הוריו ובני משפחתו נסו בכל הדרכים להחזירו לדתו ולהבטיח לו כי לכשיעשה זאת, יינתן לו כל מבוקשו ואף יסר לסלול לו דרך לעליה ארצה. ומכשהחל הצעיר לחשוב על כך נודע הדבר למשפחת אשתו הנכרית, ובאחד הלילות נתכנסו לבית הדיין ורצחו באכזריות בגרוניהם את אביו אמו, סבתו, ואת ארבעת אחיו הקטנים. הרוצחים נמלטו מבלי להשאיר כל סמני עקבות. למחרת היום כשראו השכנים אח הדם ניגר מתחת לסף הדלת הזעיקו את המשטרה וזו הוסיפה מסלה וההרימה את כל הרכוש המטלטלין. לפי ידיעה שנמסרה באורח סודי לשאח בני המשפחה, נתברר, כי למחרת התנכלו לחסל גם אותם. החליטו אומללים אלה להמלט מאותה עיר בטרם יפלחו הגרזנים את ראשיהם.

ואשר לשאר היהודים מבני העיר, נפלה עליהם אימת מות כי עודם זוכרים היטב את טבח הארמנים.

מזכירים בעתונות העברית יום יום את היהודים הנרדפים בארצות שונות, אם האם קרה פעם שתחפרסם רשימה מלאה ומפורטת על היהודים בארצות המזרח התיכון, האנוסים, המזוכאים והמשועבדים? לא פעם קוראים אנו על הצהרות שונות הניתנות ע"י יהודים אלה בהזדמנויות שונות תחת להק המכבש הערבי ה„דמוקרטי" ויותר מזה אין אנו שומעים עליהם. וזה מוכיח שאין פועלים בצורה רצינית ויעילה להצלת גולת זו מהתבוללות והתנוונות. אם בכלל היתה פעם איזו שהיא הפגנת התמרמרות נגד הסוכנות היהודית בשל אשיות עמדתה בסוגיה זה וביהסה לגולה זו, הרי הדבר היה לאחר הטבח הנורא. בבגדד וגם אז התמרמרו והפגינו באופן פעיל בני העדה העיראקית, כאילו אין זה מחובתו של כל יהודי ויהודי לדאוג לאחיו מכל העדות.

קוראים אנו הרבה על סטטיסטיקות שונות. האם נסו אותם סטטיסטיקנים ליגע במקצת את נושא ולבדוק מה הוא מספר המתאסלמים מאנוס או כתוצאה מהסתר מעשים והזנחה מצד הסוסדות היהודיים? או שמא נסו לבהון את רצונם של אלה להגאל ולעלות ארצה? האם הצליח מי שהוא מבינינו אלה לקבוע ולפרסם מה הוא מספר היהודים הנרצחים בארצות המזרח התיכון מדי שנה בשנה?

לאור הדברים האלה פונה אני בזאת מעל עמודי עתונכם אל המוסדות המוסמכים להשוב בלי כל דהוי על גורלה של הקהלה היהודית באורפה ועל גלות ערב בכללה ולעשות כל מה שאפשר למען עליתם המהירה ארצה.

דוד באשר

ירושלים

עיבוד גרפי: דפוס משכן

העיר שאנלי־אורפה

אורפה של ימינו מורכבת משני חלקים: העיר העתיקה והעיר החדשה הצומחת סביבה. הבניינים בה בנויים מאבני גזית מסלע גיר הנחצב סמוך לעיר. העיר העתיקה, שחלק מחומותיה ושעריה עדיין מצויים באתרם, בנויה כמתחם הכולל בתי מגורים, מסגדים ברבעים, בתי מרחץ וח'אנים. העיר מתנאה בשוק גדול, ה'בזאר', וסביבו חנויות ובתי מלאכה מסורתיים. כיאה לבירת מחוז, קיימים בעיר מבני ממשל עות'מאניים, מהם הסראיה ובית המשפט הבנויים ליד המסגד המרכזי - "המסגד הגדול". המסורת מספרת, שהמסגד בנוי על בית כנסת עתיק, שבראשית המאה החמישית נבנתה עליו כנסייה המכונה "הכנסייה האדומה", על שום צבעם האדום של עמודיה. חלק מעמודי הכנסייה וכותרותיהם משולבים כיום במבנה המסגד הגדול של העיר. הצריח המתומן של המסגד היה בעבר מגדל הפעמונים של הכנסייה.

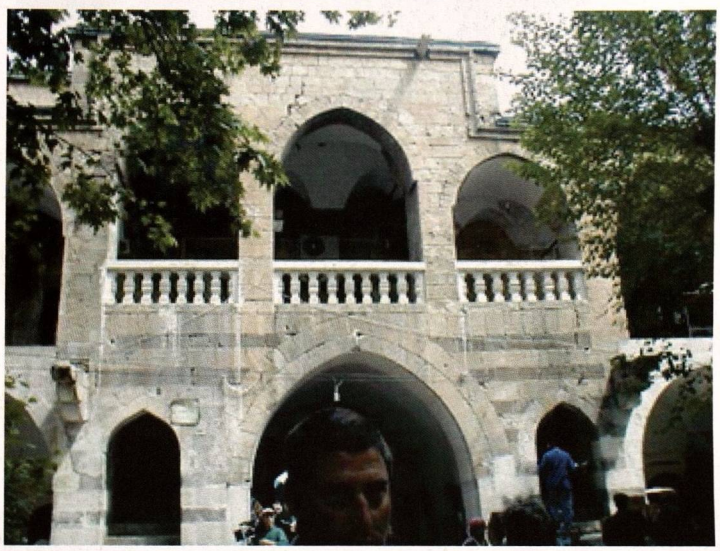

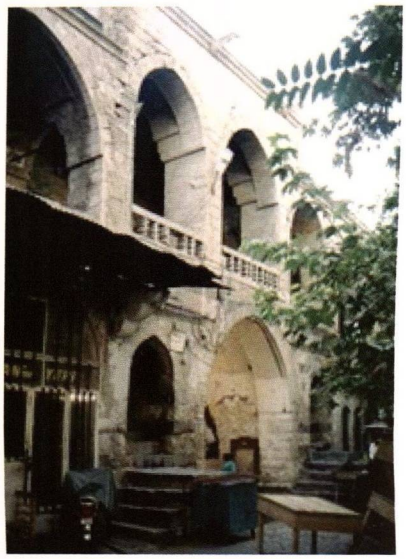

▲ אורפה: חאן ג'ימריק, מראה כללי.

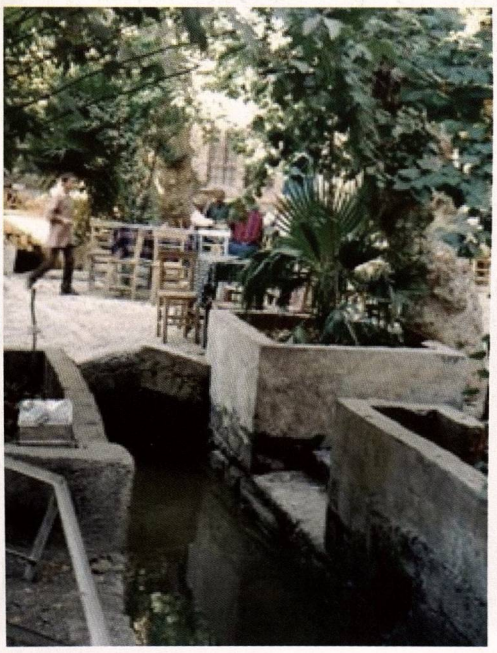

▲ אורפה: חאן ג'ימריק, תעלת המים החוצה את החצר, ובית תה מסורתי.

► אורפה: ח'אן חאג' כאמל, מתקן המים לרחצה ולשתייה במרכז החצר.

▲ אורפה: אורג בנול מסורתי יוצר שטיח סמרטוטים.

▲ אורפה: מעטרי כלי נחושת בשוק הגדול.

▲ אורפה: חלונות ודלת בבית מסורתי.

בתי המגורים באורפה הם "בתי חצר": החדרים, המטבח והשירותים מסודרים סביב חצר מרכזית. בחזית הבית מצויים חומת אבן ושער כניסה. רוב הבתים הם בני קומה אחת, עם גג שטוח שעולים אליו במדרגות אבן. הפתחים מעוטרים בגילופים באבן, ובחלק מהמבנים מופיעות 'כתובות בנייה' שחלקן משולבות בעיטור. בחזיתות החדרים הפונים לחצר המרכזית מופיעים תגליפי חיות במיוחד אריות או עיטורים צמחיים. במספר בתים מופיעים גם תגליפים של סמלים מאגיים נגד עין הרע ומיני מרעין בישין, כמו העין וה'חמסה'.

הקהילה היהודית באורפה במאה התשע-עשרה ובתחילת המאה העשרים

כפי שכבר נאמר, הקהילה היהודית בעיר אורפה היא עתיקת יומין, ועדויות על קיומה הופיעו בשכבר הימים אצל נוסעים שציינו את קיומה.

בראש הקהילה עמד ה'נשיא' ממשפחת דיין, אדם עשיר שזכה לכבוד הן בעיני בני הקהילה והן בעיני השלטונות העות'מאניים. מדובר בענף ממשפחת דיין מהעיר חאלב, משפחה מיוחסת ועשירה, ששורשיה מתייחסים על בית דוד. אבי הענף הזה העתיק את מגוריו לאורפה לצורכי מסחר, וברבות הימים השתקע בה. בני המשפחה בנו לעצמם באורפה בתי אבן גדולים ומפוארים, וריהטו אותם כמקובל בחאלב.

היהודים באורפה גרו בתוך העיר העתיקה, בשתי "שכונות" במתחם המוקף חומה שהוקצה להם, סמוך לשער חרן, ממזרחו. בין ה"שכונות" נמצא בעבר מתחם בית הכנסת.

תוכנית הבנייה של בתי המשפחות היהודיות הייתה כתוכנית הבית האורפלי המסורתי: קומה אחת, חדרי הבית סדורים מסביב לחצר מרכזית מרוצפת אבן, שהייתה בה גם גינה קטנה, בה גידלו עצי פרי כמו תאנה, רימון, עצי הדר וגפן מטפסת ששימשה סכך לסוכה. מדרגות אבן מהחצר הובילו לגג הבית. בחלק מהבתים היה מרתף, ובחלקם - גם קומה שנייה. הקירות הפונים לחצר וחזית החומה נשאו תבליטי אבן, כגון כתובות בנייה בערבית או בטורקית עות'מאנית שכללו את תאריך בניית הבית, ומשני צדדיהן מופיעים הסהר העולה וכוכב, שהם מסמליה של האימפריה העות'מאנית. מעל לכתובת זו מוצאים 'חמסה': כף יד פרושה שאצבעותיה פונות כלפי מעלה. עיטורים נוספים כללו דגמים צמחיים ובעלי חיים. הגג שימש לייבוש ירקות ופירות, ללינה בימים חמים, לתליית כבסים ולאוורור מצעים, שטיחים ובגדים.

השכונה הקטנה מבין שכונות היהודים נקראה "שקרצ'י מהאלסה", וערב העלייה לארץ ישראל גרו בה מספר משפחות שחלקן הוזכרו מפי המידענים שעמם שוחחנו. המדובר במשפחות ח'אדר (ישיל), סאלים, חמוז, חממי, דיאר, אורפלי ומזרחי. בשכונה זו תיעדנו את בית משפחת ח'אדר, ואיתרנו גם את ביתם של קרובי משפחתם שנרצחו (סמוך לביתם). מול מתחם בית הכנסת גרו שתי משפחות לבית שמוש, שהיו שמשי בית הכנסת, וקרוב לוודאי שזו הסיבה לשם משפחתם.

השכונה הגדולה יותר נקראה "עסכרי מהאלסה", ובה, לדברי המידענים, גרו משפחות בוזו, עטייה, חמוס, סווארגלי, ושמוש. שכונה זו הייתה ממוקמת מעברו השני של מתחם בית הכנסת. כשעוברים בסמטאות שמצפון-מערב למתחם בית הכנסת מגיעים לקימרון הבנוי מעל סמטה, שעליו בנויים חדרים. כך מגיעים אל בית משפחת בוזו, שאף הוא תועד בידינו. לדברי אחד המידענים עמד מול בית זה בית יהודים, ובשכנותו עמד ביתו של מוסא אל-דבח, כלומר 'משה השוחט'. בית משפחת בוזו הוא בית גדול ומפואר ולו שתי קומות. הבית מעוטר בתגליפי אבן וכתובת הבנייה מתארכת את בנייתו לשנת 1853; משני צדיה סמלי האימפריה העות'מאנית הסהר העולה והכוכב, ומעל לכתובת המצטטת פסוק מהקוראן, נראית חמסה בצורת כף יד פרושה העשויה אבן.

אורפה: בית משפחת ח'אדר (כדר) מראה כללי. ◄

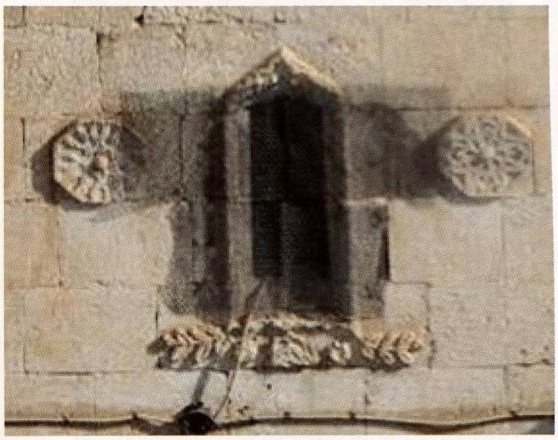

אורפה: תבליטי אבן המעטרים את קירות בית משפחת ח'אדר (כדר). ◤

אורפה: עיטור 'חמסה' על קיר החצר של בית משפחת ח'אדר (כדר). ◄

► אורפה: בית משפחת בוזו, האגפים הדרומי והצפוני.

אורפה: תבליטי אבן המעטרים את קירות בית בוזו: עיטור 'חמסה' מעל למסגרת, שבה נראית הכתובת האומרת: "סייענו לך רבות בעזרת השם שהיה. ◄ פתחנו והתקיימה בקשתנו בחודש השלישי שנת 1269 [=1853]".

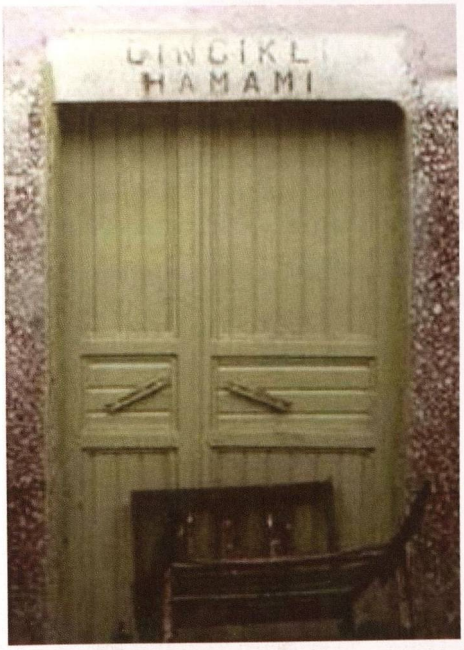

▲ אורפה: חמאם ג'ינקילי: הכניסה הראשית והצדדית.

לדברי מידענים, בעבר עברה תעלת מים למרגלות שכונת היהודים ומצפונה. התעלה ניקזה את מימי עין זילכה, והוליכה אותם מזרחה. היה זה חלק ממערכת תעלות, בהן זרמו מים ברחובות והזינו 'סביל'ים [=מתקני שתייה ציבוריים], בתי מרחץ, בוסתנים וטחנות קמח. חלק מהתעלה היה מקורה, ובמקום מסוים שנקרא עין־אל־סוד הפכה לפתוחה. לכאן נהגו הנשים היהודיות לרדת כדי לכבס אך גם להיפגש. כאן שאבו הנערות מים בכדיהן, כדי להביאם לבתי המגורים. המים המשיכו הלאה, להשקות את "בוסתאן אל באשה", ולסובב את הגלגלים בטחנות קמח. מכאן המשיכו המים בדרכם בתעלה תת־קרקעית, ובין היתר הזינו את חמאם ג'ינקילי.

על המוסד החשוב הזה, החמאם, עוד נספר בהרחבה. מעבר לחמאם ג'ינקילי המים ממשיכים לזרום בתעלה סגורה. במקומות אחדים מעל לתעלה הזו, מצויים מעין 'סבילים' קטנים, שמהם ניתן היה לדלות מים לצרכים שונים. במרחק לא רב, בהמשך הרחוב מזרחה, עמד "חמאם אל־סולטאן" והח'אנים: ח'אן חאג' כאמל, ג'ימריק ח'אן וח'אן אל בארוד (חומר הנפץ) שבפי המקומיים נקרא "ח'אן־אל־יהוד".

▲ אורפה: רחוב בשכונת היהודים.

◢ אורפה: פתחים מקוריים לבתים בשכונת היהודים.

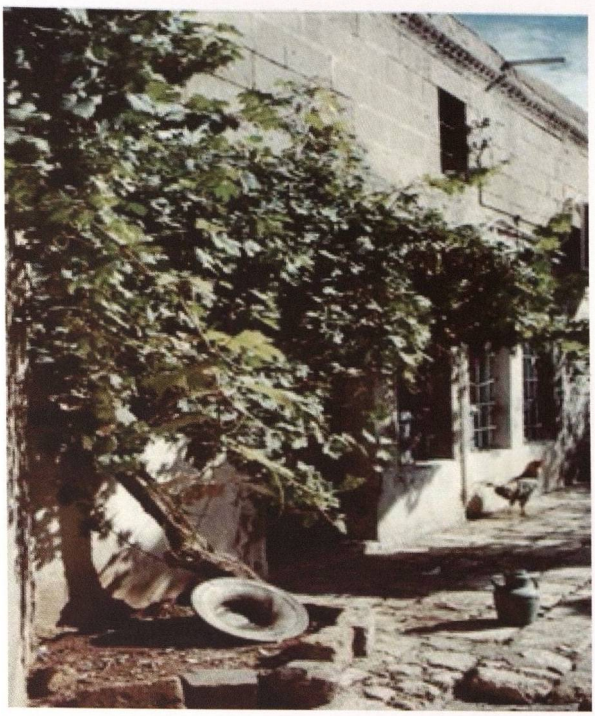

▲ אורפה: חצר בית ובה גפן משתרגת וכלי נטילת ידיים.

▲ דלת מקורית למתחם בית הכנסת.

בין הח'אנים וסמוך להם נמצא ה'בזאר' המקורה, המגן על הסוחרים ובאי השוק מפני הגשמים והקור בימות החורף והשמש היוקדת בקיץ. כאן עדיין פועלים בעלי מלאכה באופן שחלף-עבר מהעולם בסביבתנו; כך למשל מעבדי העץ וחרשי המתכת, הנפחים, הפחחים, רוקעי הנחושת ועושי ה'מבאייד' [ציפוי כלי הנחושת בבדיל], החייטים הרבים, איש-איש ומכונת התפירה שלו, היושבים סמוכים לחנויות הבדים והבגדים. הסנדלרים ממוקמים סמוך לחנויות הנעליים, ובכל פזורים דוכנים אינספור של מוכרי התבלינים, הירקות והסדקית. זה גם האזור של מוכרי הזהב; לכאן מגיע מי שרוצה לקנות תכשיטי זהב לרגל אירועים משמחים כמו אירוסין, נישואין וברית מילה. בשכונות יש מאפיות מקומיות, שבהן אופים לחם ופיתות, ואת המאכלים שצריך לבשל בתנור - במגש מתכת. עשן עולה ממסעדות ומדוכנים ארעיים שבהם מתבשל בשר כבש ועוף, וריחותיהם מטשטשים את ריח הבשר הטרי. בעבר היה בסמוך לחמאם ג'ינקילי אזור המשחטות, ושם גם נערמו עורם וצמרם.

מהמינרטים [= צריחים] עולות קריאות המואזין. תנועת הקונים ערה, וקולותיהם נשמעים ברחבי הסמטאות בבזאר המקורה. האנשים נבדלים זה מזה בסגנון בגדיהם המגוון. כך אפשר לעמוד על תהליכי האכלוס בעיר אורפה; יש הלובשים לבוש מודרני מערבי או מזרחי; הכורדים לובשים מכנסי 'שרוואל' שחורים או אפורים, ולראשיהם כרוכים צניפים בצבעים שונים; יש הלובשים גלימות פסים, לבנות, אפורות או שחורות. הנשים הכורדיות לבושות שמלות צבעוניות או שרוואל צבעוני; לראשיהן צעיפים צבעוניים והן עונדות עדיי זהב על ידיהן, ראשיהן וצווארייהן; והנשים השמרניות עוטות גלימות לבנות או שחורות המכסות את גופן מכף רגל עד ראש, ורעלות חושפות את עיניהן בלבד. והרי לנו "עיר מסחר הומייה" ב"מזרח הבלתי משתנה".

יוצאי קהילת אורפה העידו, שהחנויות של היהודים התרכזו בשני ח'אנים: ח'אן חאג' כאמל וג'ימריק ח'אן. היהודים, שעסקו בעיקר במסחר בבדים ובסדקית, והחייטים, ישבו בח'אנים הללו מבוקר עד ערב, שוקדים להביא פרנסה לביתם. בני המשפחה (בדרך כלל הילדים) הביאו לראש המשפחה את ארוחת הצהריים בכלי נחושת מיוחד בעל ידית נשיאה, שהיה עשוי משלושה מכלים שומרי חום, שהיו מונחים זה על גבי זה, סגורים בוו [מה שנקרא "סיר המעלות"].

גם כיום, כשישים שנה לאחר שאחרוני היהודים עזבו את אורפה, עדיין נמשכת בח'אנים הללו מסורת המסחר הזאת, ומתנהל בהם מסחר בבדים ובסידקית, ועובדים שם חייטים.

בית הכנסת וה'כּוּתַאבּ' באורפה

מרכז החיים של הקהילה היהודית היה מתחם בית הכנסת. הוא שימש כמקום התכנסות, לא רק כדי להתפלל, אלא גם כדי ללמד תורה, וכן לצרכים קהילתיים שונים. המבנים במתחם בית הכנסת היו בנויים אבן מעובדת ויפה, וכללו את מבנה בית הכנסת בצד המזרחי של המתחם, חצר, אולם תפילה חורפי סגור, חצר גדולה ומקור מים. בהמשכם הייתה חצר נוספת שאליה נפתחו שני חדרים ששימשו כ'כּוּתַאבּ' - 'תלמוד תורה', שם למדו הילדים הקטנים קרוא וכתוב בעברית ולימודי קודש. בימי הקיץ החמים התפללו בחצר הפתוחה, ובימות החורף הקרים התפללו באולם הסגור של בית הכנסת. מחצלות ושטיחים היו פרושים על רצפת בית הכנסת, ובאיו נהגו לשבת עליהם. באמצע האולם הייתה ה'תיבה', שעליה היו מונחים ספרי התורה, ולידה עמד שליח הציבור. בגומחה שבעובי הקיר ניצב ארון הקודש, שהיה מכוסה מעיני המתפללים בווילון יפה, הפרוכת. בתוכו היו מונחים ספרי התורה עתיקי היומין, בתוך נרתיקי עץ גליליים או מצולעים, שרובם היו גם עטופים בכיסוי קטיפה, ומקושטים בריקועי כסף. בראש 'עצי החיים' הותקנו רימונים עשויים כסף, מעוטרים בפעמונים קטנים. לפני ארון הקודש היה תלוי 'נר תמיד', נר שמן שדלק במשך כל ימות השנה. בני הקהילה תרמו את השמן לבעירתו לזכר הנפטרים.

אנשי הקהילה נהגו לשלוח את בניהם ל'כּוּתַאבּ' בגיל רך. לפרקים כאשר המצב הכלכלי של ההורים היה קשה, נאלצו הילדים לעזוב את ה'כּוּתַאבּ' כדי לעזור בפרנסת המשפחה.

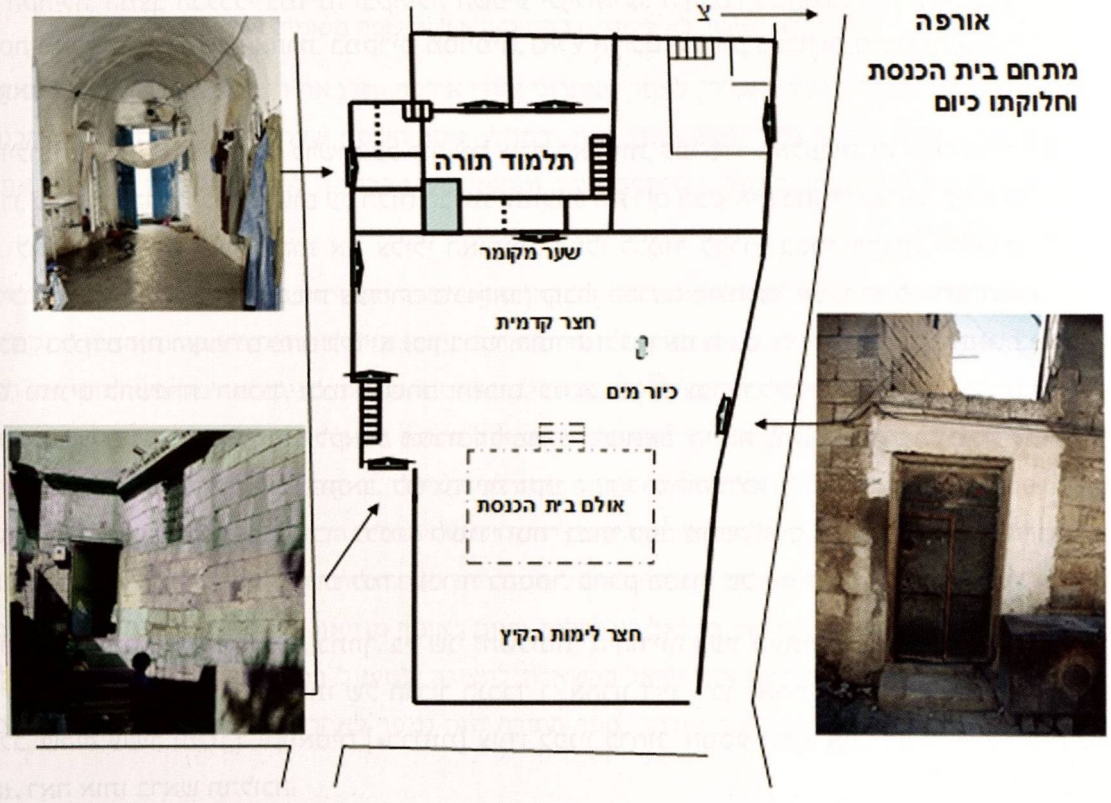

▲ אורפה: תוכנית מתחם בית הכנסת.

▲ אורפה: חדרי הפּוּתַאבּ והחצר.

תוכנית הלימודים ב-'פּוּתַאבּ' התחילה בלימוד האלפבית. ה'חכם' שבין יתר תפקידיו לימד בפּוּתַאבּ, מומן בידי הקהילה. מעת לעת היה מקבל שכר ומתנות מהורי הילדים, כפי יכולתם. שכרו שולם מכספי המסים העקיפים שנכנסו לקופת ועד הקהילה. המצב הכלכלי במדינה ובקהילה השפיע ישירות על ה'חכם': כשהמצב היה קשה נשאר ה'חכם' ללא פרנסה ונאלץ לחפש משרה אחרת. במקרים מסוימים, נאלץ ה'חכם' לעסוק בעבודות מזדמנות בנוסף להיותו מלמד בפּוּתַאבּ, להשלמת הכנסתו.

בתחילת הלימודים נהג ה'חכם' לרשום על לוח את צורת האותיות, לפי סדר האלפבית, כדי שהילדים הקטנים יקלטו ויזכרו. בהמשך נהג ה'חכם' לרשום על הלוח הברות ותנועות. הילדים הבקיאים בחומר הנלמד, למדו על ידי כך להגות נכון. לאחר שהילדים ידעו לזהות את צלילי האותיות, החלו ללמוד לקרוא בספר התורה, והמשיכו ולמדו ברכות ותפילות. הילדים הקטנים בראשית צעדיהם ב'פּוּתַאבּ' קיבלו הדרכה מה'חכם', ואילו התלמידים הבוגרים יותר עזרו ל'חכם', בלמדם את הצעירים מהם לקרוא נכון בספר התורה, ולשנן את תוכנו. הילדים שהו ב'פּוּתַאבּ' במשך כל שעות היום, נתונים להשגחת 'החכם', ולמדו כשהם יושבים, כנהוג, על הרצפה. הלימודים ב"חדר" היו תובעניים; הילדים נענשו בעונשים גופניים, בייחוד הלקאות. מטרת הלימודים ב'פּוּתַאבּ' הייתה להקנות לילדים יכולת להתפלל בציבור ולקרוא בתורה. המורה האחרון בפּוּתַאבּ, לפי עדויות זקני הקהילה, היה ה'חכם' עזוּר בוזו. לאחר מהפכת אטאטורק נעשתה רפורמה בחינוך, וחלה חובה ללמוד לימודי יסוד בבתי ספר ממשלתיים; אז גם נאסר לימוד השפה עברית (כמו גם הכורדית), והילדים היהודים למדו עברית בהסתר, בחלק הסגור של מתחם בית הכנסת.

מתחם בית הכנסת נמצא, כאמור, בתווך, בין שני "השכונות" היהודיות בעיר העתיקה של אורפה. זקני העדה מעידים, שבית הכנסת נבנה בעזרת תרומתו של הגביר הנכבד ר' אהרון דיין - בן לאחת המשפחות המיוחסות ביותר בעיר חאלב, שהיה עשיר ומכובד וקוואסים [=כרוזות] צעדו לפניו ברחוב. הנוסע יעקב אוברמאייר שעבר באורפה בשנת 1880, ראה אותו בראש תהלוכה:

בראשם הרב אהרון דיין, תלמיד חכם חשוב וסוחר נכבד, והוא ציר לממשלת פרס.

באותה שנה עבר באורפה גם הנוסע מרדכי אדלמן וסיפר על אודותיו:

האחד מהם נקרא בשם אנדאיאן, יכהן פאר בתור ציר פרסי, והוא גם רב העדה המפקח על כל צרכי ציבור ודברים שבקדושה. האיש הזה רכש לו שם טוב משמן טוב, ידיו רב לו בתורה וחכמה, ויחבר כמה ספרים בענייני חוקי המדינה ודעת אלוהים.

תיאור נוסף שלו נמסר בידי בן התקופה, הנוסע אפרים ניימארק שעבר באורפה בשנת 1884:

חכם באשי להם, ר' חכם אהרון דיין, מבני המשפחה המיוחסת אשר הזכרתי, נכבד האיש הזה בעיני כל התושבים לדתותיהם גם ציר הוא לממשלת פרס. מן הציבור לא ייהנה, כי עשיר הוא.

תיאור ראשון של מתחם בית הכנסת והכּוּתַאבּ בעיר אורפה מופיע אצל הנוסע ו' שור, שעבר באורפה בשנת 1884 וכתב:

בית תפילה גדול ורחב ידיים, עם חלונות רבים, יש ליהודים באור כשדים, ושם לומדים גם הילדים. החינוך הוא גם בפה ברע מאוד. המלמד, אשר כאוב מארץ קולו, יושב כפוף עם מקל חובלים בידו, ומכה בו את התלמידים על כל דבר קטן...

גם בפה אינם לומדים הילדים כמעט מאומה, בלעדי קריאת הטעמים בקול שיר הערב לאוזן יהודי קדם.

תיאור מפורט יותר של מתחם בית הכנסת והכּוּתַאבּ כפי שנראו בשנת תרס"ו (1905) מופיע אצל הנוסע יוסף נייגו:

לעדה יש בית כנסת בתוך מקורה, הוא מקום התפילה בימי החורף. לצד שמאל חצר רחבה ועַזָרָה לימי הקיץ, ולצד ימין חצר שנייה בה שני חדרים לתלמוד תורה. שלשה כּוּתַאבּ או תלמודי תורה יש באורפה ומספר התלמידים בהם עולה למאה שניים. הראשונים הם חדרים פרטיים והאחד מהם הוא של העדה. הלימוד בחדרים האלה הוא: תנ"ך לילדים הקטנים ו'עין יעקב' לתלמידים היותר גדולים. רק ילדים אחדים לומדים את הכתב העברי. מלבד זה אין לא טורקית ולא ערבית, לא דברי הימים ולא חשבון, לא לימודים כלליים ולא שום שפה מקומית או זרה.

בפי המקומיים נקרא בית הכנסת בשם 'חברה'. לאחר שאחרוני יהודי אורפה עזבו את העיר, בראשית שנות החמישים של המאה העשרים, מתחם בית הכנסת ננטש ועמד סגור. במהלך סקר השטח שערכנו, אותר מתחם בית הכנסת וזוהה, בעזרת עדויות של זקני הקהילה שנהגו להתפלל שם, ונמצאו שערי הכניסה למתחם שעדיין עומדים באתרם מזה למעלה משישים שנה.

כיום, המתחם הפך ל"שיכון". הוא מחולק לרצועות רוחביות, בהן גרות מספר משפחות מקומיות, ונוספה בנייה צפופה, בהתאם לצורכי המשפחות, שהפכו את המקום לדירות מגורים. אולם, עדיין קיימים שרידים מקירות האבן המקוריים, חלקים מהמעברים שהיו בתוך המתחם, כמו גם חלקים מחדרי המתחם והחצרות. בביקורנו במקום איתרנו את חדרי ה'כּוּתַאבּ' שהפכו לדירת מגורים. כמו כן, אותרה הכניסה הראשית למתחם, הבנויה אבן חלקה ומעובדת, וכן הכניסה האחורית למתחם. למרבה הצער, חלק מהמשפחות הגרות במתחם, ובמיוחד זו הגרה באולם התפילה-לשעבר סירבו להכניסנו למגוריהם. ככל שידוע לנו, מכל ספרי התורה וחפצי הקודש שהיו בבית הכנסת באורפה, הובאו לארץ ישראל שני ספרי תורה הנמצאים כיום בבית הכנסת לעדת האורפלים, ונרתיק לספר תורה, המיוחס לקהילת אורפה, שנמצא בעבר בבית הכנסת לעדת האורפלים ברחוב בצלאל בירושלים, וכיום באוסף מוזיאון ישראל; תבניתו מתומנת, ולדברי השמש, עזרא לבית שמוש ז"ל, נמסר למוזיאון ישראל בהשאלה, לתצוגה ולטיפול. בבית הכנסת שבשכונת האורפלים בראשון לציון ישנו ספר תורה המיוחס לעיר אורפה. ספר התורה הזה נמסר לאחרונה לתיקוני סופר סת"ם, לדברי הגבאי, דני למשפחת באשר.

ירושלים, בית הכנסת לעדת האורפלים:

▲ אחד מספרי התורה.

▲ דף מספר התורה.

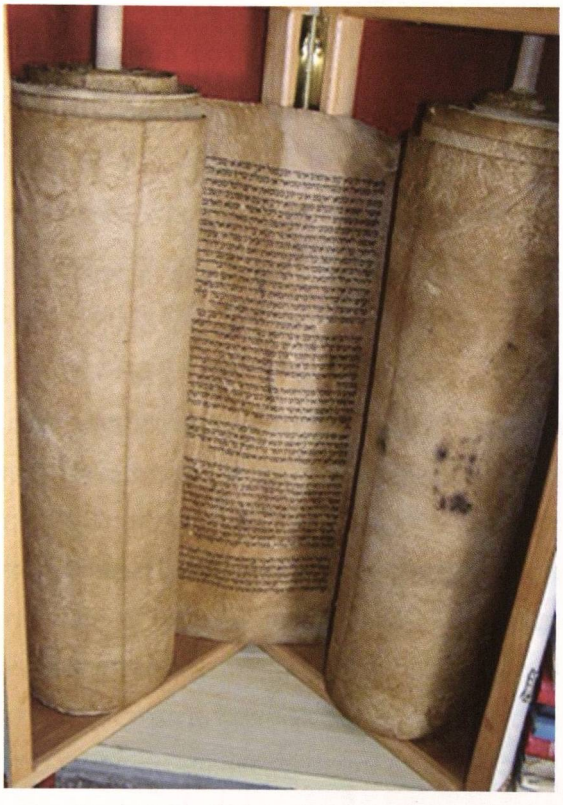

▲ ספר התורה השני.

▲ דף מספר התורה.

העיר חרן

חרן - היסטוריה וגיאוגרפיה

העיר חרן, שמקור שמה בשומרית, ופירושו "דרך", נמצאת כארבעים ק"מ מדרום לאורפה, ומזוהה עם תל נח'ור - עירו של נחור אבי תרח. היא שוכנת כשלושים ק"מ מדרום־מזרח לסרוג' (סורוץ) הקרויה על שם שרוג אבי נחור, וכ-13 ק"מ ממזרח לתל פדן, הנמצא על הדרך שבין חרן לתל לבן, לכרכמיש - המזוהה כג'רבלוס - ולחאלב. מישור חרן הוא עמק הבלח, הקרוי על שם הנהר המנקז אזור זה לפרת. במאה התשיעית לפסה"נ, נזכרת עיר בשם תל תרח, שנקראה, כנראה, על שם תרח אבי אברהם. העיר הוקמה על הדרך הראשית המחברת את "ארץ בין הנהרות" עם קפדוקיה, סוריה, ארץ ישראל ומצרים. ממצאי החפירות הארכיאולוגיות, שנערכו בתל הנמצא בין חומותיה, מעלים שהמקום נושב כבר באלף השביעי לפסה"נ.

חרן נזכרת לראשונה כעיר חשובה בתעודות אשוריות מן המאה ה-19 לפסה"נ שהתגלו בחפירות ארכיאולוגיות במושבות סוחרים אשוריים בקפדוקיה.

בתעודות מן המאה ה-18 לפסה"נ שנמצאו בחפירות מארי - עיר השוכנת על גדת הפרת בסוריה, בדרך מבבל לחרן ולתדמור, והמזוהה בתל חרירי - היא נזכרת כמרכז דתי בו התקיים פולחן סין, אל הירח. למן המאה ה-15 לפסה"נ ועד לנפילת העיר לידי ממלכת אשור בשנת 1260 לפסה"נ, הייתה חלק מממלכת מיתני.

בימי ממלכת אשור ניתנו לעיר זכויות שניתנו לערים מקודשות ובמקדש א-ח'ול-ח'ול סגדו לאל סין. בשנת 612 לפסה"נ, לאחר נפילת נינווה לידי הבבלים, עבר לשם אשור אבלט השני, וישב בה עד שנפלה שוב בידי הבבלים בשנת 606 לפסה"נ. העיר נשארה בידי הבבלים עד ימי המלך נבונאיד הבבלי (555-539 לפסה"נ).

לא ידועים מקורות לגבי תקופת שלטון פרס, ולעומת זאת, בימי שלטון המוקדונים הייתה מרכז חשוב.

כאשר עלתה חשיבותה של אדסה-אורפה בתקופה הרומית, המעיט הדבר מחשיבות חרן.

בתקופה הביזנטית נבנו בה כנסיות ואתרי צליינות עקב היותה "עיר האבות" ובראשה עמד בישוף.

בימי בית אומאיה ישב בה השליט האחרון בשושלת זו, ובה גם נרצח. במאה העשירית העידו חכמים מוסלמים, שבחרן ובסביבותיה מתקיים פולחן האל סין.

בתקופה הצלבנית הייתה חרן חלק מממלכת אדסה, ונבנתה בה מצודה מרשימה. היא שמרה על חשיבותה עד לחורבנה בידי המונגולים.

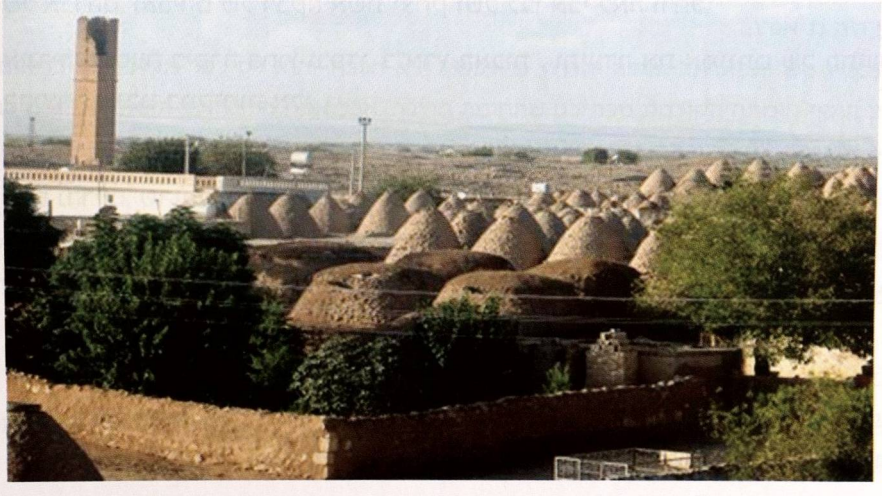

חרן: מראה כללי; ברקע צריח המסגד הגדול מן המאה השמינית. ◄

בימי האימפריה העות'מאנית נבנה על חורבותיה כפר, שהפך לאתר תיירות בזכות הבתים שגגותיהם חרוטיים. תוכניתו של הבית החרני כוללת חדרים הנפתחים לחצר מרכזית גדורה. המבנים בנויים אבן ולבנים בשימוש משני שנלקחו מחורבותיה של העיר, ומטויחים בבוץ. הגגות החרוטיים נבנו מנדבכי לבנים מעגליים הנסוגים פנימה, ללא טיח בפנים. בראשם פתח אוורור דרכו שומרים על אווירה נעימה בבתים, באקלים החם השורר כאן בקיץ.

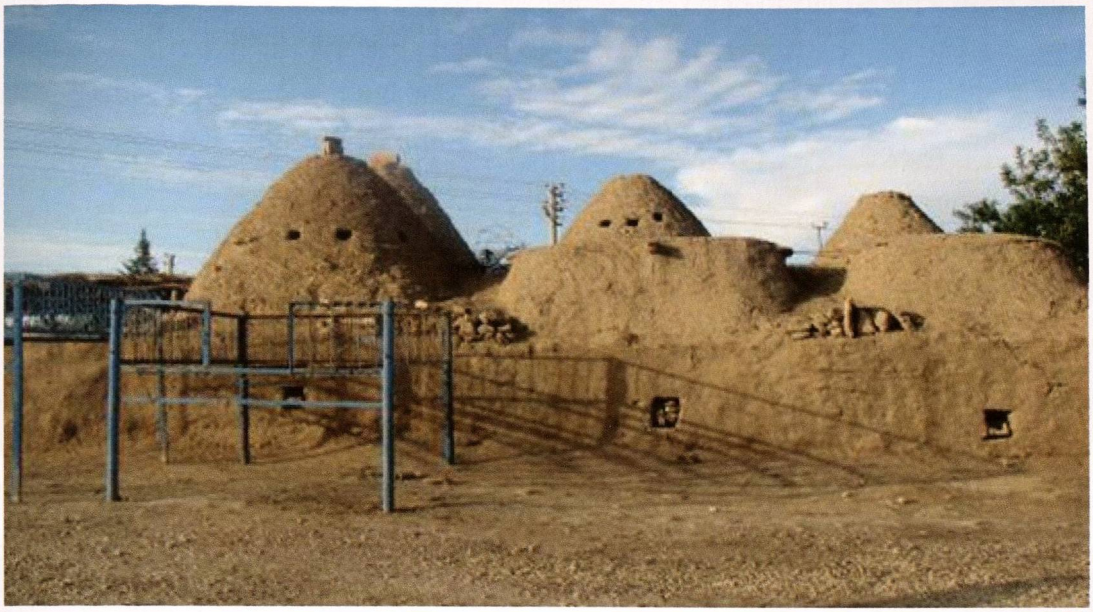

▲ חרן: בתים טיפוסיים, ולידם "מיטה חרנית" חדשה.

חרן נזכרת פעמים רבות בתנ"ך, ותופסת מקום מרכזי בסיפורי האבות. בחרן גרו תרח אבי אברהם, אברהם ושרה, לוט - שאביו הרן היה אחי אברהם - שמת ונקבר באור, ושם מת ונקבר תרח אבי אברהם (בראשית, י"א: 27 - 32), בחרן נאמר לאברהם: "לך לך מארצך וממולדתך ומבית אביך אל הארץ אשר אראך." אברהם יצא משם במסע נדודים ארוך לארץ כנען, עד שהפך להיות אבי האומה גוי גדול (בראשית י"ב: 1 - 9).

סמוך לחרן, בעיר נחור - שהיא, או אחד התלים שבקרבתה, מזוהה כפדן [פדן ארם] - התיישב נחור אחי אברהם עם מלכה אשתו וילדיהם, וביניהם בתואל אבי רבקה (בראשית כ"ב: 20 - 24, כ"ד: 10). לשם נשלח מארץ כנען עבדו של אברהם כדי להביא אישה ליצחק (בראשית כ"ד: 1 -57). ובדרך מפדן לחרן, ליד באר סמוך לפדן, פגש יעקב את רחל (בראשית כ"ח: 1 - 22, כ"ט 1 - 35). פדן נמצאת מזרחית לחרן, והיא מקום מגוריו של בתואל הארמי - בנו של נחור אחיו של אברהם, ואביהם של רבקה אשת יצחק ושל לבן אבי לאה ורחל.

איגריה במסעה ביקרה בחרן ובפדן, ב"ארץ האבות", ותיעדה את אמונתם של התושבים ואת מנהגיהם, ואת כנסיות ההנצחה שנבנו במקומות אלו.

בעיתון "המליץ" מיום 23.3.1886 (עמוד 6) התפרסמה כתבה על חרן, אחת מכמה כתבות שהיו חלק מסדרת כתבות על ארם נהריים, שהופיעו בעיתון "איזראליט" (הופיע במיינץ):

> בבגדאד, באורפה ובשאר המקומות אשר ישבו בם אבותינו מעולם.

הכתבה המסוימת הזאת דנה במסעות העולים הראשונים מאורפה לארץ ישראל, ומסכמת את המיתוס על האבות בחרן. וכך כתב "המליץ":

> לא קל היה ליעקב אבינו ללכת ברגליו מבאר שבע חרנה. בדרך אשר הלך בו יעקב, הוא דרך מאה וחמישים פרסאות. כי לפי ההשערה הוא הוא הדרך אשר בו ילכו רצי המלך ואורחות הסוחרים מפלשתינא לחרן, ולאור כשדים היא אורפה. לפי זה עבר יעקב את הירדן אצל ים כינרת, והלך דרך הגליל עד דמשק, ומשם הלך דרך המדבר עד תדמור,

ועבר את נהר פרת אצל העיר ראקקא ומשם עד חרן מהלך תשע פרסאות. ולו נחשב חמש פרסאות ליום שהוא מהלך אדם בינוני [=ממוצע], כי אז עשה בדרך כחודש תמים. וטוב עשה כי רק במקלו עבר את הירדן ולא לקח אתו חפצים וכל משא. כי אז לא היה יכול לעשות את הדרך הרחוקה הזאת בארץ תלאות ההיא אשר היום בוער בה כתנור.

בתארו את מפגש יעקב עם רחל לצד הבאר מספר הכתב על מיקומה:

הבאר ההיא נמצאת עד היום במהלך חצי שעה מחרן, ועד היום אבן גדולה ועתיקת ימים על פי הבאר. עד היום ייאספו הרועים אל הבאר ההיא לעת ערב וגללו את האבן מעל פי הבאר והשקו את הצאן והשיבו את האבן למקומה.

והוא ממשיך בתיאוריו ומתאר באר נוספת:

כשלש מאות צעדים מן העיר חרן נמצא עין המים אשר ממנו השקתה רבקה את אליעזר. המעיין ההוא אשר מימיו צחים כעין הבדולח, יוצא מנקרת צור ובמדרגות אחדות ירדו אליו... המדרגה האחרונה היא רחבה מאוד, ועליה תכרענה הנערות למלא את כדיהן מים. אין ספק כי היא האבן אשר עליה עמדו רגלי רבקה בשאבה מים לאליעזר.

הוא מספר על מפגשו עם נערות חרן ליד הבאר ואת המסורת בעיר. ועוד:

עד היום יראו בחרן את קברו של תרח וביתו של אברהם אבינו. בבואי אל הבית ההוא נשקתי את מזוזות פתחיו ביראת הכבוד.

אחת מנסיעותיי ל"ארץ האבות" הוקדשה לחיפוש אחר "באר יעקב המיתולוגית" (מספר יגאל י'), ואכן מצאנו את הבאר ושרידי הכנסייה המנציחה אותה, כפי שתיארה הנוסעת איגריה, לצד הדרך מחרן לתל פדן, סמוך וממזרח לתל ובמרחק כעשרים ק"מ מחרן.

יהודי חרן בתיאורי הנוסעים

במאה ה-12 עבר באזור ר' בנימין מטודלה במסעותיו וכך סיפר:

משם שני ימים לחרן הקדומה ובה כמו עשרים יהודים ושם כנסת עזרא... ובאותו מקום שהיה שם ביתו של תרח ואברהם בנו. וישמעאלים מכבדין אותו מקום ובאין שם להתפלל.

בכתבה בעיתון "המליץ" (23.3.1886 עמוד 6) ממשיך הכתב ומדווח:

יושבי העיר חרן בזמן הזה הם כורדים, ערבים, תורקים, יונים ומתי מספר יהודים... מבני יעקב מתי מספר ולהם בית כנסת קטן ודל.

בשנת 1860 הנוסע יחיאל פישל קסטלמן הגיע לאורפה ומספר את שסיפרו לו על חרן:

גם שמונה שעות מעורפה יש חרן הכתוב בתורה, 'וימת תרח בחרן', והיא חרבה. גם סמוך לחרן עין יש הבאר מה שנאמר אצל יעקב: 'ויגל האבן מעל פי הבאר.' ועל הבאר יש בור אבן גדול שצריכים ארבעים בני אדם לגלגלו ועכשיו אין בו מים בהבאר.

בדרכו חזרה ממסעו ביקר בחרן וזה תיאורו:

וזאת העיר חרן, עדיין עכשיו ניכר תפארתה והודה והדרה. כי עכשיו היא חרבה, והיא רק כפר מערביים [=בדואים] יושבי אהלים. אבל עדיין היקף חומתה הקודמת ניכר, רק שהחומה חריבה, אבל אינה חריבה עד היסוד. עדיין יש בה שערים... וגם מגדל גדול ישן ומפואר עדיין בה. וכבר כל האדמה אשר סביב חרן היא ארץ מבורכת ומגדלת תבואות הרבה... כי האדמה הרבה טובה ושמנה היא.

בשנת 2010 ראיינו רוז ואלבר מודיאנו את אהרון בוזו באיסטנבול שבטורקיה. הראיון הארוך התפרסם באינטרנט על ידי ארגון "סנטרופא" (CENTROPA Jewish Witness to a European Century). הלה סיפר שאביו סיפר לו את הדברים הבאים:

אבותיי באו מעיראק והתיישבו בחרן לפני 500 שנים. ומשם, מסתבר, עברו לאורפה, אך לא ברור מתי.

נתון דומה שמעתי (יגאל י') מפי איברהים, מוסלמי המתגורר בחרן, שיש לו מלונית במקום. הוא סיפר שבני משפחתו התיישבו בחרן לפני כ-500 שנה, ומאז מתגוררים בבתים עם האדריכלות החרנית הנוכחית.

העיר סיוורק

סיוורק נמצאת כתשעים ק"מ מצפון מזרח לאורפה, על הדרך המוליכה לדיארבקיר (הנמצאת כ-85 ק"מ מצפון מזרח לסיוורק), ומדרום לג'רמיק השוכנת כ-55 ק"מ מצפונה. עד סוף שנות הארבעים או ראשית שנות החמישים של המאה העשרים גרו בעיר כ-15 משפחות יהודיות. אחרי הקמת מדינת ישראל, בסוף שנת 1949, רוב אנשי הקהילה עברו מסיוורק לאיסכנדרון או למרסין, שם שהו במתחם בית הכנסת וקיבלו עזרה מאנשי הקהילה המקומית, עד שהפליגו לחופי ישראל. בסיוורק התגוררו המשפחות היהודיות בשכונה, שבתיה בנויים אבני בזלת שחורות. הגגות היו משופעים, ונבנו מקורות ומענפי עצים, שמעליהם הניחו שכבה עבה של בוץ מעורב בקש. בכל שנה, לפני בוא הגשמים היו מהדקים את שכבת הבוץ בעזרת מעגֵלה. בשולי השכונה נמצאת כיכר, שם ניצב מסגד חאג'י פינאר. במתחם המסגד, בצדו המערבי, נמצא סביל [=מתקן מים ציבורי] הבנוי אבני בזלת שחורות. הסביל מתנאה בגג דמוי פירמידה, הנסמך על ארבעה עמודים. הסביל סיפק מים לשכונה שבה התגוררו זה לצד זה יהודים, נוצרים ומוסלמים. ברחוב הסמוך למסגד, מדרום מערב לו, נמצא מתחם ובו מבנה אבן בעל מרפסת עמודים - זה היה בית הכנסת של קהילת סיוורק. סמוך לו נמצא בית ה'חכם' ובתי המשפחות היהודיות. במלחמת העולם השנייה הפקיעו נציגי הרשות המקומית את האולם הגדול של בית הכנסת. הם הפכו אותו למחסן של חיל הפרשים ואחסנו בו חרובים. עם תום המלחמה החזירו השלטונות את האולם הגדול לאנשי הקהילה.

▲ סיוורק: רחוב בשכונת היהודים וחזית בית הכנסת.

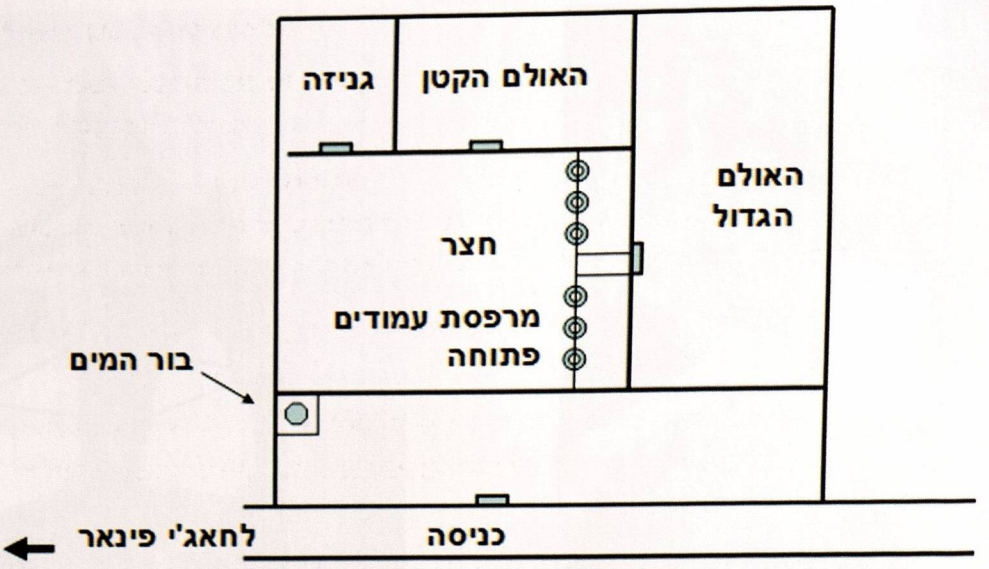

▲ סיוורק: תוכנית מתחם בית הכנסת.

בית הכנסת שימש את הקהילה עד לעלייתה לארץ ישראל. כיום מתגוררת במתחם בית הכנסת משפחה מקומית.

בהמשך הרחוב לכיוון דרום, ניצב בית אבן מפואר ולו שתי קומות. הבית בנוי מאבני בזלת שחורות, ולו תקרות עץ מעוטרות בציורים מרהיבים. בכניסה לבית חצר פנימית ובה בריכת מים. השכנים סיפרו שבית זה היה ביתם של רופא צבאי טורקי ושל קאדי. בסביבתו של בית זה גרו כמה משפחות יהודיות נוספות.

בקהילה לא היה שוחט; ה'חכם' מדיארבקיר ששימש גם כשוחט, נהג להגיע מדי פעם בפעם, ואז הצטיידו בני הקהילה בכמויות גדולות של בשר שאותו נהגו לייבש לשם שימורו.

סמוך לשם, במורד הרחוב, ממערב לשכונה ומעבר לרחוב הראשי של העיר סיוורק, נמצא השוק העירוני; ככול השווקים במזרח מוצאים בו חנויות של ירקות ופירות, של תבלינים, של בדים ופריטי סדקית.

בשולי השוק נמצא ח'אן הנקרא "ג'ימריק ח'אנם". הח'אן הוא מבנה שתוכניתו רבועה, הבנוי אבני בזלת, יש בו שתי קומות והוא מצויד בשער ברזל. חדריו נפתחים למסדרונות מקורים שחזיתם הפונה לחצר מעוצבת בקשתות. במרכז החצר נמצא בור מים, וגפן רבת שנים ומרשימה משתרגת מעלה. תקרת המבנה עשויה מקורות עץ, שהונחו על קירותיו ועל הקשתות שלפני המסדרונות. הח'אן, שהיה מט ליפול ומרבית חדריו היו נטושים, שוקם לאחרונה. בביקורנו הראשון בעיר מצאנו שמספר חדרים שימשו לאחסון צמר, ובאחד מהם היה בית מלאכה לייצור שטיחי לבד בשיטה המסורתית.

בשוק, סמוך לח'אן, ראינו כמה חנויות שהשתייכו בעבר לאנשים מהקהילה, שעסקו בעיקר בממכר בדים ופריטי סדקית.

היהודים בסיוורק נהגו לדבר ערבית בניב חאלבי, כורדית וטורקית. מנהגי התפילה שלהם והמאכלים היו כמנהג חאלב.

▲ סיוורק: מתחם המסגד: סביל המים.

▲ סיוורק: מראה בתוך חאן ג'ימריק.

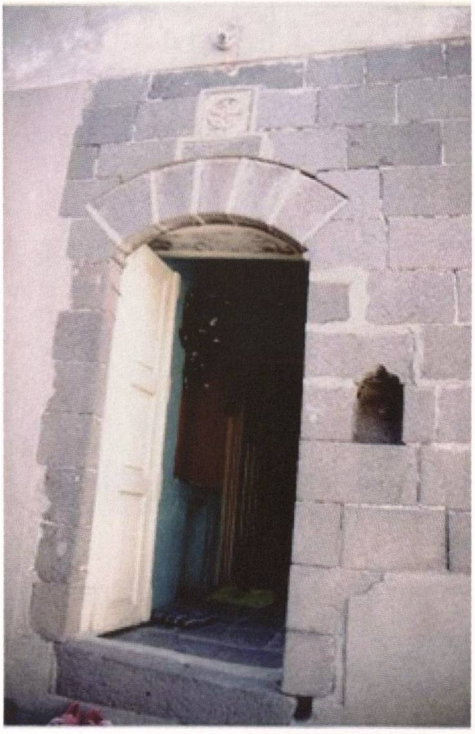

▲ סיוורק: כניסה לבית מגורים עתיק בשכונת היהודים.

▲ סיוורק: פנים הבית.

יהודי סיוורק בתיאורי הנוסעים

בשנת 1848 עבר הנוסע ר' בנימין השני בסיוורק ותיאר את שראו עיניו:

בתי העיר קטנים ונתעבים. כל מראה העיר יעיד על גודל עוני וחוסר. אך ארבע משפחות מב"י מצאתי שמה. מלפנים הייתה העדה גדולה ביתר שאת. רבנים אנשי שם היו בה ומסחר היהודים עלה כפורחת, אך הַדָּבָר הנורא, שוד שוטף בארצות הקדם, הפיל חללים המון רב מהתושבים. במרחק שעה מן העיר נמצא מקום קברות היהודים מקום גדול ורחב ידיים ומצבות האבן נושנות מאד עד אשר לא היה לאל ידי לקרות [=לקרוא] את הכתוב עליהן.

בשנת 1860 עבר בעיר ר' יחיאל פישל קסטלמן, שליח צפת לארצות המזרח, והוא סיפר:

וסוויריק היא עיר קטנה ויהודים אין בה, רק ערך עשרה בעלי בתים מעלה מטה [=פלוס־מינוס] וגם כן [=ונוסף לכך] עניים.

בשנת 1873 עבר בסיוורק יעקב בן ישעיה, תושב כפר ברטנורא שנשלח לעיר הבירה לעורר את חמלת ראש רבני תוגרמה [=טורקיה; התוגר = הטורקי] על העדה. בתיאור מסעו הוא ציין את המקומות בהם עבר ומצא יהודים:

בסואיריק חמישים משפחות.

בשנת 1880 עבר בסיוורק הנוסע מרדכי אדלמן וכך כתב:

העיר סויערעק עיר גדולה ומפוארת עם עשרים אלף תושבים. כמעט כולם כורדים ורק שלושים בתי אבות מבני ישראל יתגוררו בתוכה.

בשנת 1884 עבר בסיוורק הנוסע אפרים ניימארק בדרכו למזרח ותיאר כך:

משם שני ימים עד סיוורך, בה כחמישים בעלי בתים מאחינו, ולהם בית כנסת קטן הנוטה לנפול, ואין בידם לכונן אחר תחתיו."

בהמשך מסעו הגיע ניימארק לדיארבקיר ומשווה בין שתי הערים:

אך הרואה בעיניו יבין, כי צידקת השר המנוח, הייתה מכרת את מקומה בסיוורך יותר מאשר בדיארבכר.

בשנת 1912 אוירבך מתאר בספרו את העיר 'סורק', כלכלתה, מיקומה בדרכי המסחר ומספר תושביה:

סורק, בה כעשרת אלפים נפש, ועל פניה עוברות האורחות מדיאר בכר לאלכסנדרתא.

בשנת 1939 פרופסור גלנטה תיאר בספרו את יהודי סיוורק:

בשנת 5634 (=1874) מנתה הקהילה היהודית במקום כחמישים משפחות. בשנת 1907 נמנו כעשרים אנשים ילידי חאלב, בגדאד ואנה (ANAH). מרביתם עלו לארץ ישראל בעקבות פרעות הארמנים והכורדים.

אומר יוסף נייגו שביקר במקום בשנת 1906:

יש כבר שמונה עשרה שנים, שלקהילה היה בית כנסת ותלמוד תורה. יהודי עיר זו עברו את כל העונשים [=קשיים] שבעולם והחזיקו מעמד, למרות יחס השלטונות שראה בהם בני חסות מפני הכורדים. בסמוך לבית הכנסת ישנו מתקן דומה לבית שימוש, שלו קיר משותף עם בית הכנסת, ונעשה חור בקיר בכדי שיזרום בחצר בית הכנסת ויזהם אותה.

יוסף נייגו פנה אל מושל העיר, וכך הסתיימה הקלקלה המבישה ומעוררת הסלידה.

נייגו המשיך וסיפר על הקהילה שיש לה:

... בית קברות עתיק. היהודים עוסקים בממכר סדקית וטבק. בדרך כלל המסחר בסיורק וסביבותיה מתבסס על סחר חליפין. הרוכל נותן את המצרכים והסחורות לחקלאי ובתמורה מקבל מוצרים חקלאיים כגון: חיטה, שעורה, דורה, חמאה וצמר. הקהילה בכל זאת מאורגנת, אין לה שוחט אך בשר כשר מגיע מדיארבאקיר או מאורפה. יהודי העיר אדוקים מאוד ואפילו מכינים בעצמם מצות. נשותיהם מכסות את פניהן ברעלה כאשר הן יוצאות מהבית. יהודי סיורק דוברים טורקית, ערבית, ארמנית, כורדית, וסלנג הנקרא 'גאזי'. בעיר זו ובמקומות רבים אחרים באזור זה, יש מנהג מתועב: כאשר הגשם בושש מלהגיע בסתיו או בתחילת החורף, המקומיים הולכים לבית הקברות היהודי מוציאים גוויות שנטמנו זה מכבר, כורתים את הראש וזורקים אותו לנהר. הכורדים נוהגים כך על מנת להרגיע את כעס השמיים ולהוריד גשם. היהודים הם מנוסים מפשעים מעוררי סלידה אלו והם אינם יוצאים מבתיהם במשך הלילה שכן העבריינים חמושים.

העיר בירג'יק

בירג'יק שוכנת על הדרך הראשית העוברת בדרום־מזרח טורקיה, על גדתו המזרחית של נהר פרת. היא קרויה בירג'יק [=גשר] מפני שלמרגלותיה בנוי גשר מעל הפרת. העיר נמצאת כשבעים ק"מ מערבית לאורפה וכחמישים ק"מ מזרחית לגזיאנטפ. היא ממוקמת בראש מצוק של אבן גיר, ומצויה בה מצודה. למרגלות העיר, על גדת הנהר, מצויים רציפים, מעגן סירות ומחסנים. המתקנים הללו שימשו בעבר, בטרם נבנו הגשרים, למעבר אדם, בהמה וסחורות לעברו האחר של הפרת.

▲ בירג'יק: מראה כללי של העיר ונהר הפרת.

יהודי בירג'יק בתיאורי הנוסעים

בשנת 1848 ר' בנימין השני, הנוסע שכבר הזכרנו, עבר באזור והגיע לבירג'יק. הוא לא מצא בה קהילה יהודית מאורגנת, ולדבריו:

אך באים שמה לפעמים בדברי מסחריהם.

בשנת 1860 ר' יחיאל פישל קסטלמן, שליח צפת לארצות המזרח, עבר באזור והגיע לבירג'יק. הוא כתב:

משם יצאתי ח"י שבט לבירג'יק ואמרים שהיא ארם-נהריים עיר נחור... ובאתי בכ' בשבט לבירג'יק והיא עיר גדולה ומפוארה, ויושבת בהר ועל פי הרוב בתיה נחצבת בהר... ולפנים עובר הנהר פרת... אבל יהודים, בעוונותינו הרבים, אין בה כלל.

בשנת 1880 הנוסע יעקב אוברמאייר ביקר באזור וכך תיאר את בירג'יק:

ומשם הלכנו דרך יום לעיר בירא (ונקראת בתורקי ביראטשיק) והיא על חוף המזרחי של נהר פרת ומשם נכנסים לארם-נהריים ונקראה כן הארץ אשר בין הנהרות השתיים פרת וחדקל. והעיר בירא תכונתה במורד הר... ונראה לי כי זאת העיר הוא בירי עירו של רבי דוסתאי דמן בירי, וגם עירו של עולא הנקרא ג"כ עולא ביראה... והטורקיים קוראים אותה ביראטשיק... ועיר בירא הוא מקום מעבר נהר פרת לשיירות המצויות בין חאלב וארם-נהריים ויש שם כמנין יהודים.

בשנת 1880 גם מרדכי אדלמן עבר באזור וגם לבירג'יק הגיע. הוא כתב כך:

מאלעפפא [= אלפו = חאלב] עשיתי דרכי אל המקום בערעז'ק הנמצא על חוף נהר פרת.

הוא ממשיך ומספר על חורבות מבצר עתיק ששמר על המעבר שעל הנהר, אך לא ציין, האם ישנה קהילה יהודית במקום.

בשנת 1884 עבר אפרים ניימארק בבירג'יק בדרכו למזרח וסיפר:

מעין-טב יגיע הנוסע אל ברג'יק אשר על נהר פרת שמה מתי מספר מאחינו.

בשנת 1893 עבר בבירג'יק יעקב בן ישעיה מהכפר ברטנורא וציין:

ובבירישיק עשרה משפחות מבני ישראל.

בשנת 1912 תיאר אוירבך בספרו את העיר בירג'יק כך:

העיר בירג'יק עומדת על החוף השמאלי של הפרת. מספר תושביה כעשרת אלפים איש העוסקים עפי"ר במעשה שמן זית ושמשם [=שומשום], באריגת צ"ג [=כותנה] ובמסחר הצאן, ובמעשה האופיום.

בשנת 1939 פרופסור גלנטה כתב על יהודי בירג'יק:

... מקורם באורפה וסיורק והם קשורים רוחנית לאורפה. הם לא מאורגנים כקהילה, ועוסקים במלאכת יד ורוכלות. במהלך מלחמת הגנרלים, שהייתה איומה, האוכלוסייה היהודית מנתה ארבעים וחמש אנשים, ועקב האי סדר באזור ירד מספרם. במפקד האוכלוסין בשנת 1927 נרשמו שלושה עשר גברים.

מחוז מַרְדִין

מחוז מרדין גובל ממזרח עם מחוז אורפה. נוסף לקהילה שהתגוררה בעיר מרדין, שהיא בירת המחוז, התקיימו קהילות יהודיות גם בערים נציבין (נוסיבין) וג'זירה. העיר קמישלי לעומת זאת, נמצאת כיום בתחום סוריה; למרות זאת, בחרנו לדון בקהילת קמישלי כאן על שום קרבת העיר לנציבין, ומפני שיוצאי העיר ראו עצמם כבני נציבין.

העיר מרדין

העיר מרדין, בירת מחוז מרדין, נמצאת כ-140 ק"מ ממזרח לאורפה. בתי העיר בנויים על מדרון תלול, והמצוק שבפסגה צופה דרומה אל מישורי מסופוטמיה הנפרשים לרגליו.

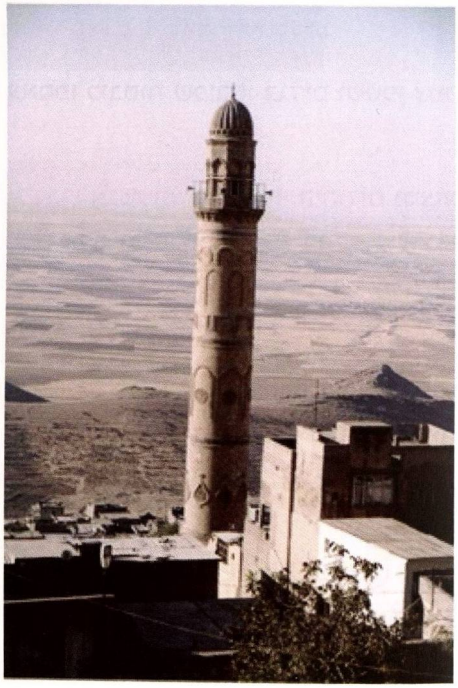

► מרדין: מישורי מסופוטמיה למרגלות העיר; המצודה בראש המצוק, מעל בתי העיר.

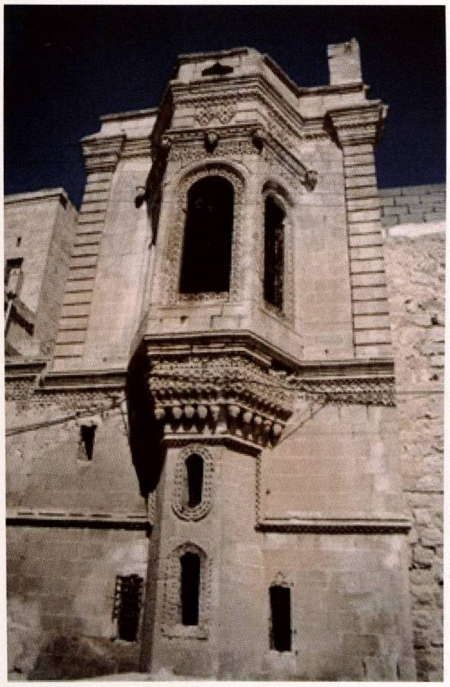

חזית אחורית של בית במרדין.◄

בראש המצוק נמצאת מצודה מוקפת חומות. מיקומה הגיאוגרפי של העיר, בנייניה המדורגים הבנויים מאבן גיר מסותתת, שפע העיטורים, הצבע הזהוב שהעניקו השנים לאבן, הצריחים הנישאים ומגדלי הפעמונים, המנזרים, המסגדים, המדרסות וכיפות החמאמים משווים לעיר מראה אצילי. רחובות העיר צרים וסלולים במקביל למצוק, ביניהם מקשרות סמטאות המאונכות להם, ובהן מדרגות רחבות ורדודות המאפשרות מעבר חמורים.

מערכת סבילים הניזונה ממי מעיינות, יחד עם מי בורות הנאגרים בגשם, מספקת את המים המשמשים לשתייה, לכביסה ולהזנת החמאמים. לדברי גבריאל אב המנזר, המכיר את העיר, היהודים התגוררו בשכונת היהודים שהייתה ממוקמת בתחתית המדרון, בחלק הנפרש כלפי המישור. הוא ציין שנמצא שם מקור מים, הנקרא בפי המקומיים "עין אל-יהוד", ובקרבתו "חמאם אל רומאן".

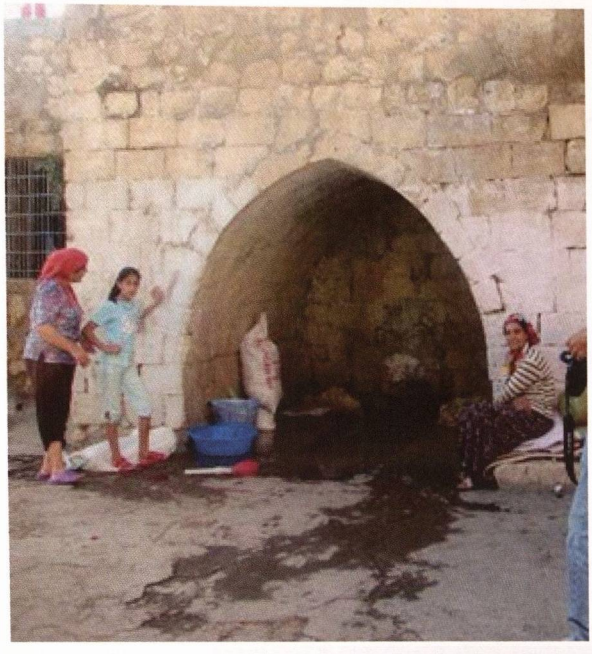

▲ מרדין: עין אל-יהוד.

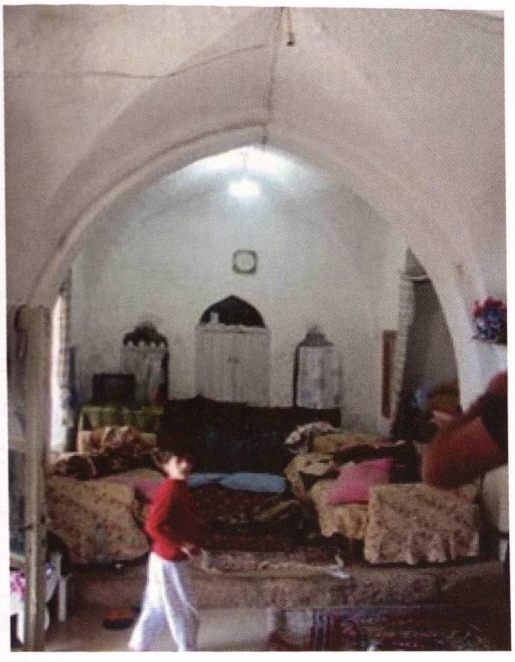

▲ פנים חדר באחד מבתי שכונת היהודים כיום.

בביקורנו במרדין איתרנו את "עין אל-יהוד", שסביב לו, כמו בימי קדם, התאספו כובסות שכיבסו בגדים ושטפו צמר שנגזז מהצאן.

החמאם המקומי הרוס; סביר להניח שבעבר שימש גם את אנשי הקהילה. לדברי אנשי השכונה, בתי היהודים נמצאו סמוך למעיין. תושבים אחדים נענו לבקשותינו, לראות את הבתים מבפנים. וכך נכנסנו לארבעה בתים, שלדברי בעליהם בעבר גרו בהם יהודים. הבתים הם בתי חצר טיפוסיים. לכל בית גדר היקפית ובה שער כניסה. החצר מרוצפת אבן, וחדרי הבית נפתחים אליה.

באזור נמצא מתחם לא גדול, הרוס למחצה. בחלק שאינו הרוס גרה כיום משפחה מקומית. להערכתנו, כאן היה בעבר מתחם בית הכנסת של קהילת מרדין. הכניסה למתחם הייתה מסמטה צרה היורדת מהשוק. כיום, כל הבתים מדרום לסמטה זו הרוסים, כך שחזית המתחם - ההרוסה בחלקה - פתוחה לעבר מתחם פתוח. הכניסה היא בשער עץ ישן, שדלתו מצופה פח הממוסמר ללוחות העץ. מסדרון צר שמצדיו חדרים, מוביל את הנכנס לחצר גדולה שבמרכזה בור מים. במתחם ישנם חדרים נוספים, וחדרים אחרים הרוסים. נראים שרידים של גרם מדרגות, שעלה מהמסדרון לגג של אחד החדרים. הדבר מרמז שלמתחם הייתה קומה שנייה, לפחות על חלק מהשטח. כתובת עברית חקוקה באבן נראית על משקוף של כניסה, הנסגרת בדלת עץ ישנה. ועוד כתובת - על קיר של אחד החדרים הנפתח למסדרון.

המשקוף עשוי אבן יחידה, מוארכת, שעליה חקוקה, מוקפת מסגרת, כתובת בשתי שורות:

... בר בחסוך אשת ביתך, כתב יוסף בן ר' עמנואל ז"ל

הכתובת השנייה חקוקה על אבן גיר בחלקו העליון של קיר החדר, סמוך למשקוף. האבן רכה וחשופה בגלל מיקומה, לכן הכתובת נשחקה במשך השנים, וניתן להבחין רק שהיא מכילה מספר שורות ובהן מספר אותיות עבריות.

אומנם, ייתכן שזה אינו האתר המקורי של הכתובות, אך הימצאותן במקום, בצירוף לעדות התושבים, תומכים באפשרות, שאכן זה מתחם בית הכנסת של קהילת יהודי מרדין. ייתכן שאולם התפילה היה בחלק ההרוס של המתחם, ממנו נותרו רק מיתאר קירותיו שבהם משולבות גומחות. דלת הכניסה לאולם התפילה המשוער, העשויה עץ, נותרה באתרה, וכך גם חלק ממזוזות הכניסה. מעל הדלת הייתה בנויה קשת אבן מסוגננת, שבסיסה וחלק מאבניה שקרסו, נותרו במקום. דלת הכניסה נפתחה לחצר הפתוחה המרוצפת אריחי אבן, ובחזיתה נמצא בור המים שבו נאגרו מי נגר.

▲ מרדין: מתחם בית הכנסת ההרוס למחצה.

▲ מרדין: שער הכניסה והחזית הדרומית של מתחם בית הכנסת.

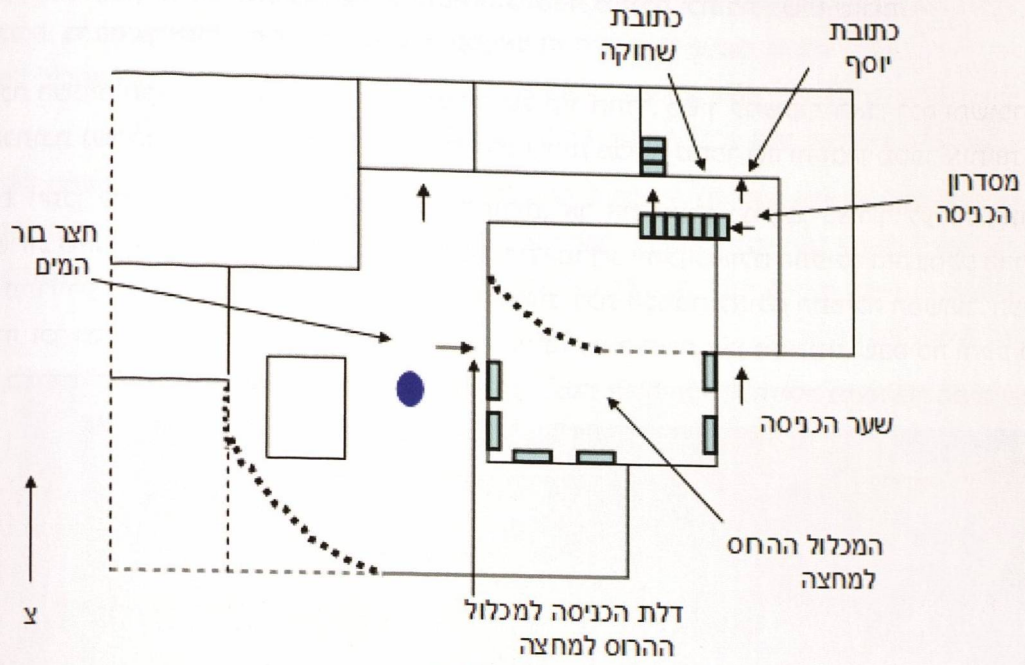

▲ מרדין: תוכנית מתחם בית הכנסת.

► מרדין: המכלול ההרוס למחצה במתחם בית הכנסת ודלת הכניסה אליו.

מרדין: בור המים. ◄

▲ מרדין: מתחם בית הכנסת: הכתובת השחוקה.

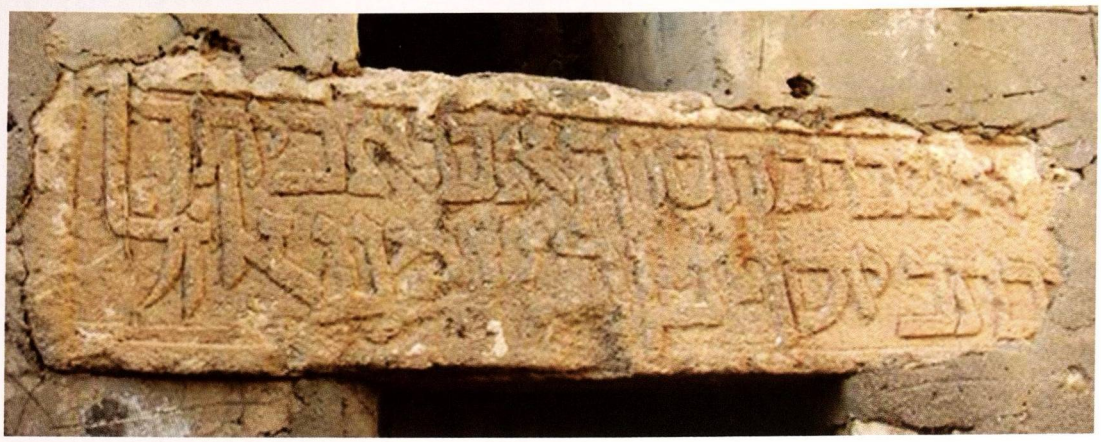

▲ מרדין: מתחם בית הכנסת: כתובת יוסף.

► מרדין: מתחם בית הכנסת: הכתובת במסדרון הכניסה.

יהודי מרדין בתיאורי הנוסעים

בשנת 1825 הגיע למרדין ר' דוד דבית הילל וכך סיפר:

משם הלכתי למרדין... העיר הנ"ל בנויה על גבעה ומוקפת חומה נמוכה, מכיוון שהיא עיר קטנה... נמצאים פה שש משפחות יהודים עניים ולהם בית כנסת קטן.

בשנת 1848 הגיע למרדין ר' בנימין השני והרי תיאורו:

במרחק שני ימים מעיר דיארבקיר עומדת עיר מרדין, לרגלי הר דשעבל [=ג'בל] מרדין. ועל ראש ההר ההוא נמצא ארמון ישן נושן... לערך חמישים משפחות מבני ישראל יימצא שמה, ואף אם גרים בחלק מיוחד מן העיר, בכל זאת יחיו חיים טובים וחופשה נתן להם. רובם יעבדו האדמה, ולובשים מלבושי הארץ ומדברים בשפה ערבית ונשיאם הוא מאילום משה.

בשנת 1880 עבר במרדין יעקב אוברמאייר בדרכו למזרח ודיווח:

וכעת אין שם אלא ארבעה יהודים בלבד.

בשנת 1884 עבר במרדין הנוסע ו' שור בדרכו למזרח והסביר:

לכן הלכתי להעיר מרדין, הנחשבת כבר לאחת מערי כורדיסטן. העיר מרדין בנויה לרגלי הר גבוה התלול מאוד. הבתים חצובים בתוך ההר... מיהודים נמצאים במרדין רק חמש משפחות עניות. לפנים, סיפרו לי אלה היהודים, הייתה מרדין עיר ואם בישראל, ועוד לפני שנים אחדות היו גרים בה כשתי מאות משפחות. אבל בצוק העיתים לא מצאו ועזבו כולם והלכו באשר הלכו לבקש טרף לביתם. בית התפילה אשר שמה ספרי תורה עוד נמצאים בו, סגור על מסגר, כי אין איש אשר יבוא לשפוך שיחו בו... בחצר בית יהודי אחד במרדין נמצאת מערה אחת, אשר היהודים קוראים אותה מערת אליהו הנביא.

בשנת 1912, אוירבך תיאר את העיר מרדין בספרו :

מרדין, בה כארבעים-חמישים אלף איש, עומדת על סלע נפלא בגובה 1190 מטר. העיר מצוינת באווירה הצח ובשפע מימיה, ונודעה ביינה הטוב כיין קפריסין. במרדין רבה אריגת הצמר.

בשנת 1939 פרופסור גלנטה כתב בספרו על יהודי מרדין:

לפי ויטל גוויניט (1892) היו במרדין חמש מאות ושמונים יהודים.

פרופסור גלנטה ממשיך ומספר על כך, שבשנת 1906 הגיע למרדין יוסף נייגו שליח חברת כי"ח, ודיווח לשולחיו שלא נותרו במרדין יהודים מלבד אחד השומר על בית הכנסת. הימצאות של בית כנסת מלמדת על קיום קהילה - כותב גלנטה. אבל הקהילה התפוררה, כנראה מפני שהיריד שהתקיים פעם בשבוע נערך ביום השבת, יום בו היהודים לא עבדו, ולכן הם לא יכלו להתפרנס. מרבית יהודי מרדין שיצאו התיישבו בנוסיבין. במפקד האוכלוסין משנת 1927 נפקד יהודי אחד במרדין - כנראה זה שנותר לשמור על בית הכנסת.

עוד בספרו של גלנטה מסופר על חכם סגל, ששירת את קהילת יהודי אשכנז באיסטנבול. הלה ערך מסע לנוסיבין בשנת 1930, ובמהלכו חנה במרדין. הוא לא מצא ולו יהודי אחד, אך פגש שניים שמזמן המירו את דתם. שומר בית הכנסת לא היה ובית הכנסת היה נטוש. הוא ביקר בכנסייה ארמנית ושם מצא גוויל קלף של הברית החדשה שנכתב באותיות רש"י.

העיר נוּסַיבִּין (נציבין)

העיר נוסיבין נמצאת כשישים ק"מ מזרחית למרדין, על גדת נהר הג'רג'רה, סמוך לגבול הבינלאומי בין טורקיה לסוריה. היהודים התגוררו בנוסיבין - שאותה קראו 'נציבין' - מאז ימי בית המקדש השני, ובימי הורדוס נהגו לשלוח 'שקל' כתרומה לבית המקדש בירושלים.

נציבין הייתה מקום מגוריו של רבי יהודה בן בתירא, ושם פעלו בית מדרשו ובית דינו המפואר (סנהדרין, 32).

בימי טראיאנוס (52-117) נכבשו כל ערי מסופוטמיה וסופחו לאימפריה הרומית. נציבין ואדסה (אורפה) נכנעו; תושביהן נטבחו וחומותיהן נהרסו. נציבין נבנתה מחדש ויושבה על ידי מלך פרס כוסרואס נוכרוואן.

בתקופת סעדיה גאון, יהודי מעיר זו נקרא בבבל 'ריש גלותא' [=ראש התפוצה]. הנוסע בנימין מטודילה שערך את מסעו במאה ה-12 מצא שם יהודים ספורים. רבי פתחיה מרעגנשבורג [=רגנסבורג] במסעו מצא שם שלושה בתי כנסת; לפי המסורת, שניים מהם נבנו על ידי עזרא הסופר והאחר על ידי רבי יהודה בן בתירה. אחד מבתי הכנסת התנאה באבן אדומה שלפי המסורת מקורה היה בבית המקדש בירושלים. רבי יהודה בן בתירה קבור בנציבין וניתן לראות את מצבת קברו. מאז המשיכו לחיות בעיר יהודים. אחרי מלחמת העולם הראשונה עברו רוב יהודי נציבין לגור בעיר קמישלי, מעבר לגבול; אחרים עלו לארץ ישראל.

יהודי נוסיבין בתיאורי הנוסעים

במאה ה-12 עבר ר' בנימין מטודלה בנציבין במסגרת מסעו, ודיווח:

משם לעיר נציבין והיא גדולה בנחלי מים, ובה כמו אלף יהודי.

נוסע נוסף שעבר בנציבין במאה ה-12, היה ר' פתחיה מרעגנשבורג וכך סיפר:

ושמונה ימים הלך עד נציבין ועזב... ובארץ אררט הלך בהרי אררט עד נציבין ועד עיר חוסן כיפה, ובסופו של הרי אררט הולך יומיים עד כנגדי... ובנציבין יש קהילה גדולה ושם בית כנסת של ר' יהודה בן בתיר ושני בתי כנסיות שבנה עזרא הסופר... ויש בנציבין כשמונה מאות יהודי.

בשנת 1825 עבר בנציבין ר' דוד דבית הלל וקיצר:

משם הלכתי לטינציבין, מסע יומיים; כפר קטן כפוף לכורדים.

בשנת 1848 ר' בנימין השני עבר בנציבין וכך סיפר:

אחרי מהלך שני ימים באתי מעיר מרדין לעיר נציבין. העיר נזכרת בתלמוד פעמים רבות, ולפי תרגום ירושלמי היא עיר אכד הנזכרת בכתבי הקודש. ועתה מצאתי שם אך שניים יהודים, אב ובנו. האב מאילום שמואל הוא שוחט ושם בנו יצחק. במקום הקברות הרחוק מהעיר מהלך שעה אחת, נמצא קבר ר' יהודה בן בתירא המכובד בעיני כל תושבי הארץ ורבים יבואו להתפלל אל הקבר הזה.

בשנת 1880 עבר מרדכי אדלמן בנציבין וכך סיפר:

פגשתי בעיר נציבין הנודעת לשם ותהילה, בבית הישיבה הגדולה, אשר יסד שם לפנים ר' יהודה בן בתירא, מאלפים תושבי העיר הזאת לא נמצא אף יהודי אחד. רק בימי הספירה... עד חג שבועות, יבואו שמה יהודים רבים מכל העברים סביב, להשתטח על קברו של התנא האלוהי ר' יהודה בן בתירא, ולערוך שם תפילותיהם... על קבר איש האלוהים הזה מתנוסס בניין מפואר, בניין עתיק יומין. הבניין לפי תוכנית בתי כנסיות העתיקים שבארץ ישראל.

בשנת 1884 עבר בנציבין אפרים ניימארק בדרכו למזרח, ומנה:

בנציבין יימצאו כעשרה מאחינו.

באותה שנה עבר בעיר ו' שור והוא רואה דברים שונים:

אחר כך הלכתי דרך יום אחד להכפר נציבין, במקום נציבין אשר לפי הנראה מהתלמוד, היה בימים קדמונים עיר גדולה עם יהודים רבים; הנה עתה הוא כפר קטן עם בתים קטנים, הבנויים מרפש וטיט ורק שישים משפחות מבני ישראל גרים בו, והמה סובבים בכפרים הסמוכים ועושים מסחר עם הכורדים... אחדים מהם בעלי חנויות.

בשנת 1906 עבר בנציבין יוסף נייגו, שליח חברת כי"ח, ודיווח על יהודים הנמצאים בנציבין.

בשנת 1912 אוירבך תיאר בספרו את העיר נציבין:

נציבין עיר עתיקה, ובה כעשרת אלפים נפש. העיר מוקפת גנים ובנויה בסביבה שקויה ופוריה, אך אקלימה רע ומזיק מאוד. בימי ממשלת בבל, פרס העתיקה, מקדוניה, רומא ופרס החדשה היה ערכה המדיני של נציבין גדול מאוד. ובימינו אלה מעידים שרידי חומותיה ובנייניה על כבודה הגדול אשר גלה ממנה במשך הדורות. נציבין זכתה לשם גם בדברי ימי ישראל, כי בה היה ישוב עברי גדול, ור' יהודה בן בתירא קבע בה את ישיבתו.

בשנת 1939 פרופסור גלנטה מספר בספרו על יהודי נציבין:

בשנת 1900 סבלו יהודי העיר מהוצאת דיבה בה נאשמו מספר יהודים בהעלבת הדת המוסלמית. התערבותו האישית של חיים נחום אפנדי, הרב הראשי של האימפריה העות'מאנית בפני שר הפנים, הביאה לשחרורם של העצורים ("אל טיימפו": 23.3.1910, 13.4.1910). במפקד האוכלוסין משנת 1927 נמנו שלוש מאות תשעים ושתיים נפש. לקהילה בית כנסת תת-קרקעי, חכם, שוחט ובית קברות. בבית הכנסת ישנה גניזה לספרי תורה. בשנת 1930 נשלח חכם סגל לרכוש גניזה זו, כשליח הקהילה האשכנזית באיסטנבול. קהילת נציבין סירבה למוכרה. בין הספרים שראה, היה תנ"ך הכתוב על קלף באותיות רש"י, ומכתב הכתוב על קלף באותיות רש"י של תנא. הוא מציין קלף כתוב שנועד להיות מוצמד לגוף החולה כקמיע להחלמתו. הוא ראה שם ספרים בכתב עברי, שהודפסו בסלוניקי, באיזמיר, ובליוורנו. בית הקברות היהודי בנציבין הוא עתיק מאוד. מצבת קברו של רבי יהודה בן בתירה זוכה ליראת כבוד מצד כל תושבי העיר. בשנת 1930 נמנו בעיר מאה עשרים וחמישה משפחות. מבחינה דתית נציבין קשורה בממסד הדתי של דיארבקיר. נשיא הקהילה הנוכחי הוא אברהם כהן. יהודי העיר אדוקים מאוד. בבית הכנסת אין ספסלים אלא יושבים על שטיחים. בני הקהילה דוברים טורקית, ערבית, וכורדית. והם חיים ביחסי שכנות טובים עם כל יתר תושבי העיר.

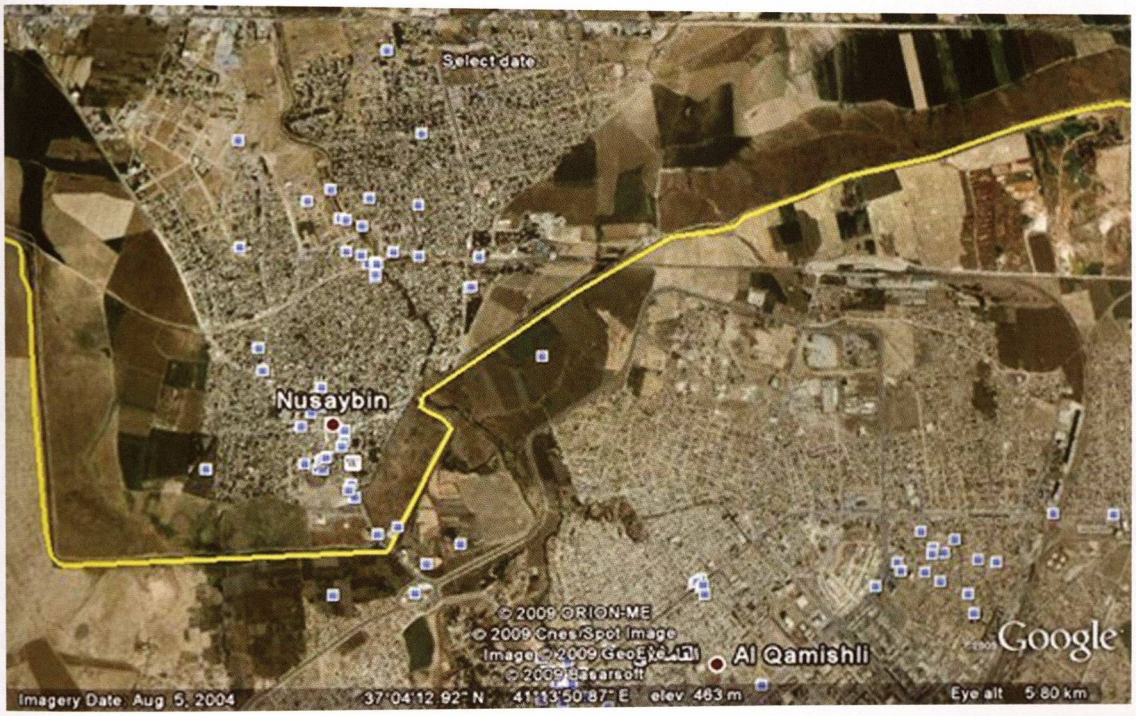

▲ הערים נוסיבין [NUSAYBIN] טורקיה, וקמישלי [ALQAMISHLI] סוריה, - קו צהוב: גבול טורקיה / סוריה.

Image credit: Google Earth, © 2009 ORION-ME; Cnes/ Spot Image; Geo Eye; Basarsoft.

העיר קמישלי

קמישלי היא עיר קטנה, בצפון מזרח סוריה, על גבול טורקיה, שממוקמת מול נוסיבין הטורקית. העיר הוקמה בערך ב-1926, כאשר הצרפתים קיבלו את המנדט על סוריה, וסיפחו את האזור למסגרת שלטונם. הצרפתים עודדו אנשים להתיישב בקמישלי, על ידי כך שחילקו קרקעות חינם; הם התנו זאת בכך, שמקבל הקרקע יקים בית או חנות. באותה עת, השלטונות הטורקיים הטילו מיגבלות שונות על סוחרי הטבק, שבאזור זה היו רובם יהודים. יהודי נוסיבין שעסקו בסחר בטבק היו הנפגעים העיקריים מהתקנות, ולכן רבים מהם עברו מנוסיבין הטורקית לקמישלי הסורית. בקמישלי היהודים בנו לעצמם בתים, שהיו מחוברים זה לזה, ועל ידי כך יצרו למעשה שכונה יהודית סגורה. הקשרים בתוך הקהילה התחזקו גם על ידי קשרי הנישואין, וכך גם שמרו על יהדותם. הקהילה היהודית בנתה לעצמה בית כנסת, שהפך למרכז הרוחני של הקהילה, ומקום למפגשים חברתיים; כמו כן בנתה 'תלמוד תורה' לילדים. בסוגיות דתיות פנו בני הקהילה אל קהילת חאלב ונהגו על פי פסיקתם. היהודים עסקו בעיקר במלאכה, במסחר וברוכלות, ולרובם היו חנויות בדים ומכולת. עם הקמת מדינת ישראל הורע מצבם החברתי והכלכלי של בני קהילת קמישלי והם נרדפו על ידי השלטונות הסוריים.

העיר ג'יזרה (ג'זירה)

העיר ג'יזרה שוכנת על גדות נהר החידקל, 95 ק"מ מצפון מזרח לנוסיבין ו-58 ק"מ מצפון מערב לעיר זחו (זאכו) שבעיראק.

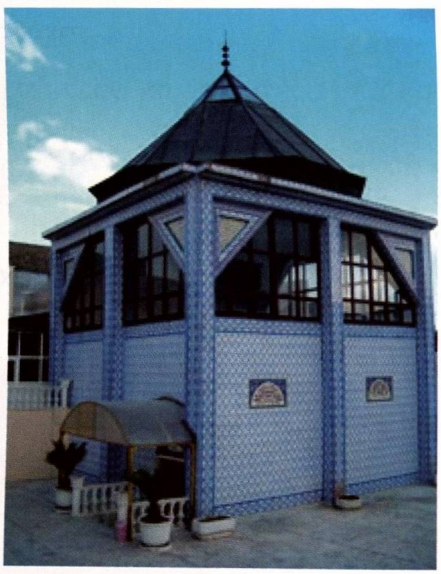

▲ ג'יזרה [CIZRE]: מתחם הנביא נח.

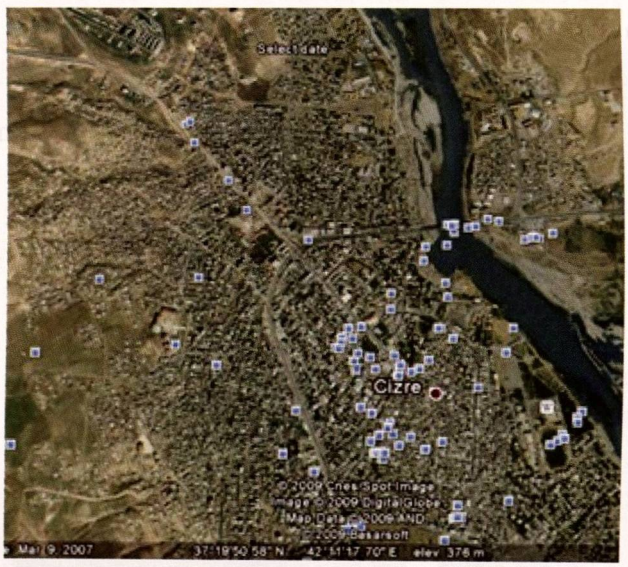

▲ ג'יזרה [CIZRE]: על גדות החידקל.

Image credit: Google Earth, © 2009 Cnes/ Spot Image; Digital Globe; Basarsoft.

יהודי ג'יזרה בתיאורי הנוסעים

במאה ה-12 ר' בנימין מטודלה חיפש אחר עשרת השבטים האבודים, ובמסעו עבר בג'יזרה. הוא מספר:

ומשם שני ימים לג'זירה אבן עמר, והיא בתוך נהר חידקל לרגלי הרי אררט, מהלך ארבע מילין למקום שחנתה שם תיבה של נוח... ובאותה מדינה [=עיר] של ג'זירת עמר ארבעת אלפים יהודים ובראשם ר' מובחר ור' יוסף ור' חייא

בשנת 1827 ר' דוד דבית הילל, כמו בנימין מטודלה, חיפש אף הוא את עשרת השבטים, וכשעבר באזור הגיע לג'יזרה:

ג'זירה עיר גדולה ויפה מאוד, מוקפת חומה גבוהה מאוד הבנויה אבני גזית גדולות ובה מגדל יפה... חידקל או טיגריס עובר בתוכה. עיר זו סמוכה לארמיניה, גרים בה כעשרים וחמש משפחות יהודים. שפתם ומנהגיהם כשל יהודי זאכו.

בשנת 1848 הנוסע "בנימין השני" שאף הוא הושפע מבנימין מטודלה, עבר באזור, הגיע לג'יזרה וסיפר כך:

נסעתי משם דרך קופרי ובאתי לעיר "טשעזירע" על שפת נהר חדקל לרגלי הרי "דיעבעל דיודי" [=ג'בל דאוד], הנקראים בפי העברים "ארץ גזרה", וקבלה בידם כי הוא הר עזאזל אשר נשלח שם שעיר המשתלח, אך לפי דעתי הקבלה הזאת איננה נכונה... בעיר הזאת מצאתי כעשרים משפחות מב"י ומהם עשירים גדולים.

בשנת 1884 אפרים ניימארק עבר באזור בדרכו למזרח, והזכיר את העיר:

גם בג'זירה יימצאו כעשרה מאחינו.

בשנת 1884 ו' שור, שאף הוא נסע למזרח הגיע לג'זירה ודיווח כך:

מן נציבין הלכתי בדרך שני ימים וחצי לעיר ג'זירה, והיא עיר קטנה הבנויה על שפת נהר החידקל ורחוקה רק עשר שעות מן המקום אשר בו נחה התיבה של נוח... יושבים המה... וערך עשרים בתי אבות יהודים, הבורים היותר גדולים בכל ארץ כורדיסטן. רובם המה בעלי חנויות גם בעלי מלאכה, ואחדים בעלי אדמה אשר אינם עובדים אותה בגפם [=בעצמם], כ"א [=כי אם] על ידי שכירי יום... כל היהודים הגרים בג'זירה בחלק מיוחד מעיר, רצים מגג לגג... בבית הכנסת בעיר ג'זירה נמצאת גם כן 'מערה של אליהו הנביא' והיהודים מתפללים אל הנביא הזה, ומודיעים לו את דברי בקשתם וזעקתם בכתבים קטנים, אשר המה משליכים לתוך חור המערה.

בשנת 1893 עבר באזור יעקב בן ישעיה מברטנורא, ובדרכו לעיר הבירה לבקש את עזרת ה'חכם באשי', סיפר על המקומות בהם ביקר שמצא בהם יהודים:

בג'זירי אבן אומאר חמישים.

בשנת 1912 אוירבך מתאר את העיר ג'יזרה בספרו:

ג'זירה יושבת על החידקל בפאת דרומית-מזרחית, ובה כעשרת אלפים נפש.

בשנת 1939 פרופסור גלנטה מתאר את העיר ואת יהודיה בספרו:

העיר ג'זירה נמצאת 155 ק"מ מצפון מזרח למרדין, ו-46 ק"מ מצפון מערב לעיר ז'אכו, על גדת החידקל, למרגלות הר דיודי הנקשר לסיפור תיבת נוח. בעיר נפקדו מאה וחמישים יהודים שמרביתם עסקו כסנדלרים ורוכלים וחיו במחסור. רובע היהודים רחוק ומופרד מהעיר. לבית הכנסת דלת אחת נמוכה כל כך שצריך להתכופף על מנת להיכנס לתוכו. בית הכנסת חצוב בסלע עם קשתות ועמודים ללא עיצוב, נישה שנחצבה בסלע שימשה כארון הקודש ובו נמצאו ספרי התורה. יהודי המקום טוענים כי בית הכנסת עתיק יומין מימי עזרא. ישנה טענה כי המקום נבנה בזמן הרדיפות של המוסלמים שעה שהיהודים נדרשו להסתיר את אמונתם. הם דוברים ביניהם בקלדינית, במיוחד יוצאי מוסול, בקניות הם דוברים טורקית, ערבית, וכורדית. למרות עוניים, הם מארחים ועוזרים ליהודים העוברים בעירם. באם נמצא במאסר יהודי כל שהוא, הם רואים חובה לעצמם לשלוח לו אוכל. סולידאריות יהודית זו נהוגה זמן רב באזורים אלו (יוסף נייגו 1906).

מחוז דיארבקיר

במחוז דיארבקיר ידועות קהילות יהודיות בדיארבקיר בירת המחוז ובג'רמיק.

העיר דיארבקיר

דיארבקיר נמצאת על גדות נהר החידקל 94 ק"מ צפונית מערבית למרדין ו-180 ק"מ צפונית מזרחית לאורפה. החלק העתיק של העיר מוקף חומה גבוהה, הבנויה מאבני בזלת שחורות מקומיות, שהפכו לסמלה של העיר.

חומות הבזלת והמגדלים של העיר העתיקה בדיארבקיר הם דוגמה מייצגת לביצורים מימי הביניים, כיוון ששרדו. גובה החומות מגיע לכדי 12 מ', רוחבן - עד 5 מ' והן שרדו לאורך של 5.5 ק"מ. ארבעה שערים ראשיים נפתחים בחומות, שפונים לארבעת רוחות השמים. השערים בנויים מאבני בזלת ונושאים כתובות ועיטורים, ולהם דלתות ברזל כבדות הננעלות בבריחים חזקים. השערים נקראים על שם המקום שאליו מובילה הדרך הראשית היוצאת מן השער. לכיוון צפון - דאג קאפי, שער ההרים, לדרום - מרדין קאפי, למערב - אורפה קאפי ולמזרח יאני קאפי - השער החדש. נוסף לשערים הראשיים קיימים 16 פתחים נוספים בחומות. בין השערים מקשרים שני רחובות ראשיים, המצטלבים סמוך למסגד הגדול, ומחלקים את העיר לארבעה רבעים.

הבתים העתיקים בדיארבקיר בנויים אף הם מאבני בזלת שחורות, דבר המשרה אווירה של קדרות על העיר. כדי לסתור אווירה זו, התפתחו באזור שני סוגי עיטור. האחד, שהוא העיקרי, הוא עיטור בטיח לבן דק ביותר; הוא מופיע במגוון של צורות גיאומטריות, מוטיבים צמחיים שעיקרם פרחים, כלי יומיום וסמלים. צורת עיטור זו נקראת בפי המקומיים "קיז" או "קהאל", וכאן, בבתים העתיקים של העיר היא מופיעה במיטבה. הסוג האחר הוא שילוב, בבנייה, של אבני גיר בהירות בין אבני הבזלת השחורות.

▲ דיארבקיר: חומות העיר מעל גדת החידקל.

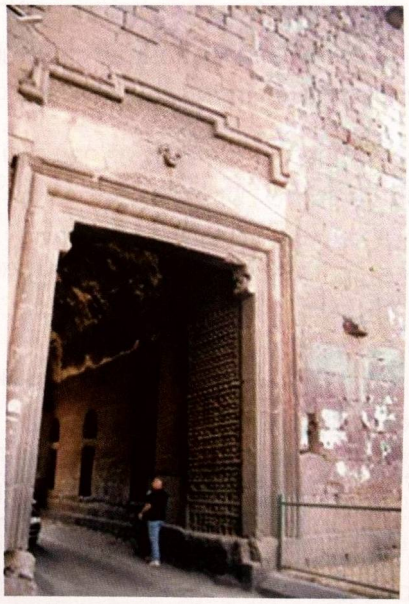

▲ שער אורפה.

יהודי דיארבקיר בתיאורי הנוסעים

בשנת 1825 ר' דוד דבית הלל עבר בדיארבקיר וציין:

מצא כאן כארבעים בעלי בתים.

בשנת 1848 ר' בנימין השני ביקר בעיר והתרשם:

גם בעיר הזאת יגורו היהודים בחלק מיוחד ממנה, אך ההבדל איננו נובע ממקור שנאה או לעג ובוז. אמנם הוא תוצאות מנהג ישן נושן, ולא פרי משטמה... בעיר הזאת מצאתי שתי מאות וחמישים משפחות מאחב"י [=אחינו בני ישראל].

בשנת 1860 ביקר ר' יחיאל פישל קסטלמן בדיארבקיר, וסיפר:

אבל יהודים אין בה, רק כמו שלושים בעלי בתים מעלה מטה, ועל הרוב עניים והשאר בינונים.

בחורף שנת 1874 פקד רעש אדמה חזק את מחוז דיארבקיר. לפי הדיווחים היו נפגעים רבים ונגרמו נזקים קשים לרכוש. כתוצאה מכך המסחר הושבת והתנועה בדרכים נעשתה מסוכנת. ניתן להניח שגם יהודי העיר דיארבקיר נפגעו ורכושם ניזוק.

בשנים 1874/5 פנו יהודי דיארבקיר וצ'רמיק לארגון "אליאנס איזראליט" [=כי"ח] וביקשו את עזרתם. הם התלוננו על כך שהכורדים מכריחים אותם לבצע עבודות כפייה אפילו בשבת; כמו כן, מנעו מהם לשאוב מים מהסבילים בעיר, והם יכלו לקחת מים רק מהתעלה שבנו. תלונה נוספת שחזרה על עצמה, הייתה על חילול בית הקברות היהודי והמתים הקבורים בו; עבריינים חשפו גופות וכרתו את ראשי המתים. הראשים הכרותים נזרקו לנהר, מפני שהאיכרים הכורדים ראו בכך סגולה נגד הבצורת. כמו כן, האמינו שהזקנים של היהודים מהווים תרופה למספר מחלות, ולכן סבלו היהודים באופן מתמשך מאלימות כלפיהם (הביטאון של "אליאנס", 1885).

בשנת 1876 התפרסמו חלקים מהדו"ח של חברת כי"ח על מצב היהודים בדיארבקיר. פרסום זה שרטט תמונה קשה של מצבם.

בשנת 1880 עבר יעקב אוברמאייר בעיר ותיאר כך:

העיר דיארבכר מושב שר מחוז כורדיסתאן, ובה כחמישה ושישים בתי אבות מישראל ולשונם לשון ערבית.

באותה שנה עבר בה גם מרדכי אדלמן והוא סיפר:

באתי לעיר דיארבעקער, עיר עתיקה ומהוללה מימי קדם... ישנם מאחינו רק שישים בתי אבות, החיים שם בשלוות השקט ובאין מַכְלים דבר, כי הוואלי (שר המחוז), השוכן כבוד בעיר הזאת, הוא חובב אדם ומיטיב לכת עם אלוהים ועם אנשים, והוא יגן על אחינו האומללים מכל צרה שלא תבוא עליהם, לרגלי שנאת בני עם הארץ אשר ינטרו להם איבה ניצחת בלבם.

בשנת 1884 אפרים ניימארק כתב כך:

בעיר הגדולה הזאת יִמָּצְאו כמאתיים מאחינו, ביניהם גם עשירים השוכבים על דינריהם.

בשנת 1893 עבר בדיארבאקיר יעקב בן ישעיה מברטנורא ומספר על דיארבקיר - אחד המקומות בהם עבר ומצא משפחות יהודיות:

דיארבעקיר מאה משפחות.

בשנת 1906 הגיע לדיארבאקיר יוסף נייגו, השליח מטעם חברת כי"ח והרי דיווחו:

מספר משפחות היהודים בדיארבקיר עולה למאה ועשרים ושתים, ומספר נפשותיהן חמש מאות וחמש. כל המשפחות האלו עניות אומללות, חיות ברחוב רחוק ובודד מהעיר. קרוב להחדקל הן היותר עשירות... לאחדות מהן יש בתים קטנים ובהם חדר קטן, חצר וגג... רוב יהודי דיארבקיר היו לפנים רוכלים ויסחרו את הכפרים אשר סביבותיהם, אולם עבודה זו הולכת וחולפת לאט לאט, כי מפני הבלבולים שיש בכפרים, אין ליהודים אומץ לב לצאת מחוץ לעיר... אין

היהודים עוסקים בשום מלאכה. השפה המדוברה בבתים היא הערבית, אולם האנשים העוסקים תדיר ברחוב יודעים גם טורקית, כורדית וארמנית.

מתברר שהרישומים לא היו מדויקים: תשעים ואחת משפחות, שכללו שלוש מאות חמישים ושבע נפש, היו רשומות במרשמי הרשויות. אולם שש משפחות שכללו עשרים ושלוש נפש לא היו רשומות. עשרים וחמש משפחות, שכללו מאה עשרים וחמש נפש מוצאן מנוסיבין, סיוורק, זחו וג'יזרה.

כפי שאמר נייגו בדוח שלו, יהודי דיארבקיר היו עניים ועסקו ברוכלות; לפרנסתם עברו מכפר לכפר באזור. בימים בהם התרחשו מהומות באזור נגדעה פרנסתם, דבר שגרם להגירה של חלקם.

בשנת 1912 אוירבך מתאר בספרו את העיר "דיאר בכר" ומספר:

דיאר בכר או קרא-עמיד ("העיר השחורה") בנויה כולה אבני בזלת שחורה ומוקפת חומה עתיקה כפולה וגבוהה מט"ו עד י"ט מטר. בחומה ע"ב [=72] מגדלים ומצודה. כארבע מאות ושלושים בארות מתיזות השקיות מתעלות עתיקות, מספיקות [=מספקות] מים ליושבי העיר, אבל לאסון התושבים שוררת קדחת הביצות בעיר. מספר התושבים בדיאר בכר כשלושים וחמישה אלף נפש, רובם ארמנים, כרדים, ותרכים. למספר היהודים בעיר הזאת כמאתים נפש. דיאר בכר היא עיר רוכלת ומסחרה עם סוריה, ארם-נהריים והודו.

בשנת 1939 פרופסור גלנטה מתאר בספרו את יהודי העיר:

בתחילת המאה ה-18 התקבלה דרישה לרב חיים נסים רפאל מוסרי להחזר חוב שלוו יצחק בן מרדכי ושבתאי לוי תושבי דיארבקיר (נחמן מרדכי 1758: סימן 18, דף 67). בשנת 5634 (1873) היו בעיר מאתיים משפחות ("אילטיימפו" 1890). הרבנים הראשיים בתקופה זו היו שלום ואלי.

במיפקד האוכלוסין בשנת 1927 התפקדו שלוש מאות שבעים ותשע נפש. בשנת 1926 מיד לאחר אחת מהמרידות של תושבי דיארבקיר וסביבתה, הממשלה הגלתה את מנהיגי המרד לערים אחרות במדינה; והנה באיסטנבול יצא לראות אחדים מהם שבאמת נראו כטיפוסים יהודים.

בבית הכנסת של דיארבקיר הייתה גניזה עתיקה; הרופא ליאון אשכנזי מאיסטנבול, ששירת בבית החולים הצבאי בדיארבקיר בעת מלחמת הגנרלים, ביקר בבית הכנסת וראה גוויל גדול שהכתוב עליו כתוב בקליגרפיה יפה. כתב היד נקרא "יד החזקה" ומשויך למימונידס (משה בן מימון) שהיה גם רופא. תושבי העיר נהגו לכרוע ברך לפני כתב היד, ולבקש מרפא. בנימין בכור יוסף, שעסק בממכר ספרים, הכיר היטב את הגניזה בדיארבקיר וביקר בה. הוא, כאחרים, קנה ממנה מספר ספרים. הגוויל "יד החזקה" נמכר לספרייה בווינה. הרב רפאל סבאן, חבר בית הדין באיסטנבול שהזדמן לו לראות את הגוויל, סיפר שמשקלו שמונה עשר ק"ג ובו שאלות ותשובות. ר' סבאן הוסיף ואמר, ששם הכותב היה על הגוויל אבל מאז לא ראה אותו.

תולדות היהודים בדיארבקיר

ניתן להניח שכבר בתקופת התלמוד התקיימה קהילה יהודית בעיר המסחר הגדולה הזו, מפני שבנציבין הייתה קהילה גדולה ובית מדרש מפורסם. בדיארבקיר היהודים גרו באזור מיוחד להם, כפי שהיה נהוג מימים ימימה - על פי ר' בנימין השני. סימוכין לכך מצאנו אצל אבן בטוטה, הנוסע המוסלמי, שביקר באזור בשנת 1330, וציין שראה בערי האזור שכל עדה גרה בתחום נפרד, ומדובר במנהג עתיק; וכך, הנוצרים גרים ברובע משלהם ומסתגרים מאחורי חומה ששעריה ננעלים בערב, וגם ליהודים יש רובע משלהם, וכל הרבעים יחדיו מוקפים חומה ושערים. תפיסה זו עברה לאימפריה העות'מאנית, יחד עם שיטת ה'מילט' למיעוטים השונים. בהתאם לכך, גם בדיארבקיר היה ליהודים 'חכם באשי'.

"שכונת היהודים" נמצאה ברובע הדרום־מזרחי של העיר, בין "השער החדש" ל"שער מרדין", סמוך לחומת העיר המשקיפה אל נהר החידקל. לב השכונה היה המתחם של בית הכנסת וה'פּוּתַאבּ'. זקני העדה מבני העיר, תיארו את המתחם: זה כלל חצר גדולה, ומבנה אבן ששימש כאולם התפילה ובו שורה של עמודי בזלת. בחלק האחורי היו בורות מים, בין היתר, כזה ששימש גם כמקווה לנשים. בצד השני של החצר היו חדרים ששמשו את ה'פּוּתַאבּ'.

לפי העדויות, גם בית הקברות נמצא בתוך החומות, ליד "השכונה" בה התגוררו היהודים. המצבות בבית הקברות היו גושי אבן גולמית, ללא שום כתובת. כל משפחה ידעה את מקומה של חלקת הקבר המשפחתית, בה היו קבורים בני המשפחה. במשך השנים בית הקברות הזה הלך והתמלא, ואז הוקם בית קברות נוסף, מחוץ לחומות. בביקורינו במקום לא הצלחנו לאתר את מיקום בית הקברות הישן. (יגאל י')

הבתים בשכונת היהודים היו בנויים מאבן בזלת שחורה. בדרך כלל הבית כלל קומת קרקע וקומת מרתף, וחצר. הבניינים הגדולים יותר כללו גם בריכת מים בחצר. חדרי המגורים היו ממוקמים בצד האחד של החצר, ואילו חדרי המטבח והשירותים היו ממוקמים בצד המרוחק מהם. מרתף הבית שימש כ"מקרר" וכמחסן, ובו שמרו את מצרכי המזון המתכלים, בעיקר לתקופת החורף המושלגת.

בתוך הבית היו גומחות בקיר, ושם אחסנו את המזרונים והשמיכות במשך היום. בגומחות אחרות שמרו את הבגדים וחפצים אחרים. באחת מפינות החדר עמד ה'סנדוק' [=תיבת הנדוניה] שלעתים היה מקושט, ובו נשמרו החפצים החשובים ובגדי השבת.

איתרנו את "שכונת היהודים" על סמך העדויות שהיו בידינו, ובעזרת תושבים מקומיים זקנים, שעדיין זכרו שמשפחות יהודיות גרו באזור בעבר הרחוק. כיום, משקמים חלק מהשכונה ולעומת זאת, בתים רבים נהרסו לאחרונה, כחלק מתכנון לסלילת דרך היקפית ולהקמת גנים, לאורך החומה המזרחית.

מן העדויות למדנו שחלק מבתי היהודים היו גדולים ומפוארים, דבר המשתקף גם מההריסות. כשהיהודים עזבו את העיר בעבר הלא-רחוק, בתיהם נמכרו או ננטשו. אז התיישבו במקום כפריים ממוצא כורדי. אלה הגיעו לדיארבקיר מהכפרים שמסביב, חלקם מרצון ואחרים כחלק ממדיניות השלטון המרכזי. הם השתכנו בבתים, הרסו חלקים מהם, או פינו הריסות, ובחצרות ובשטחים שהתפנו, בנו חדרים קטנים וצפופים מלבנים.

הגענו למתחם בית הכנסת בעזרת תושבים מקומיים. זיהינו אותו על סמך חוליות מעמודי בזלת שמצאנו בהריסות; עמודים שכנראה היו שייכים לחזית אולם התפילה. מצאנו גם שברי עמודונים מעוטרים העשויים מאבן גיר ופסלי אריות. חזית המבנה פונה מזרחה לרחוב רחב-ידיים, והיא הרוסה לחלוטין. מצפון למתחם מצאנו סמטה ללא מוצא, שהובילה אותנו לקיר אבן עתיק מכוסה בשכבות רבות של סיד, ובו שער אבן ודלת עץ ישנה שנראתה מקורית. מעל השער, "הציצה", מבעד לשכבות הסיד, כתובת בנייה. לקחנו חפצים מכל הבא ליד, והתחלנו להסיר ביראת כבוד את שכבות הסיד. לעינינו החלו להתגלות אותיות עבריות. נוכחנו לדעת, שהכתובת כוללת מספר שורות. לצערנו, גובהה של הכתובת וחוסר כלים מתאימים לא אפשרו לנו לנקותה מספיק. הכתובת נשחקה במהלך השנים וכוסתה בסיד, ולמרות מאמצינו הצלחנו לזהות רק אותיות עבריות ספורות. כששבנו למקום לאחר מספר שנים, הסמטה והקיר כבר לא היו קיימים. עובדי האגף לשימור ולפיתוח העיר העתיקה של דיארבקיר העמידו לרשותנו תוכניות. ניתחנו אותן, והגענו למסקנה שהשער שימש ככניסה לחצר האחורית של בית הכנסת, שם נמצאו חדרי הפּוּתַאבּ, בורות המים והמקווה. הכתובת הייתה, ככל הנראה, כתובת בנייה והקדשה.

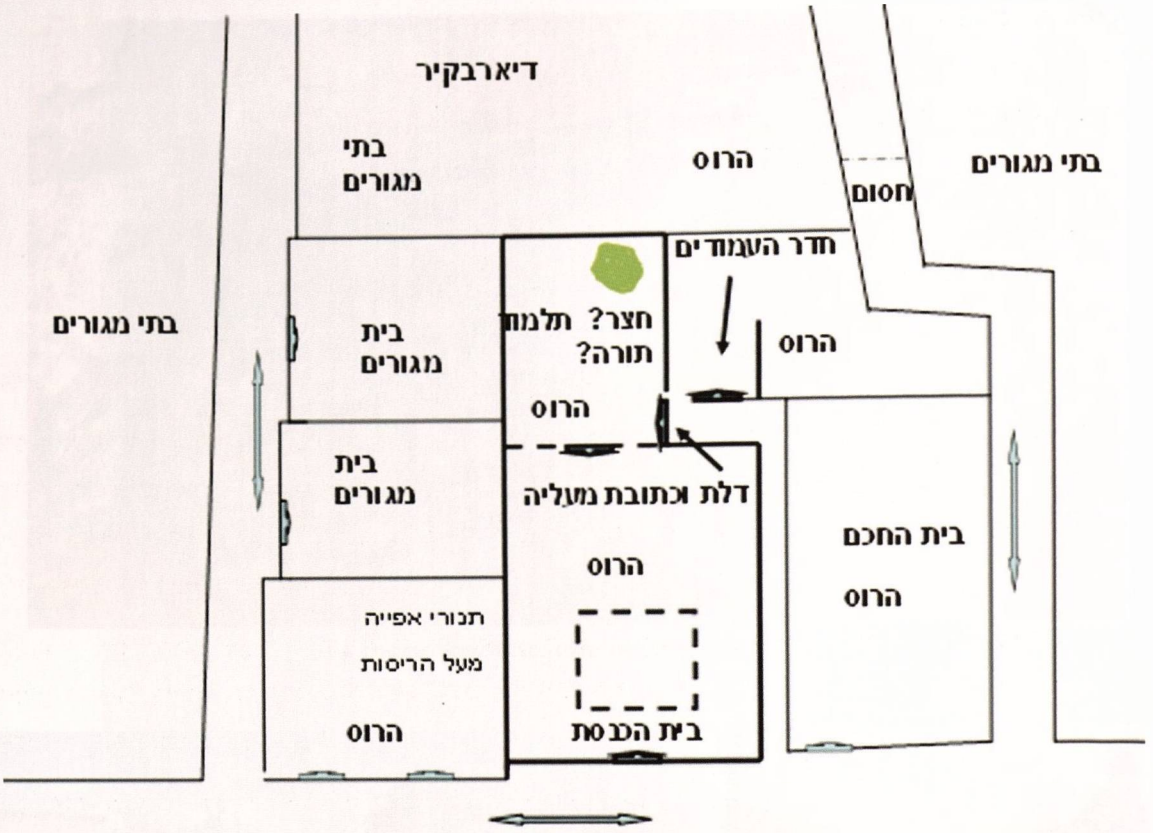

▲ דיארבקיר: תוכנית מתחם בית הכנסת וסביבתו.

▲ דיארבקיר: שער במתחם בית הכנסת ומעליו כתובת בעברית.

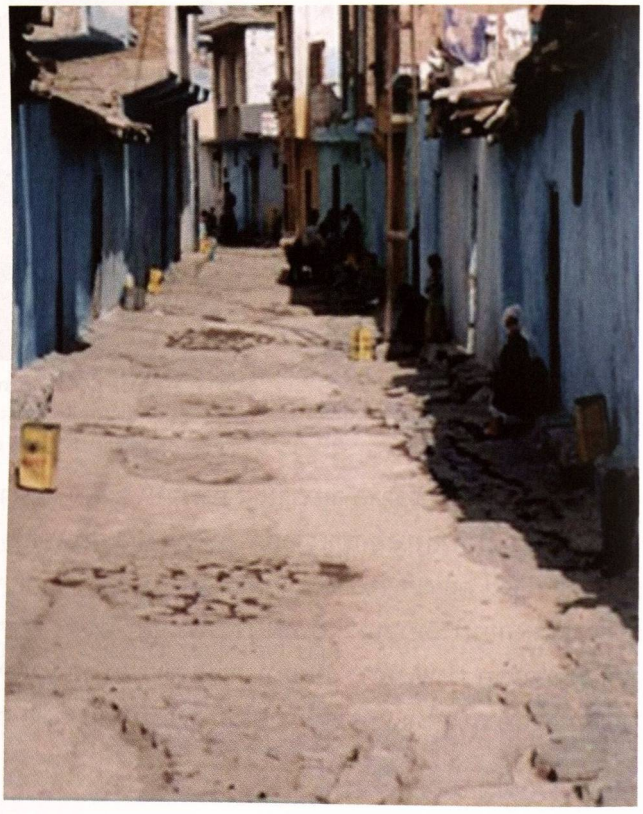

▲ דיארבקיר: רחוב בשכונת היהודים.

▲ דיארבקיר: כתובת בעברית מעל שער במתחם בית הכנסת.

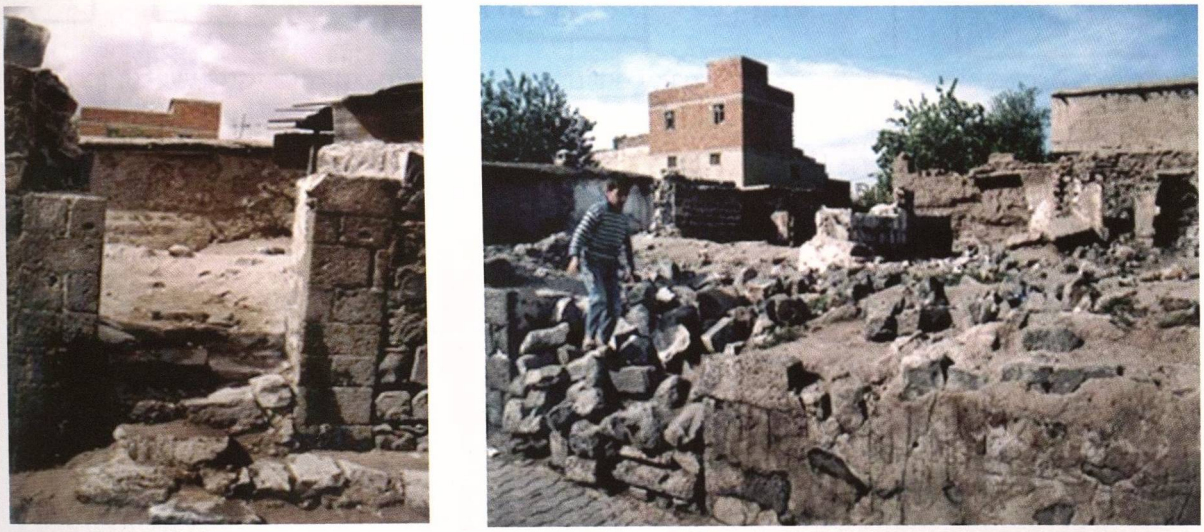

▲ דיארבקיר: חורבות: מתחם בית הכנסת ובית החכם.

מהעדויות שבידינו מסתבר, שבשנת 1948, בשעה שאחרוני היהודים עזבו את דיארבקיר בדרכם לארץ ישראל, השאירו מאחוריהם 'גניזה'; הם השתמשו בבור מים חרב בחצר שבמתחם בית הכנסת, הפכו אותו לגניזה, והכניסו לתוכו ספרי תורה ושאר חפצי קודש שלא יכלו לקחת איתם. קהילות יהודיות נהגו כך מימים ימימה. הסיבה לכך היא, בעיקר, החשש שמא החפצים הללו יגיעו לידי לא-יהודים, והללו יחללו ואף ישמידו אותם. בתוכניות המיתאר העירוניות, מתחם בית הכנסת מיועד לשימור. עבודות פיתוח ושימור כבר נערכות בעיר, ונוכחנו לדעת שגם מכלולים הרוסים, כמו למשל בשטח המצודה, זוכים לכך; לכן יש לקוות שגם מתחם בית הכנסת ייחפר וישוחזר, ובמהלך החפירות תמצא הגניזה.

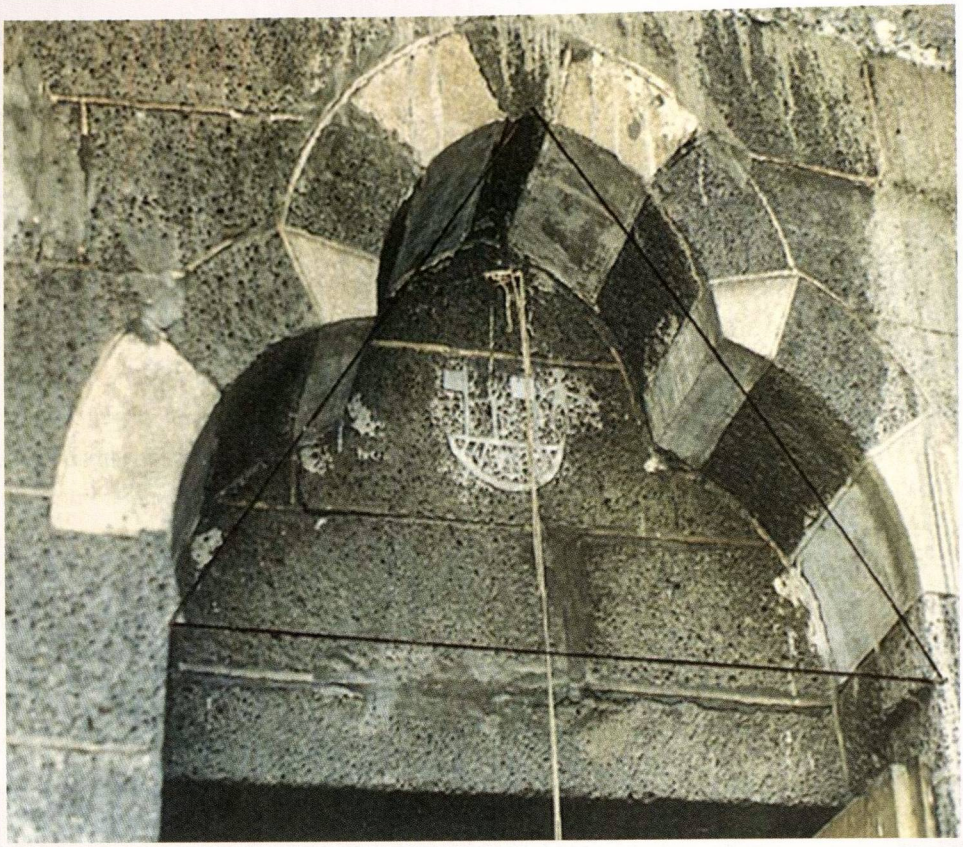

▲ דיארבקיר: כתובת 'י־ה־ו־ה'.

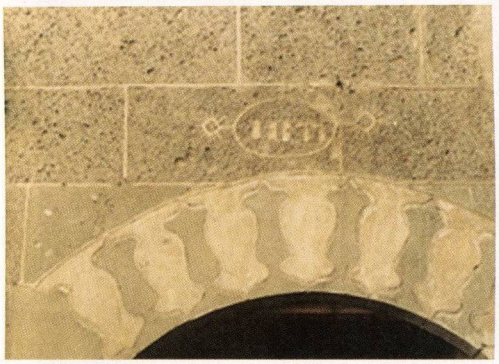

▲ דיארבקיר: מגן דוד; תאריך הקמה בין שני עיטורים נגד עין הרע בבית יהודי אמיד בדיארבקיר.
מתוך הספר: DIYARBAKIR EVLERI 1999.

מידענים סיפרו לנו, שבדיארבקיר היה ספר תורה עתיק שנקרא 'כתר תורה של דיארבקיר'. בשנת 1918 נעלם הספר - כנראה נמכר. אגדות מספרות על קללה שהוטלה על המוכרים והקונים, והיא אף התגשמה, שכן גם המוכר וגם הקונה התעוורו. מאז לא נודע גורלו של הספר.

המידענים חזרו וסיפרו על מנהגם של הכורדים בשנת בצורת. לדבריהם, כשמת יהודי, וקברו אותו בלילה, הוציאו את הגופה מהקבר, כרתו את הראש וזרקו אותו לחידקל, כסגולה להורדת גשמים. היהודים לעומת זאת, נקטו מנהג אחר בשנת בצורת: הם אספו את כל ילדי ה'פּוּתַאבּ', הביאו אותם לבית הקברות היהודי, ושם קראו תהלים כסגולה להורדת גשמים.

תיאור מצב של היהודים בדיארבקיר ושל "כתר תורה", עולה מכתבי ר' בנימין השני משנת 1848:

ואף אם לא מצאתי ביניהם אף אחד שיהיה חכם במדעים, בכל זאת רבים יודעים את לימודי דתנו הקדושה, וידיעת ספרי נביאינו מצאה קן בלבבם. במקצוע [= בפינה, בחדר] אחד בבית התפילה ליהודים שמה נמצא חדר קטן מיוחד, סגור ולא יפתח, הקדוש בעיני היהודים, וגם בעיני בעלי אמונות אחרות, לרגלי הקבלה המסורה להם כי במקום הזה נגלה פעם אליהו הנביא. במקום חלול בחומה, בפנים החדר הנזכר, מונח ספר תורה כתוב בכתב אשורית. אך פעם אחת בשנה, בליל יום הכיפורים, יקחוהו ממקומו ויניחוהו על השולחן כל היום ההוא, וכל החרדים לדבר ד' יגשו וינשקוהו מנשיקות פיהם ברגש קודש.

אני, בתכונת [=בתוקף היותי] חכם, צלחה לי להשיג הרשיון לראות ולבקר את ספר התורה הזה אך לא מצאתי בו שום דבר יוצא מן המורגל. הספר הזה כתוב על קלף עבה מאוד האותות דומות לאותות שלנו ובמקומות רבים נמחק הכתב ולא ירוץ הקורא בו. יהודי העיר יאמינו, כי ספר התורה הזה נכתב מידי עזרא הסופר. כאשר חפצתי להתחקות על שרשי ספר התורה הזה, לדעת ראשית מוצאו, הוגד לי כי היה בראשונה קניין עדת ישראל הנכבדה בעיר מרדין, ומשם בא לידי יהודי דיארבעקער למשמרת כי יראו יהודי מרדין מהשודדים אשר כמה פעמים נופלים בגבוליהם, לבלי יפול גם כלי חמדתם זה בידיהם. ואחרי עבור מועד לא חפצו יהודי דיארבעקער להשיבו לבעליו הראשונים. בהיותי במרדין מצאתי בידי אלופי הקהילה כתב קבלה מעדת דיארבעקער, כי כן הוא אשר קיבלו מידיהם את הספר למשמרת. אמנם עדת מרדין הגיעה לקניין הספר הזה, על האופן אשר אזכיר. אחרי הדרישה והחקירה אודות הדבר נודע לי, כי היהודים בעיר נציבין, אחרי אשר נמלטו על נפשם מחמס שודדים אשר התנפלו עליהם, באו לעיר מרדין והביאו אתם את ספר התורה הזה. ולפי דבריהם היה הספר הזה עוד מימי קדם בבית ישיבת ר' יהודא בן בתירא אשר כפי הנודע הרביץ תורה בנציבין וכפי הקבלה [=כמקובל] נכתב מידי עזרא הסופר.

▲ דיארבקיר: עיטור מגן דוד בבית יהודי אמיד, שנבנה בשנת 1863
מתוך הספר: DIYARBAKIR EVLERI 1999.

בשנת 1876 התפרסם דו"ח של חברת כי"ח, על מצבם הקשה של היהודים בדיארבקיר, ושב והתפרסם בעיתון "החבצלת":

בבית מועצת המחוז נפקד מקום אחד נבחרי היהודים, אך בבית מועצת אזרחי העיר ישב גם היהודי הנודע בשם 'חכם יצחק בן יהודה כהן'. האיש הזה לא יקבל שכרו מאוצר המלך ככל נבחרי העיר, ואך משרת כבוד הושמה על שכמו. אין הרשיון [=רשות] לאיש יהודי להתלונן באזני הממשלה על מס ומכס אשר יושת עליו, אף שלא כדת. כן כנים [=נכונים] הדברים כי גוויות המתים היהודים תוצאנה מקבריהן, וראשיהן יחותכו ולא יקוברו עוד. וכל זאת תיעשה לעין הממשלה, אשר לא תפריע הנבלה הזאת, מפני כי המון העם הפרוע לשמצה יאמין באמונת אומן, כי למען לא יחדל הגשם בעת יידרש להארץ מאד מאד, נחוץ הוא להשליך ראש איש יהודי אל יאור המים, ובלעדי זאת ייעצר הגשם. כן

נאמנה תלונת בני ישראל תושבי העיר הזאת, כי בני הארץ יפריעום משאוב מים מהתעלה האחת בעיר, אף כי פקודת המלך (פירמאן) אשר נכתבה לפני מאה וחמישים שנה, ואשר באשמת שוטרי וסופרי הממשלה נאבדה מאיתם, תתן להם באר [=בבירור] היטב החופש לדבר הזה.

בשנת 1880 יעקב אוברמאייר שעבר בעיר, תיאר את מצב היהודים ואת בית הכנסת שלהם:

ואין בהם תלמיד חכם, רק שניים מהם יבינו מעט בשולחן ערוך האחד ח' [=חכם] יצחק יהודא והוא רב וחזן, והאחר ח' אליהו והוא שוחט ומלמד וסופר. כל יהודי דיארבכר מתפרנסים בצמצום עכ' טובי לבב הם ועוזרים זה את זה, וכן שמחים לקראת אורח הבא להסתופף בצל קורתם... שם בדיארבכר בית כנסת ישן נושן, חקוק על אחד מאבני קירותיו שנת אתתע"ו לשטרות, ויש בבהכ"נ הזה חומש נכתב על קלף ובסופו נזכר זמן כתיבתו אלף ומאה ושלשה ושלושים לשטרות. ועוד שם ספר 'יד החזקה' להרמב"ם ז"ל כתוב על קלף: בשנת ה' אלפים ומאה וחמישה וארבעים לבריאה, ונזכר בספר כי הוא הקדש לכניסת [=בית כנסת] קהל מרדין והיא עיר במרחק שני ימים מדיארבכר.

בשנת 1884 אפרים ניימארק ביקר בדיארבקיר בדרכו למזרח, ותיאר את היהודים בה:

בערמתם הצליחו להטות את לב השר הצדיק מונטיפיורי ז"ל לשלוח להם סך ארבעת אלפים פראנק לבניין בית הכנסת אשר לא יבואו להתפלל בו, כי אם משבת לשבת. חזון לא נפרץ [=נפוץ] בין אחינו הספרדים יושבי ערבסתאן. במותר הכסף הנשלח מאת השר המנוח, בנו להם סמוך לבית הכנסת בית משתה הקאפי [=בית קפה] אשר כסף תבואתו קודש הוא לבית הכנסת... אך הרואה בעיניו יבין, כי צדקת השר המנוח הייתה מכרת את מקומה בסיוורך יותר מאשר בדיארבכר.

בשנת 1906 יוסף נייגו, שליח חברת כי"ח תיאר את בית הכנסת בדיארבקיר כך:

לעדה יש בית כנסת חפשי מכל מס, בו יש ג' חלקים. חדר סגור שבו מתפללים; האנשים יושבים על הקרקע על מחצלות. חצר שבו מתפללים בימי הקיץ, ומסדרון שבו לומדים הילדים - הוא התלמוד תורה. רוב תושבי דייארבקיר עמי הארץ, ולא יידעו קרוא וכתוב. הם מסתפקים בעניית "אמן" על דברי החזן, ומנענעים תדיר את גופם לפנים ולאחור. על קיר בית הכנסת יש שלש אבנים חקוקות בשתיים מהן כתובים שמות שני גבאים שגמלו חסד את העדה, ועל השלשית חקוק שם 'משה מונטיפיורי', ששלח להם מאה לירה שטרלינג לתקן את בדק הבית. בכל בוקר וערב מתאספים בביהכנ"ס. הם אדוקים מאד בהדת ושומרים כל מצוה... יהודי דייארבקיר דורשים, מלבד בי"ס, גם עזרה של אלף פרנק לקניית שדה לבית הקברות, כי השדה שיש להם כעת מלא על כל גדותיו ואין עוד בו מקום לקבר.

העיר ג'רמיק (צ'רמיק, ג'רמוק)

העיר ג'רמיק שוכנת 55 ק"מ מצפון לסיוורק, ו-25 ק"מ מדרום מערב לארגני, הנמצאת 41 ק"מ מצפון מערב לדיארבקיר. העיר נמצאת סמוך לאחד מיובלי הפרת הזורם ממערב לה. היא מוקפת הרים למרגלות הרי קרג'ה וממערב להם, ולמרגלות הרי מול הטאורוס וממזרח להם. העיר ידועה בזכות מעיינות המים החמים שבה, המהווים מקור משיכה לכל מבקש מרפא, ויש בהם סגולות טובות נוספות, ובאבן לבנה קשה, שאותה חוצבים בהרים המקיפים אותה. סביב לעיר מעיינות מים זכים.

בפאתי העיר הדרומיות, על הדרך הקדומה מסיוורק לג'רמיק, עומד גשר קדום שמור היטב, המגשר מעל לנהר המנקז את העמק בו שוכנת העיר.

בגרעין ההיסטורי של העיר נמצאים השוק, המסגד הגדול, מדרסות [=מוסדות השכלה], חמאם, בניין הסראיה, כנסייה ובית כנסת. ממזרח לעיר רואים את המצודה, המשקיפה עליה מגבוה. בתי המגורים בעיר בנויים לבני בוץ או בוץ ואבן, וקירותיהם הפנימיים מסוידים בלבן. שערי הכניסה לבתים עשויים אבן מעובדת ונסגרים בדלתות עץ. גגות הבתים שטוחים; הם עשויים מקורות עץ, משיחים ומבוץ מהודק.

המבנים הציבוריים בנויים מאבן, וכמותם גם מספר בתים פרטיים, מפוארים. המראה מועשר על ידי שילוב של אבני גזית בשני צבעים: שחור ולבן. השימוש בשילוב צבעים נפוץ בעיקר בעיצוב שערי כניסה למבנים ובעיצוב החלונות. חלק מהמכלולים הנזכרים להלן הם מן המאה ה-12.

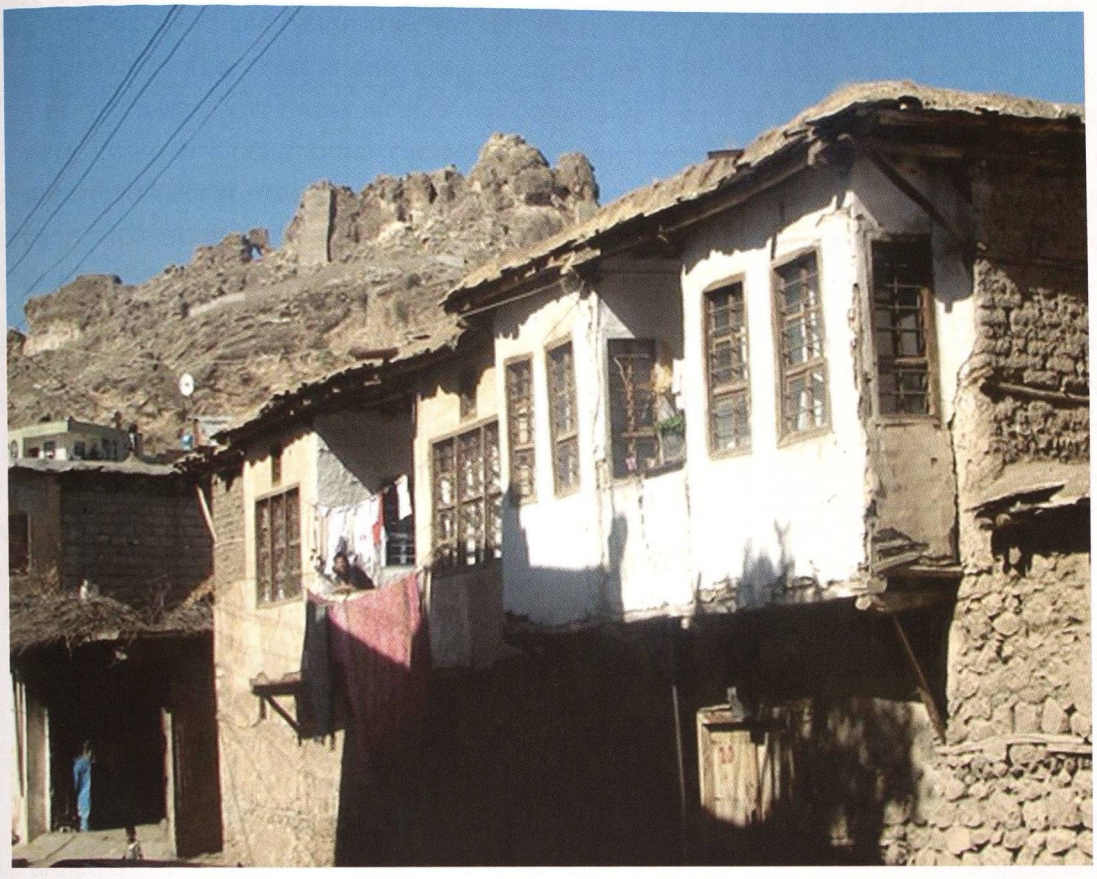

▲ ג'רמיק: בתי לבנים; מראש המצוק משקיפה מצודת העיר.

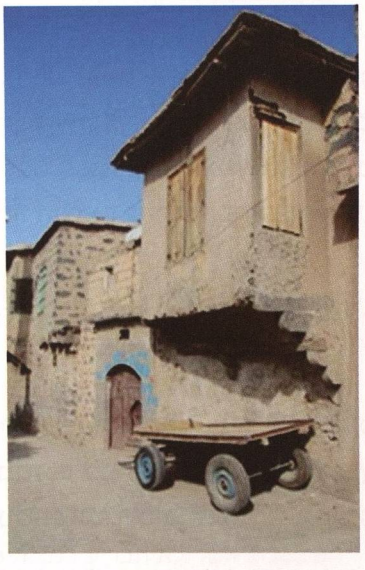

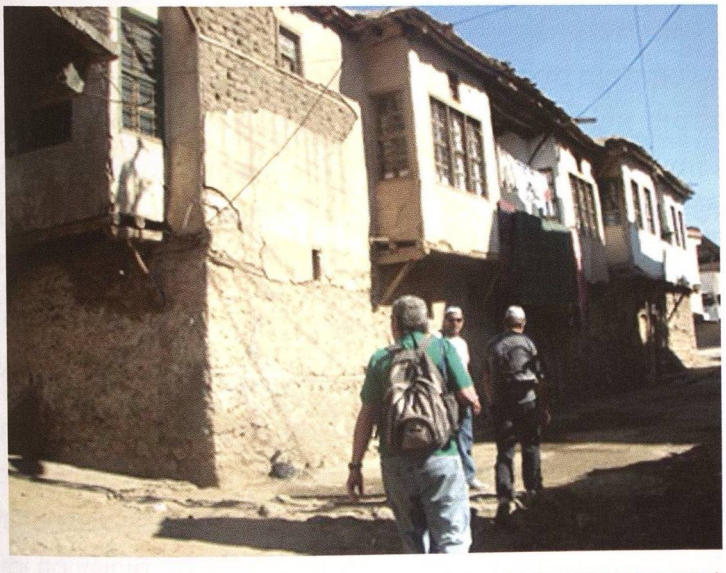

▲ ג'רמיק: מראה רחובות באזור שכונת היהודים.

יהודי ג'רמיק בתיאורי הנוסעים

בשנת 1825 עבר בג'רמיק הנוסע ר' דוד דבית הלל וסיפר, שמצא בה ארבעים בעלי בתים יהודיים.

בשנת 1848 עבר בג'רמיק ר' בנימין השני והתרשם:

ושם מצאתי מאה משפחות מאחב"י, אשר יחיו חיי עוני וצער, בהיותם בכל פעם מרמס לרגלי השודדים אשר ייפלו עליהם פתאום, ויציגום ככלי ריק. בגדיהם ומנהגיהם המה כמנהגי המחמודים [=המוסלמים].

בשנת 1860 עבר בג'רמיק ר' יחיאל פישל קסטלמן, השליח מצפת, ודיווח כך:

ושארמוק גם כן עיר קטנה, ויהודים בה ערך ארבעים בעלי בתים מעלה מטה.

בשנת 1880 עבר בג'רמיק הנוסע מרדכי אדלמן המספר:

באתי לעיר צערמאק ובה מצאתי כשלש מאות בתי אבות מאחב"י. כולם שוקטים שם על שמריהם, בתיהם מלאים כל טוב סלה, ורובם נודעים לעשירים נכבדים אשר כסף תועפות להם, ושולחים במסחרים גדולים [=בסיטונות] ידיהם.

בשנת 1884 עבר בג'רמיק הנוסע אפרים ניימארק וציין:

ג'רמוק, גם שם כשלושים מאחינו.

בשנת 1906 עבר בג'רמיק יוסף נייגו, השליח של כי"ח, ומסר מידע על ישוב יהודי בעיר.

בשנת 1939 פרופסור גלנטה מתאר בספרו את יהודי העיר:

העיר צ'רמיק שוכנת מצפון מערב לעיר דיארבקיר במרחק 76 ק"מ. בשנת 1906 מונה קהילת צ'רמיק שלושים משפחות שכללו מאה ושלושים נפש. בעבר היה מספרם של יהודי צ'רמיק גדול יותר. בבעלות הקהילה היהודית בית כנסת. המאורעות של הארמנים והצרות מהכורדים פוררו את קהילת צ'רמיק ומרביתם עלו לארץ ישראל. בדומה לקהילת דיארבקיר, גם קהילת צ'רמיק ביקשה את עזרת 'אליאנס' כנגד רדיפות הכורדים. במפקד שנת 1927 נמנו בעיר שלוש עשרה נפשות.

בית הכנסת

לא עלה בידינו לאתר אף אדם מקהילת ג'רמיק, אף על פי שליוצאי העיר היה בית כנסת, והכינוי 'צ'רמוקלים' נשמע תדיר בפי יוצאי מזרח טורקיה. לכן, בביקורנו הראשון בעיר לא מצאנו את בית הכנסת. באתר האינטרנט בטורקית של עיריית ג'רמיק מצאנו מידע ראשוני, האומר שייתכן ובית הכנסת של יהודי ג'רמיק עדיין עומד על תילו, ושנמצאו בו כתבי קודש יהודיים. כשנפגשנו עם אנשי המחלקה לשימור אתרים בדיארבקיר, הוצג בפנינו תיק בית הכנסת של ג'רמיק והיו בו תצלומים של המתחם.

חזרנו לג'רמיק, שם פגשנו בבעל חנות מקומי, שקידם אותנו בסבר פנים יפות, וניאות להובילנו ליעדנו. תחילה, לקח אותנו למקום בו עמדה הכנסייה, שכן סבר שאנו מעוניינים בה. הובהר לו, בעזרת שכנים ועוברי אורח, שאנו מחפשים את בית הכנסת היהודי, הנמצא בשכונה אחרת, וגם לשם הובילנו.

זה אולי המקום לציין, שבפרסום משנת 2004 של עיריית ג'רמיק מופיע תצלום של מבנה בית הכנסת, מלווה בדברי הסבר; זה מהווה חלק מתולדות העיר ומהמורשת התרבותית שלה, יחד עם נתונים על התיירות, החקלאות, התעשייה, מדור לזכר הנופלים במלחמות וכדומה.

מתחם בית הכנסת נמצא כיום בבעלות פרטית, ובעליו - מארח נפלא - הזמין אותנו להיכנס. המתחם ממוקם בצומת רחובות, והוא כולל מבנה מפואר הבנוי מאבני גזית לבנות ושחורות לסירוגין. בחזית המבנה שתי שורות של חלונות, ובחלקו העליון קרועים חלונות קטנים, שכמותם מוצאים גם בקיר הדרומי. המתחם כולל חצר ובה בור מים. כל המכלול מוקף גדר אבן ובה שער ראשי מאבני גזית ודלת עץ, וכניסה משנית לעבר הרחוב הניצב, הנסגרת בדלת

עץ. אולם התפילה הוא אולם רוחבי, המחולק לשניים על ידי שדרת עמודים, שעליהם נשענות קשתות, המחזיקות בגג. שתי כניסות לאולם התפילה, הראשית - מהחצר, האחרת - בקיר הצפוני דרך חדרון הבנוי אבני-לקט ובוץ. בקיר הדרומי של אולם התפילה, בחלקו המזרחי, נמצא ארון הקודש. הארון בנוי אבני גזית שחורות ולבנות, ובחזיתו קשת המעוטרת בדגם עלים. מעל לאבן הראשה של הקשת נמצאת אבן המעוטרת בדגמים של 'חבושה', שמעליהם חקוק המספר 5632 בספרות ערביות, כלומר, שנת 1872. ייתכן שאבן זו היא בשימוש משני, ונלקחה ממבנה קדום ושולבה בהיכל. בתוך ההיכל מוצאים מדף אבן מעוצב, שעליו עמדו ספרי התורה. מעל לדלת הכניסה לאולם התפילה, שלימים נחסמה, נמצאת כתובת באותיות עבריות, שבע שורות, החקוקות על לוח ששובץ בקיר וזו לשון הכתובת:

► בהנו עמי עשו
ברוך אתה בבאך וברוך
אתה בצאתך גמר בניין
בית הכנסיה ש' תובלנה
בשמחות וגיל תבאינה
(מט?) בהיכל מלך
ואל שדי יתן לכם רחמים

▲ ג'רמיק: מתחם בית הכנסת: כתובת ההקמה של בית הכנסת.

הכתובת פותחת בראשי התיבות **בהנ"ו עמ"י עש"ו** המופיעות בראש הכתובת בשורה העליונה. אלה ראשי התיבות של "**בשם** ה**שם** נ**עשה** ו**נצליח**" והשאר לקוח מספר תהלים (קכ"ד ח'): **עזרי מעם יי, עושה שמים וארץ**. ראשי התיבות הללו רווחים בעולם הקמעות היהודי ואמורים להגן על בית הכנסת ועל הבאים בשעריו. בשורה השניה והשלישית **ברוך אתה בבאך וברוך אתה בצאתך** לקוח מספר דברים (כ"ח ו'). **גמר בניין בית הכנסיה** (הכנסת). ואח"כ מופיעה השנה, האות **ש'** ראשי תיבות של שנת, **תובלנה בשמחות וגיל תבאינה בהיכל מלך** (תהלים מ"ה ט"ז) הנקודות המסמנות את האותיות שהגימטריה שלהם כמספר השנה שבה הסתיימה בניית בית הכנסת, כלומר: תרל"ב - 1872. ומסתיימת בברכה **ואל שדי יתן לכם רחמים** (בראשית מ"ג י"ד).

אולם התפילה משמש כיום לאחסון. אחת הקשתות התומכות בקורות בגג החלה לקרוס, אולם תמיכות זמניות נבנו במימון השלטונות, שכן המבנה מופיע ברשימת המבנים לשימור של מחוז דיארבקיר. בראשית המאה העשרים גרו בעיר כ-15 משפחות יהודיות. עקב המצב הקשה ששרר שם בשנות השלושים, נעקרו כל היהודים מג'רמיק, חלקם עלו לארץ ישראל דרך חאלב, וחלקם עברו לסיוורק ולדיארבקיר.

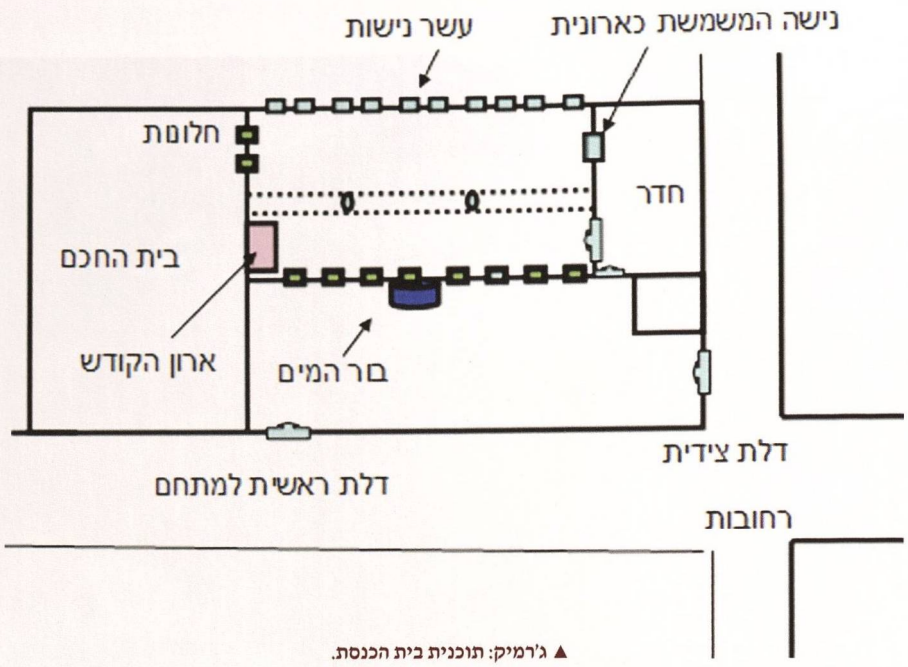

▲ ג'רמיק: תוכנית בית הכנסת.

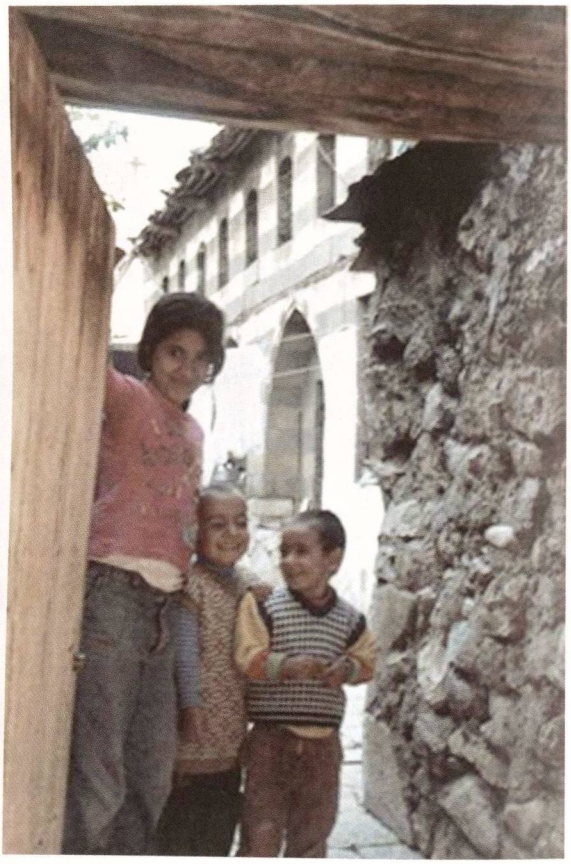

▲ ג'רמיק: בית הכנסת: הכניסה הצדדית.

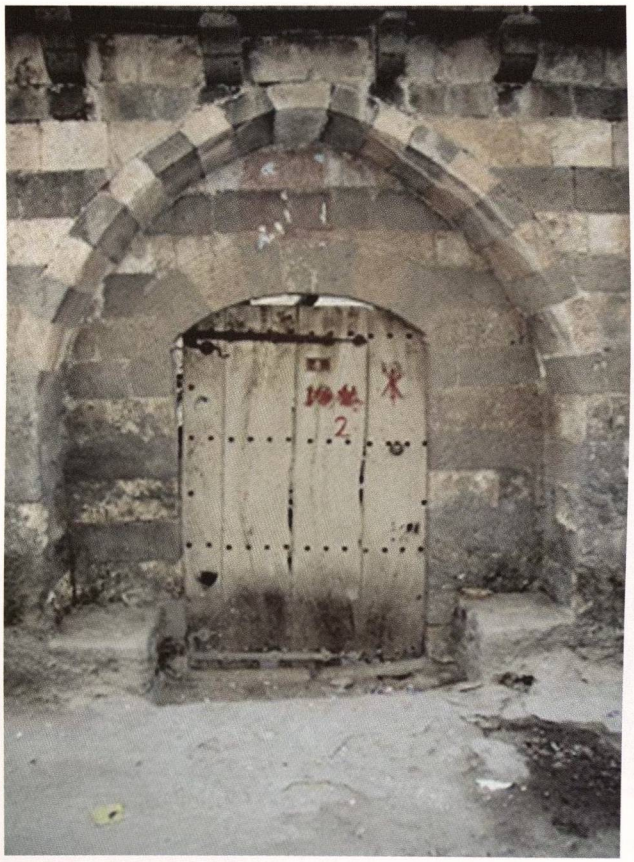

▲ ג'רמיק: בית הכנסת: הכניסה הראשית.

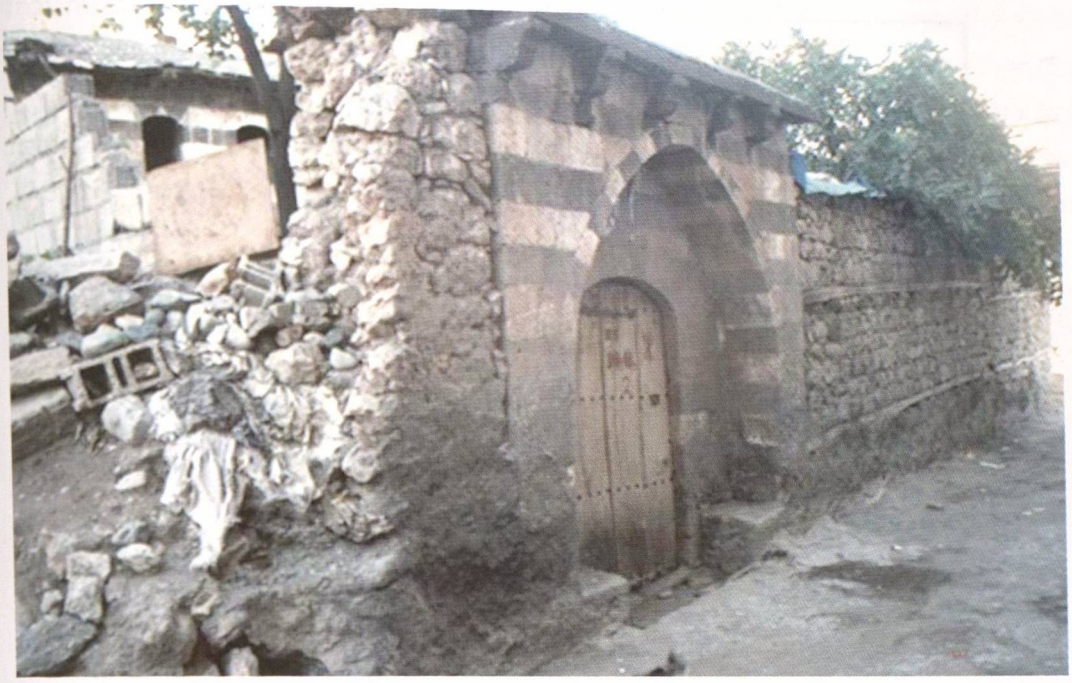

▲ ג'רמיק: בית הכנסת: הכניסה הראשית; הגדר ההרוסה של בית החכם.

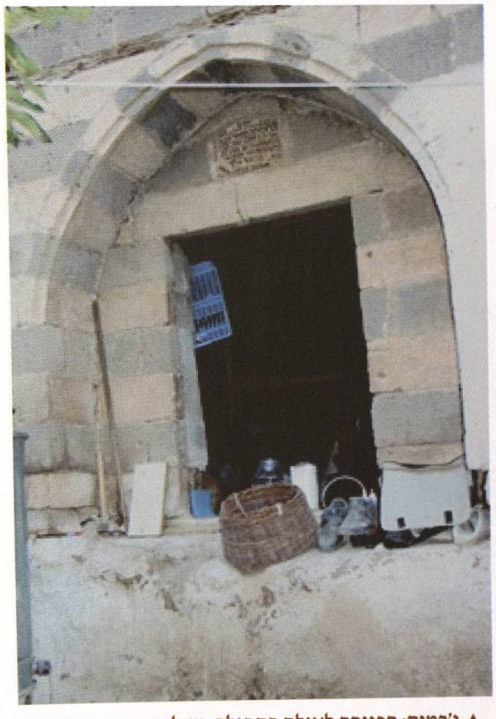

▲ ג'רמיק: הכניסה לאולם התפילה; מעליה כתובת ההקמה החסומה.

▲ ג'רמיק: בור המים בחצר.

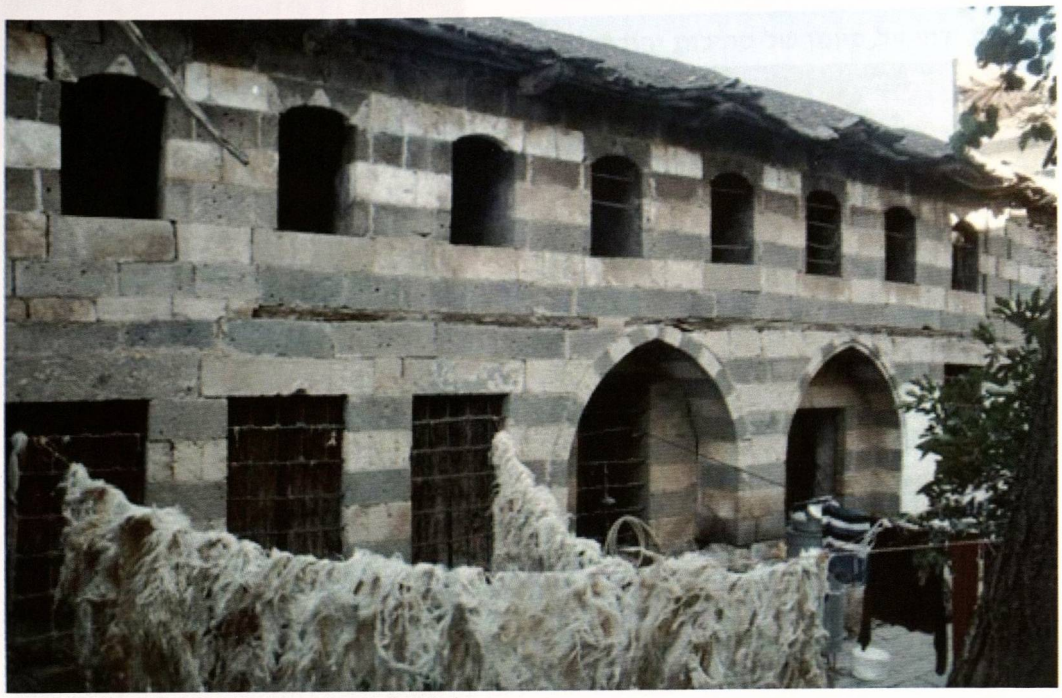

▲ ג'רמיק: חזית בית הכנסת.

▲ ג'רמיק: בית הכנסת כמחסן: פנים אולם התפילה; ארון הקודש.

▲ בספרות ערביות כתוב 5632
ה'תרל"ב שהן 1872 לסה"נ.

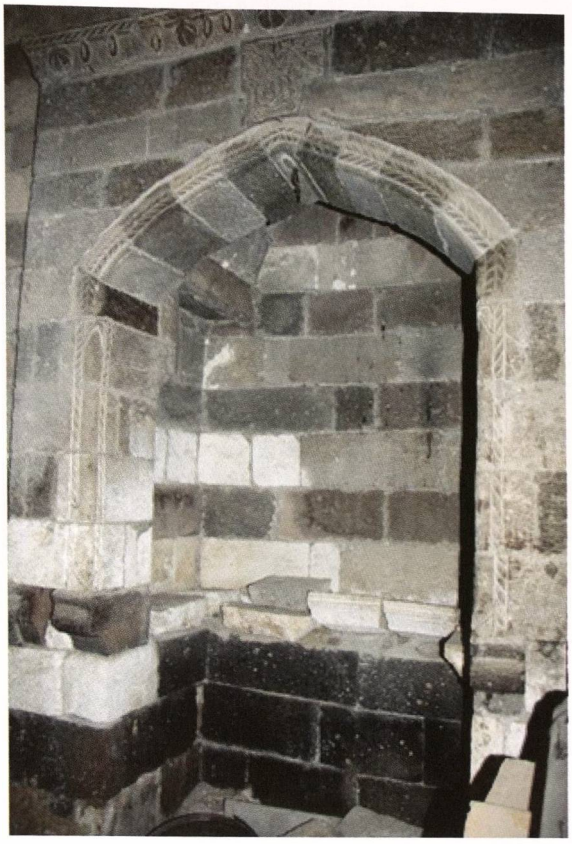

► ג'רמיק: בית הכנסת: ההיכל (ארון הקודש); כתובת הקמה.

ג'רמיק: בית הכנסת: דפים בעברית שהודבקו על קירות
◢ בית הכנסת, באתרם.

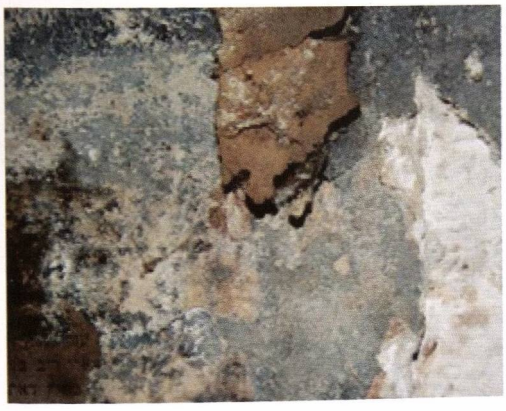

מחוז גזיאנטפ

במחוז גזיאנטפ ידוע על קיומן של קהילות יהודיות בעיר גזיאנטפ שהיא בירת המחוז, וביישובים קיליס וניזיפ.

העיר גזיאנטפ (עין-טאב, גאזיאנטאב)

העיר עין-טאב נקראת כעת 'גזיאנטפ' - "העיר הגיבורה" - שם שניתן לה כהוקרה על התנגדותה ההרואית במלחמת העצמאות הטורקית. גזיאנטפ נמצאת על הדרך הראשית שבין אדנה לשאנלי-אורפה כ-140 ק"מ מערבית מאורפה וכ-140 ק"מ צפונית לחאלב. גזיאנטפ ידועה כבירת גידול הבוטנה, הלא היא הפיסטוק (חאלבי, שאמי), וסביבה גדלים מטעים רבים של 'אלה אמיתית'. המטבח המקומי עושה שימוש ניכר בפירות הבוטנה, בעיקר במיני מאפה מתוקים.

העיר העתיקה של גזיאנטפ מקיפה תל, שעליו ממוקמת מצודת העיר. שכונת היהודים נמצאת מדרום למצודה סמוך לחאן ולבית המרחץ. זקני העדה בארץ העידו, שהייתה בעין-טאב קהילה יהודית, שהתרכזה בסמטאות העיר העתיקה, והיה לה בית כנסת גדול ומפואר שעדיין נראה באתרו אך חרב.

▲ גזיאנטפ: התל ומצודת העיר, שכונת היהודים, החאן ובית המרחץ.

Image credit: Google Maps, © 2013 Digital Globe; Map data; Basarsoft.

בני העיר תיארו את מתחם בית הכנסת כך: לפני מבנה בית הכנסת הגדול הייתה חצר גדולה ובה היה כיור גדול למים. כמו כן היו בחצר חדרים ללימודי קבלה, שם נהגו להתפלל בימים קרים. בחדרי הלימוד נמצא ארון קודש, שלפי העדויות היה מקושט במגן דוד. גרם מדרגות הוביל לעזרת הנשים בבית הכנסת הגדול, ומתחתיה היה מרתף בו אפו את המצות לחג הפסח. היהודים התגוררו, כאמור, מסביב למתחם בית הכנסת. בגזיאנטפ מנהגי היהודים ותפילותיהם היו כמנהג חאלב, בעקבות הקשרים ההדוקים שלהם עם יהודי חאלב. העיסוק העיקרי שלהם היה המסחר, לאורך דרכי המסחר באזור.

בביקורנו בעיר איתרנו את מתחם בית הכנסת, הכולל מבנה גדול ומרשים ששימש כאולם התפילה. המתחם כולו, ואולם התפילה בכלל זה, עומדים בהריסותיהם, אך למרות זאת, עדיין ניכרים בבניין אותות הפאר.

המתחם כולו בנוי מאבני גזית שמקורן בסלע לבן הנוח לסיתות. ביניהן שולבו נדבכים של אבני בזלת שחורות ששימשו לעיטור המדרגות, הכניסה הראשית וארון הקודש. שתי כניסות שירתו את מתחם בית הכנסת, שתיהן פונות לאותו רחוב: הכניסה הראשית - הסגורה כיום בשער ברזל גדול, והמשנית היא פישפש צר, ששימש בעבר את באי חדרי הלימוד, ואת המתפללים דרך קבע, בחורף. הכניסות מובילות לחצר רחבת-ידיים, שבמרכזה בריכת מים מתומנת הבנויה אבן לבנה. החצר מרוצפת בחלקה: סביב בריכת המים וסמוך לאולם התפילה והמבנה הצמוד אליו; השטח הנותר נטוע עצים.

אולם התפילה בנוי על ציר צפון-דרום, ממזרחו עזרת הנשים ומתחתיה המרתף. ממזרח לאולם התפילה ובצמוד לו - מבנה גדול ממדים, ומצפון לחצר מבנה ששימש ללימוד. מדרגות אבן הובילו אל אולם התפילה; הן תחומות מצדיהן במעקות מעשה חרש מתכת. משני צדי מדרגות הכניסה, במפלס החצר ובצמוד לחזית אולם התפילה, עמדו ספסלי אבן מעובדת. מימין לגרם המדרגות העולות לפתח אולם התפילה, ישנה גומחה ובה בור מים. סמוך לה נמצא כיור בנוי, ששימש לנטילת ידיים ולטהרה של באי בית הכנסת והכוהנים. מעל בור המים נראה מקום שהכיל בעבר כתובת שנעקרה ממקומה. כתובת זו, כמו מספר כתובות נוספות, תועדו בצילום בשנת 1996; התצלומים הללו, כמו גם תצלומים נוספים של בית הכנסת הנטוש והחרב, נמצאים במרכז מורשת יהדות אמריקה בעיר ניו-יורק. הכתובת עצמה, המתוארכת לשנת 1866, חקוקה על לוח אבן, וכוללת חמש שורות.

דלת הכניסה לאולם התפילה הייתה עשויה עץ ובעלת שני אגפים. האולם היה מרוצף באריחי אבן שחורים ולבנים. במרכזו נצבה בימה מוגבהת, מתומנת, בנויה אבן. שאליה עלו במדרגות אבן בזלת. על הבימה עמדה, כנראה, תיבת עץ שעליה נהגו להניח את ספרי הקודש. מול הבימה עמד ארון הקודש, שקירותיו היו מעוגלים; הכניסה אליו הייתה בנויה אבנים לבנות ושחורות לסירוגין, ותקרתו העשויה כחרוט הייתה בנויה מעץ. בחזית ארון הקודש הייתה משולבת כתובת חקוקה על לוח אבן, שאף היא חסרה כיום. התצלומים משנת 1996 מראים אותה - היא מתוארכת לשנת 1878, וכוללת שמונה שורות:

מקדש ה' כוננו אנשי סגולה התחילו. ובנו יום עמדו לא ענו ראש שבטי ישראל. האיר מחננו מוניר הח' הש והכו הוא רוענו. השר והטפ משה איש האלקים הוא מלכנו. די פיגוטו יר"ה עד בוא משיחנו בירך על. המוגמר על שמו נקראנו וגם הוא בנה. את היכלנו יחי לעולם המלך אדוננו ש'. התרלח כחו זה יוחם כירא.

משני צדי הכתובת, על קירות ארון הקודש המעוצב כהיכל, נחקקו באבן עשרת הדיברות.

בשנת 1996 ראינו וצילמנו כתובת נוספת, בת עשר שורות, באולם בית הכנסת שאף היא חסרה כיום. וזו לשונה:

זכוכית זה עשו אותו. ענ חינוז כהר אברהם. פראנקו נע תהי כבוד. מנוחתו ובנותיו מעסי. סנכול וסירינה ואשתו. סי מזל מכ לעיליו נשמתו. יהי רצון ושיחיו הם. ובניהם ובעליו איש. אשר כברכתו נכיר. ש התרלו.

כתובת זו מתוארכת לשנת 1876.

על קירות אולם התפילה מצאנו אותיות עבריות חרותות.

עזרת הנשים הייתה במפלס הגבוה ממפלס אולם התפילה. רצפתה נבנתה על מערכת הקשתות של המרתף, ומעקה עץ תחם אותה. ממזרח, וצמוד לאולם בית הכנסת נמצא מבנה הקטן ממנו במידותיו, שבחזיתו פתח כניסה ומשני צדיו חלונות. במבנה יש אולם שתקרתו הייתה עשויה מקורות עץ שהונחו על קירותיו, ושתי קשתות אבן. ככל הנראה שימש לתפילה ולהתכנסות שבשגרה.

מצדה האחר של החצר עומד מבנה בתהליך הרס מתקדם. רצפתו הייתה מרוצפת באריחים בדגם "שטיח", ויש לו פתח כניסה הפונה לחצר וחלונות. בקיר המזרחי של מבנה זה נמצאת גומחה בקיר, ומעליה נמצא לוח פח עם עיטור של מגן דוד; ייתכן שהגומחה שימשה כארון קודש. על הקיר הצפוני של המבנה רואים חריתות של מילים ואותיות בעברית, ונראה שמבנה זה שימש כתלמוד תורה.

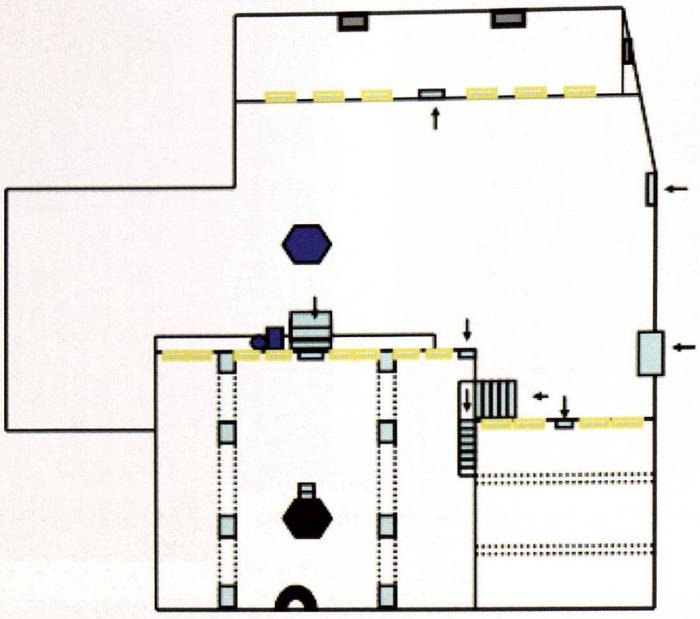

▲ גזיאנטפ: תוכנית מתחם בית הכנסת וחזית אולם התפילה.

▲ גזיאנטפ: חזית אולם התפילה, במרכז החצר בריכת המים.

Image Credit: American Sephardi Federation, Jarvis, Devon, photographer, Zack, Joel A., originator.

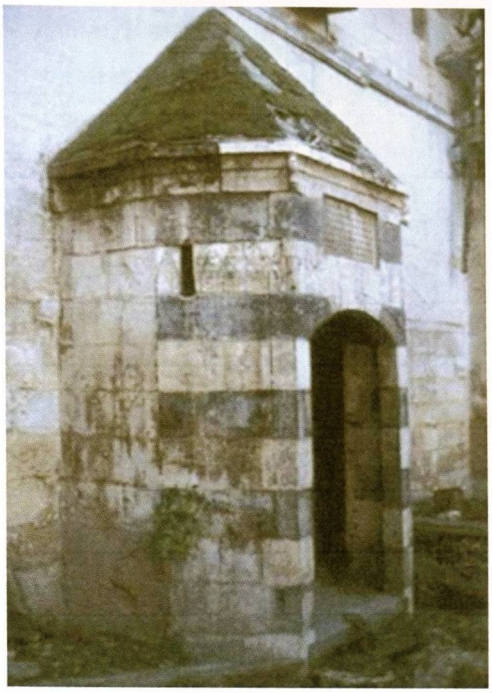

◄ גזיאנטפ: ארון הקודש בבית הכנסת עם כתובת ההקדשה לבונה בית הכנסת במרכז.

משני צדי הכתובת חקוקים באבן עשרת הדיברות. ◄

▲ גזיאנטפ: כתובת ההקדשה בבית הכנסת.

The Above Images Credit: American Sephardi Federation, Jarvis, Devon, photographer, Zack, Joel A., originator.

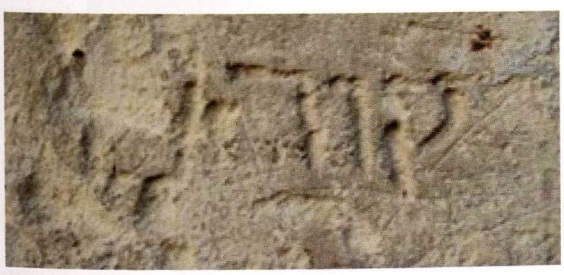

▲ בית הכנסת, חריתות בעברית על קירות בית הכנסת. ◄

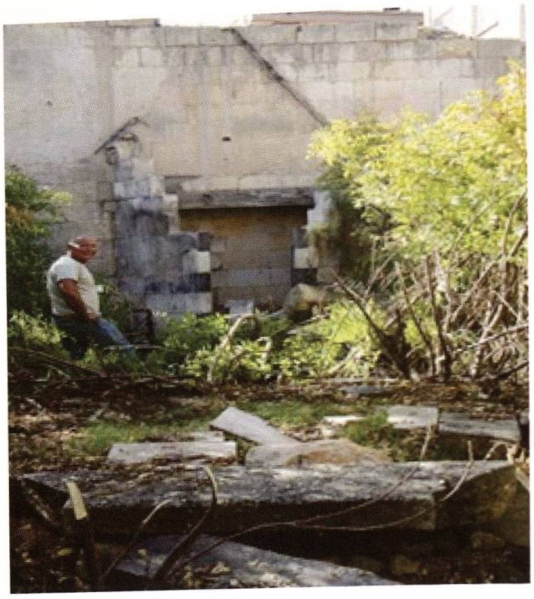

▲ גזיאנטפ: בית הכנסת: מראה ארון הקודש מכיוון שרידי הבימה.

▲ עיטור מגן דוד בתלמוד התורה.

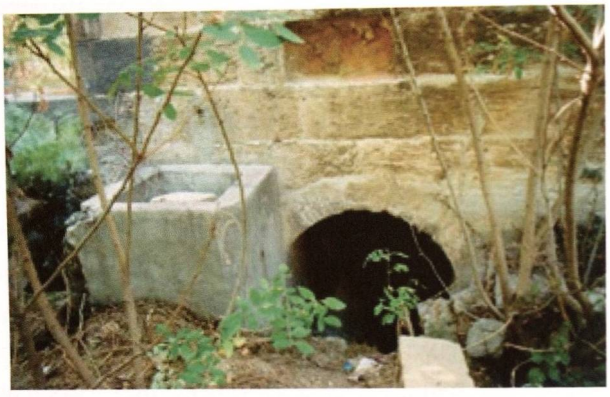

▲ גזיאנטפ: הבאר בחזית בית הכנסת: זה מיקומה של כתובת חסרה.

▲ הכתובת: "זה הבאר על נשמת הבחור יצחק אליאו כצרית הכהן נע שנ התרכו".
Image Credit: American Sephardi Federation, Jarvis, Devon, photographer, Zack, Joel A., originator.

שולמית כהן היא ילידת 1931; היא גדלה בענטאב-גזיאנטפ עד גיל 17 ועלתה לארץ בשנת 1949. היא הכירה היטב את בית הכנסת, והעידה שהמדרגות אכן הובילו לעזרת הנשים בקומה השנייה. במתחם בית הכנסת אפו את המצות לפסח.

לדבריה, באגף שמעבר לבריכת המים נמצא אולם גדול, שבו למדו קבלה, ובימים קרים התפללו בו. אריחי הרצפה באולם מעוטרים, ואת ארון הקודש מעטר מגן דוד. עוד סיפרה כהן, שהצבא הטורקי השתלט פעמים רבות על בית הכנסת ואז היהודים התפללו בבית הוריה הסמוך.

יהודי גזיאנטפ בתיאורי הנוסעים

בשנת 1825 הגיע הנוסע ר' דוד דבית הלל לגזיאנטפ:

> משם הלכתי לעין טב... יש בעיר בתים יפים בנויים אבני גזית, וכ'אנים רבים לתועלת הנוסעים. הרחובות והשווקים טובים, וזרמי מים עוברים בהם. ליד בתים רבים גנים ובהם מעינות מים... יש בה כחמש עשרה משפחות יהודים ילידי הארץ. גזבר הפחה הוא יהודי והוא נשיאם. בית כנסת קטן להם.

בשנת 1848 הגיע לגזיאנטפ הנוסע ר' בנימין השני אך לא ציין את מספר היהודים בעיר. בשנת 1860 עבר בגזיאנטפ ר' יחיאל פישל קסטלמן, שליח צפת למזרח, וסיפר:

וענטיב גם כן עיר קטנה. מיהודים רק לערך ארבעים בעלי בתים.

בשנת 1880 הנוסע יעקב אוברמאייר הגיע לגזיאנטפ וסיפר:

משם לעיר עין טב ובה כמאה וחמישים משפחות מישראל. והיא ארץ פורי' מאד, בעלת גנים וכרמים. ואולי זאת היא הנזכרת בתלמוד ראש השנה כ"ה א' א"ל רבי לרבי חייא ז"ל לעין טב.

בשנת 1884 עבר הנוסע אפרים ניימארק בגזיאנטפ בדרכו למזרח וכתב:

עד יבוא אל עין-טב בה כמאתיים מאחינו, ולהם בית כנסת חדש בנוי בטוב טעם, בעזרת אחיהם החאלבים.

עוד באותה שנה עבר שם הנוסע ו' שור, שתיאר בפירוט את הקהילה היהודית בעינטאב:

ויהודים כשתי מאות משפחות... ליהודים לא חלק ה' בעושר כ"א [כי אם] למעטים, והמה סוחרים כמו כן בבד הנזכר. מתי מספר מהם המה גם בעלי חניות. מצבם הרוחני הוא בשפל המדרגה... בית התפלה הוא ישן וקטן, וצר מהכיל בקרבו את כל הבאים לשמוע אל הרנה ואל התפלה, וזה כשתי שנים החלו לבנות בית תפילה חדש וגדול אשר יכיל בקרבו את כל הבאים לתוכו. אבל קצר קצרה ידם לבצע את מלאכתם, כי הכסף אזל מכיסם. אך עתה פתחה למו "החולירע" בארם צובה פתח תקווה, כי יראו בזמן קצר את הבית על תלו ומכונו. יען בתוך הבורחים מפני הכאלערע [= מחלת החולירה] בארם צובא, ולקחו מושבם בעיינטאב, נמצא גם האדון הנכבד "מאזעס דע-פיטשאטי", [= משה דה פיצ'וטו] ציר אויסטריה בארם צובה, והוא לקח את דבר הבניין בידו.

בשנת 1912 אוירבך תיאר בספרו את העיר עין-טב:

"בין ערי המדינה היפות נחשבת עין-טב, המוקפת כלה כרמי גפן וחורשות זית. מספר יושביה כארבעים ושלשה אלף איש. רב בעלי המלאכה והסוחרים הם נוצרים. מספר היהודים כאלף וחמש מאות איש, כלם עניים.

בשנת 1939 פרופסור גלנטה תיאר בספרו את יהודי גזיאנטפ:

יהודי גזיאנטפ שורשיהם בערים ובמחוזות שתושביהם דוברי ערבית. הם תלויים רוחנית ברבנות הראשית של העיר חאלב. נוסע שביקר בגזיאנטפ בשנת 5634 (1874) מספר, כי בעיר נמצאת קהילה המונה כמאתיים נפשות המחזיקה בבית כנסת שנבנה לא מזמן. לפני מלחמת העולם הראשונה עלה מספר היהודים במקום לסביבות מאתיים משפחות, ולקראת סיומה ירד מספרם לשבעים בעקבות מעשה איבה ושנאה. מרבית המשפחות היגרו לחאלב או לארץ ישראל. במפקד הרשויות בשנת 1927 נרשמו 379 נפש, ולאחריו בתוך שנתיים ירד מספרם במחצית. לקהילה בית כנסת, רב שוחט ושני בתי קברות שהאחד עתיק יומין, עובדה המשקפת את עתיקותה של קהילת גזיאנטפ. ספר התורה (גלילי הקודש) מונח במשך הימים פתוח בתיבה. בית הכנסת ללא ספסלים המתפללים יושבים על שטיחים או מחצלות. ישנן תפילות בשחר, בבוקר, מנחה וערבית לאחר שקיעת השמש, וכשנקבע מתקיימת תפילת תיקון חצות. חיים פרנקו הוא ראש הקהילה. יהודי גזיאנטפ עוסקים במסחר ובמלאכות. בבית מדברים ערבית ובחיי היום יום מדברים טורקית וערבית.

בשנת 1977 ביקר בעיר גזיאנטפ שאול תובל ודיווח:

מספר היהודים בעיר 122 נפשות. ולהם רב תלמיד חכם, הרב מוסא ארקאדאש. ענתב היא 'עין-טב' המוכרת בתלמוד. הקהילה היהודית כאן ראשיתה לפני כמאתיים שנה. תקופת הזוהר שלה נמשכה עד שנת 1933 ומאז החלה שקיעתה. בשנת 1957 עלה רב הקהילה לישראל ומאז החמיר מצבה.

בית הכנסת מצוי בחצר גדולה נטועה עצים שבמרכזה בור מים עמוק ומסביב לה בתים. הגדול והנישא שבהם הוא בנין בית הכנסת. הבתים האחרים שימשו בעבר תלמוד תורה בשם "מחזיקי תורה". בית הכנסת מרשים במבנהו ובו כחמש מאות מושבים לרבות עזרת נשים. בתקופת הזוהר של הקהילה לא נמצא מקום ישיבה לכל המתפללים, וגם חדרי התלמוד תורה והחצר בית הכנסת שימשו כמקום תפילה. על השלבים השונים בבניין בית הכנסת מעידות הכתובות

הבאות: **א.** על פי הבור חקוקה שנת התרכ"ו (1866) כשנת חציבת הבור. **ב.** במרכז בית הכנסת מצויה תיבה גדולה; לדברי איש שיחי חקוק בבסיסה התאריך התרכ"ו. בגלל החשיכה לא היה אפשר לקרוא אותה. **ג.** על ההיכל הקדשה משנת התרל"ה (1875) ובתוכו ארבעה ספרי תורה כולם מחאלב. **ד.** בראש אחד הכתלים מצויה כתובת בעברית לא קריאה על אבן שנקבעה במהופך. הטעם לכך הוא שבשנים 1935 עד 1937 תפסו שלטונות טורקיה מוסדות ציבור, מסגדים ובתי כנסת לשימוש חייליהם. יחידה של פרשים חנתה בבית הכנסת עם סוסיה וגרמה נזקים כבדים למבנה, לרבות האבן על הקיר שנפלה. בבדק הבית שנערך לאחר כך הוחזרה האבן למקומה במהופך.

גגו של בית הכנסת נמצא בתהליך התפוררות. לבית הכנסת הנוכחי קדם בית כנסת אחר שהפך לחורבה, וכיום הוא חלק מבית שבו מתגורר שמש בית הכנסת. בית הקברות בגזיאנטפ נפתח לפני כארבעים שנה ליהודים ומוסלמים, והובאו אליו לקבורה גם עצמות הנפטרים מבתי הקברות העתיקים של גזיאנטפ.

העיר קיליס

העיר קיליס נמצאת כ־55 ק"מ מדרום לגזיאנטפ, על הדרך היורדת לחאלב. לפי העדויות היו בעיר כמה משפחות יהודיות, וביניהם משפחת שְׂרַם. היהודים התגוררו ב"שכונת היהודים", שאיתרנו מצפון־מזרח ל"חמאם פאשה" ולשוק העירוני. בתי השכונה, כיתר בתי קיליס ההיסטורית, בנויים אבן גיר. הרחובות בשכונה צרים ומתפתלים, ודלתות עץ ומתכת חוסמות את פתחי הכניסה לחצרות, שסביבן חדרים. דלתות הכניסה משובצות בקירות גבוהים, המטילים צל בסמטאות העיר.

מתחם בית הכנסת בשכונה מופרד מהסמטה הצרה בקיר אבן גבוה ובו שתי דלתות. במתחם חצר רחבת־ידיים, המוקפת מבנים משלושה עברים, ביניהם אולם בית הכנסת. המתחם לוקה בהרס מתמשך, אך עדיין ניתן להבחין ביחידותיו ובתוכניתו.

מדרגות מהחצר עלו אל אולם בית הכנסת, אולם רוחבי גדול שפארו הוא נחלת העבר. גגו שבעבר נשען על מערכת קשתות, תוכנן בצורת גמלון; ייתכן שהיה מכוסה רעפים. מול הכניסה ניתן להבחין בארון הקודש הבנוי בצורת היכל; הוא משולב בקיר המזרחי ובולט החוצה מקיר המבנה. מעל לחזית ארון הקודש נראית קשת אבן שאפשרה את שילובו של ארון הקודש בקיר. החזית בנויה אבני גזית מאבן גיר לבנה אדמדמה, מוחלקות בצד הנראה לעין. הכניסה ל'היכל' מעוצבת כתיבת ספר תורה. בתוך ארון הקודש נמצאו עדויות שספרי הקודש ניצבו על מעמד עץ שנקבע לקירות ההיכל במסמרים.

מימין לכניסת ההיכל ובתוכו, על אבניו, נמצאה כתובת בעברית וזו לשונה:

> בנו הק"ק העי היכל זה, בשנת תרס"א ויסד הבית. אבני גזית המון אליאו, ציאנ שנתן מכיסו ד' מאה. גירש ענ בנו הבחור חתן, מחפתו יעקב נע סיון תרנ"ז, תוכו רצוף בהט ושש ענ, חיים שרם, תנצבה.

כתובת זו מתוארכת לשנת 1911.

על קירות אולם התפילה נמצאו ארבע כתובות בעברית החקוקות על לוחות אבן. אחת מהן היא כתובת הקדשה לבונה בית הכנסת משה די פיצ'וטו:

> **כתובת א':** מקום זה בנאו הח'... השר והטפסר כמ' סי משה די, פיגוטו על שם בן נע הבחור הנח', סי משה היו שנת ויתברכו בו לפ"ק.

הכתובת מתוארכת לשנת 1892.

כתובת ב': והנה המקום הקדוש הזה, אשר בנינו בסיוע המקדיש, הר' ציון הלוי היו' הנזל לעילוי, נשמת מור אביו הנעל (ביבאה), בהר' אברהם הלוי תנעבה.

הכתובת מתוארכת לשנת 1866.

כתובת ג': מקום זה קנו אותו חברא קדישה מגמילות חסדים, ויקיים בהם מקרא שכתוב, ונתתי להם בבתי ובחומותי, ירושם הקבה ישלם להם, גמולם משמן טוב..., הצפרן אביר, הכתב חיים אמיגה, סט שנת ישובי רחמים.

הכתובת מתוארכת לשנת 1882.

כתובת ד': בשנת 1996 תועדה כתובת נוספת ליד כתובת א', אבל כשביקרנו אנו במקום, כבר לא נמצאה, וזו לשונה:

מחל זה בנאו חיון, אליהו נאעים ענ, אביו שאול נאעים, נע ש אעלה בתמר.

במרכז החצר נמצאת בריכת מים מתומנת מאבן, המעוטרת במגני דוד. על אותו ציר, מצפון לבית הכנסת וצמוד אליו, עומד מבנה דו קומתי עם גג רעפים אדומים. בחזית המבנה יש פתחי דלת וחלונות, שמשקופיהם ומזוזותיהם מעוטרים. למבנה גרם מדרגות הגבוה מגרם המדרגות של אולם התפילה. משני צדי החצר ישנם מבנים ששימשו ללימוד, לטהרה, להתכנסות וכיו"ב. מבנה נוסף, בחלקו הדרומי של המכלול, הוא בעל גרם מדרגות העולה לקומה השנייה, בקרבת מקום לשער הכניסה הראשי. בקיר המבנה הזה, הפונה לחצר, שולבה כתובת ב'. לאגף הצפוני של מתחם בית הכנסת הייתה כניסה נוספת מהרחוב.

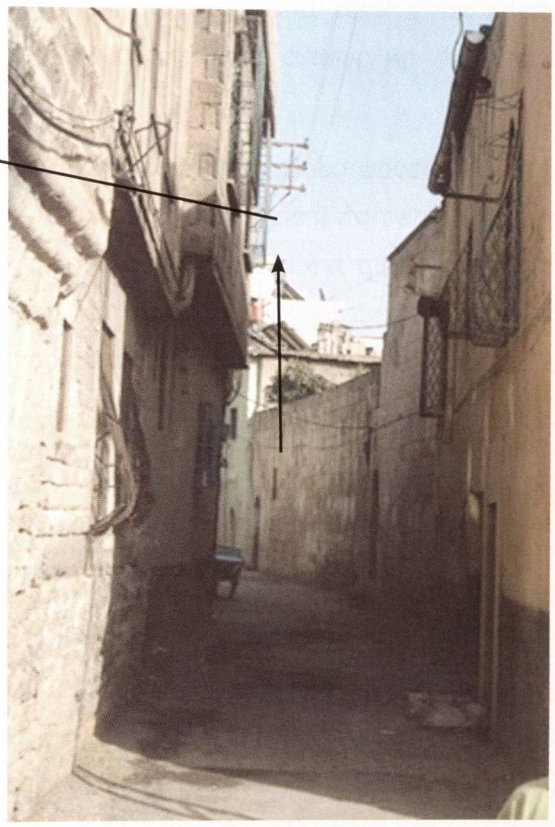

▲ קיליס: סמטת בית הכנסת וקיר המתחם.

▲ חצר וחזית של בית הצמוד לבית הכנסת.

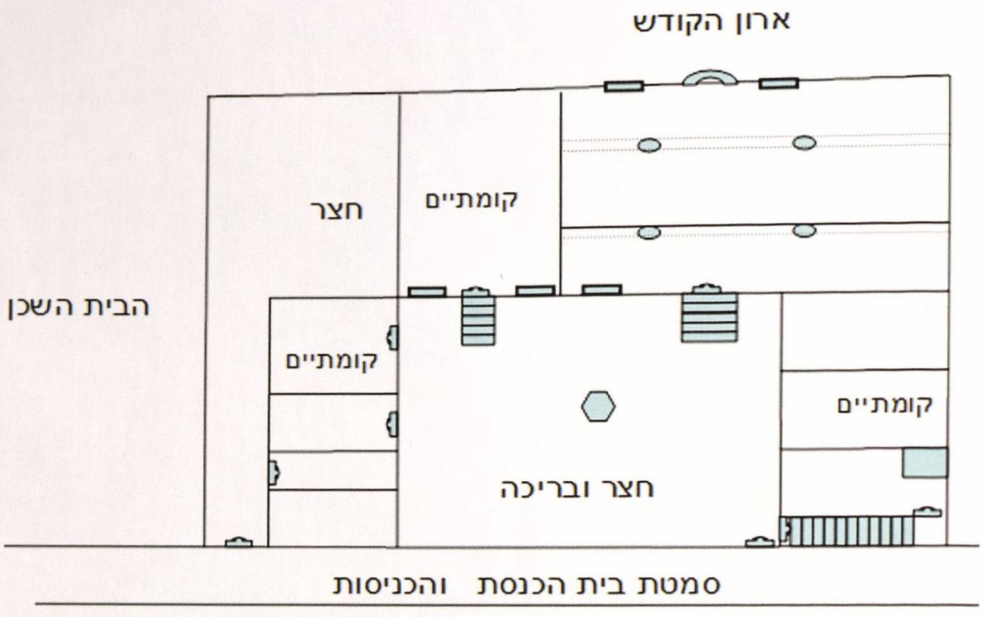

▲ קיליס: תוכנית מתחם בית הכנסת.

▲ קיליס: בית הכנסת: שרידי אולם התפילה ומבנה הקומתיים המפואר הצמוד אליו.

▲ קיליס: בית הכנסת: מגן דוד על דופן בריכת המים ההרוסה בחצר.

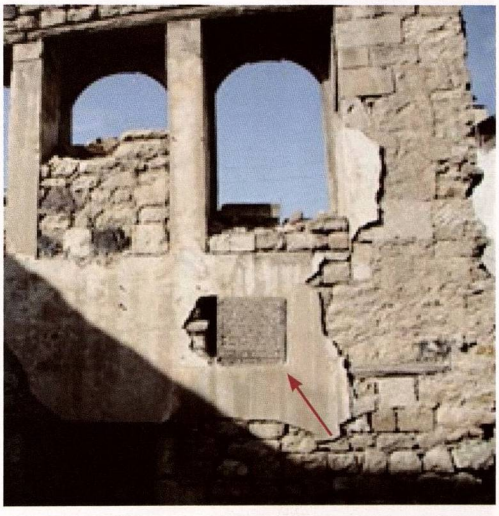

◤ קיליס: אולם בית הכנסת; על הקיר כתובת ג': "מקום זה קנו אותו חברא קדישה מגמילות חסדים..."; כתובת ב': "והנה המקום הקדוש הזה, אשר בנינו בסיוע המקדיש..."; וכתובת ד': "מחל זה בנאו חיון, אליהו נאעים...".

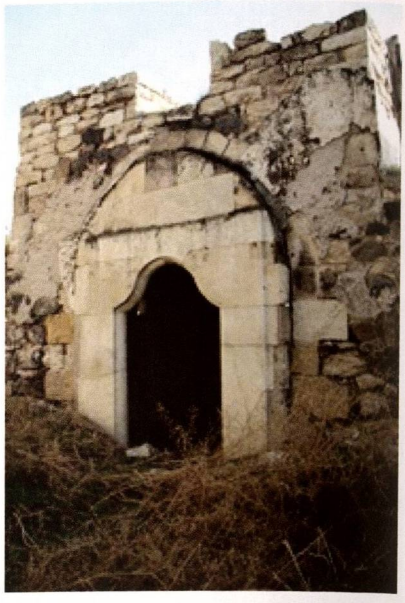

► קיליס: בית הכנסת:
חזית ארון הקודש.

כתובת ההקדשה
שבתוכו: "היכל זה
בנו הק"ק הע"י בשנת
תרס"א..." ◄

► קיליס: בית הכנסת:
כתובת א': "מקום זה
בנאו...השר והטפסר כמ'
סי משה די פיגוטו...".

קיליס: בית הכנסת:
כתובת ג'. ◄

▲ קיליס: בית הכנסת: כתובת ב': "והנה המקום הקדוש הזה אשר בנינו בסיוע המקדיש...".

▲ קיליס: בית הכנסת: כתובת ד': "מחל זה בנאו חיון, אליהו נאעים...".

▲ קיליס: מתחם בית הכנסת: חזית האגף הימני (מראה מהחצר המרכזית) וכתובת א'.

▲ קיליס : בית הכנסת: האגף הימני של האולם; מימין: חלק מהאגף הימני הפונה לחצר.

יהודי קיליס בתיאורי הנוסעים

בשנת 1825 הנוסע ר' דוד דבית הלל עבר בקיליס וכך סיפר:

משם הלכתי לקיליס. היא קטנה ועלובה, אבל מבורכת במים טובים ובכל מיני מזונות הנמכרים בזול. יש בה כשלושים משפחות יהודים ילידי הארץ, ורובם עניים. גזבר הפחה הוא יהודי, והוא נשיאם. בית כנסת קטן להם.

בשנת 1848 הנוסע ר' בנימין השני עבר בקיליס וכך סיפר:

ומשם נסעתי לעיר "קילליס", לרוח צפונית מאלעפא [= מצפון לחאלב]. בעיר הזאת מצאתי חמישים משפחות מבני ישראל, אשר יחיו נפשם ממסחר וקנין ומצבם טוב מאד.

בשנת 1860 עבר בקיליס ר' יחיאל פישל קסטלמן השליח מצפת, והזכיר:

וקיליס היא עיר קטנה, ויש בה כמו ארבעים בעלי בתים.

בשנת 1884 כתב הנוסע אפרים ניימארק על קיליס:

מהלך יום מעיר חאלב יראה הנוסע את כיליז, בה כמאה מאחינו.

בשנת 1912 אוירבך מתאר בספרו את העיר קיליס כך:

כיליס מספר יושביה כעשרים אלף איש יש בה גם קהילת יהודים קטנה.

בשנת 1939 הפרופסור גלנטה מתאר בספרו את יהודי קיליס:

היהודים במקורם מערים ומחוזות דוברי ערבית.

ניג'יב אסים המנוח, שהיה עמיתו של גלנטה באוניברסיטת איסטנבול, היה יליד קיליס. הוא דיווח שהקהילה היהודית בקיליס הייתה גדולה למדיי, ובילדותו שיחק עם ילדים יהודיים שגרו בשכנות אליו.

וממשיך גלנטה:

במפקד הרשויות בשנת 1927 נרשמו שלוש מאות ושלושים נפש. לקהילה בית כנסת, רב, שוחט ובית קברות. כולם שומרי מצוות ושמרנים. היהודים עוסקים במסחר ומלאכת יד, ולהם בית בד לשמן ומסבנה לייצור סבון (מידע זה הגיע לגלנטה מבכור פינחס מאיסטנבול, ודוד אלי עשהאל מאיזמיר). בני הקהילה דוברי ערבית וטורקית.

העיר ניזיפ (ניציפ)

העיר ניזיפ נמצאת כ-45 ק"מ מזרחית לגזיאנטפ, על הדרך הראשית לשאנלי-אורפה, כ-5 ק"מ ממערב למעבורות הפרת שלמרגלות בירג'יק.

יהודי ניזיפ בתיאורי הנוסעים

בשנת 1939 פרופסור גלנטה תיאר את יהודי ניזיפ בספרו:

יהודי ניציפ מקורם מערים ומחוזות דוברי ערבית. הם דומים ונוהגים בדומה לערבים. לקהילה בית כנסת ובית קברות וחכם. בני הקהילה עוסקים במסחר. במפקד הרשויות בשנת 1927 נרשמו שלושים ואחד נפש.

מחוז מארש

במחוז מארש הנקרא על שם עיר המחוז קהרמאנמארש (מארש), לא נזכרות קהילות יהודיות נוספות אלא רק זו שבעיר קהרמאנמארש.

קהרמאנמארש (מארש)

העיר מארש, או בשמה החדש קהרמאנמארש כלומר 'מארש הגיבורה' (שם שניתן לה כהוקרה על עמידתה במלחמת העצמאות הטורקית), נמצאת כ-85 ק"מ מצפון מערב לעינטאב-גזיאנטפ. העיר שוכנת במדרונות הדרומיים של הרי אהיר, שפסגתם מגיעה לגובה של 3,193 מ' מעל פני הים. קהילה יהודית קטנה התגוררה בליבה העתיקה של מארש. מבחינה טופוגראפית שכונת היהודים הייתה ממוקמת מעל השוק העתיק, שבשוליו המזרחיים קיים עד היום מרכז חשוב לייצור כלי נחושת. עיקר עיסוקם של אנשי הקהילה היה המסחר.

בביקורנו בעיר הגענו לשכונת היהודים; בעזרת תושב השכונה, בא בימים, הגענו למתחם בית הכנסת. למרבה הצער, מתחם בית הכנסת הרוס לגמרי, ובמקום ניתן לראות רק מיספר קירות המבצבצים בין תלוליות ההריסות. במרחק מספר בתים ממתחם בית הכנסת נראים שרידי בית מרחץ, הקרוי בפי תושבי השכונה "חמאם אל-יהוד". לא ברור האם הוא קרוי כך מפני שהיה בבעלות יהודים, או בזכות מיקומו, אך על פי עדויות תושבי השכונה אין ספק שהיהודים נהגו להתרחץ בו.

▲ קהרמאנמארש: שרידי "חמאם אל-יהוד" בשכונת היהודים.

▲ קהרמאנמארש: מצפה הבדיל - ה"מבייד" - בעבודתו.

► קהרמאנמארש: שוק כלי הנחושת.

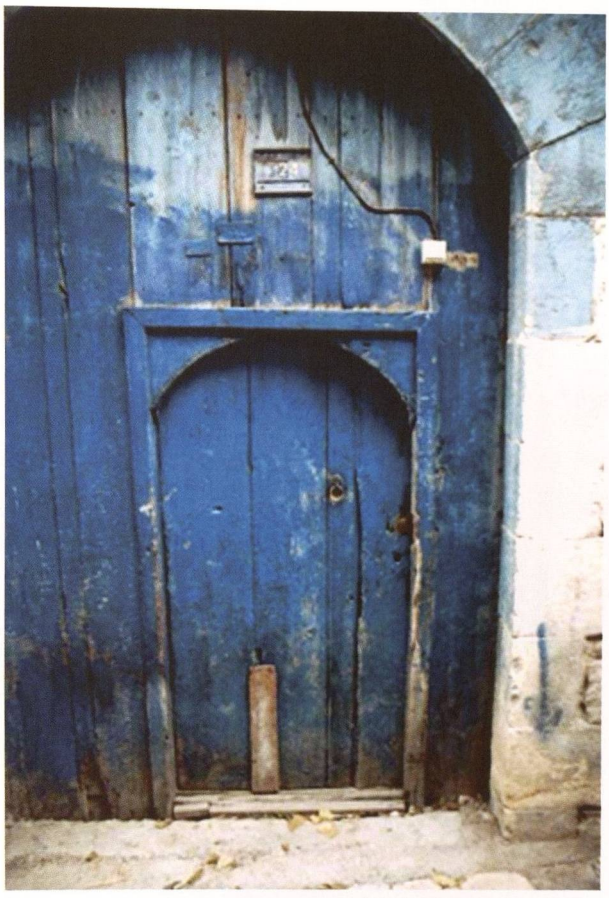

▲ קהרמאנמארש: כניסות מקוריות לבתים בשכונת היהודים.

יהודי קהרמאנמארש בתיאורי הנוסעים

בשנת 1848 הנוסע ר' בנימין השני הגיע לקהרמאנמארש וכך תיאר אותה:

משם נסעתי למעראש העומד לרגלי הררי 'טוירוס' [= הטאורוס], אשר שיא ראשיהם המכוסים בשלג עד לעבים יגיע. אוויר הארץ זך וטוב, האנשים בריאים וחזקים ואנשי מרות, ועושים מסחר בארץ כורדיסטן בתוצאות יבול אדמתם במקנה ובצמר גפן... הבתים נאים מאד. התושבים אשר כמה מהם עשירים מלובשים בגדי תוגרמה [=טורקיים] שם מצאתי חמישים משפחות משחב"י; רובם עשירים, וגם אינם סובלים עול קשה כבשאר מקומות.

בשנת 1884 אפרים ניימארק עבר בקהרמאנמארש בדרכו למזרח וסיפר:

לצפון העיר ההיא מהלך יום אחד; ימצאו כשלושים בתי יהודים בעיר מארש.

בשנת 1912 אוירבך תיאר את העיר קהרמאנמארש בספרו:

מרש מפורסמת בשפע מימיה, ובאווירה הטוב והמבריא, אעפ"י שדומה היא ברחובותיה ושוקיה המרופשים ובכלביה הרבים ככל יתר ערי הקדם... מספר התושבים כחמישים ושניים אלף. מספר היהודים במרש אינו ידוע.

בשנת 1939 פרופסור גלנטה ציין בספרו:

מארש היא ג'רמנסייה העתיקה, וידועה כעיר עתיקה. היהודים במקורם מערים ומחוזות דוברי ערבית. הקהילה היהודית תלויה רוחנית ברבנות הראשית של העיר חאלב. נוסע שביקר במרש בשנת 5634 (1874) מספר, כי בעיר נמצאת קהילה המונה שלושים משפחות. בשנת 1888 יהודי העיר סבלו מרעב, וטופלו במקום על ידי שליח מטעם חברת אליאנס ישראל העולמית שמסר לקהילה סכום של חמש מאות פרנק. בשנת 1910 מרבית יהודי העיר היגרו לסוריה. במפקד הרשויות בשנת 1927 נרשמו מאתיים שישים ושתיים נפש. לקהילה בית כנסת, חכם שוחט ובית קברות. בית הכנסת ללא ספסלים והמתפללים יושבים על שטיחים או מחצלות. התפילות נערכות בשחר, בבוקר ולאחריהן שיעור תיקון חצות. מאחר ואין תלמוד תורה במרש, הילדים לומדים בבית ספר ממשלתי, שם התלמידים ללא כיסויי ראש. כפי שהם עושים בשעה שהם הולכים לבית הכנסת. כרגע ישנם במרש כחמש עשרה משפחות שעיסוקן מסחר ומלאכת יד.

מחוז אנטקייה

במחוז אנטקייה שהעיר אנטקייה היא בירתו, לא ידועות קהילות חשובות זולת זו של אנטקייה.

העיר אנטקייה (אנטיוכיה)

אנטקייה, או בשמה העתיק 'אנטיוכיה', נמצאת בדרום טורקיה בחבל האטיי, על גדות נהר האורונטס קרוב לשפכו לים התיכון. חשיבותה ההיסטורית של אנטיוכיה נבעה מן העובדה שהיא הייתה ממוקמת על דרך המסחר הראשית שהובילה מחופי הים התיכון אל העיר חאלב. בשנת 474 בתקופת שלטונו של הקיסר זנון, התנפלו היוונים על היהודים יושבי אנטיוכיה, ושרפו את בית תפילתם, ואת חלליהם הרבים השליכו באש. בימי הקיסר העריץ פוקס לא יכלו יהודי אנטיוכיה לשאת ולסבול עוד את כל הגזרות ויתקוממו, ויתנפלו על היוונים, וישרפו את חלליהם באש ככל אשר עשו היוונים ליהודים מאה שנה קודם לכן. בספרות התלמודית נקראת העיר אנטוכיא.

בשנת 1918 נכנסו כוחות צרפתיים לאזור העיר אנטקייה שנקרא באותם ימים חבל אלקסנדרטה. בשנת 1925 סופח חבל ארץ זה למנדט הצרפתי

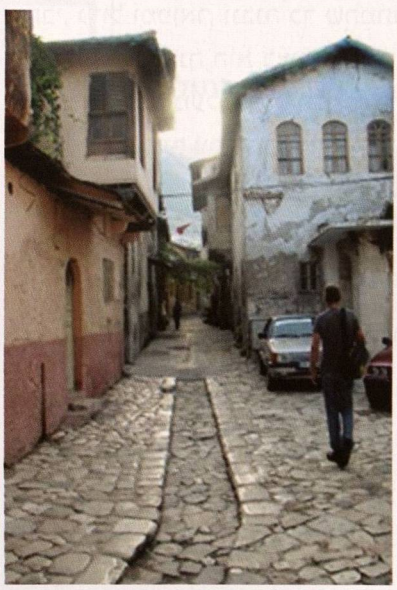

▲ אנטקייה: רחוב בשכונת היהודים.

שבסוריה. בשנת 1936 בעקבות דיונים בין צרפת וסוריה על עצמאותה של סוריה, פרצו בחבל זה מהומות, והאזור הוכר כאזור אוטונומי. בשנת 1938 החליטה אספת החבל על ניתוקו מהמנדט הצרפתי ועל הפיכתו לרפובליקה עצמאית היא מדינת האטיי. בשנת 1939, בעקבות משאל עם בחבל, החליט הרוב הטורקי על הצטרפות החבל לרפובליקה הטורקית, ולקראת סוף שנת 1939 חבל ארץ זה היה לנפת האטיי הטורקית.

בעיר קטנה זו הייתה בעבר קהילה יהודית משגשגת. בביקורנו בעיר מצאנו קהילה יהודית קטנה המונה כ-35 יהודים, בראש הקהילה עומד שאול ג'נודי, עמו נפגשנו, ולצדו בני משפחת ג'מאל שאת בניה פגשנו בבית הכנסת. לקהילה חכם כבן 90 המשמש עדיין כחזן וקורא בתורה.

מתחם בית הכנסת נמצא בגרעין העיר העתיקה באזור שהיה בעבר שכונת היהודים, סמוך לשוקיה של העיר וממזרח להם. בקרבת מתחם בית הכנסת נמצאים מסגדים ובית תפילה נוצרי, ובהמשך הרחוב צפונה - ח'אן המשמש היום כמלון. במורד רחוב הסמוך למתחם בית הכנסת נמצא החמאם. לדברי בני המקום, לצד מתחם בית הכנסת ומצפון לו, התגוררו מיספר משפחות יהודיות בבית גדול ומפואר עם חצר פנימית גדולה. המכלול היה בעבר ביתם של עבוד ומילו מזרחי, נמכר לאברהם ג'מאל, ועמם גרו עוד חמש משפחות יהודיות. כיום משמש המכלול כמסעדה מפוארת.

מול הכניסה למתחם בית הכנסת, מעבר לרחוב, ניצב מבנה שדלת חזיתו מעוטרת במגן דוד. מתחם בית הכנסת עצמו נמצא בחצר פנימית. הכניסה למתחם נמצאת בחזית הפונה לרחוב ראשי, ומצדיה יש חנויות מושכרות, בין השאר לחייט. מהכניסה מסדרון צר מוביל את הנכנס לחצר גדולה, שבמרכזה ניצב בית הכנסת. זה מחלק את החצר לשני חלקים, המחוברים במעבר צר. במעבר נמצא בור מים עתיק ולידו ברז מים חדש. מעל בור המים ישנה כתובת עברית החקוקה על לוח אבן.

כתובת א': "לזכר עולם יהיו, אחים נדיבי לב, מעתוק אברהם אהרון עזרא ג'מאל, זכו בביאת מים, חיים לבהכ ענ, אביהם הר' שאול, ג'מאל נע כו טבת, תרצ"א ושכמה".

המילה "**ושכמה**" בכתובת, היא סירוס של '**בשכמלו**': ראשי התיבות של "**ברוך שם כבוד מלכותו לעולם ועד**". ראשי תיבות אלה לקוחים מעולם הקמעות היהודי; תפקידם להגן על מקור המים של בית הכנסת. הכתובת מתוארכת לשנת 1931. בהמשך המסדרון נמצאת חצר פנימית, ומשני צדיה הכניסה הראשית והמשנית לאולם התפילה. אולם התפילה רוחבי, גדול ומפואר, ונבנה כך שהמתפללים יפנו לכיוון ירושלים, ואינו מתחשב בקווי המתחם. ארון הקודש הבולט חוצה מקווי המבנה הוא בצורת היכל. מול ארון הקודש ניצבת בימת עץ. בחלקו הימני של האולם נמצא אגף עזרת הנשים, המוגבה מעל מפלס הבמה וההיכל. מעקה עץ נמוך מפריד אגף זה מאולם התפילה. חלקו השמאלי של אולם בית הכנסת נפתח צפונה לחדר המשמש בחורף לתפילה ובשאר ימות השנה כעזרת נשים. לחדר זה יש מצפונו כניסה נוספת, מחדר אחר, שאליו נכנסים מהחצר, והוא משמש לאחסון חפצים לבריתות, חגיגות בר מצווה וסעודות ולהכנת מזון. ליד הכניסה לבית הכנסת נמצאת כתובת נוספת החקוקה על לוח אבן.

כתובת ב': "זכרון טוב להנדיב סי, בכור היו שזכה בחלק, מים חיים העליונה, בששה לירה פלסטין, ושכמה ענ מור אביו, אברהם שוויכה נע, תנצבה שנת תרצה".

גם בכתובת זו מופיעה המילה "**ושכמה**" במקום '**בשכמלו**' - "**ברוך שם כבוד מלכותו לעולם ועד**". בכתובת זו ראשי התיבות נועדו להגן על בית הכנסת ועל המתפללים הבאים בשעריו. הכתובת מתוארכת לשנת 1935.

מצדו הדרומי של אולם התפילה נמצאת חצר פנימית נוספת ומדרומה ממוקמים חדרים, שייתכן ששימשו כחדרי כּוּתָּאבּ. מעל לאחת הכניסות כתובת בעברית החקוקה על לוח אבן.

כתובת ג': "הבית הזה, זכה בו יצחק, סוויד נע ש התר וחמישים, לכע תנצבה".

הכתובת מתוארכת לשנת 1890.

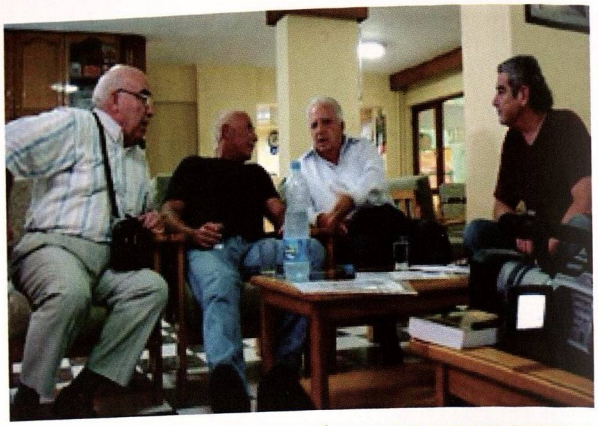

▲ אנטקייה: שיחה עם ראשי הקהילה: (מימין לשמאל) יגאל בלדגרין, שאול ג'נודי, יגאל ישראל ושאול ג'מאל.

▲ אנטקייה: בית הכנסת: נושא תפילה - החכם בן למשפחת ג'מאל, לימינו - יגאל בלדגרין.

אנטקייה: תוכנית מתחם בית הכנסת וסביבתו. ◄

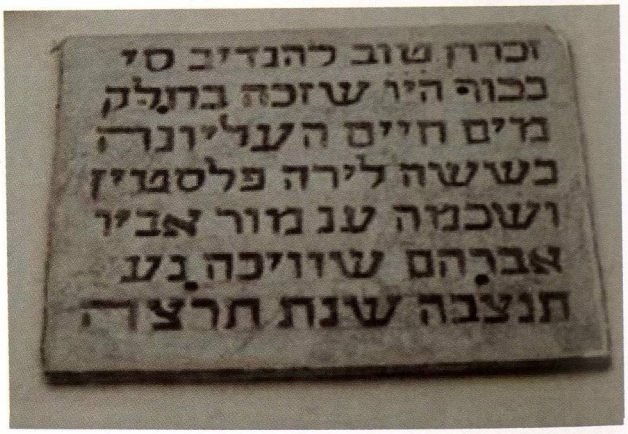

▲ אנטקייה: כתובות במתחם בית הכנסת: כתובת ב': ס' בכור שוויכה.

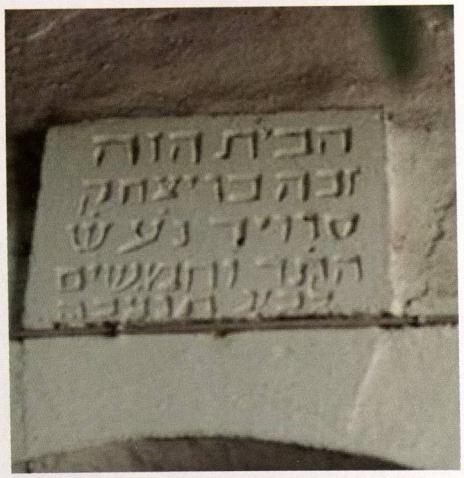

▲ כתובת ג': יצחק סוויד.

▲ אנטקייה: כתובת במתחם ביה"כ: כתובת א': בני משפחת ג'מאל.

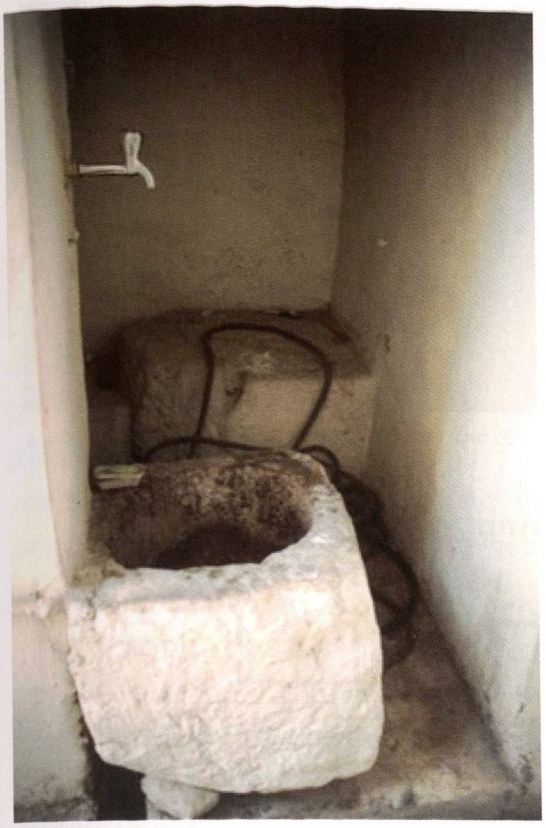

בור המים במתחם בית הכנסת. ◄

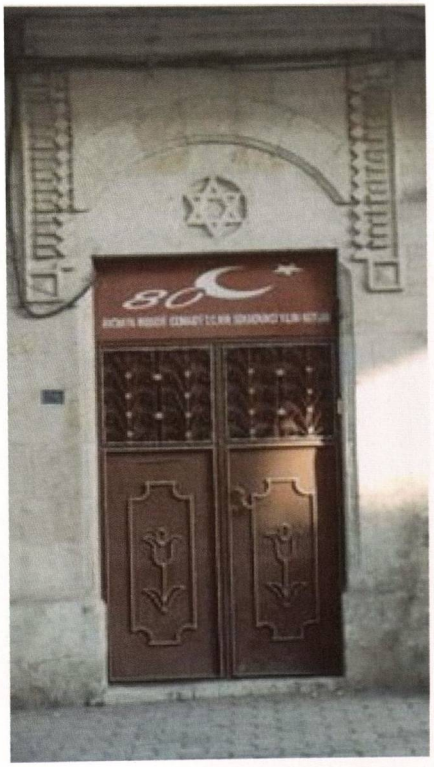

► אנטקייה:
מתחם ביה"כ: דלת הכניסה.

דלת בית יהודי מול
הכניסה לביה"כ. ◄

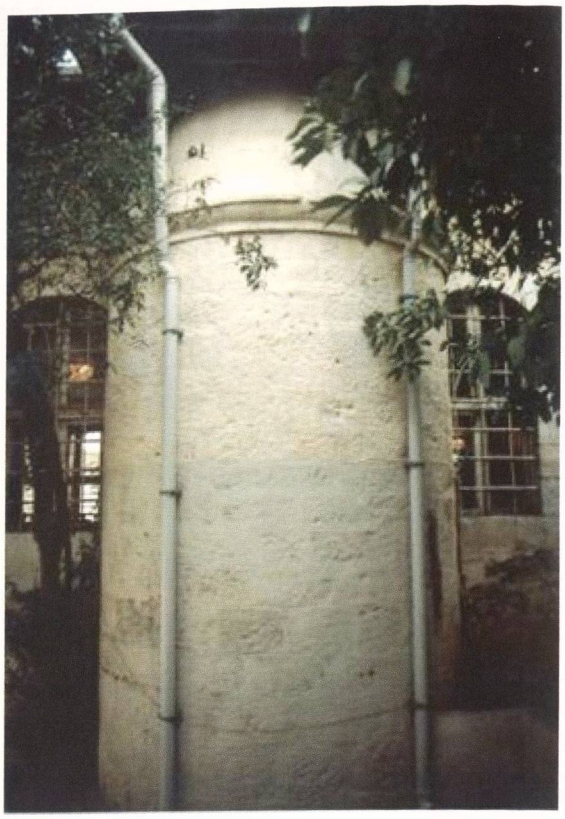

▲ אנטקייה: מתחם ביה"כ: היכל ספרי התורה המתעגל הבולט חוצה.

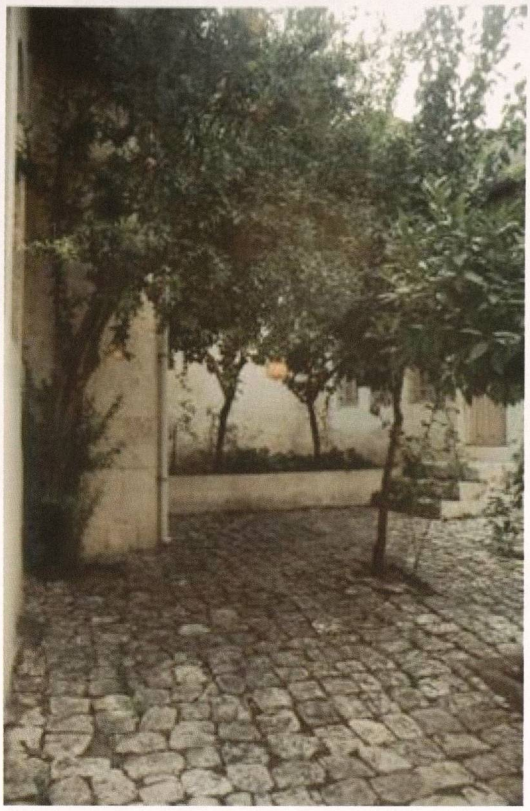

▲ חצר תלמוד התורה.

אנטקייה: מתחם ביה"כ: מימין הכניסה לאולם התפילה, כתובת ב': משפ' ג'מאל; משמאל הכניסה לעזרת הנשים. ◄

▲ אנטקייה: בית הכנסת: אולם התפילה - מראה מעזרת הנשים.

▲ אנטקייה: ביה"כ: לוח נגד 'עין הרע'.

▲ "מנורה" מירושלים.

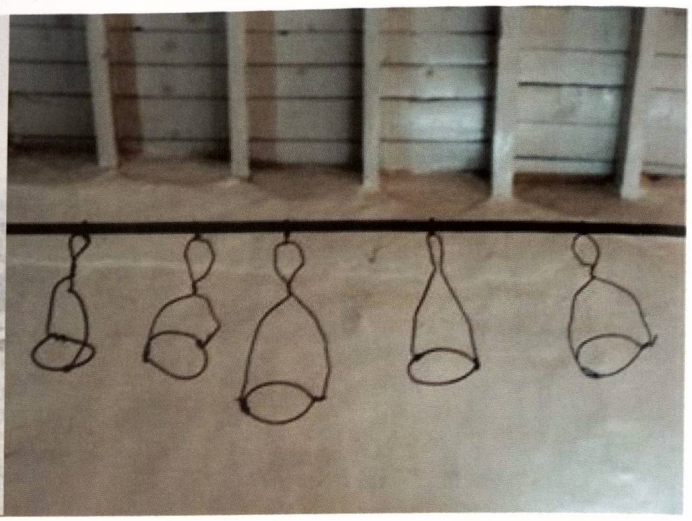

▲ אנטקייה: ביה"כ: מתלים למנורות שמן.

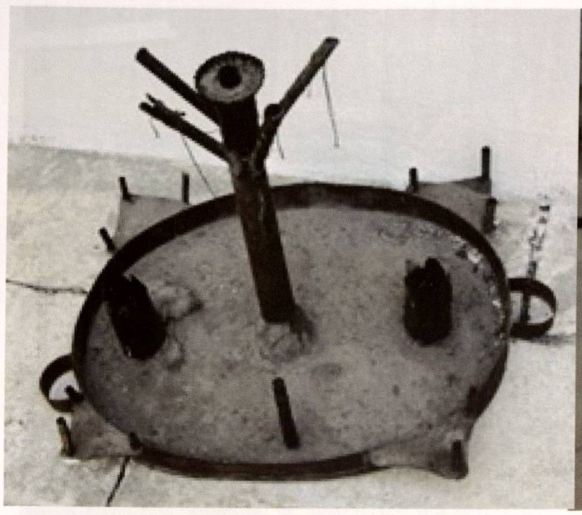

▲ מנורת ברית מילה.

▲ אנטקייה: בית הכנסת: הוצאת ספר תורה מההיכל.

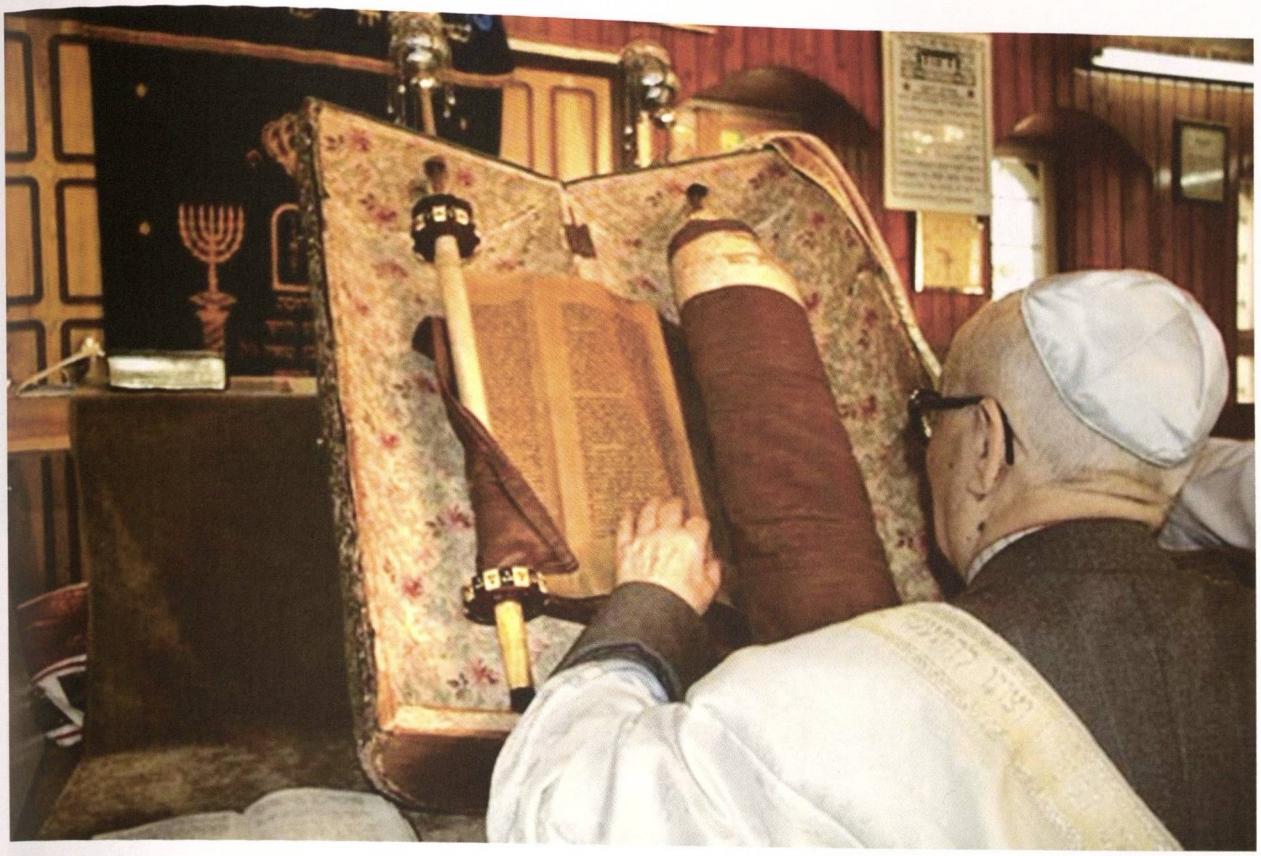

▲ אנטקייה: בית הכנסת: קריאה בתורה.

▲ אנטקייה: בית הכנסת: קופת שמן המאור.

▲ כתובת מעל הכניסה.

יהודי אנטקיה בתיאורי הנוסעים

במאה ה-12 הנוסע ר' בנימין מטודלה העובר באנטקייה במסעותיו מספר:

ויש בה כמו עשרה יהודים והם אומני זכוכית. ובראש ר' מרדכי ור' חיים ור' שמואל.

בשנת 1825 הנוסע ר' דוד דבית הלל המחפש אחר עשרת השבטים עובר בעיר ומספר:

אנטיוכיה היא צפונית מזרחית לארם-צובה. יש בה יהודים מועטים מאוד. בימי הרעש בסוריה לפני עשר שנים נהרסה אנטיוכיה עד היסוד בה.

בשנת 1848 הנוסע בנימין השני המחפש אף הוא את עשרת השבטים עובר באנטקייה ומספר:

ובאתי לעיר אנטיוכיה הנזכרת בתלמוד, שם מצאתי מאה וחמישים משפחות מב"י אשר יחיו חיי מנוחה. את ד' הם יראים וגם אינם נבערים מדעת.

בשנת 1860 ר' יחיאל פישל קסטלמן שליח צפת עובר באנטקייה ומספר:

משם יצאתי לאנטוכיה... וסביבות העיר אנטוכיה הרים גדולים... וגם בתוך העיר יש גשר אחד וכתוב עליו שבנאה אותו בת אנטיוכוס... והעיר גדולה אבל יהודים בה מעט ערך ארבעים בעלי בתים מעלה מטה... וסיפר לי הגביר חוואג'י רפאל ג'אמל בעל הבית שלי.

בשנת 1880 הנוסע מרדכי אדלמן העובר באזור במסעו למזרח מספר:

הלכתי עם אורחת-נוסעים לאלעפפא דרך אנטיוכיא (אנטאקיע) אשר שם יגורו מאה וחמישים בתי אבות יהודים.

בשנת 1884 הנוסע אפרים ניימארק עובר באנטקייה בדרכו למזרח ומספר:

כשלושת ימים מחאלב העיר יבוא הנוסע אל אנטוכיא (אנטאכיה) בה כמאה וחמשים מאחינו.

בשנת 1912 אוירבך מתאר בספרו את העיר אנטיוכיה ומספר:

אנטיוכיה או אנטקיה עומדת במישור פורה על החוף השמאלי של האורונטס. מספר תושביה כ-28 אלף נפש, ומהם כאלף יהודים.... לפנים פרחה התעשייה באנטיוכיה, תעשיית אריגת המשי, צמר הגפן וצמר הצאן, תעשיית דגים מלוחים מן הדגים הניצודים בנהר האורונטס... ותעשיית הסבון.

בשנת 1931 עבר באזור הנוסע אברהם יעקב ברור, המתאר את הקהילה היהודית:

... ויהודים רק כ-227 נפש בניגוד לחאלב אשר בה תפסו היהודים עד לפני זמן קצר עמדה חשובה במסחר. דלים ועלובים המה יהודי אנטיוכיה. לפני המלחמה ישבה בה משפחה עשירה ומכובדת אחת אשר מוצאה מחאלב... בימי המלחמה נמלטה משפחה זו לאנגליה... בית-הכנסת היחידי בעיר משמש להם בית-ספר, וחנווני שפשט את הרגל הוא מורה להם. למעלה מ-30 ילדים חיוורים יושבים גלויי ראש לפני שבט רבם ומשננים את קריאת התורה. בית הכנסת היפה הוא כנראה פרי מעשיה של אותה משפחה עשירה שהזכרנו. במקום ארון קודש יש תא מיוחד סגור. כשנכנסים לתוכו חולצים את הנעליים דומני ש"ספר תורה שבהיכל" הנזכר בתלמוד, כוונתו לתא היכל כזה שבאנטיוכיה... לפי שעה כה דלה היא, עד שאין ביכולתה אפילו להציל את בית הקברות מידי חמסנים מוסלמיים.

בשנת 1977 ביקר בעיר שאול תובל וראה:

מספר היהודים בעיר 164 נפשות. ראשוני היהודים הגיעו אליה מקורפו לפני כארבע מאות שנים. מאוחר יותר הצטרפו אליהם יהודים מחאלב. זו היא קהילה מאוחדת ובה שלוש חמולות: ג'מאל, כבודי וגנודי ושלוש משפחות שרם שמאפייניה הם: נישואים חמולתיים ושמירת מצוות היהדות. באנתקיה קיים בית כנסת ולו היכל בצורת חצי גליל המצוי במעבה הכותל ובו שמונה ספרי תורה כולם מחאלב. נעימת התפילה היא חאלבית אופיינית. לפני כעשרים שנה סגרו השלטונות את בית הקברות היהודי הישן באנתקיה, המצבות העתיקות פונו לצורכי בנין וכל שטח בית הקברות כוסה בשכבת עפר. על שטח זה הוקמו חווה וגן ציבורי גדול. כיום ישנו בית קברות חדש.

מחוז אדנה

במחוז אדנה שבירתו היא העיר אדנה, לא ידוע על קיום של קהילות יהודיות חשובות זולת זו שבבירה.

העיר אדנה

העיר אדנה נמצאת במישור צ'וקורובה, שהוא הדלתה של נהר סייהאן. הנהר מחלק את העיר לשתיים, ונשפך במרחק של כ-40 ק"מ לים התיכון. העיר שוכנת על הדרך הראשית שבין גזיאנטפ למרסין. קיימות מספר גירסאות למקור שמה של העיר. לפי גירסה אחת נקראה העיר בימי קדם 'אדניה', והנציחה את שמו של האל אדד [מוכר לנו כ'הדד'], שהיה מופקד על הסערות, הברקים, הרעמים והגשמים שמרווים את האדמה, ותושבי המקום סגדו לו, ולכן נקרא האזור "אורו אדניה", כלומר, "ארצו של אדד". אדנה נזכרת בשירת הומרוס, ואגדה יוונית אחרת מספרת ששני אחים ששמותיהם אדנוס וסארוס בנו אותה. בתקופה ההלניסטית נודעה העיר בשם "אנטיוכיה בקיליקיה" או "אנטיוכיה שעל נהר סארוס" - שמו הקדום של נהר סייהאן. יש המזהים את העיר עם קווה המקראית. ממצאים מעידים על יישוב באדנה כבר לפני 3000 שנה. בשנת 1918 נכבשה העיר על ידי הכוחות הצרפתיים אשר החזיקו בה במשך כל מלחמת טורקיה צרפת עד שפינו אותה בשנת 1922 מתוקף הסכם אנקרה.

יהודי אדנה בתיאורי הנוסעים

בשנת 1939 פרופסור גלנטה מתאר בספרו את יהודי אדנה:

בעיר אדנה ישנן עדויות לקיומה של התיישבות יהודית שלה בית כנסת, כבר במאה השישית. במאה ה-19 ישנם עדויות לנוכחות של יהודים בערי טורקיה בכלל ובאדנה ידוע מספרם ועיסוקם. הקהילה מונה שישים משפחות יהודיות שארבעים מהן הגיעו לאחרונה מהעיר ואן. משפחות אלו יצרו קהילה שיש לה בית כנסת (המבנה היה בשכירות), רב, שוחט ובית קברות חדש (הישן לא היה ראוי לשימוש). נשיא הקהילה הנוכחי הוא גאסטון מזרחי, שנודע בטובות הרבות שעשה ליהודים שנרדפו והושפלו שעה שעברו באדנה בדרכם לעלות לארץ ישראל. מצבם הכלכלי של יהודי אדנה טוב. היהודים שלאחר מלחמת הגנרלים החזיקו כמעט בכל מכירת מוצרי התעשייה. הנותרים עסקו במכירת מוצרים שונים, בתיווך, ובמקצועות יד חופשיים. משפחת סאלומון בן-אלחדייף מהאי רודוס החזיקה בבית חרושת לטוויית חוטי כותנה. רפאל גואילודו החזיק בבית בד לשמן זית. יצחק אשכנזי היה סגן מנהל בסניף של בנק עות'מאן, בנק שהעסיק יהודים רבים. בין שמות המשפחות של יהודי אדנה נכללו: אשכנזי, אמדו, משולם, אלמאן, מזרחי, גואילודו, מטלון, קטיניו, חמזי, טרמין, בניאשי, צ'יקוריל, המשפחות נורי ונוריאל היו מראשי המשפחות שהגיעו מהעיר ואן. בתפקידים בממשל הועסקו יצחק לוי כמפקח חקלאי במחוז אדנה ויוסף שלמי גבאי שהיה נשיא בית המשפט למסחר במחוז אדנה.

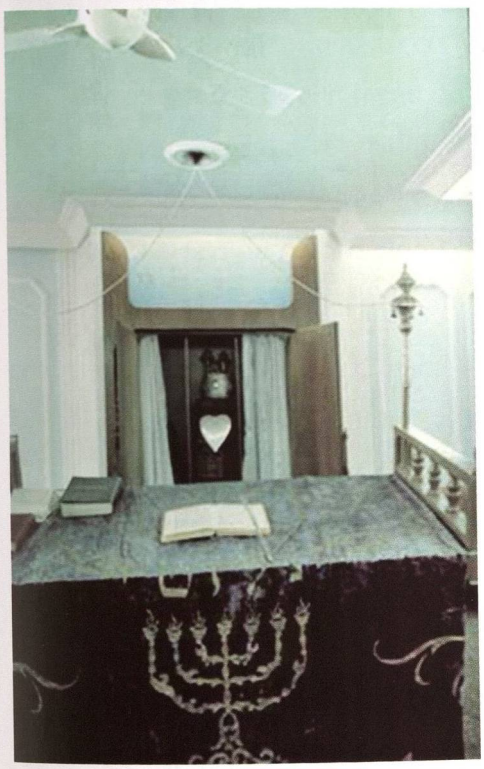

▲ אדנה: בית הכנסת. מתוך אתר:
www.citizendia.org/List of synagogues in Turkey

בשנת 1977 ביקר בעיר אדנה שאול תובל וסיפר:

מספר היהודים בעיר 71 נפשות. ראשוני היהודים הגיעו לעיר לפני כשישים שנה מערי טורקיה: איזמיר, אדירנה וואן. בעיר הוקם בית כנסת חדש לצד בית הכנסת הישן, היחיד שנבנה באחרונה בטורקיה מתרומות אנשי הקהילה. בשנת 1923 הוקם באדנה בית קברות המשותף ליהודים ומוסלמים.

מחוז ניג'ד

מחוז ניג'ד נקרא על שם העיר ניג'ד, ובה חיו בעבר יהודים.

העיר ניג'ד

העיר נמצאת בחבל קפדוקיה, כ-140 ק"מ מצפון מערב לאדנה.

▲ ניג'ד: מצודת העיר ורחוב חנויות למרגלותיה, בראשית המאה העשרים. מתוך אתר: w.w.w.koyunkum.net

יהודי ניג'ד בתיאורי הנוסעים

בשנת 1939 פרופסור גלנטה תיאר בספרו את יהודי העיר:

העיר ניג'דה נמצאת מצפון מערב לעיר אדנה. בשנת 1904 נזכרים בעיר ארבעים ואחת נפשות יהודיות. במפקד בשנת 1927 מופיע יהודי בודד אחד בעיר. בכור פנחס מספר כי אין אף יהודי בעיר וכי קיים בעיר בית קברות יהודי נטוש.

מחוז ג'ולמריק

במחוז ג'ולמריק, שבירתו העיר ג'ולמריק התקיימו שתי קהילות יהודיות. במחוז זה הייתה קהילה יהודית נוספת בעיר שמדינאלי (סימידינאן).

העיר ג'ולמריק (חאקארי העתיקה)

העיר נמצאת בפינתה הדרומית מזרחית של טורקיה, בהרי הקרי, כ-140 ק"מ מדרום לוואן ומצפון מזרח לעיר ג'יזרה על גדת נהר הזב הגדול.

יהודי ג'ולמריק בתיאורי הנוסעים

בשנת 1912 אוירבך תיאר בספרו את העיר ג'ולמריק וציין:

ג'ולמריק היא העיר הראשית במחוז ובה כחמשת אלפים נפש.

בשנת 1939 פרופסור גלנטה תיאר בספרו את יהודי העיר:

העיר ג'ולימארק, שבעבר נקראה 'חאקארי', נמצאת בדרום־מזרח טורקיה ממזרח לצ'רנאק. בעבר הייתה העיר שייכת למחוז מוסול, שבה היו קהילות יהודיות רבות שנותרו בעירק לאחר מלחמת הגנרלים. היהודים בעיר דוברי טורקית, ערבית וארמית כיתר קהילות היהודים במחוז מוסול. הקהילה בעיר עתיקת יומין והייתה די גדולה.

בעיר היו בתי כנסת, בית קברות או כמה בתי קברות ומוסד לגמילות חסדים. במפקד האוכלוסין בשנת 1927 נפקדו בעיר ארבעים ושלושה יהודים. לפי ויטל גוינט בשנת 1892 היו ארבעת אלפים יהודים.

העיר שמדינאלי (סימידינאן)

העיר שמדינאלי נמצאת סמוך למפגש הגבולות טורקיה, עיראק ואיראן, ממזרח לג'ולמריק ומדרום־מזרח לבאצ'קלה.

יהודי שמדינאלי בתיאורי הנוסעים

בשנת 1939 פרופסור גלנטה תיאר בספרו את יהודי העיר:

העיר סימידינאן הנקראת כיום שימידינלי, נמצאת מדרום־מזרח לחאקארי סמוך למפגש הגבולות טורקיה אירן ועירק. בעיר קיימת קהילה יהודית קטנה שהיה לה בית כנסת, חכם, שוחט, בית קברות ומוסד לגמילות חסדים. מידע זה לקוח מהודעתו של מפקח הכספים פריד אסאו שביקר בעיר זו. בעקבות מלחמת הגנרלים חדלה קהילה זו מלהתקיים ובמפקד של שנת 1927 לא נפקד כל יהודי העיר זו.

מחוז ואן

המחוז נקרא על שם העיר ואן, בירת המחוז, ובו היו קהילות יהודיות בערים ואן ובאצ'קלה.

העיר ואן

העיר ואן נמצאת בדרום־מזרח טורקיה על החוף המזרחי של ימת ואן. בשולי העיר נמצאת מצודת ואן העות'מאנית, שנבנתה על חורבות העיר טושפה בירת ממלכת אורארטו מראשית האלף הראשון לפסה"נ. עדויות ראשונות להתיישבות במקום קיימות כבר מלפני 5000 שנה. במהלך ההיסטוריה התפתחה העיר מזרחה.

על שפת הימה ישנו מבצר, ממזרח לו המצודה מוקפת החומות. למרגלות המצודה ניתן להבחין בחורבותיה של ואן העתיקה. בין החורבות מסגדים, מבני קבורה (קובה), שרידי בית מרחץ ומגדל. מרכז העיר החדשה ניבנה ממזרחם.

בסביבתה של ימת ואן התפרסמו כמה אתרים. על האי אקדמר שבימה נמצאת כנסייה ארמנית קטנה מהמאה העשירית, המפתיעה בעושר העיטורים המגולפים על קירותיה החיצוניים. בין היתר מופיעים שם כמה מסיפורי התנ"ך כגון: אדם וחוה בגן העדן, חוה והנחש, חלום יעקב, דוד וגלית, יונה והדג, דניאל בגוב האריות ועוד. אתר נוסף המשקף את ימי שלטון הסלג'וקים הוא אחלת.

▲ ואן: חומת העיר.

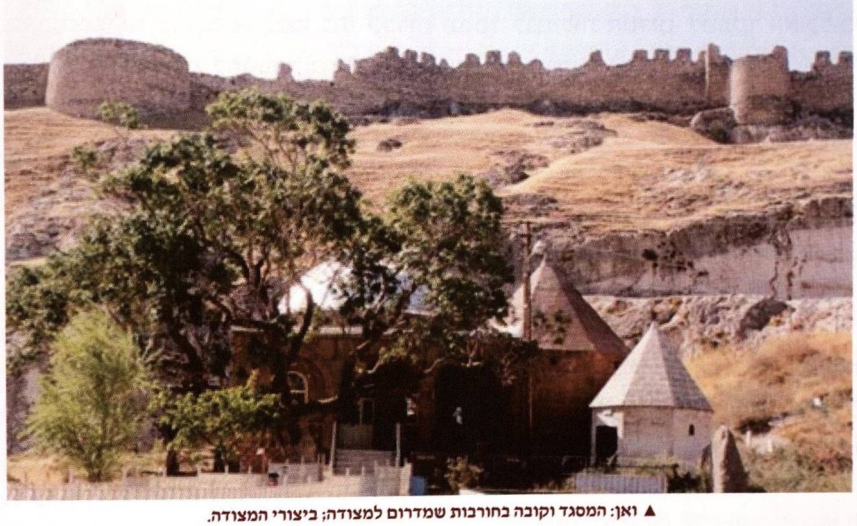

▲ ואן: המסגד וקובה בחורבות שמדרום למצודה; ביצורי המצודה.

אקדמאר (ימת ואן): הכנסייה הארמנית:

▲ אדם וחווה בגן העדן.

▲ חווה והנחש.

יהודי ואן בתיאורי הנוסעים

בשנת 1912 אוירבך תיאר בספרו את העיר ואן וסיפר:

העיר ואן עתיקה מאוד ונבנתה לפי המסורת ע"י שמירמית, ותהי בירת ארמניה העתיקה. העיר נחלקת לשניים: העיר העתיקה בנויה בתוך מגדלי החומה, והחדשה מחוץ לחומה, מוקפת גנים וכרמי חמד. העיר ואן מהוללת בכל ארמניה בפירותיה ויינותיה הטובים. מספר תושביה שלושים אלף איש (כעשרים אלף ארמנים וכעשרת אלפים כורדים), והיא המרכז לכל מסחר הוויליה [=הפלך]. בין תושבי ואן מרובים אורגי בד ונשי הכורדים עוסקות באריגת שטיחים.

בשנת 1939 פרופסור גלנטה תיאר בספרו את יהודי העיר:

העיר ואן במאות הראשונות לספירה הייתה תחת השפעת הנצרות, שהשפיעה על יהודי העיר להתנצר. מואיז מקורינה שחי במאה החמישית לספירה אומר, כי בעת ההיא הגיעה פקודה להרוס את ביצורי ערי הארמנים, ולאסור את היהודים המתגוררים בוואן ובטוסף; מקומות בהם היהודים גילו אהדה לשליט ראסטוני שישב באיספאהאן. בוואן הייתה קהילה יהודית מאורגנת, שבבעלותה היו כל המוסדות הדתיים והחברתיים הנדרשים לפעילותה. במפקד האוכלוסין בשנת 1927 נפקדו בעיר חמישים ושניים יהודים. מספרם המועט נובע מהגירה מתמדת, וכן מאירועים שונים הקשורים למלחמת הגנרלים. כיום אין בעיר אלא יהודי אחד. ידידנו בניכאניאן העוסק בהיסטוריה, אמר יום אחד, כי הארמנים הנחשבים בני העיר ואן רואים עצמם כצאצאי היהודים.

באתר האינטרנט של יוצאי קהילת נאש דידן מאורמייה שבפרס, הכוללת גם את אזור מזרח טורקיה עד ימת ואן, נזכרת משפחה יהודית, דמירל, שהתגוררה בעיר ואן בשנות הארבעים והחמישים של המאה העשרים, והייתה בעלת חנות לצורכי חשמל.

העיר באצ'קלה

העיר נמצאת מדרום־מזרח לעיר ואן, על הדרך מוואן לג'ולמריק כ־100 ק"מ.

יהודי באצ'קלה בתיאורי הנוסעים

בשנת 1848 הנוסע ר' דוד דבית הילל הגיע לבאצ'קלה ותיאר את הקהילה היהודית ואת העומד בראשה:

בבאשקאלי נטל ה'מיללת באשי' (ראש האומה) חלק גם בבית המשפט, שבראשו עמד ה'מודיר' (ראש המחוז) ושהיה בהרכב של עשרה מוסלמים, כומר ארמני אחד, ויהודי אחד.

ה"גזבר" הזה, כפי שהוא נקרא בזיכרונותיו של ר' דוד דבית הילל, היה מקורב למושל, הסדיר את עסקיו הפרטיים וגבה כספים, ויש שהיה מגן על האינטרסים של בני עמו.

בשנת 1912 אוירבך הזכיר בספרו את באצ'קלה:

באשקאלה מספר תושביה כשבעת אלפים ובה שוק גדול שלשה ימים רצופים מדי שבוע בשבוע.

בשנת 1939 פרופסור גלנטה תיאר בספרו את יהודי העיר:

בעיר באשקלה, הנמצאת מדרום־מזרח לעיר ואן, התגוררה קהילה יהודית מזמן. העיר נמצאת במחוזות המזרחיים, מחוזות שגורמים להרבה צרות לשלטונות. בתקופה העות'מאנית השלטונות התקשו להשליט סדר בעיר והיהודים סבלו מרדיפות בכל הזדמנות (מ. פרנקו). בשנת 1863 קהילת ואן שלחה ליקיר ג'ירון אפנדי שהיה הרב הראשי של איסטנבול, בקשה להגנה. בקשתם הופנתה לווזיר הגדול מחמד פואד פאשה, ששלח מכתב למושל ואן, וזה לשונה:

"לקאימאקאם של החכם באצ'יליק (הרב הראשי) יקיר אפנדי התלונן בפניי, בעקבות דו"ח שנשלח על ידי סובלים המפרטים את סבלם של הישראלים המתגוררים בבאשקלה שבמחוז ואן. לדבריו הג'נדרמנים שעברו במקום ביצעו מעשי זוועה באנשים בני אמונה זו תוך כך שהם מאלצים בכוח נערים ונערות להתאסלם. עוד הוא התלונן כי נבזזו מיטלטלין וסחורות מהיהודים. ועוד הוטל עליהם עבודות כפייה או בתמורה תשלום מבזה ומגוחך (2 פאראס ליום). עוד נמנע מהם לקנות אדמות, נכסי דלא ניידי, לרעות את עדריהם בדרך טובה ועוד דברים נוספים הנעשים באי צדק. לכן בכל הנתון לשולטאן, הפועל באופן שווה, ועל פי החוק הוא באופן מוחלט מתנגד בכל רצונו שנתינינו מכל קטגוריה הכפופים לשלטונות העות'מאנים מכל דת יעונו על ידי האחר. לאור זאת אנו מצווים אותך לפתוח בחקירה בעניין זה ולגלות את האשמים ולהענישם על פי הקבוע בחוק. על החתום מחמד פואד 29.12.1863."

לקראת סוף המאה ה 19 נאמר לנו על ידי סולימאן נורי ושלמה נוריאל, שמוצאם מבאשקאלה, כי הקהילה מנתה מאתיים משפחות ולהם שני בתי כנסת שהאחד נבנה על ידם. נהר שוטי חצה את בית הקברות היהודי שהוא עתיק מאוד. רבה הראשי הנוכחי של הקהילה היהודית הוא יונה רחמים והקודם היה שלמה חנוכה. לפני מלחמת הגנרלים היו מחשבות להחליף את תלמוד התורה בבית ספר ובנדון התנהלו חילופי דברים עם מנהל בית הספר אליאנס בחאלב. יהודים רבים הועסקו במחלקות שונות בממשל, שלמה נוריאל היה חבר במועצת המחוז, יצחק צפניה היה בעירייה, צפניה יוסף סוכן במשטרה, אלי ומשה חזקיה היו חיילים בג'נדרמניה. לא היה שמות משפחה אצל היהודים בעיר זו ולצעירים ניתנו שמות האב. המנהג לתת נדוניה לא היה אצל היהודים. היהודים דוברי טורקית, כורדית, וארמית. במהלך ואחרי מלחמת הגנרלים הידלדלה אוכלוסיית העיר היהודית. אחדים היגרו, אחרים נעצרו או נאסרו על ידי הרוסים, ורבים לא חזרו לבתיהם. במפקד האוכלוסין בשנת 1927 נפקדו בעיר שבעים וחמש נפשות יהודיות.

באתר האינטרנט של יוצאי קהילת נאש דידן, נזכרים, שוב, בני משפחת דמירל; אחדים מהם התגוררו גם בבאצ'קלה בשנות השלושים ועד לשנות השישים של המאה העשרים.

חברת "כל ישראל חברים" (כי"ח) ופעילותה בקרב הקהילות היהודיות בדרום־מזרח טורקיה

לקראת סוף המאה ה-19 באימפריה העות'מאנית, היהודים נהנו, לכאורה, משוויון זכויות מלא. הסולטאן העות'מאני עבד-אל-מג'יד חוקק בשנת 1839 את 'הכתב נכבד', שבו הובטחו ליהודים, לראשונה, שוויון זכויות והגנה על חייהם ורכושם. בשנת 1855 בוטל מס הגולגולת, ומאז היו היהודים אזרחי האימפריה העות'מאנית זכאים להגנה מתוקף היותם אזרחים.

בפועל, מס הגולגולת הוחלף במס אחר, 'בדל עסכר' - מס תמורת אי-שרות צבאי. היהודים לא שירתו בצבא, ולכן שילמו את המס בתמורה. ניסוח החוק הזה פתח לראשונה בפני יהודים, את האפשרות החוקית להתגייס לצבא, ולהפוך לאזרחים מלאים, שווי זכויות. אולם, היחלשות השלטון המרכזי באיסטנבול לקראת סוף המאה, גרמה לעתים קרובות לכך, שהמימשל המקומי אפשר לרדוף את היהודים, ואף התנכל להם בפועל. ניתן לומר באופן כללי, שבתקופה האמורה, מצב הקהילות היהודיות בפועל היה ירוד מבחינה ביטחונית, תרבותית וכלכלית.

חברת "כל ישראל חברים" (בצרפתית: Alliance Israelite, ומכאן "אליאנס") מילאה בראשית פעילותה באזורי דרום־מזרח טורקיה, תפקיד חשוב ביותר בחיי הקהילה היהודית. נציגי כי"ח פעלו כדי להגן על שלומם ורכושם של היהודים; החברה שימשה פעמים רבות כ"מליץ יושר" על הקהילה בפני הרשויות, והתערבה אצל השלטון המרכזי באיסטנבול, כדי שהחלטות שהתקבלו לרעת היהודים על ידי השלטון המקומי, תבוטלנה.

המצב הבלתי יציב פגע קשה בפרנסתם של רבים בקהילות. היהודים באזור זה לא זכו לחינוך כללי ומקצועי, דבר שאף הוא השפיע על יכולת ההשתכרות שלהם. ההשכלה בקהילות היהודיות כללה לימודי קודש בתלמודי התורה, ואף זאת ברמה בסיסית. המנהיגים, שהשכלתם לא הייתה שונה בהרבה, התנהלו לרוב על פי תערובת של מנהגים, פולקלור ואף אמונות תפלות.

הבנים התחנכו בעיקר בתלמוד תורה, ואילו הבנות לא זכו להשכלה כלל. זאת, בגלל המנהג היהודי (שהועתק מהמנהג המקומי), שייחס חשיבות רבה לצניעותן של הבנות והנשים בכלל, דבר שמנע מהבת לצאת אל מחוץ לבית. על פי המסורת, על הבנות הוטל לרכוש מיומנויות של אם ועקרת בית כשירה, וזאת למדו בבית מהאם והסבתא. הללו לימדו אותן גם את התפילות והברכות בהן מחויבות הנשים, ובעיקר את ההלכות והדינים הקשורים בניהול משק בית יהודי כשר.

בראש התלמוד תורה בקהילות דרום־מזרח טורקיה עמד ה'חכם'; גילם של התלמידים היה בין שלוש לשמונה. הלימוד התנהל על פי המקובל באזור; החכם ותלמידיו ישבו על מחצלות על הרצפה, ושיננו בעל פה את סידור התפילות והמקרא; לעתים רחוקות למדו גם עברית וטורקית. מי שלא ציית לחכם, נענש במלקות. מתכונת הלימודים הזאת הביאה להנצחת הנחשלות בקרב בני הקהילות היהודיות.

באותה עת, בקהילות של מערב טורקיה וברחבי האימפריה, בערים כמו איסטנבול, אדירנה, איזמיר וירושלים, לקחה כי"ח על עצמה גם את החינוך. החברה הקימה בתי ספר שבהם למדו לימודי יהדות, אבל גם לימודים כלליים, שפות כגון עברית, טורקית וצרפתית, ומלאכות שונות, כדי שהבוגרים יוכלו להתפרנס בכבוד מבלי ליפול למעמסה על הקהילה. התלמידים מעוטי היכולת למדו ללא תשלום, וקיבלו בגדים ומזון. כי"ח הנהיגו בבתי הספר שלהם חידוש מהפכני נוסף - לימודים לבנות. בבית הספר רכשו הללו השכלה בסיסית, ולמדו כיצד לנהל משק בית יעיל, המבוסס על הרגלי תזונה והיגיינה בריאים.

התנועה הציונית ו'תוכנית ארם-נהריים'

ההצעה ליישוב יהודים ממזרח אירופה באזור ארם-נהריים (ארץ בין הנהרות), הייתה אחת הסוגיות שעמדו בפני ההנהגה הציונית אחרי מותו של הרצל. תוכנית זו עלתה שוב לכותרות בשנת 1909, כשישראל זנגוויל, מנהיג הפלג הטריטוריאליסטי (שדגל בהתיישבות של יהודים שתנוהל בשלטון עצמי, בכל טריטוריה שיוכלו לקבל, ולאו דווקא בתחומי ארץ ישראל), ניסה לנצל את המצב שנוצר בטורקיה, לאחר המהפכה של 'הטורקים הצעירים' בשנת 1908, להגשמת התוכנית הזו.

'תוכנית ארם-נהריים' הוצעה לראשונה בשנת 1892, על ידי המזרחן הגרמני אמריקני פאול האופט, והמנהיגים הוותיקים והמוכרים של יהדות ארצות הברית, שהיו יוצאי גרמניה, הפנו אליה את תשומת ליבו של הרצל. אחד מהם, אוסקר שטראוס, כיהן כנציג ארצות הברית בטורקיה לסירוגין בין השנים 1887–1910, ונחשב לבר סמכא בענייני המזרח; הוא המליץ בתוקף על התוכנית בכל פעם שנפגש עם הרצל. כשהיה הרצל בחיים, לא נודעו ברבים מהלכיו לקידום 'תוכנית ארם-נהריים', ולכן לא התגבשה בדעת הקהל הציונית עמדה עקרונית חיובית או שלילית בנוגע לה.

העובדה היא, שבשנים 1902–1903, דרש הרצל, בעת המשא ומתן עם מקורבי הסולטאן הטורקי עבדול חמיד בקושטא [=איסטנבול], הענקת צ'ארטר לא רק בשביל אזור חיפה אלא גם בשביל ארם-נהריים. הדיונים בין הרצל לבין הממשל הטורקי בנוגע לדרישות אלו לא הגיעו לשלב מעשי. משערים, שהתכוון ליצור נקודת מוצא למשא ומתן רציני עם שליטי האימפריה דאז; לשכך את חששותיהם של הטורקים, שמאז העלייה הראשונה הצהירו וחזרו, שהם מתנגדים להתיישבות מרוכזת של יהודים בארץ ישראל, אך יראו ברצון הגירה של יהודים לשאר חלקי האימפריה העות'מאנית.

בשנים 1903–1905 שררו חילוקי דעות חריפים בתנועה הציונית בין אלה שדגלו בתוכניות שונות ליישוב יהודים מחוץ לארץ ישראל, לעומת הדוגלים בגישה ליישוב יהודים רק בארץ ישראל. ב-1905 הוציא מנחם אוסישקין לאור את החוברת "הפרוגרמה שלנו", בה ציין, שאחד מתפקידי ההסתדרות הציונית בזמן הקרוב, הוא הכוונת הגירת יהודים ממזרח אירופה לטורקיה האסיאנית, כדי שיעסקו שם בפיתוח המסחר והתעשייה. פירוש נרחב יותר לרעיון זה הביא מקס בודנהיימר בנאומו בקונגרס השביעי: לדעתו להתיישבות בארצות השכנות היו יתרונות על ההתיישבות בארץ ישראל, המבוססת על הסתננות חסרת בסיס משפטי ומדיני.

> ... ההתיישבות בארם-נהריים ובצפון סוריה נותנת אפשרות ליישב מאות ואלפים מבני עמנו, ומהווה פתרון טוב ליטא"ו, שעבורה הגירה יהודית היא... עניין חיוני ביותר.

הוא הוסיף וטען, שחלוצי התרבות היהודית במזרח טורקיה יקימו לעצמם מוסדות, שמהם יוקרן הכוח והחומר המתאימים לארגון מחדש של העם היהודי להתיישבות בארץ ישראל. לדעתו, הללו עדיפים על אנשי החלוקה, ועל אנשי המושבות שהתבססו על מעשי צדקה של הנדיב הידוע.

בעקבות הפרעות ברוסיה בשנת 1905, גברו בתנועה הציונית הקולות שטענו שחייבים למצוא פתרונות עבור יהודי רוסיה בדרך של הגירה, ושהתוכנית להתיישבות בארם-נהריים ובצפון סוריה תיתן מענה לבעיה ותהווה תחליף לזרם ההגירה הגדול שנע מערבה וכך תקרב המוני יהודים לארץ ישראל.

בשנת 1906 שלח ז"ד ליבונטין, מנהל חברת אנגלו-פלשתינה (אפ"ק) ביפו, ידיעה אל וולפסון, בדבר חקירה [=סקר, בדיקה] שעומדת יטא"ו לערוך בדבר האפשרות להתיישבות יהודית במזרח האימפריה העות'מאנית. הוא סיפר, שלצורך זה נשלח למקומות אלו ולבגדד

> לחקור ולדרוש אודות יישוב יהודים שם, ה' [=האדון] יוסף נייגו מי שהיה דירקטור 'מקווה ישראל'.

יוסף נייגו ערך את מסעו לארם-נהריים בשנים 1906/7, ובדוחות ששלח לחברת כי"ח בפריס הגיע למסקנה, שהתנאים להתיישבות יהודית בצפון סוריה ובארם-נהריים אינם נוחים בעתיד הקרוב. תיאור מסעו התפרסם בעיתון, והביא את השקפתו על מצבם הרוחני והכלכלי של קהילות יהודי דרום־מזרח טורקיה.

הפולמוס בתנועה הציונית, וההצהרות של זאנגוויל גרמו לכך, שבשנת 1909 התברר לוולפסון ששהה בקושטא, שאין לצפות להסכמה טורקית להתיישבות מרוכזת של יהודים בטורקיה. הוא מצא לכך סימוכין גם בהכרזתו של יחזקאל ששון - מי שהיה הציר היהודי מבגדד - שביקר בלונדון בשנת 1909 כחבר משלחת פרלמנטארית טורקית. ששון טען, שממשלת טורקיה לא תהיה מוכנה להעניק אוטונומיה ליישוב יהודי בארם-נהריים. כל אלו גרמו לכך שתוכנית ארם-נהריים חדלה להעסיק את התנועה הציונית.

בשנת 1917 העלה ורבורג על הכתב את הרעיון להתיישבות יהודית, שתעסוק בחקלאות בצפון ארם-נהריים, לאורך התוואי של "רכבת בגדד"; הוא התכוון לאזור שבין שאנלי-אורפה לחרן. אולם עקב השינויים שהתחוללו אחרי מלחמת העולם הראשונה, הצעתו לא התקבלה, ואף היא ירדה מסדר היום של התנועה הציונית.

מעמדה של האישה האורפלית

בדרום־מזרח טורקיה לא היה שוויון בין הגבר והאישה. האישה נישאה לבעלה בדרך כלל בגיל צעיר מאוד, ולמעשה הייתה קניינו. בתא המשפחתי המסורתי האישה היהודייה מילאה תפקיד אחד בלבד - עקרת הבית; היא הייתה אחראית לתפקודו של הבית והתא המשפחתי, ושירתה את בעלה ובניה. הילדות, והנערות, לא הלכו לשום מוסד חינוכי, לא למדו קרוא וכתוב, ולכן מנהגיהן ואמונתן הדתית לא היו מעוגנים בלימוד אלא במסורת עממית שעברה מאם לבת. המסורת העממית הזאת הייתה רצופה אמונות תפלות, שאינן קשורות ליהדות.

למעשה, הנשים בדרום־מזרח טורקיה כמעט שלא יצאו מפתח ביתן מטעמי צניעות וביטחון. כאשר יצאו הנשים בכל זאת, נהגו להתעטף ביריעת בד גדולה שהסתירה את כל גופן והשאירה פתח קטן לעיניים. תיאור מעין זה מביא יחיאל פישל קסטלמן:

> כשיוצאים לחוץ, מתעטפים עצמם בשמלה גדולה לבנה או צבועה המכסה כל גופה וראשה שאינו נראה שום דבר מהם, רק העיניים מה שמסתכלים בהם.

את כל צורכי הבית, כמו לחם, בשר וירקות, היה מביא אבי המשפחה מהשוק; או כדברי יחיאל פישל קסטלמן:

> והמנהג שהאישה לא תצא מביתה לשוק או לרחוב לקנות איזה דבר, רק כל כבודה פנימה כמו שמצינו אצל שרה אימנו זכותה יגן עלינו, והאיש מביא כל צרכי הבית, אפילו שיהיה עשיר מופלג אין זה בושה לו, ונושא השק על כתפו לצאת לשוק לקנות כל צרכי הבית וסיפוקם מלחם, בשר וירקות.

הגבר נשא בעול פרנסת המשפחה, אם כסוחר, או כרוכל נודד שסבב בדרכים בכפרי הסביבה בכל ימות השבוע, וחזר לביתו לקראת השבת. עקרת הבית הייתה אחראית לכל ענייני פנים הבית כגון ניקיון, בישול, הכנות לשבת וחג, ובעיקר, והחשוב מכול - לימדה לילדים את אורחות החיים ואת נימוסיהם.

מעמדן הנחות של הנשים הביא את רבני הקהילות, ובעיקר רבני חאלב שהיו הגורם החשוב באזור, לנסות לשפרו, לפחות בתוך התא המשפחתי. הרבנים תיקנו תקנות שבאו להיטיב ולשפר את מעמדה של האישה ביחס לבעלה. תקנות אלו היקנו לנשים אפשרות להכניס - לפני הנישואין - את התנאים הללו לכתובתן, דבר שהיה אמור להבטיח חסינות מסוימת, לפחות בתוך התא המשפחתי. הנוסע ו' שור שעבר באורפה תיאר את מצבה של האישה היהודייה באורפה:

> האשה כבודה בעיני בעלה, ואינו מכביד עליה עבודה, רק הנהגת הבית נתונה על שכמה. ויישב עימה יחד על השולחן בעת האוכל, לא כמו בכורדיסטן אשר האישה כמו שפחה נחשבת; אוכלת רק ממה שנשאר מבעלה.

הנוסע יוסף נייגו תיאר את מצב חינוך הבנות:

במאה ותשעים ואחת המשפחות שבאורפה יש בוודאי אלף נפש, וביניהם כמאתיים ילד שיוכלו לבא לבית הספר. רק מאה ילדים יש כעת בת"ת (=תלמוד תורה); אולם הבנות שמספרן יעלה לא פחות ממאה אינן מקבלות שום חינוך ולא יודעות קרוא וכתוב.

נייגו השווה את מצבה של האישה היהודייה באורפה לעומת מצבה של זו שבחאלב:

מצב האשה שמה עודנו שפל מאוד... אולם כשנתקדם יותר מעט בפנים המדינה אז נראה כי כגן עדן האלוהים היא ארם צובא לעומת הערים האחרות.

תיאורו של הנוסע יוסף נייגו על מצב הנשים בדיארבקיר קשה יותר, במקצת:

הנשים תכסינה את פניהן בצעיף, ולא תאכלנה על שולחן אחד את בעליהן והן חיות בהתבודדות לחוץ לא תצאנה... כ"א (= כי אם) בלכתן אל המרחץ, ואת הרחוב לא תראינה לעולם.

בשנת 1939 פרופסור גלנטה סיפר, כי מצב החינוך של הבנות בשאנלי-אורפה עדיין קשה:

... ומהנערות נמנע לרכוש השכלה.

וממשיך ומספר על נשות הקהילה היהודית בסיוורק:

נשותיהם מכסות את פניהן ברעלה כאשר הן יוצאות מהבית.

גם מאנשי אורפה שמענו, שהנשים היהודיות לא הלכו בדרך כלל לשוק, אלא נשארו בבית מטעמי צניעות ובטחון. לאחר שעלו בני אורפה לארץ ישראל, קיבלו בהדרגה את מנהגי הארץ ובין היתר גם את השוויון בינם ובין נשותיהם. הבנות החלו לקבל חינוך יסודי, ולעתים המשיכו ללמוד. כיום רבות מהן בוגרות האוניברסיטה ועוסקות במקצועות חופשיים.

פרק שלישי:

הבית ואורחות החיים

המתכונת המסורתית של הבית העירוני בדרום־מזרח טורקיה

תיאורי הבתים מפי מיוצאי דרום־מזרח טורקיה, ומבחינתם בשטח, מתקבלת התמונה שתוכנית המבנה למגורים בערים של דרום־מזרח טורקיה כגון שאנלי־אורפה, מרדין, דיארבקיר, ג'רמיק, וסיוורק, דומה מאוד למתכונת המבנה בחאלב. במידה שקיימים שינויים הם מזעריים, וניתן לייחס אותם בעיקר לטופוגרפיה המקומית. תמונה זהה עולה גם מעיון במחקרים שנעשו בשנים האחרונות על מבנה הבית העירוני המסורתי בדרום־מזרח טורקיה. מדובר באזור שבו שורר קיץ ארוך, חם ויבש. תנאי האקלים, אורח החיים המסורתי והמנהגים היו דומים בכל האזור; והבית תוכנן לספק צל, קרירות ואוורור לדרים בו, בעיקר בחודשי הקיץ החמים.

חומר הבנייה העיקרי של הבתים היה האבן; לעתים פשוטה, ולעתים מעובדת ומסותתת. כמו כן שובצו באבן עיטורים, לקישוט ולהגנה מפני מרעין בישין - בעיקר סמוך לדלתות ולחלונות. קירות הבית נשאו עיטורים מגוונים, כגון מיני רוזטות, מוטיבים צמחיים, אריות, כתובות בנייה, סמלים של האימפריה העות'מאנית, וכמובן עיטור בצורת כף יד פתוחה - ה'חאמסה' שנועדה להרחיק את "עין הרע" מהבית.

בעיר אורפה שימשו לבניית הבתים אבני גזית מסלע גירני הנוח לסיתות, שנחצבו באזור, או עודפים מחציבת בורות המים בחצרות הבתים. קירות הבתים עבים וגבוהים, ונועדו לבודד את פנים הבית מהחום ששורר בעונות החמות ומעיני העוברים בסמטאות או העומדים על גגות בתי השכנים.

המתכונת המסורתית היא של בית חצר; החצר לרוב מרובעת או מלבנית, והחדרים ממוקמים מסביבה ונפתחים אליה. מאפיין נוסף, חשוב ביותר, הוא שהפתחים, בעיקר החלונות של הבית, אינם פונים החוצה או לעבר חצר של בית סמוך, עקב הדאגה לפרטיות ושמירת הקרירות שבתוך הבית. החצר ממוקמת סמוך לכניסה מהרחוב; היא יכולה להיות במידות שונות, כי גודלה נגזר מגודל החלקה. בין הכניסה הראשית לחצר, מפריד בדרך כלל מסדרון. החצר מרוצפת, בדרך כלל, באריחים מאבן מעובדת, חלקה; גם חדרי הבית מרוצפים באבן כזו. בחצר אופיינית נמצאים, בדרך כלל, בור מים המשמש כמאגר למי נגר, בריכת מים וגן עצי הפרי. בריכת המים והעצים הגדלים בחצר מהווים מרכיב תועלתי וקישוטי: עצי הפרי מספקים פירות לתצרוכת בני הבית ואזורים מוצלים וקרירים שבהם יכולים בני הבית לנוח מהחום; והמים המתאדים מהבריכה, עקב יובש וטמפרטורות גבוהות, מצננים במקצת את החצר ואת החדרים תוך יצירת לחות גבוהה יחסית.

החצר ממוקמת בלב החלקה, ולכן היא גם מרכז החיים של הבית - בה מתבצעות רבות מן הפעולות היומיומיות של המשפחה.

תוכנית הבית כללה בדרך כלל קומת מרתף וקומת קרקע. לפעמים הייתה גם קומה שנייה חלקית או מלאה, שאליה מובילים גרמי מדרגות מהחצר. בקיץ, שימשו גגות הבתים לייבוש ירקות, פירות ובורגול, וכן לשינה.

המטבח היה ממוקם לרוב בפינת החצר, הרחק מחדרי המגורים, ושונה מהם במתכונתו. המקום אינו קבוע, ונקבע על פי שיקוליו של בעל הבית..

הבית בגירסת העיר אורפה

הנכנס לבית מהרחוב עבר בשער, אחריו במסדרון צר והגיע דרכו לחצר הבית. השער היה רחב, כך שבהמות וסחורות יכלו לעבור כשנפתח; בתוכו נפתח פשפש למעבר אדם. סמוך לכניסה לבית, במסדרון או קרוב לו בחצר, בפינה מוצנעת, ממוקם חדרון השירותים, שבו נמצאת אסלת כריעה. לפני חיבור הבתים הישנים למערכת הביוב, היו חופרים בור ספיגה סמוך למסדרון הכניסה, הרחק מבור המים ומהמטבח.

חדרי המגורים מוקמו בחלק הצפוני של החלקה, ורצפתם הייתה גבוהה ב-1.2 מ' מפני השטח בחצר. מתחתם נבנו חדרי מרתף, שחלונותיהם מוקמו בגובה של 0.2 מ' מעל מיפלס החצר. לרוב החלק הארוך של החדר ממוקם כלפי החצר ובחלק זה ממוקמים הפתחים. שתי מערכות של חלונות אוורו את חדרי המגורים: חלונות ארוכים וצרים ומעליהם חלונות קטנים, מלבניים או עגולים. בקיץ, האוויר החם מתרומם מעלה ויוצא דרכם, ואל החדר נכנס אוויר רענן; בחורף נפלט דרכם עשן תנורי החימום. הסידור הזה פועל על ידי סגירת החלונות הגדולים - הגורמים לאיבוד הקרירות בחדר - במשך היום; הם נפתחים לעת ערב ובלילה.

בריכת המים שבחצר, ממוקמת בדרך כלל במרכז, סמוך לה ישנה חלקת גן עם צמחי תבלין ומרפא, שבה ניטעו עצי פרי כמו תות, רימון, תאנה, גפן והדרים. הנוסע ו' שור שעבר באורפה סיפר:

> אווירה טוב, כי גנים רבים עם עצי חמד הנושאים פרי למכביר נמצאים בה, ועשירה במים. הנה בכל בתי העשירים נמצא באר המשליך מימיו למעלה [=מזרקה].

הבית בגירסת העיר מרדין

בתיה של מרדין בנויים על מדרון סלעי תלול; הם מדורגים וחזיתותיהם נפתחות לכיוון הרוח הבאה ממישורי מסופוטמיה. הבנייה המדורגת בטראסות תוכננה כך שיצרה מערך של רחובות צרים וארוכים המשמשים לתנועת בני האדם ובהמות משא. הרחובות הרוחביים אופקיים, ונעים לאורך קו גובה אחיד; ואילו הרחובות האורכיים אלכסוניים, ובהם משובצות מדרגות בעלות מידרך גדול, דבר המקל על תנועת הבהמות.

המתכונת המסורתית של הבית והחצר כאן היא ייחודית. החצר בנויה בכמה מיפלסים ופתוחה כלפי העמק, דומה למדרגה רחבה, ולמעשה מהווה את הגג של הבית במיפלס הנמוך יותר. הגישה למיפלס הרחוב היא באמצעות מדרגות והקירות הגבוהים של המתחם נועדו להבטיח פרטיות וביטחון. בבתי האמידים, שחצרותיהם מטופחות, נוסף חלל חשוב לבית, ה'איוואן', שעליו נרחיב בתיאור הבית בדיארבקיר. חלל זה שימש כחדר אירוח ומנוחה קיצי.

במקומות שבהם המדרון תלול, הבנייה צפופה והחצרות קטנות. לכן לא היו גינות בחצרות ומעט מאוד עצים גודלו בהן; בעיקר עצי תות, שזיף וגפן. בחלק מהחצרות נחפרו ונבנו בורות מים לאצירת מי נגר. אין פלא לכן שוו' שור התפעל ממנה:

> הגג השטוח של הבית מתחת, הוא לרצפה ומסדרונא להבית אשר למעלה ממנו, ועקב כי העיר על הר גבוה עומדת, האוויר בה טוב, ובלילה גם בקיץ שורר בה קור ורוח חרישית.

הבית בגירסת העיר דיארבקיר

העיר העתיקה של דיארבקיר מוקפת חומות גבוהות ומחולקת לרבעים ולרבעי משנה. הבתים העתיקים נבנו שם בצפיפות רבה יחסית; חצרותיהם, המוקפות קירות גבוהים, מלבניות, והן חלל הפתוח לאוויר. חדרי המגורים אומנם פונים לחצר, אך החזיתות מותאמות לכיוון השמש: כאן מוצאים חדרים מיוחדים לחורף ואחרים - לקיץ. חדרי החורף ממוקמים בחלק הצפוני של החצר, כך שחזיתותיהם ופתחיהם פונים דרומה. אם אילוצים אינם מאפשרים לבנות

חדרים בחלק הצפוני של החצר, חדרי החורף ממוקמים במזרח. על פי אותה חשיבה, חדרי הקיץ ממוקמים בחלק הדרומי של החצר כך שחזיתם ופתחיהם נמצאים מוצלים.

החצר היא מרכז הבית והגינה היא מרכז החצר. בדרך כלל, הגינה ממוקמת כך שהיא נראית מרוב החדרים, וגדלים בה עצי תות וגפנים.

בבתים גדולים בריכת המים שבחצר נבנתה מול אמצע ה'איוואן', ותפקידה העיקרי, כמו בכל דרום־מזרח טורקיה, הוא יצירה של מיקרו אקלים קריר ונוח בחצר הבית. בדיארבקיר נוספת לכך "מערכת קירור" ייחודית הנקראת 'סרדאפ' SERDAP. ה'סרדאפ' הוא חלל הממוקם מתחת לחדרי הבית, בקומת המרתף, ומנצל את הקרירות הטבעית של הקרקע. במרכזו ממוקמת בריכה, ובמרכזה של זו מעין מזרקה, הנקראת באזור זה 'סלסאל' SELSAL. המים, המגיעים למזרקה בצינור חרס, יוצאים מחלקו העליון של עמוד המזרקה העשוי שיש וזולגים לאורכו לתוך הבריכה. כך חלל החדר מתקרר עוד יותר. הקרירות עולה ומתפשטת לשאר חדרי הבית, ומצננת אותם יחסית.

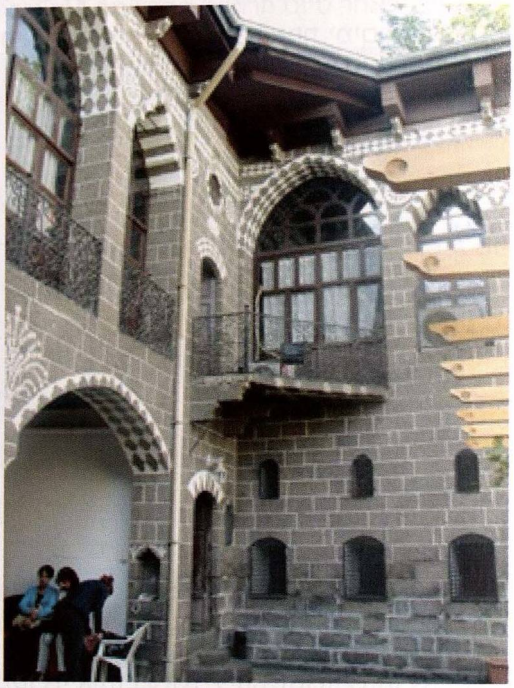

▲ דיארבקיר: חזית בית עם 'איוואן' באותו מיפלס של החצר.

▲ 'איוואן' מוגבה ובריכת מים בחצר לפני הבית.

ה'איוואן'

כפי שמצאנו כבר במרדין, מוצאים גם כאן חלל חשוב נוסף, הנקרא 'איוואן'. ה'איוואן' מהווה התפתחות תכנונית חשובה באדריכלות המסורתית המאפיינת אזורים חמים, וחשיבותו אינה נופלת מזו של החצר. מדובר בחלל הסגור משלושה צדדים, מקורה בקמרון או בכיפה, וחזיתו פתוחה לחצר. חלון ב'איוואן' פתוח לכיוון צפון, והוא המספק אוורור טבעי, ותורם לקירור ה'איוואן' והחדרים הפנימיים. ל'איוואן' תפקיד חשוב בעיצוב הבית בהתאם לצורת המגרש. לאורך שלושת קירותיו של ה'איוואן' ניצבים ספסלי ישיבה נמוכים, המכוסים שטיחים ו/או כריות. בהיותו מוצל וקריר גם בקיץ, ה'איוואן' שימש את המשפחה לאכילה, למנוחה ולאירוח. בקיץ נוהגים להתיז מים על רצפת האבן, והמים המתאדים מקררים את חלל ה'איוואן'.

באורפה, שבה ה'איוואן' פנה דרומה, הייתה שיטת קירור שהתבססה על ארובות אוויר, שינקו אוויר קריר מהחצר לתוך ה'איוואן': בקיר האחורי שלו הפונה כלפי צפון, נגרעו גומחות קטנות, ריקות, שמהן התרוממו ארובות שיצאו אל הגג. האוויר החם התרומם דרכן מעלה, ובה בעת ינק אוויר קר מהחצר. התנועה המעגלית יצרה משב רוח קליל וקריר.

בית המרחץ

אומנם קוראים לו 'חמאם טורקי', אולם מסורת בתי המרחץ התקיימה בדרום־מזרח טורקיה זמן רב לפני שהשבטים הטורקיים הגיעו לאנטוליה - עוד מימי האימפריה הרומית והממלכה הביזנטית יורשתה. זכותם של השבטים הטורקיים עומדת להם, כיוון שהם אלה שהביאו את מסורת טיפוח הגוף באדים, שהייתה מקובלת במרכז אסיה. כשקבעו את מקום מושבם כאן, איחדו את שתי המסורות ויצרו מתכונת רחצה חדשה, המכוונת לניקיון ולטיפוח כאחד. לשם הדגשת הדבר, ה'חמאם הטורקי' מעוצב, בייחוד בפנים, בפאר רב.

ה'חמאם' מחולק לאגף לגברים, ולאגף לנשים, שהכניסות אליהם נפרדות. לחילופין, כשאין חלוקה לאגפים, קיימת חלוקה לימים או לשעות המיועדים לגברים לחוד ולנשים לחוד. בדומה לכך, הוקצו לא אחת ימים או שעות מיוחדים ליהודים ולנוצרים.

ה'חמאם' קיבל מבתי המרחץ הרומיים את החלוקה לשלושה אזורים עיקריים:

החדר הקר, שרצפתו עשויה מאריחי שיש וגרניט צבעוניים היוצרים צורות גיאומטריות יפות, משמש גם כחדר הלבשה. כאן פושטים את הבגדים ומתעטפים במגבת דקה מכותנה. בימים עברו המגבות הללו היו מעוטרות ברקמות מפוארות. הלקוחות שבים לכאן בגמר השהייה בחדר החם ולאחר העיסוי כדי לקרר את הגוף, לנוח ולהתרענן בשתיית תה חזק, מתוק ומהביל ומשקאות קלים.

ממנו עוברים **לחדר הפושר**, שם מתרחצים במים וסבון כדי להתנקות.

ואילו לב המתחם הוא **החדר החם**, שאליו מזרימים אוויר חם, הגורם להזעה מוגברת. חדר זה הוא חלל גדול מקורה בכיפה. במרכזו ניצבת בימה - עגולה, משושה או מתומנת - הבנויה אבן, ואף היא מרוצפת באריחים צבעוניים. היא משמשת כמקום מנוחה למתרחצים מהטבילות במים החמים. הבימה מוקפת תאי רחצה, שבכל אחד מהם יש ברזים ומים חמים וקרים נשפכים מהם לכיור אבן מעוטר. המתרחץ שואב, בעזרת ה'טאסה', שהיא קערת נחושת בעלת שקע, את המים בטמפרטורה הנוחה לו ושופך אותם על גופו בכדי להתרענן ולשטוף את גופו מהזיעה. בימת האבן שבמרכז האולם, היא גם ממלכתו של הבלן, שמעסה את גוף הלקוח, ומקרצף אותו בעזרת 'ליפה' וסבון. להמרצת מחזור הדם, הוא שוטף את לקוחו במים חמים וקרים לסירוגין.

הזנת המים לבית המרחץ התבססה על המערכת העירונית. בית המרחץ ניחן במערכת הסקה לחימום המים וליצירת האדים.

באימפריה העות'מאנית היה ה'חמאם' מוסד חברתי מקובל עם מנהגים משלו. עבור האדם הפשוט, ההליכה ל'חמאם' הייתה סוג של בילוי, לא רק מקום לרחצה. ה'חמאם' היווה מקום מיפגש לבני כל המעמדות והגילים, ועבור הנשים על אחת כמה וכמה. ה'חמאם' שימש כמקום ההתרחשות של הטקסים המציינים את התחנות החשובות בחיים. מקרבם ראוי לציין את טקס הרחצה של הכלה שנערך יום לפני נישואיה; את טקס הרחצה ביום הארבעים לאחר לידת הילד; טקס האזכרה לנפטר; טקס הנדר, שחוגגים לאחר שמשאלתו של פלוני התמלאה.

עבור הנשים, שלא הורשו לצאת מהבית כמעט, כל רחצה ב'חמאם' הייתה בגדר הנאה ובילוי חברתי, שכן טיפחו את עורן וטיפלו בגופן, וגם החליפו ביניהן ידיעות.

הנשים נהגו לקחת לחמאם צרור המכונה 'בוג'ו': יריעת בד גדולה, לעתים מעוטרת ברקמה, שהכילה את כל הדרוש להן למשך היום. ה'בוג'ו' הכיל מגבות אחדות מכותנה או משי, לפעמים מעוטרות, בגדלים שונים כדי להתעטף בדרך לאזור הרחצה, ובעלותן מהרחצה. כפכפי עץ מוגבהים, כדי שהרגליים לא תיגענה במים המלוכלכים; הכפכפים היו מעוטרים בעבודת שיבוץ מאם הפנינה או בחוטי כסף. קערת הרחצה מנחושת ה'טאסה', לרוב ללא כל עיטור; לקערה היה שקע בבסיסה, שהקל על האחיזה בה. קופסת נחושת מנוקבת עם ידית, לסבון. עוד הביאו עמן הנשים יריעות בד, מטליות רחצה, 'ליפה' לקרצוף מדלעת או סרוגה, ואבנים וולקניות לשפשוף העור הגס. קופסת תכשיטים, שבה הביאה איתה תכשיטים שנהגה לענוד ולהציג לפני ואחרי הרחצה. שלוש מגבות דקות ומעוטרות שימשו את הרוחצות, לעטוף את גופן בעלותן מהרחצה, כשהלכו לחדר הקר למנוחה: האחת שימשה לעטוף את שיער הראש, השנייה הונחה על הכתפיים והחזה והשלישית נכרכה סביב המותניים. מחצלת רחצה, שעליה עמדו הנשים כשהתפשטו או התלבשו ועליה הונח צרורן. צרור קטן מבד מעוטר ברקמה, שהכיל ראי קטן הנתון במסגרת מתכת, מסרק עשוי שנהב או עצם, קערית לחינה בתפקידה כצבע שיער; נוסף לכך היו בו גם מכל קטן ובו חומר לצביעת הגבות ומכל קטן של 'כחל' לאיפור העיניים. לאחר סיום הרחצה התבשמה במי ורדים, לבשה את מיטב בגדיה, ענדה את תכשיטיה וחזרה לביתה.

▲ **בית המרחץ: אורפה: חמאם פרטי בבית אמיד: ברזי מים חמים וקרים, כיור אבן וה'טאסה'.**

שאנלי-אורפה: האדריכלות העירונית ואורחות החיים

חזיתות הבתים בעיר שאנלי-אורפה נושקות זו לזו, ולמתבונן מבחוץ נראה הדבר כמו חומה ארוכה ומתפתלת, שפתחים קרועים בה, והיא סוגרת על בתים שאינם נראים מהרחוב. החומות בנויות מאבן מעובדת ולעתים מעוטרת, ונמשכות משני צדי הרחוב הצר והמתפתל, המרוצף אבן. בעבר נהגו לסייד את הקירות החיצוניים של הבתים ואת הקירות הפנימיים של הבתים בגוונים של כחול וירוק.

אבני המרצפת ברחוב יוצרות דוגמה של אידרת דג. הריצוף מתחיל בקירות הבתים ויורד בשיפוע למרכז הרחוב. מטרותיו, להרחיק את מי הגשמים מקירות הבית ולמנוע את חלחול מי הגשמים ליסודות הקירות ולמרתפים. לאורך הרחוב, במרכזו, תעלה פתוחה לקליטת מי הנגר ומי שטיפת החצרות.

לא אחת נבנו חדרים שגישרו על פני הרחוב הצר. הללו יצרו מעבר מקורה לרוחב הרחוב, באורך של 5-10 מטר. כך נוצר אזור מוצל וקריר ברחוב, ובימי הקיץ החמים ישבו שם הזקנים לנוח ולדבר בענייני דיומא, וילדים שיחקו תחתיו. בחורף שימש המעבר המקורה כמקום מסתור להולכי הרגל ולמובילי הבהמות.

בחומה הפונה לרחוב ישנו שער, שנסגר בדלת עץ כבדה שלפעמים הייתה מצופה בפח. פעמים רבות השער היה רחב ואפשר כניסת בהמה ומשא. במקרה כזה היה קרוע בה פשפש צר המיועד לכניסת אדם. הדלת הייתה מחוזקת במסמרי ברזל בעלי ראשים משוטחים שלא אחת יצרו דגמים עיטוריים.

▲ סוגי מקשים: מקש דלת בצורת כף יד נשית אוחזת כדור.

הבאים הקישו בדלת בעזרת מקש ברזל שחלקו העליון התחבר בעזרת ציר לדלת, ומתחתיו היה מחובר משטח ההקשה שעליו נקשו. המקשים היו בעיצובים שונים ומגוונים, יצוקים או רקועים. הצורות המקובלות ביותר היו טבעת תלויה, וו מאורך בצורת האות L, ציפור מסוגננת או כף יד של אישה האוחזת בכדור. לפעמים נקבעו בדלת שני מקשים בגדלים שונים, שהיו מחוברים כל אחד באגף אחר של הדלת. הגדול יותר נקבע בחלק העליון של הדלת והקטן ממנו מוקם נמוך יותר. המקשים נועדו להודיע לדרי הבית שאנשים מבקשים להיכנס, ואילו הצלילים שהופקו מהמקשים השונים אפשרו לבעלי הבית לזהות את מין המבקרים. גברים נהגו להקיש במקש הגדול והגבוה יותר שהפיק צליל נמוך ועמום, ואילו נשים וילדים הקישו במקש הקטן, הנמוך יותר, שהפיק צליל גבוה ורך. המקשים והניטים היו עשויים ברזל, כי כפי שכבר הזכרנו, זהו חומר בעל סגולות מאגיות, ונועד להרחיק את "עין הרע" מהבית. בלילות נוסף עליהם מוט עץ כבד שהונח לרוחב הדלת, וחיזק את תחושת הביטחון בקרב יושבי הבית.

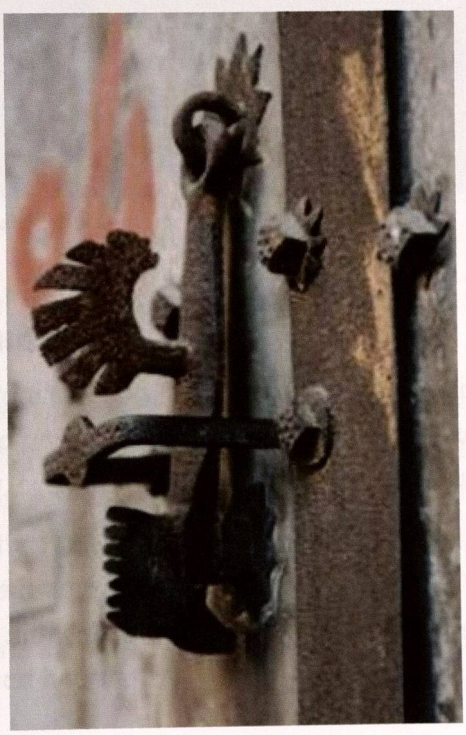

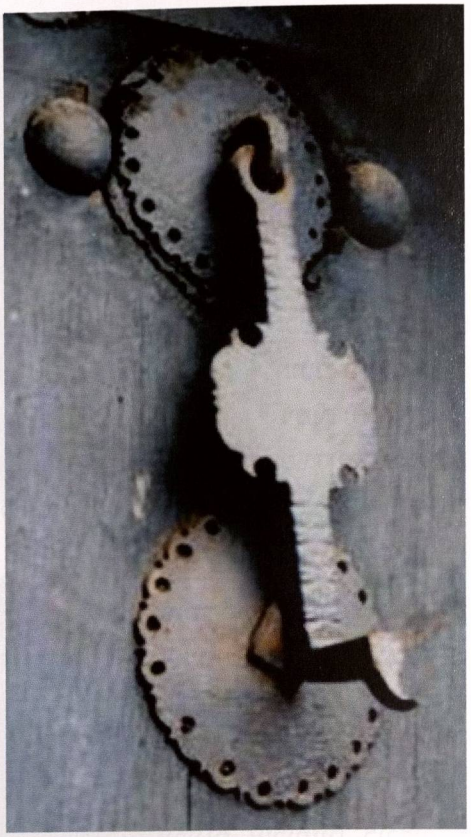

▲ מקשי דלתות האופיינים לאזור דרום־מזרח טורקיה מעשה ידי חרשי המתכת.

▲ דלתות כניסה: דלתות טיפוסיות ברחוב היהודים.

הבאים שהורשו להיכנס, עברו במסדרון קטן ומקורה אל חצר הבית (על כך הרחבנו כבר את הדיבור בתחילת הפרק). מספר החדרים וגודלם נגזרו מגודל המגרש, ממצבה הכלכלי של המשפחה ומגודלה. בבתי האמידים ניתן למצוא גם 'חמאם' פרטי.

לפני הכניסה לבית גופא, נהגו לחלוץ את הנעליים; בתוך הבית הלכו יחפים בקיץ, ובחורף בגרבי צמר עבות שסרגו הנשים. חדרי הבית בבתים הצנועים היו רב תכליתיים: במשך שעות היום שימשו לעבודה, לאירוח, לאכילה ולמנוחה ובלילה - לשינה. בחלק מהחדרים מוצאים פתח המוביל לחדר פנימי שנקרא 'ע'ובה' שלרוב שימש כמחסן.

בקירות החדרים, מעל לחלונות הכפולים, נמצאים פתחי אוורור עגולים דרכם נכנס לחדר אוויר נקי בחורף, ודרכם הוציאו את הארובות של תנורי החימום המודרניים. בחלק מהבתים העתיקים נבנו בחדרים אחים גדולות מאבן, ששימשו לבישול ולחימום. אלה צוידו בארובות בעובי הקיר שיצאו דרך גג הבית.

הריהוט בבית האורפלי המסורתי היה מועט ופשוט, קל ונייד. הרהיט העיקרי היה השטיחים שנפרשו על הרצפה, ונתלו על הקירות, והמזרונים. נוסף להם היו מחצלות, שעליהן הניחו את המזרונים והשטיחים. השטיחים היו לרוב מתוצרת מקומית, מהסוג הידוע כ"שטיחי סמרטוטים". לעומת זאת, בבתים האמידים היו שטיחים ארוגים, איכותיים, כורדים, טורקיים ופרסיים ועליהם הונחו כריות להסבה. שמיכות, כריות ומזרנים שמולאו צמר כבשים וכותנה, ונעטפו בבדי כותנה עם רקמות, היו הרהיטים העיקריים.

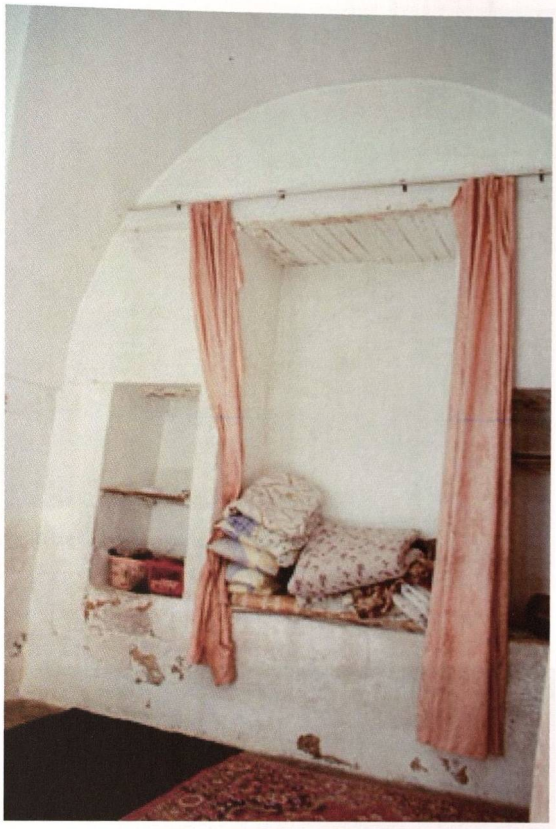

► שאנלי-אורפה: פנים חדר וגומחות לאחסון.

כלי בית: צלחות ומכסים מנחושת להגשת אוכל. ▼

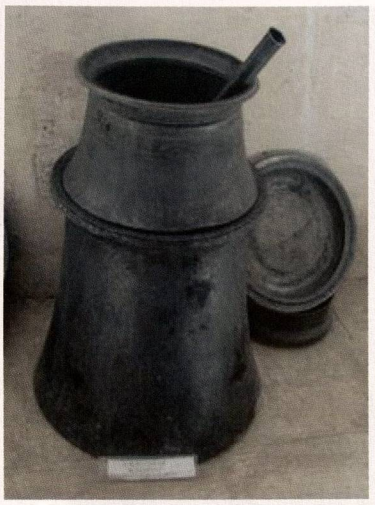

כלי בית: סירי בישול מנחושת האופייניים לאזור. ◄

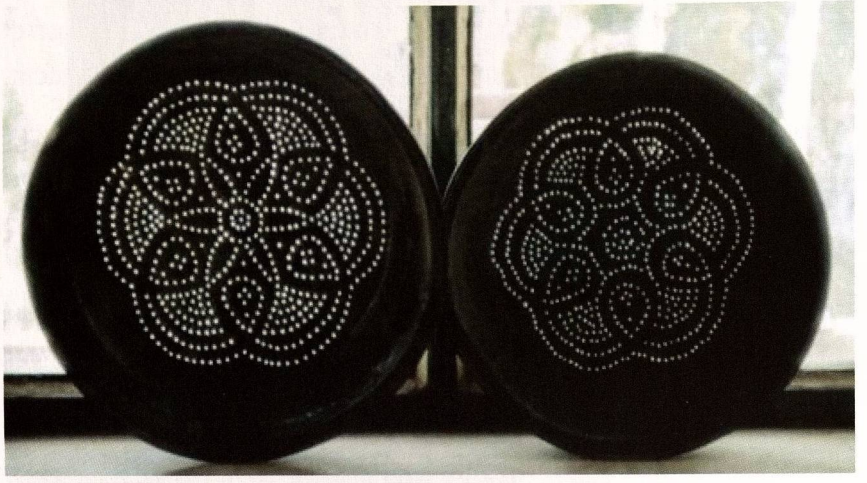

כלי בית: מסננות נחושת להכנת אוכל. ◄

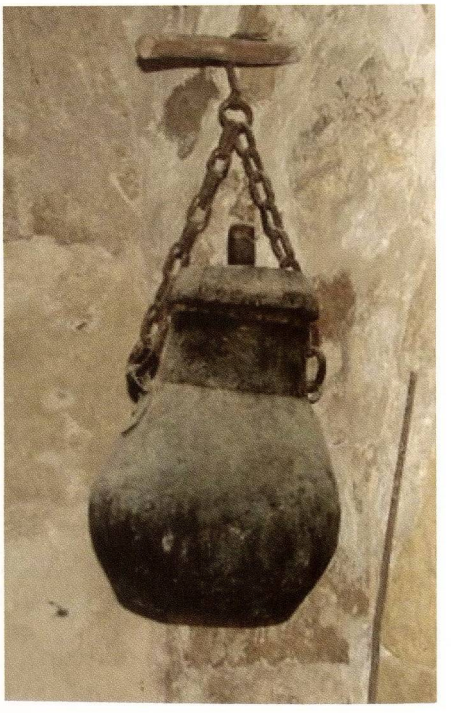

► כלי בית: כלי נחושת לאכסון שמן .

דלי ומכסה נחושת לחלב. ◄

▲ כלי בית: כלי חרס מזוגגים מבפנים: לאחסון מים (מימין); לחלב.

▲ כלי בית: כלי חרס אופייניים, מזוגגים, לאחסון.

מגשי נחושת גדולים ומחצלות מעוטרות שהונחו על הרצפה, היו ה"שולחנות"; המאכלים הונחו עליהם, ובני הבית ישבו סביבם ואכלו. שרפרפי עץ הקרויים 'תחתא' שימשו לישיבה, בעיקר כשחתכו ירקות ובשר ולשו בצק. הבישול נעשה בסירי נחושת מצופים בבדיל, מצקות ותרוודים שימשו לערבוב ולהעברת התבשיל המוכן מהסיר לכלי ההגשה. מסננות נחושת שימשו לסינון ולניקוז נוזלים מהמזון בשלבים שונים של הבישול. צלחות נחושת עם מכסים היו מצופות בדיל, ושימשו להגשה ולאכילה. כפות עץ או נחושת, מצופות בדיל, שימשו את האוכלים. לכתישת תבלינים, חיטה וקטניות, שימשו מכתשי מתכת ועץ בגדלים שונים, ולטיגון - מחבתות עמוקות מברזל. פולי הקפה נטחנו במטחנת פליז בצורת גליל מוארך, ולהגשת הקפה והתה שימשו מערכות כלים ייחודיות.

גומחות בשם 'רימא' שנבנו בעובי הקיר שימשו לאחסון. בכל בוקר ערמו בתוכן את המזרנים ויתר המצעים, לאחר שאוורו. גם בגדים וחפצים אחרים אוחסנו בהן. הגומחות נסגרו לפעמים בדלתות עץ עם זכוכית ולפעמים נתלו על פיהן שטיחים ואריגים.

בכל בית היה ארגז הקרוי 'סנדוק' בו אוחסנו בגדי החג, התכשיטים, חפצים יקרים אחרים ומסמכים חשובים של בני הבית. ה'סנדוק' היה שייך לאם הבית, ובו הונחו כל הפריטים שלקחה מבית אביה, שעה שעברה לבית החתן. ה'סנדוק' מקושטים ומעוטרים להפליא: חלקם בשיבוצי צדף, אחרים בשטיחים עם רצועות מתכת או בעבודות גילוף מורכבות.

מזג האוויר החם שלח בקיץ את בני הבית ללון בחצר או על הגג. לשם כך שימשו מיטות עץ גדולות ורחבות, בעלות רגליים גבוהות הקרויות "מיטה חרנית". מיטה כזאת אפשרה לינה של חמישה ואף שבעה מבני המשפחה, ועליה חסתה כילה נגד יתושים. בחדר ששימש לשהייה במשך היום, היו מזרנים שהונחו סמוך לקירות, על גבי מחצלות. הם היו עטופים בבד ועליהם הונחו כריות גדולות להסבה ולמשען.

► קהרמאנמארש: חנות למכירת תיבות 'סנדוק' חדשות בשוק העתיק.

▲ שאנלי-אורפה: סנדוק- תיבת עץ מעוטרת.

▲ הסנדוק של הגב' טרה באשר ז"ל.

▲ רהיטים: מיטות קיץ "חרניות" מעץ.

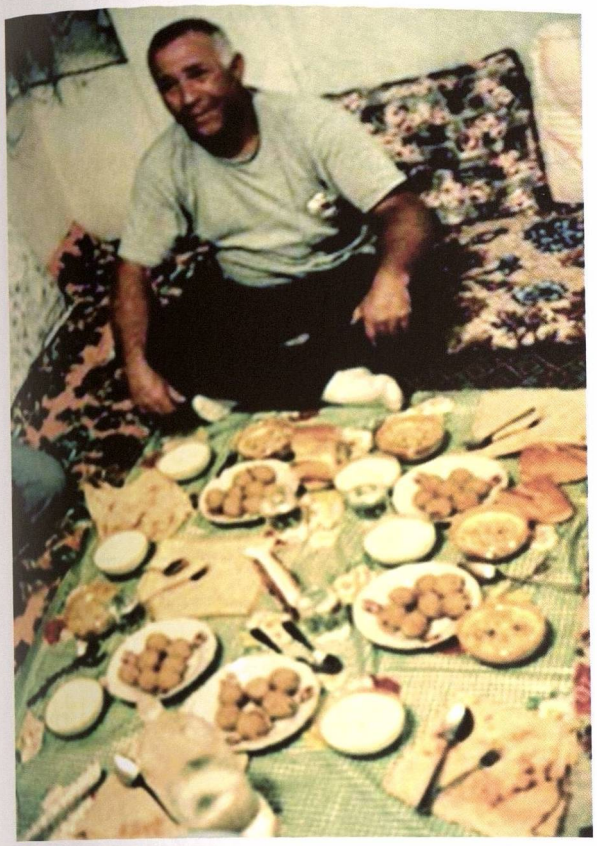

▲ ארוחת ערב...

... וארוחת הבוקר. ▼

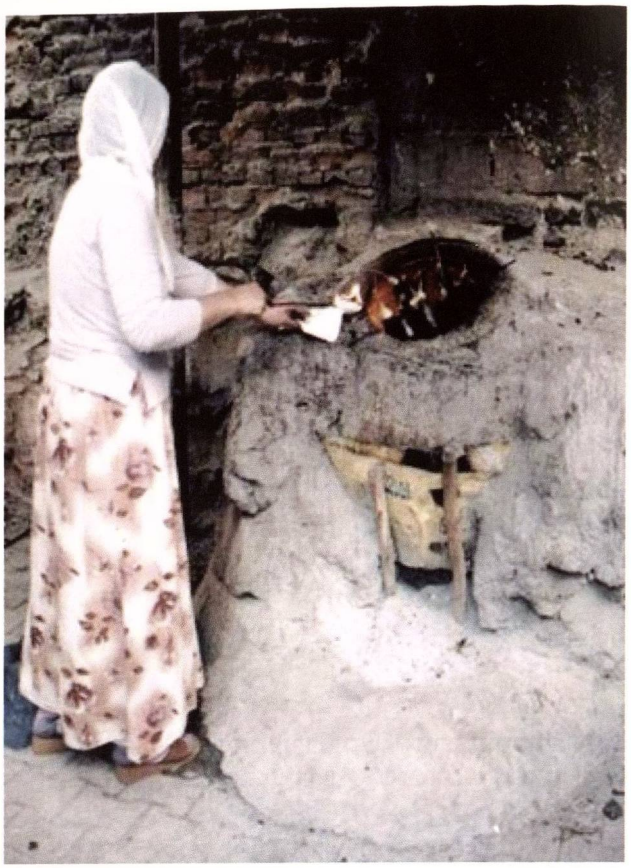

▲ בישול: דיארבקיר: התנור השכונתי.

▲ שאנלי-אורפה: תנור בישול בבית עירוני מסורתי.

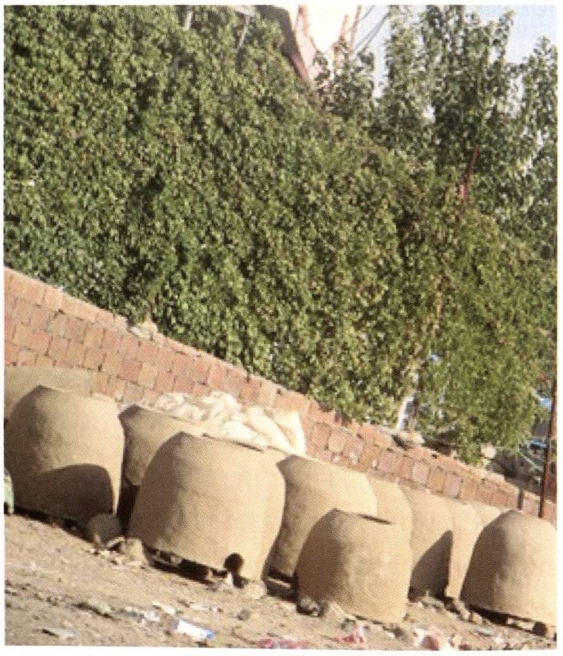

▲ דיארבקיר: טבונים למכירה.

▲ קהרמאנמארש: פינת בישול ביישוב סמוך לעיר.

בישול ומאכלים

הנשים בבית האורפלי נהגו לבשל מאכלים טריים מידי יום ביומו. בסופו של יום, כאשר בני המשפחה חזרו לבית, חיכתה להם ארוחה מבושלת וחמה. עוד לפני עלות השחר השכימו הנשים לקום ואפו את הלחם והכינו את ארוחת הבוקר לבני המשפחה. ארוחת הבוקר הוגשה על מגש נחושת גדול, ובני המשפחה אכלו אותה יחד, ישובים סביבו על המחצלת. לחם טרי - שנאפה בשעות הבוקר המוקדמות על ידי הנשים או נקנה במאפייה השכונתית, ירקות - בעיקר עגבניות, מלפפונים ופלפל חריף, חמאה, גבינות לבנות - כולל גבינה מיובשת בשמש, זיתים, מצאו את דרכם אל המגש. כמו כן הוגשו חלות דבש דבורים ודבש דבורים,'דיבס' - ריבה מפירות כמו משמשים, ענבים, שזיפים, ו'פקמז' - מרקחת מבושלת וסמיכה בצבע הדבש, שבעבר נעשתה מתותי עץ (כיום גידול עצי התות בירידה ולכן מכינים אותה מענבים). במהלך הארוחה, ובעיקר בסופה, שתו תה, שאותו נוהגים לשתות גם במשך כל שעות היום. בחורף, יש הנוהגים לאכול בבוקר מרק עדשים. הארוחה העיקרית של בני המשפחה הייתה מורכבת ממאכלים מבושלים, בעיקר ירקות, בשר ובורגול. בקיץ היה מגוון רחב של ירקות, ואילו בחורף הסתפקו בני המשפחה במאכלים העשויים בעיקר מסוגי הירקות שיובשו בשמש.

לאחר שיצאו הגברים לעבודתם, החלו הנשים בעבודות הבית. עיקר התעסוקה הייתה בניקוי הבית, בכביסה, בבישול ובהכנת מזון לשימור. מהחלב הכינו חמאה, גבינות ויוגורט; וכאמור, כבשו ירקות ורקחו פירות. בעת ההבשלה של ירקות ופירות, עסקו הנשים בהכנת מצרכי המזון לתצרוכת המשפחה בימות החורף.

הבישול, הצלייה, האפייה, ורקיחת הפירות נעשו על גבי כירה הבנויה מבוץ יבש המעורב בקש. הכירה הוסקה בעץ או בפחם שנרכש מהפחמי. במטבח בבתי האמידים בנו אח עם ארובה, שהוסקה בדומה.

כלי הבית האורפלי - כמו גם במקומות אחרים בדרום־מזרח טורקיה - כגון הסירים, הצלחות, כדי המים, הקערות והאגנים [=הפיילות], היו עשויים מנחושת מרוקעת ביד ומצופה בבדיל. חלק קטן מהכלים היו כלי חימר - בעיקר ה'זיר' שבו שמרו מים, וקנקנים מזוגגים ששימשו לאחסון מיני המזון. סירי הנחושת, שנקראו 'טנג'רה נחאס', נקנו בשוק עושי כלי הנחושת, והמידענים העידו שהאוכל שבושל בהם היה טעים להפליא. לטיגון ולאפייה השתמשו במחבת גדולה מברזל, ובה שקערורית, שנקראה סאג'. הלחם שנאפה על סאג' הפוך נקרא 'חובז סאג'.

סאג'

"לא על הלחם לבדו יחיה האדם"; אולם, אם בבית האורפלי מדובר, נהגו לאכול שני סוגי לחם : האחד חובז סאג', לחם דק שאותו אפו על גבי סאג' הפוך. הסאג' הוצב בתוך אח עם ארובה שהיה משולב בקיר המטבח. הלחם יובש ונועד לשימור לפרקי זמן ממושכים וכך היה זמין בכל עת. לאפייתו היו הנשים מתגייסות בצוותא, כפי שנראה בתמונה בעמוד הבא.

הסוג השני: לחם עבה יותר, שהיו מכינים מאותו בצק. זה נאכל כשהוא חם וטרי. לחם זה אפו בדרך כלל בתנור "שכונתי" גבוה, בעל פתח רחב בחלקו העליון, ופתח קטן בחלק התחתון, כדוגמת התנור מדיארבקיר. הלחם הוכנס בפתח העליון ונאפה במשך כמה רגעים. הפתח קטן שימש להסקה, ודרכו הכניסו את חומרי הבעירה. היו גם טבונים לאפייה ולבישול, שאנשים בנו מבוץ בחצרם, או שרכשו אותם בשוק כלי החרס. טבון נפרד, הדומה לזה שבו אפו מדי יום את הלחם, שימש לאפיית המצות. הטבון שוקע באדמה, וצינור אוויר מחרס ירד מפני השטח לתחתיתו. את המצות היו מדביקים לדופנות הבוץ, שמעוצמת החום במהלך השימוש הפך לחרס.

▲ אפיית לחם חובז סאג' בידי נשות המשפחה.

אופן הבישול הנהוג נשמר בתיאורי הנוסע יחיאל פישל קסטלמן:

> ולא יש להם תנור כמותנו, רק התנורים שלהם פיהם פתוח למעלה והם כל חרס ומטלטלים. ומסיקים בו האש ואופים בצידיו. וכרים [=כיריים] שלהם הוא גם כן בקרקע, מקום שפיתת קדרה אחת או שתי קדרות. ואינם משתמשים בכלים של חרס כלל, רק כל שימושם בכלי נחושת.

ה'תחתא' שכבר הוזכר, היה חפץ חשוב, רב תכליתי, שבדרך כלל נעשה מגוש עץ אחד בעל רגלים קטנות. עליו ישבו הנשים בעת עבודתן במטבח, עליו רידדו את הבצק לפני אפיית הלחם, עליו חתכו את הירקות והכשירו את הבשר, ועליו גם הניחו את מגשי הנחושת הגדולים כאשר בני המשפחה אכלו את ארוחתם.

בישול ומאכלים: פינת בישול מסורתית. ◄

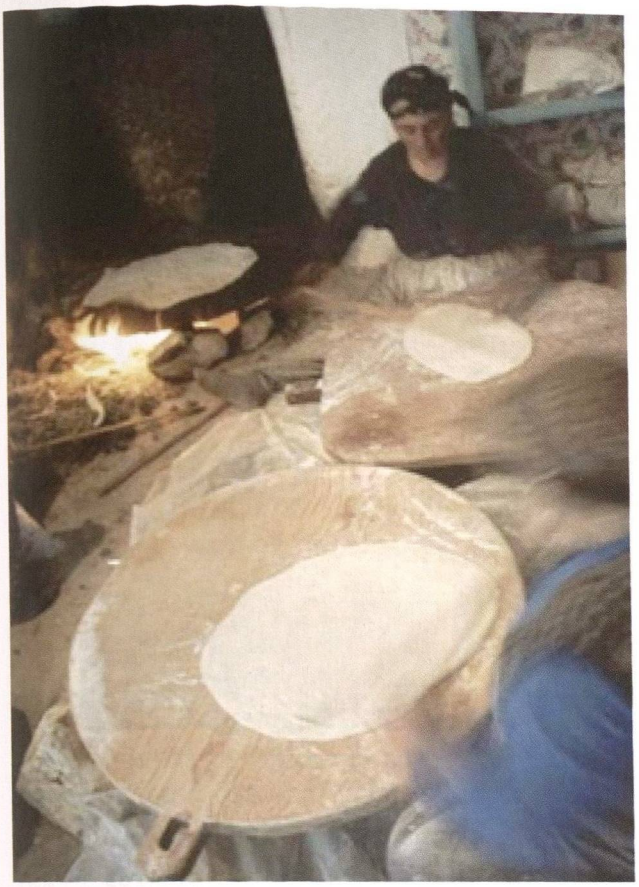

▲ בישול ומאכלים: הכנת 'חובז סאג'.

▲ בישול ומאכלים: מכתש עץ מסורתי.

▲ מכתש מתכת.

תאורה

בעבר האירו את הבית במנורות שמן - בדרך כלל שמן זית או שמן שומשמין שאיכותו נחותה. מילאו את מכל המנורה במים, ועליהם יצקו את השמן שצף. בתוך השמן הניחו פתילה מסיבי כותנה או פשתן. מנורת השמן הפיצה אור עמום, וצבעה את סביבתה בפיח שחור. עם כניסת הנפט לשימוש, השתמשו במנורות שהיו מורכבות ממכל זכוכית ובו נפט ופתילה ישרה, שמעליהם שמו שפופרת מזכוכית דקה, ששמרה על האש לבל תכבה, ומנעה הפצת פיח. המנורות הללו, שנקראו 'למפא' [= LAMP בשפות האירופיות, עששית בעברית] הוצבו על השולחן או נתלו על הקיר. בבתי האמידים היו עששיות מזכוכית מעוטרת בציורי אמייל וזהב, ולפעמים גם האהיל היה מעוטר. הנוסע אפרים ניימארק, שעבר באזור בשנת 1884, התרשם מאמצעי התאורה שראה בבתי היהודים:

> ככל אשר נוסיף ללכת מחאלב קדימה, כן ימעט מספר מנורות הנפט מנגד עינינו; עד כי בבואנו אל מוצול [=מוסול] נפגוש אור שמן זית זך או שמן שומשמין וירצין.

▲ תאורה: עששיות נפט (ללא האהיל).

חימום הבית ('תנורא')

ימות החורף הממושכים היו קרים והמושלגים. בני המשפחה הסתגרו אז בבתיהם, וכדי להתחמם הייתה ליהודים שיטה: 'תנורא'. נהגו להתאסף בחדר אחד, שבמרכזו הונח 'מנגל' נחושת המורכב משלושה חלקים: בסיס, קערת הפחמים ומכסה; בקערה בערו חומרי הבעירה. שיטה אחרת: הוציאו כמה אבני ריצוף, חפרו גומה ברצפה, ובתוכה הדליקו את חומרי הבעירה. מעל הגומה נהגו להניח לוח עץ בעל רגליים, ומעליו - שמיכה גדולה ועבה שנקראה

בשם 'אל-ח'ייף'. בני הבית ישבו על המזרנים מסביב ל'תנורא' התכסו בכסת, והתחממו. בימות החורף התנהלו סביב ה'תנורא' החיים החברתיים של המשפחה. תיאור הדומה לעדויות ששמענו מפי זקני העדה, מתאר גם הנוסע יחיאל פישל קסטלמן:

> גם בימות החורף אינם יודעים לעשות תנור החורף, ולהסיקו כדי לחמם הבית. רק עושים נקב גדול בארץ ונותנים בו אש, או קדרה עם אש, ועל הנקב נותנים ספסל קטן ומכסים על הספסל אילחאף, והאילחאף מכסה סביב הספסל כל הנקב ויושבים סביבות הספסל עם הרגלים תחת האילחאף. גם אצלהם הנשים מושכים טיטין [=מעשנות נרגילה] כמו אנשים.

לפעמים שמו מעל לשמיכה מגש נחושת גדול ועליו העמידו קומקום תה, כוסות, וכלי ובו חתיכות סוכר שבורות או תאנים מיובשות. הבילוי העיקרי היה הקשבה לאגדות ומעשיות מפי הזקנים: סיפורי נסים, מעשי גבורה ומשלים שריתקו את שומעיהם, ונמשכו לפרקים שעות רבות. האגדות והמשלים שימרו חוכמת חיים והומור, והם נועדו לבדר, אך גם ללמד ולהדריך את בני המשפחה בדרך הישרה והנכונה בה ילכו. לפעמים גם שיחקו במשחקים שונים.

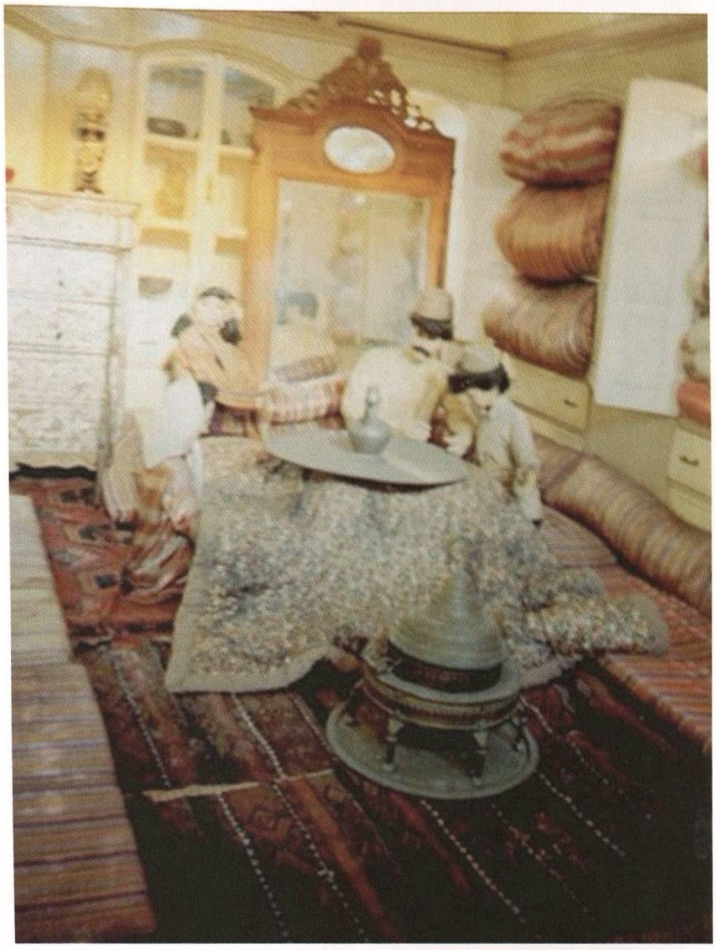

חימום הבית: 'תנורא' ו'מנגל':
► שחזור במוזיאון האתנוגראפי בגזיאנטפ.

המים - שתייה, רחצה, ניקוי וכביסה

היות שלא היו מים זורמים בבית, היה צריך להביא אותם אליו - דבר שהיה מתפקידן של הנשים במשפחה. אלה נהגו להשכים קום לפני שאר בני הבית, ולצאת עם כדי החרס או הנחושת אל הסביל או אל מקורות המים האחרים, כדי להביא מים הביתה. בביקורנו בדיארבקיר ראינו אם ובתה שהלכו לסביל להביא מים הביתה. בהבדל אחד, שכדים מפלסטיק החליפו את כדי המים המסורתיים מחרס. האם נשאה על ראשה כד פלסטיק גדול ואילו הבת נשאה כד פלסטיק קטן.

את המים שהביאו יצקו ל'זיר' הגדול שניצב בדרך כלל על תושבת עץ בפינת החצר, כשהוא עטוף בסמרטוטים. נדרשו כמה מסעות כדי למלא אותו. בקיץ נהגו להרטיב את הסמרטוטים במים כדי לקרר את כד החרס, וכך גם את המים שבו. כשרצו לשתות, דלו את המים מכד החרס בספל נחושת עם אוגן, ה'כלי'. כלי הדלייה יכלו להיות גם מקושטים: עיטורים חרותים, והאוגן עוצבה בצורת ציפור.

המים שהובאו כך, היו צריכים להספיק לכל צורכי הבית לשתייה ולבישול. לניקיון השתמשו בעיקר במי בור המים שבחצר הבית. כדי לכבס באורפה, נהגו נשות הבית ללכת יחדיו אל התעלה הפתוחה, שניקזה את מימי עין זילחה, וזרמה למרגלות "שכונת" היהודים. כיוון שגם הנשים ממשפחות אחרות באו לכבס באותו יום, כיבסו בצוותא וניצלו

זאת גם למפגש חברתי ולשיחות בענייני נשים. את הכביסה הרתיחו בסיר נחושת גדול, שהניחו על אבנים גדולות והדליקו אש מתחתיו. לאחר הסחיטה היו תולים את הכבסים על הגדרות שמסביב, או פרשו אותם על הקרקע לייבוש בחום הלוהט.

בימי הכביסה בקיץ, נהגו הנשים להתרחץ באותה תעלה. אולם בדרך כלל נהגו להתרחץ בחמאם ג'ינקלי, בימי רביעי, שהוקצו ליהודים.

מזיגת המים לשתייה ונטילת ידיים לפני הארוחות נעשו בעזרת כדי נחושת האופייניים לאזור. גם בבית השימוש עמד כלי נחושת מיוחד, בעל זרבובית ישרה וקצרה ששימש להדחת האסלה, ולרחיצה היגיינית.

▲ מים: "יום כביסה" בנחל כמו פעם.

▲ רחצה: כפכפים לחמאם.

▲ 'טאסה' מנחושת לחמאם.

▲ רחצה וטיפוח הגוף: חנות לממכר סבונים ואביזרי רחצה.

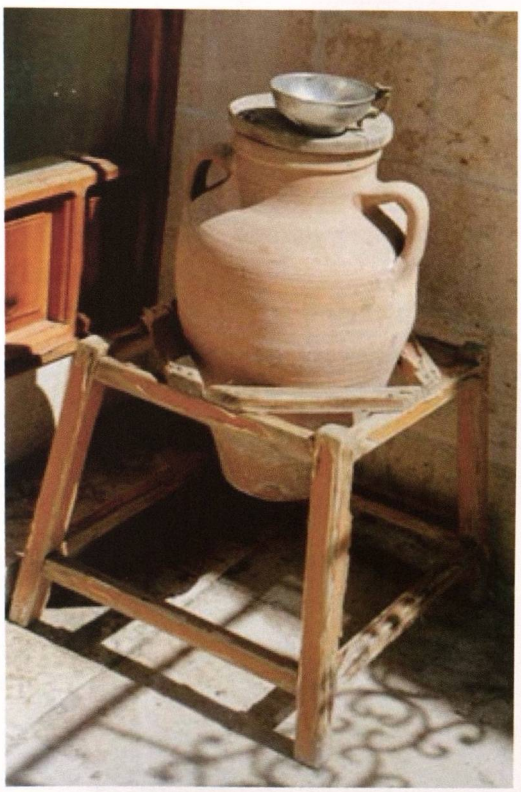

▲ מי שתייה: 'זיר' חרס למי שתייה, עם מכסה עץ ו'כלי' נחושת לדלייית המים.

▲ כלי נחושת למזיגת מים.

▲ **מי שתייה: 'כלים' מנחושת לדליית המים מה'זיר'.**

המזון

כבר הזכרנו, שהתושבים היהודיים בדרום־מזרח טורקיה ניזונו ממצרכים בסיסיים שהיו מצויים בשפע, במיוחד באביב ובקיץ; בעיקר מדובר בחיטה, בבשר, בחלב ומוצריו, בירקות ופירות. מוצרים אחרים, כגון, שמן, סוכר, תה, קפה ומיני קטניות - בעיקר עדשים - קנו ואחסנו במרתף הבית. ניתן לומר שהגיוון במיני המזון היה מצומצם, והרגלי האכילה נקבעו בגלל תנאי האקלים ומצוות הכשרות.

בסוף הקיץ, לאחר גמר הקציר, קנו בעלי הבתים כמויות גדולות של חיטה; לאחר שניקו וביררו אותה מאבנים, מאדמה ומפסולת, אחסנו אותה במרתף הבית. חלק מהחיטה טחנו לקמח במטחנות של יד, ואחסנו במרתף הבית. רובו של קמח זה שימש לאפיית הלחם לסוגיו, וכמות חיטה מסוימת נשמרה להכנת המצות.

המרכיב החשוב ביותר במזונם של יהודי דרום־מזרח טורקיה, הוא הבורגול לסוגיו השונים. בסוף הקיץ היו נהגו הנשים להכין גם כמויות גדולות של בורגול לאכילה בחורף, בתהליך המורכב מכמה שלבים. ראשית, מרטיבים קלות את גרעיני החיטה, וכותשים אותם בעזרת פטיש עץ גדול במכתש גדול העשוי אבן. כך מסירים את הקליפה העוטפת את גרעיני החיטה. בסופו של שלב זה מקבלים גרעיני חיטה ללא הקליפה שצבעם נע בין לבן לאפור. בשלב הבא בנו כירה מאבנים גדולות בחצר הבית או ברחוב ליד הבית, ועליהן הניחו סיר נחושת ענקי שמתחתיו הדליקו אש. בסיר שמו את גרעיני החיטה, הוסיפו מים ובישלו אותם. הבישול הסתיים כשהגרעינים התרככו ותפחו. כעת הוציאו את גרעיני החיטה מהסיר, ושטחו אותם לייבוש בשמש, בדרך כלל על גגות הבתים. לאחר שגרעיני החיטה יבשו, אוחסנו חלקם במרתף הבית כגרעיני חיטה שלמים, ואילו החלק האחר נטחן במטחנות גדולות או במטחנות של יד לשני סוגים של בורגול: האחד בורגול גרוס גס והשני בורגול גרוס דק. גם את סוגי הבורגול השונים נהגו לאחסן במרתף הבית. כשרוצים לאכול חיטה או בורגול, מבשלים אותו בשנית ורק אז היה מוכן לאכילה.

אחד המאכלים שהמרכיב העיקרי שבהם הוא גרגרי חיטה שלמים, מבושלים, הוגש בתוספת יוגורט. היוגורט נקנה בשוק הגבינות בכלי מיוחד מנחושת עם ידית נשיאה ומכסה. לפעמים יצקו את היוגורט לשקית בד, תלו אותה להוצאת חלק מהמים, והתקבלה גבינה. סוג נוסף של גבינה הוכן על ידי ייבוש בשמש.

בשבתות בימי החורף, אכלו בעיקר "חמין" מחיטה כתותה, מעין דייסה של חיטה. להכנת החיטה בצורה הזו נהגו לכתוש את החיטה השלמה בפטישי העץ או בעֲלי של מוט עץ שנקרא 'מאגנה' במכתש של אבן.

▲ מכתש אבן ופטישי עץ לכתישה.

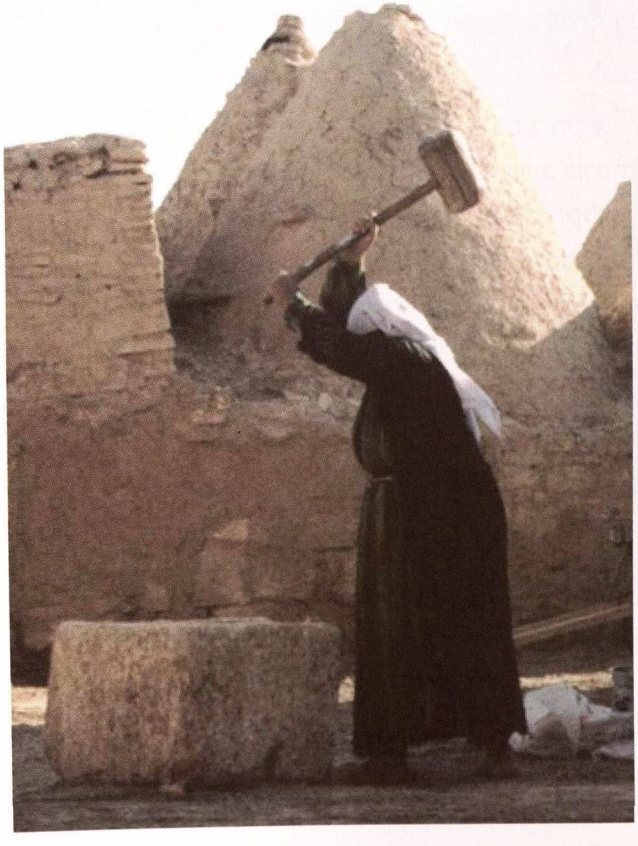

► הכנת בורגול: חובטת חיטים במכתש גדול.

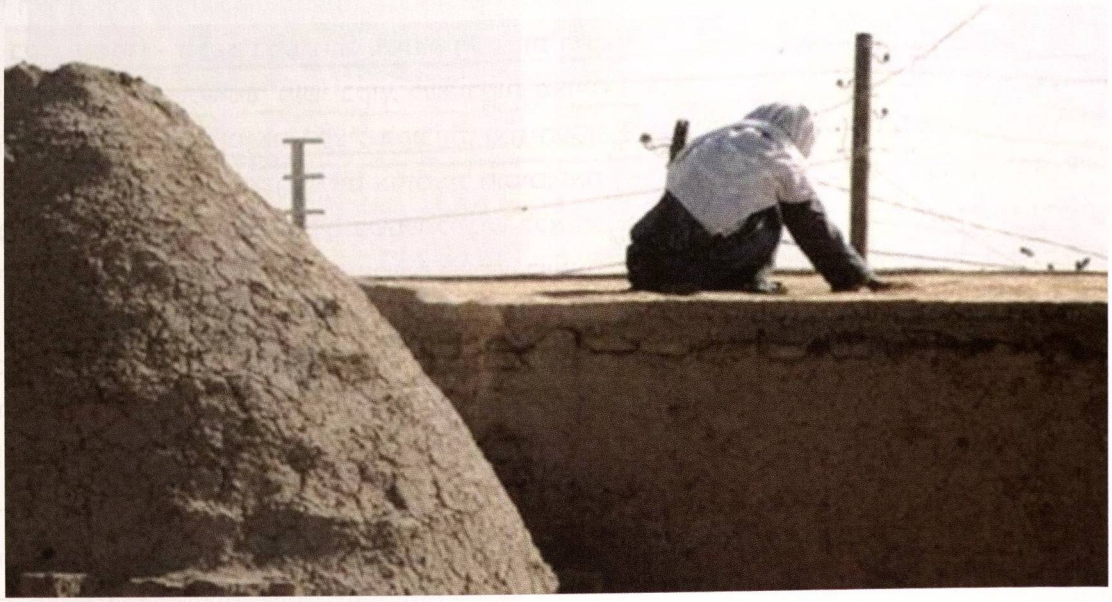

▲ ייבוש הבורגול על גג בית בחרן.

▲ ג'רמיק: בישול: ניקוי סיר הנחושת הענקי לאחר בישול הבורגול.

הכנות לחורף

בחורף הארוך, הקר והמושלג לא הייתה אספקה טרייה של ירקות ופירות, ונאלצו להסתפק באלה שנאגרו מבעוד מועד, בקיץ, ונשמרו - חלקם במחרוזות שנתלו על קירות המרתף ואחרים בכלי חרס שיועדו לכך, שגם הם נשמרו במרתף הבית. ההכנות לשימור נעשו בקיץ, כשהירקות מצויים בשפע ומחירם זול. וכך, מסירים את ראש הפלפל הירוק ומנקים אותו, חותכים את החציל לקוביות, ואת העג'ור (סוג של קישוא) שוטפים היטב מבחוץ, ומרוקנים את תוכו לצורך מילוי. לאחר מכן חורזים אותם על חוטים, ואת המחרוזות תולים בשמש לייבוש. פלפל חריף ובמיה חורזים על חוטים כמות שהם, ותולים בשמש לייבוש ללא הכנות נוספות. עגבניות משמרים בשתי דרכים; באחת חותכים את העגבנייה לרבעים, ואותם מייבשים בשמש; בשנייה מרסקים את העגבניות, ומוסיפים כמויות נדיבות של מלח. את הרסק משטחים במגשים רדודים, שיום יום מוציאים אותם לייבוש בשמש על גגות הבתים ובחצרות, ולעת ערב מכניסים לבית כהגנה מפני הטל. בתום התהליך, יש המוסיפים לחלק מהתוצר פלפל חריף מיובש, כתוש. את רסק העגבניות המיובש הכניסו לכלי חרס בעלי זיגוג פנימי, הוסיפו שמן זית ואחסנו במרתף הבית. "רסק עגבניות" זה נקרא 'דיבס באנדורה'.

שימור הפירות נעשה בשלוש צורות: חלקם יובשו בשמש לאחר שהוצא מהם הגלעין; חלקם רוסקו, הרסק שוטח והכינו ממנו 'לדר' [=מהמילה LEATHER, עור, באנגלית]; וחלקם בושלו לריבות - 'דיבס', או 'פקמז', מרקחת חומה וסמיכה כדבש. כמו כן הכינו 'דיבס' סמיך וחמצמץ מרימונים, שחשיבותו בעיקר כתיבול למזון. מהענבים ומאגוזי המלך הכינו ממתק הנקרא 'סונ'וק איזון'.

לחם לסוגיו קנו לעתים במאפייה, או אפו בתנורי חרס שהיו בחצרות או על גבי הסאג' שכבר תיארנו. הנשים מתאספות, שוב, להכנת חובז סאג'. מכינים כמות גדולה של בצק, מרדדים במערוך על שולחנות עץ לעובי של נייר, בצורת עיגול, ואותו מניחים על הסאג' שמתחתיו בוערת אש חזקה. עורמים את הפיתות היבשות לערימות, מכסים בבד, ושומרים לתקופות ארוכות. בשעה שמגישים חובז סאג' מרטיבים אותו במקצת לפני שאוכלים.

גם 'סמנה', חמאה, וגבינות שהושרו במי מלח הכינו בבית. מוצרי החלב נשמרו בכלי חרס מזוגגים שאוחסנו במרתף הבית. לשבת וחג נהגו להכין בבית יין מענבים ומצימוקים, ומקליפות הענבים הכינו "גראפה".

את הבשר שימרו בגלל אילוצי השחיטה הכשרה. כשהגיע שוחט ליישוב, קנו כמויות גדולות של בשר, ולאחר השחיטה הכשרה שימרו את מרביתו בשתי צורות; אחת: הכינו נקניק יבש, אדום, שנמרח במיץ עגבניות ויובש בשמש, ה'סג'וק'. שנייה: בישלו חתיכות בשר בסירי נחושת גדולים בשמן או בשומן. בגמר הבישול המתינו שיתקרר והכניסו את הבשר לכלי חרס מזוגגים אותם שמרו במרתף הבית. צורת שימור זו נקראת 'כאלייה'.

הנשים הכינו גם מיני אטריות ופתיתים, 'שאר־ייה', מבצק של קמח וביצים, וגם אותם נהגו לייבש בשמש על גבי מגשים העשויים קש.

הגברים הלכו לשוק וקנו את כל הדרוש. הם גם הכינו מיני כלי עץ לגריפת השלג מעל גגות הבתים, שלא יקרסו.

רבות מעבודות הבית המתוארות כאן, עדיין מתבצעות כמו במאה שעברה ואף לפניה; וכאז כן עתה הנשים הן העושות במלאכה.

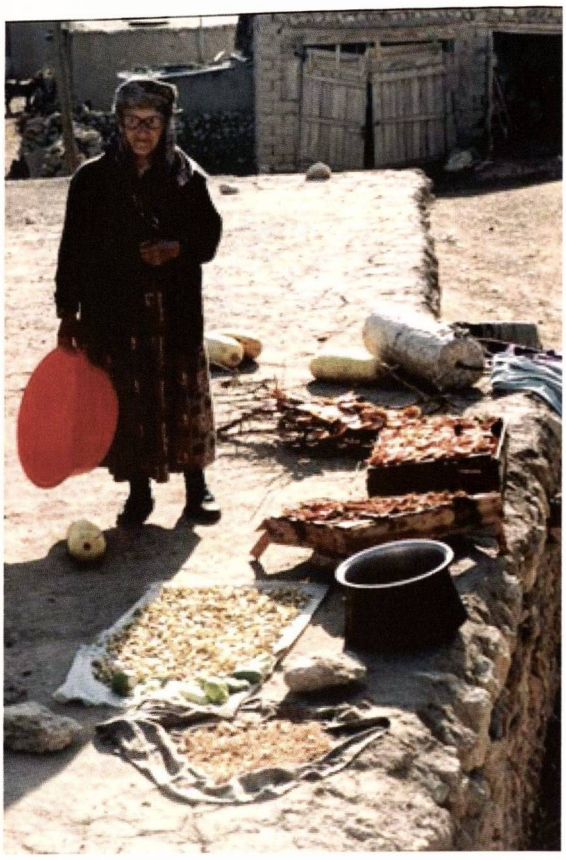

▲ הכנות לחורף: ייבוש פירות.

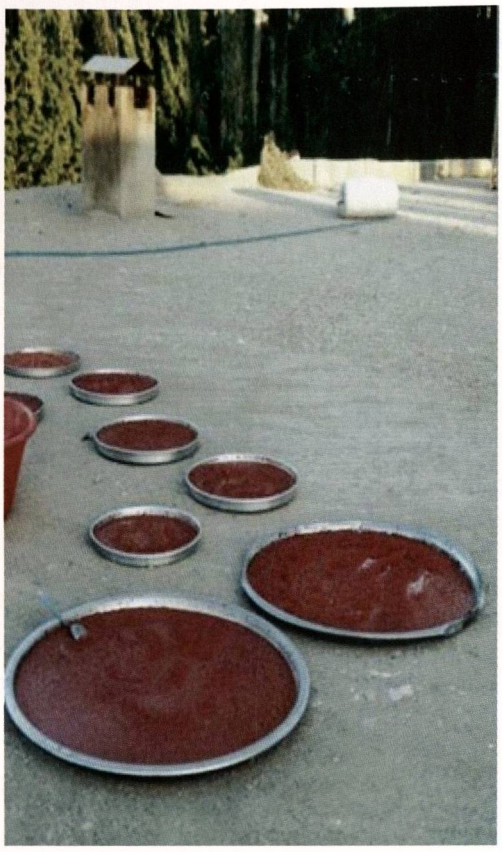

▲ הכנת "רסק עגבניות"(סביבות קהר־מאנמארש).

▲ הכנות לחורף: הכנת מחרוזות חצילים לייבוש בידי בנות המשפחה בגזיאנטפ.

▲ הכנות לחורף: מחרוזות של ירקות מיובשים מוצעות למכירה ברחבי דרום־מזרח טורקיה.

▲ הכנות לחורף: הכנת פלפלים לייבוש בשמש בעיר שאנלי-אורפה.

לבוש

זקני הקהילה העידו, שהיהודים בדרום־מזרח טורקיה נהגו בענייני לבוש כמו שכניהם. תיאור דומה לזה מביא ר' בנימין השני:

... והיהודים לא ידברו כי אם שפת ערבית, מלבושיהם מלבושי תוגרמה.

הגברים לבשו מכנסי 'שארוואל' שחורים וחולצה בפסים רחבים שנקראה 'מאכלמה'. מעל זה לבשו 'גלביה' - בגד עליון פתוח מלפנים, בצבעים שונים. אבנט בד אדום, שקופל בקפלים רחבים, בשם 'חזאם', סגר את הגלביה ושימש לנשיאת הכסף. לראשם חבשו תרבוש. בשבת לבשו 'קומבאז' - שמלה ארוכה חגורה באבנט בד רחב.

הנשים לבשו שמלות בד ארוכות מכותנה, וכיסו את שער ראשן במטפחת עשויה משי דק. עבודת הרקמה בשולי המטפחת נקראה 'אויה'. מטפחת נוספת נקשרה מסביב למצח. בחגים ובשמחות לבשו לפעמים אפוד קטיפה מעוטר ברקמת חוטי זהב.

תכשיטים

התכשיטים ליוו את האישה מהלידה ועד המוות. הם היו עשויים בעיקר מזהב, ולעתים שובצו בהם אבני חן בגוונים של אדום וכחול. התכשיטים נועדו לקשט את האישה, ולעתים היו חלק בלתי נפרד מתלבושתה. כמו כן, נועדו התכשיטים להגן על האישה מפני 'עין הרע', שיקפו את מעמדה החברתי והכלכלי, ושימשו מעין "תוכנית חיסכון" - בצוק העתים חילצו את האישה ומשפחתה מבעיות כלכליות.

עם לידת הבת, נהגו לתת לה - ולענוד לה - תכשיטי זהב קטנים, ששימשו בעיקר כקמעות. אולם, את רוב התכשיטים קיבלה האישה באירועי הנישואין: בטקס האירוסין, בתקופה שבין האירוסין לחתונה ובטקס החתונה. הכלה קיבלה מתנות ותכשיטים מבעלה לעתיד, מקרוביה ומאביה. רוב התכשיטים הללו היו פשוטים בעיצובם: לרוב לקחו מטבע של זהב, נקבו בו חור, ותלו אותו על שרשרת - גם היא מזהב - שגלשה על חזה האישה. ככל שגדל מספר מטבעות הזהב התלויים, או שהיו לאישה שרשרות אחדות רצופות מטבעות על החזה, כך נחשבה למקושטת יותר.

מטבעות זהב, ששימשו כעדיים, הוצמדו גם לצמידי הידיים או נשזרו בשולי כיסוי הראש. תכשיט הראש העיקרי היה עיטור מצח שנקרא 'מאנדילה'. זה היה עשוי מסרט בד דק שעליו תפרו מטבעות זהב מנוקבים זה לצד זה, או אף חופפים חלקית. את ה'מאנדילה' קשרו על המצח, ומעליו קשרו מטפחת ראש ממשי לבן, שהסתירה את סרט הבד כך, שראו רק את מטבעות הזהב.

▲ תכשיטים: מאנדילה.
באדיבות סימה יגן.

עגילים שונים, לפעמים משובצים באבנים טובות, נתלו בתנוכי האוזניים המנוקבים. תכשיט ראש נוסף היה שרשרת זהב מעוטרת, ששני קצותיה היו מחוברים אל מטפחת הראש, כפי שניתן לראות בתצלום שבהמשך.

שרשרות הזהב לצוואר היו ממינים שונים; שרשרת זהב פשוטה - ה'ג'נזירה', שרשרת זהב העשויה מלוחיות זהב - ה'שאחלה', ושרשרת זהב שעליה תלו מטבעות זהב - ה'מקלדה'.

צמידים עיטרו את הידיים: חסרי עיטור, בעובי שונה, שנקראו 'סווארה-אל-דהבה', או צמידים העשויים ממטבעות זהב שנקראו 'דאקילירה'. האצבעות קושטו בטבעות זהב מסוגים שונים, שנקראו 'חאטם'.

על הקרסול ענדו עכס זהב, שנקרא 'חיל-חאל-דהב'. בעדויות הנשים נזכר גם תכשיט בטן - אבנט בד שעליו נהגו לתפור מטבעות זהב.

▲ עיטור מצח ממטבעות זהב - שרשרת לחיזוק מטפחת הראש.
באדיבות צדוק אהרון.

▲ תכשיטים: שרשרת
ממטבעות זהב - מקלדה. באדיבות צדוק אהרון.

המאכלים המסורתיים של היהודים בדרום־מזרח טורקיה

במהלך הראיונות שערכנו עם נשים מקהילות דרום־מזרח טורקיה ובנותיהן, אספנו שמות של מאכלים אופייניים למטבח בדרום־מזרח טורקיה, שעברו מדור לדור. הקושי הגדול היה ללקט מתכונים להכנתם, מנשים ששמו בסיר "קצת מזה וחופן מזה". אולם, אנו יכולים להעיד, שהתבשיל המוכן היה טעים להפליא.

במאכלים הנמנים כאן, ניכר השילוב בין המטבח הטורקי לבין המטבח החאלבי, שילוב שנוצר, מצד אחד, בגלל הקשרים ההדוקים בין הקהילות בדרום־מזרח טורקיה לעיר חאלב, ומצד שני - בגלל הצורך לשמור על דיני הכשרות. לא כל המתארחים התלהבו. הנוסע ו' שור תיאר למשל, את האוכל של יהודי נציבין:

מאכלם הוא תמיד אחד בחול, בשבת וחג והוא מאכל "הבורגיל" או "הכדורים".

והוא מרחיב ומפרט את מהותם:

ורק שני מאכלים המה יודעים לבשל, אולם אינם אוכלים שניהם בסעודה אחת. אחד הנקרא בלשונם "בורגיל", הנעשה מן הריפות - חטים בלולים בשמן או בשומן עם מעט בשר מלוח בתוכם. והמאכל השני הוא הכדורים "קלעזע" הנעשים מן קמח חטים גס, מאכלים אשר אין בהם כל טעם וריח.

יוסף נייגו כמעט שנותן לנו את המתכון:

האוכל היותר ערב לחיך האורפלים הוא זה: חטים כתותים עם בשר נא מעורב בפלפל אדום ובצל. את כל זה לשים יחד ועושים ממנו כדורים ובולעים אותם נא. קוראים את זה "קובי ניא" בערבית.

המאכלים

קאסמה - מאכל המורכב מקליפות של ענבים ומבורגול; מבשלים בסיר נחושת.

צ'יגא - (=קובה ניא) קציצה של בשר נא העשויה מתערובת של בשר חי, נקי ללא שומן, שכתשו במכתש ועלי עד דק, בתוספת מלח. אחר כך ערבבו יחד עם בורגול דק ופלפל חריף קצוץ דק. יש שהוסיפו בצל, פטרוזיליה ועגבניות.

לחמא בע'גין - (מאפה בצק ועליו בשר) מרדדים עלה בצק דק בקוטר של 15 ס"מ לערך. עליו שמים תערובת של בשר

"דפוק" עם בצל קצוץ, רסק עגבניות, תבלינים והרבה רכז רימונים, ואופים בתנור.

סמבוסק - מאכל עשוי מעלה בצק דק בצורת חצי סהר, שקצותיו צבוטים, והוא ממולא בשר ומטוגן בשמן.

קאטמר - בצק ש"נפתח" דק מאוד עליו מורחים סמנה, סוכר, וזורים הרבה פיסטוקים. מקפלים את העלה כמו מעטפה ואופים בתנור.

קובה בורגול מטוגן - (קובה נבלוסייה) סוג של קובה המחודד בקצותיו, עשוי מבורגול. בתוכו שמים תערובת של בשר קצוץ, בצל קצוץ, צנוברים, תבלינים ורכז רימונים, ומטגנים.

באסטורמה - קציצות מטוגנות שמכינים מתערובת של בורגול יבש שמבשלים תחילה במים, בצל ופלפל חריף.

מרק קובה חאמוד - מרק חמצמץ המכיל ירקות שונים, כרפס, נענע, 'פאזי' (מנגולד), שום, סוּמַק וכדורי קובה.

פריקה - תבשיל חיטה ובשר.

צ'ורבת ע'דס - מרק עדשים אדומות, שהגישו גם בבוקר חורפי.

סאפיחה - מאכל העשוי מחצילים מטוגנים ועגבניות.

שושברה - כיסונים מבצק ממולאים בבשר, מבושלים במים או מאודים.

ג'עג'עק - מאכל העשוי מלבנה או יוגורט, נענע יבשה, מלפפון ירוק חתוך דק, מלח ושום.

חרשופ - מאכל העשוי מהגבעול והעלים של חרשפים [=ארטישוק] שבושלו במים. ממלאים בבסיסי העלים תערובת של בשר קצוץ, טובלים בביצה טרופה ובקמח, ומטגנים. בשלב זה שמים את ה"קציצות" בסיר, מוסיפים מים והרבה סוּמַק ומבשלים (מאכל לשבת וחג).

קובה חאמודה - תבשיל העשוי מג'ריש (בורגול דק), קישואים ועגבניות, בתוספת נענע יבשה, שום וסומק.

לבנייה - תבשיל העשוי מחיטה דפוקה מבושלת במים. בגמר הבישול שופכים על זה יוגורט תוצרת בית.

ענזיג'ק - תבשיל של חצילים, עגבניות ונתחי בשר קטנים. לעתים הוסיפו סומק ופלפל חריף (מאכל לשבת וחג). אפשר לאוכלו יחד עם 'קובה מאסלוקה' או עם אורז לבן.

מדפונה - תבשיל של חצילים, נתחי בשר, סומק ופלפל חריף. אפשר לאכול את זה יחד עם אורז לבן. לשבת אכלו 'מדפונה' יחד עם 'קובה מאסלוקה'.

קובה מאסלוקה - קובה קטן מג'ריש (=בורגול דק) ממולא בשר, שבישלו במים ומלח. את ה'קובה' הזה אוכלים קר. בשבת אכלו אותו עם תבשיל במיה ועגבניות.

מג'דרה - תבשיל של בורגול עבה ועדשים המבושלים במים. מגישים עם הרבה בצל מטוגן. בדרך כלל מגישים לידו סלט ירקות (לפעמים מחליפים את הבורגול באורז).

אורז לבן - מבשלים אורז בסיר, ומגישים כתוספת למנה עיקרית. אבל לעתים אכלו עם סלט ירקות בלבד.

חאריירה - תבשיל מתוק מבלילה עשויה קמח, סוכר, מים, וקצת שמן.

עיג'ה - חביתת ביצים שמערבבים עם בצל ירוק, פטרוזיליה, פלפל חריף ומלח.

קובה ח'ילווה - חיטה מבושלת במים שנאכלה עם טחינה.

קונאברה - מרק חמצמץ של ירק בר כמו פאזי, שום וסומק.

באייד בחוסורום - חביתה מביצים בענבי בוסר. ריסקו ענבים, טיגנו אותם בשמן, ועליהם יצקו ביצים טרופות.

סלט ירקות - סלט שהיה מוגש בכל ארוחה, עשוי ממלפפונים ירוקים, עגבניות, פטרוזיליה, נענע יבשה, סומק ושמן זית.

מעמול - עוגיות אליפטיות, הממולאות אגוזים קצוצים, סוכר וקינמון.

ח'/ג'רייבה - עוגיות מתוקות המעוטרות בשקד.

קעק - עוגיות מלוחות בעלות צורה מיוחדת. טעמן המיוחד מקורו בתבלין העשוי מחלב.

בקלאווה - מאפה בתבנית, העשוי מכמה שכבות של בצק דק כבסיס, שעליו שמים תערובת של אגוזים שבורים, סוכר וקינמון. למעלה שמים שוב כמה שכבות של בצק דק ואופים. בגמר האפייה יוצקים למעלה מי סוכר מבושלים, וחותכים למעוינים.

איירין - משקה של יוגורט, מלח ומים.

משקאות

ראקי - סוג של ערק

תה - בסופה של כל ארוחה הוגש תה, וכן בכל מפגש חברתי. התה הוגש בדרך כלל חזק וכהה, בכוסות זכוכית דקות שלפעמים היו מעוטרות בפסי זהב. להמתקה הגישו קוביות סוכר. בעבר הרחוק יותר, הגישו שברי סוכר ששברו מחרוט הסוכר.

התה הוכן בשני כלים נפרדים: קומקום מלא מים שהורתחו על האש, וקומקום קטן יותר שבו שמו את עלי התה, והכינו את התמצית. הקומקום הקטן נח על הגדול וכך נשמר החום של התמצית. כאשר מגישים את התה, מוזגים קודם תמצית מהקומקומון לכוס הזכוכית, ולאחר מכן מוזגים מים רותחים מהקומקום הגדול. בכל ארוחה או מפגש, במשך כל שעות היום, נהגו לשתות כוסות רבות של תה כהה, מהביל ומתוק.

קפה - באירועים משפחתיים הגישו לאורחים ספלון של קפה מורתח, שחור ומר, או לחילופין - קפה מורתח חזק ומתוק, בהתאם למנהג. הצעת הקפה והגשתו היו חלק בלתי נפרד מהאירוח, והעידו על הכבוד שרחשו בני המשפחה לאורחים.

הכנת הקפה הייתה תהליך טקסי, החל בקליית פולי הקפה בכלי המיועד לכך, ולאחר מכן טחינתם במטחנה מאורכת בצורת גליל מפליז - לרוב מעוטרת, שהייתה לה ידית מתקפלת בראשה.

מאכלים לשבת

כדי לאכול מאכל חם בשבת, בלי להפר את המצוות, היה צורך למצוא מאכל שזקוק לבישול ארוך, כך שיתחילו לבשלו לפני כניסת השבת, ויעבור זמן רב עד לאכילתו. המילה 'חמין' היא מילה כללית למיגוון מאכלים שייחודם בכך, שהם מתבשלים זמן רב, על אש נמוכה. גירסאות שונות של החמין נוצרו במשך הדורות, ולא רק בדרום־מזרח טורקיה, משום שבשבת אסור להבעיר אש, ואסור לעסוק במלאכה כלשהי, כגון בישול. אבל מותר להניח תבשיל על האש לפני כניסת השבת, כך שימשיך להתבשל בשבת.

בדרום־מזרח טורקיה נהגו לשים את המאכלים המיועדים לשבת וחג, על גבי כירות מבוץ יבש שהוסקו בפחמי עץ. על הכירה שמו את הסירים העשויים נחושת; את הסירים כיסו בפעמון מקלעת מעץ שנקרא 'אפס' ואת כל זה כיסו בשמיכה גדולה ועבה, ה'דושה', כדי לשמור על חומם של המאכלים.

חמין חאשאוואת לאחמה - מאכל זה עשוי בשר חתוך דק, שתופרים למעין כיס, וממלאים באורז, פלפל שחור ושמן. זה היה מתבשל לאטו במשך כל הלילה, ואכלו אותו יחד עם קובה מטוגן וביצים קשות.

חמין יפרק - סיר של ירקות, בעיקר חצילים וקישואים, ממולאים באורז ובבשר, המתבשלים לאטם במשך כל הלילה.

חמין חיטה - מאכל זה עשוי מחיטה שבורה ובשר שהתבשלו כל הלילה. לפעמים הוסיפו גרגרי חומוס.

חמין קומבאר - מניחים בסיר מעיים ממולאים באורז ופתיתי בשר, לידם שמים זנב או רגל של בקר, ומלמעלה שמים קובה שטוח, גדול, ממולא בשר. כל זה התבשל לאטו, בסיר אחד במשך הלילה.

כירשה - קיבה של פרה ממולאת בתערובת של אורז, נתחי בשר, ותבלינים. זה היה מתבשל לחוד, או שהיו שמים בסיר החמין.

חמין של מקרוני וקובה - שמים בסיר אטריות (כינו אותן "מקרוני"), שמן, ופלפל שחור. מעל למקרוני מניחים את כדורי הקובה הממולאים בשר, וכך התבשלו להם יחד, עד שהגברים חזרו מבית הכנסת לקראת צהריים (לעתים החליפו את הקובה בחתיכות עוף).

פרק רביעי:
מחזור החיים

הטקסים

לושה מאורעות חשובים בולטים בחיי בני ובנות העדה האורפלית: לידה, תחילת קיום המצוות ומצוות פרו ורבו. את המאורעות מציינים בטקסים, המלווים בחגיגות - כל קהילה ומנהגיה. בטקס ובחגיגה השתתפו כל בני המשפחה המורחבת, השכנים, מנהיגי הקהילה ומזדמנים. החגיגות נערכו במשך כמה ימים, וכמובן שהיו מלוות בסעודות ובמשתאות. המוזמנים נהגו לתת לחתן וכלת השמחה מתנות. בדרך כלל היו אלה חפצים שימושיים החשובים למשק הבית, או עדיי זהב כתכשיטים או כקמעות, סגולה לבריאות של הרך הנולד וחתן הבר מצווה. בעת אירוסין וחתונה ניתנו לזוג, ובמיוחד לכלה, תכשיטים, בגדים, כלי מיטה ורחצה, כלי בית מנחושת, רהיטים, כסף ומיני מזונות. כל אחד נתן כפי יכולתו.

הנישואין

יהודי דרום־מזרח טורקיה חיו בקרב המוסלמים, והושפעו מהם במהלך השנים גם במנהגי החתונה שלהם, וגם השפיעו עליהם. הזיווג נעשה באמצעות שידוך, על פי החלטת ההורים או בהמלצת מתווכים; לעתים היסב הבן את תשומת לב אימו לבחורה מסוימת כדי שתבדוק את האפשרות שתהיה כלה עבורו. במשפחה המורחבת ניתנת זכות הבכורה לזיווג בין בני דודים; הנישואים לבת דוד מצד האב נחשבים למושלמים, וכך נהגו באורפה ובשאר קהילות דרום־מזרח טורקיה. למרות הקירבה המשפחתית, גם נישואים כאלה היו כרוכים בתשלום מוהר שנתנה משפחת החתן לאבי הכלה.

האירוסין

כאשר השתדכו קרובי משפחה, נהגו האבות שלהם להיפגש, ולשוחח על דבר השידוך הצפוי. אולם, כאשר הגבר והאישה לא היו קרובי משפחה, היה נהוג להיעזר במתווכים. נהגו לחתום על חוזה, שאחד הסעיפים החשובים בו, היה שווי הנדוניה שאבי הכלה מתחייב לתת לכלה. הנדוניה כללה לרוב את תכולת הבית שעתיד להיבנות, למשל מזרונים, שמיכות, וכלי מיטה. אבי הכלה התחייב גם לכמות המלבושים שהכלה אמורה להביא עמה. סעיף חשוב אחר עסק בתכשיטי הזהב, שהאב העניק לבתו עם עוזבה את הבית. התכשיטים הללו חילצו לא פעם את המשפחה הצעירה ממצוקה, על ידי מכירתם או משכונם. החתן, אף הוא התחייב לתת מתנות לכלה שכללו תכשיטי זהב, בגדים ותמרוקים. כשהגיעו הורי החתן והכלה להסכמה ביניהם בדבר השידוך המוצע, נערך מפגש בבית הורי החתן, שהיה סיבה ל'חאפלה'. כמובן שלאחר מכן החזירו על כך ב'חאפלה' שנערכה בבית הורי הכלה. ה'חאפלות' הללו נועדו להיות מפגש היכרות בין המשפחות, אבל השתרש כך, שהתקיים גם כאשר המיועדים היו קרובי משפחה או שכנים.

ה'חאפלות' כללו, נוסף לשפע של מזון ומשקה, את שירי ה'זהזוהה'. אלה היו למעשה ברכות בחרוזים, שהרעיפו על בני הזוג ומשפחותיהם. למדנו על שירי ה'זהזוהה' מהמידענים בני העדה האורפלית, שהסבירו שהללו הושמעו

בשמחות שונות, אבל בעיקר בשמחות הקשורות לטקסי החתונה.

מאמר מאת הגב' סימה אוסטר מספק הסבר מקיף ומאלף על שירי ה'זהזוהה' בקרב היהודים באורפה ובחאלב שבצפון סוריה. בכל אירוע חשוב נאמרו ברכות, אולם באירועים מכוננים, כגון טקסי הנישואין, השמיעו 'זהזוהאת', כלומר 'שיר מסולסל'. ה'זהזוהה' היא ברכה במבנה מרובע, של שורות באורך שווה, שהמילים האחרונות בכל שורה שלה נחרזות ומצטרפות לברכות. הן מושרות או מדוקלמות במנגינה קבועה. השורה הראשונה של ה'זהזוהה' נפתחת תמיד במילת קריאה - הא, יא. גם השורות הבאות עשויות להיפתח בהן, אך אין זו חובה. כל אדם יכול לומר ברכה, אבל ה'זהזוהאת' נאמרות רק מפי נשים מבוגרות הבקיאות בברכות הללו - לרוב, בת משפחה או בת המקום. הברכות מושמעות לקהל באירוע, למרות שמבחינת תוכנן הן מופנות בעיקר לחתן, לכלה או למשפחותיהם, ורק לעתים רחוקות לציבור כולו. ברכות ה'זהזוהה' מביעות שבח והלל, עד כדי הגזמה, לבני הזוג העתידים להינשא, ולמשפחותיהם. כך למשל, מתוארת הכלה כיפה וטהורה והחתן מתואר כעשיר, ללא קשר עם מצבם במציאות. לאחר כול 'זהזוהה' מקובל שהנשים משיבות בצהלולים [='כולולולו'] לאות שמחה.

טקס החינא

על פי המנהג אצל האורפלים, נערך טקס החינא ימים אחדים לפני טקס החתונה. הטקס נערך, לרוב, בבית הורי הכלה. שם הטקס נובע מהמנהג למרוח 'חינא' על זרת החתן והכלה. החינא מופקת מצמח הכופר, וצבעה - בין אדום לכתום - הוא בעל משמעות מאגית. גם אצבעות הזרת של המוזמנים נצבעות בעיסה זו. במהלך הטקס מברכים ומשבחים את הזוג בלווי שירי "זהזוהה". ובמהלכו נהגו המשפחות להחליף "סינייה" שהם מגשי הנחושת עליהם הונחו המתנות לבני הזוג.

טבילת טהרה

לקראת החתונה הקרבה ובאה, נהגו בני הזוג ללכת לחמאם לטבול טבילת טהרה; באורפה זה היה נערך בחמאם ג'ינקלי. לטקס בחמאם היו כמה שלבים: רחצה וניקיון ולאחר מכן הטבילה. הטקסים נערכו, כמובן, בנפרד לבני הזוג. החתן לווה בחבריו ובגברים מבני משפחתו, והכלה לוותה בבנות משפחתה ובאם החתן. הנוכחים ליוו את בני הזוג בשירה ובריקודים, ובחמאם הוכן כיבוד. אם החתן נהגה לשלוח לבית משפחת הכלה 'סינייה' לקראת הטבילה. על הסינייה הונחו סבון, חלוק רחצה, כפכפים מעץ מגולף ומעוטר בשיבוץ צדף ובריקועי זהב וכסף. בתוך ה'טאסה' הונחו תכשיטי זהב 'סוואר' ו'ג'ינזירה' וחרוט של סוכר. כאשר הכלה הלכה לבית המרחץ לטקס הטבילה הרעיפו עליה בנות המשפחה, חברותיה ואם החתן גילויי שמחה וכבוד, ריקודים ושירים, וכך גם בצאתה משם לחזור לביתה. שירי 'זהזוהה' בירכו ושיבחו את הכלה ואת יופיה, וכך גם בטקס הטבילה של החתן.

טקס הג'האז

ימים אחדים לפני טקס הקידושין, נערך בבית הורי הכלה ה'ג'האז', הוא טקס הצגת הנדוניה למשפחות שעמדו להיקשר בקשרי נישואין. כהכנה לאירוע, תלו חבלים על קירות הבית ומסביב לחצר, ועליהם הציגו את כל הפריטים שנכללו בנדוניה: מלבושים, כלי מיטה כמו שמיכות, כרים, בדים ושטיחים, מגבות ווילונות, וכן את ה'סנדוק' ששימש לשמירת הנדוניה. ה'סנדוק' הנפוץ ביותר היה ארגז מעץ מצופה בפיסות קטיפה או שטיח, מחוזקות ברצועות פח גזורות, שלעתים היו מעוטרות. אחרי שהות מספקת, כדי שבני המשפחה והמקורבים יוכלו להתרשם מהכמות ומהאיכות, הכניסו את הנדוניה לתוך ה'סנדוק' והעבירו את כל הכבודה לבית החתן בתהלוכה חגיגית.

טקס הלבשת החתן

ביום החתונה עצמו, שעות מספר לפני טקס הקידושין, ולפני שהחתן בא לאסוף את הכלה מבית אביה - או לחילופין בא אל בית אביה לעריכת טקס הקידושין - ערכו את טקס הלבשת החתן. לפי המנהג, כול אחד מהנוכחים הלביש את החתן בפריט לבוש כלשהו, או עזר לו בלבישה. גם בטקס זה שרו לכבוד החתן שירי 'זהזוהה' שדיברו בשבחו.

טקס התספורת

אצל האורפלים היה מקובל לערוך לחתן גם טקס תספורת: לעתים מיד לפני טקס הלבשת החתן, ולעתים ביום שלפני החתונה. בטקס זה הספר בא לבית הורי החתן. החתן ישב במרכז החצר בבית הוריו; מעליו תלו שתי חרבות מצולבות, מכוסות בבד, שרק הידיות שלהן גלויות, וסביבו הציבו נרות דולקים. הגברים במשפחה הקיפו את החתן במעגל, והספר עסק במלאכתו. גם בטקס זה שרו שירי 'זהזוהה' שבהם ברכות הלל ושבח לחתן.

טקס הלבשת הכלה

לקראת טקס הקידושין נערך טקס הלבשת הכלה. בטקס זה נשות המשפחה הלבישו את הכלה בשמלת הכלולות, והניחו על ראשה את ההינומה שנתפרה מ'טול' שנקרא 'וולו'. במהלך הטקס שרו הנשים לכלה שירי 'זהזוהה', שבהם שיבחו את יופיה והיללוהו. הן גם סירקו את שערה הארוך, ושרו 'זהזוהה' שדיברו בשבח שערה הארוך והיפה. בתום הטקס כאשר הכלה הייתה מוכנה, הנשים המשיכו ובירכו את הכלה שבכתה מהתרגשות או בשל צער הפרידה ממשפחתה, ושרו לה שירי 'זהזוהה' שבהם איחלו לה דרך צלחה והגנה מפני 'עין הרע'. חלק ממילות השיר אומרות: "אם יש מסמר בבית אביך הסירי אותו וקחי עמך".

טקס הנישואין / הקידושין

מיד לפני עריכת הקידושין, הובילו בני המשפחה את הכלה מבית הוריה לבית החתן, שם עתיד היה להיערך הטקס, וכל הדרך שרו לה שירי 'זהזוהה' המדברים בשבחה, ובעיקר מברכים אותה, כדי למנוע ממנה את פגיעת ה'עין הרע'. חלק מהברכות הללו נאמרו גם לחתן. אם הטקס נערך בבית הכנסת, הובילו גם את החתן מבית הוריו באותו אופן. שירי 'זהזוהה' ליוו את המתחתנים במהלך הטקס כולו. הקידושין נערכו, בדרך כלל, ביום שישי לפני כניסת השבת, ובתום הטקס התקיימה סעודה חגיגית, בדרך כלל בחצר של הורי החתן, שבה התארחו בני המשפחה של החתן והכלה. כמו כן, בשבת שלמחרת החתונה נהגו, בדרך כלל, לערוך ארוחת בוקר חגיגית, שאחריה הובל החתן לבית הכנסת, שם התכבד בעלייה לתורה, והנוכחים השליכו עליו סוכריות ובירכו אותו. לאחר התפילה נערכה ארוחה חגיגית ובה שתי המשפחות הסבו יחדיו.

הכתובה

הכתובה היא מסמך משפטי הלכתי; למעשה מדובר בחוזה הבא להסדיר סוגיות משפטיות וכלכליות בין בני הזוג, אבל בעיקר בין המשפחות. הכתובה נחתמת במעמד הנישואין, ונקראת בקול מתחת לחופה. בפועל, הכתובה היא שטר, המוחזק בדרך כלל בבית אבי הכלה או אצל קרוביה. בכתובה צוין ערך הנדוניה שהכלה הביאה עימה, ושווי ההתחייבות שהבעל מתחייב לשלם לה במקרה של גירושין. הכתובות בדרום־מזרח טורקיה כללו גם תנאי, שעל פיו המתנות שמקבלת הכלה בעת נישואיה הן שלה, והיא יכולה להוריש אותן ליורשיה. גם כאן נהגו כמנהג קהילת חאלב, שקיבלה אותו מקהילת דמשק, שעל פיו, במקרה שהאישה מתה ללא בנים, הבעל אינו היורש היחידי שלה. הנדוניה שהביאה עימה האישה, וכל הנכסים המשותפים של בני הזוג, מתחלקים לחלקים שווים בין הבעל לבין משפחת האישה.

במהלך המחקר הגיעו לידינו כמה כתובות מדרום־מזרח טורקיה, כתובות ביד. מקורותיהן שונים, אך ניתן למצוא סממנים המשותפים להן. הכתובות כתובות לרוב על דף נייר מלבני גדול, המחולק לשניים: חלקו העליון מעוטר בדגמים גיאומטריים וצמחיים, שצוירו במשיכות מכחול חופשיות, בצבעים בהירים - צהוב, חום, אדום וסגול. דגם החבושה, המופיע לרוב בקמעות, בולט גם כאן. בחלק התחתון מופיע נוסח הכתובה בארמית, ואת הכתוב מקיפה מסגרת עיטורית. סוג נוסף הן כתובות חסרות כל עיטור, המכילות אך ורק את נוסח הכתובה על דף מלבני.

▲ כְּתוּבּוֹת: 1920: ג'רמיק.

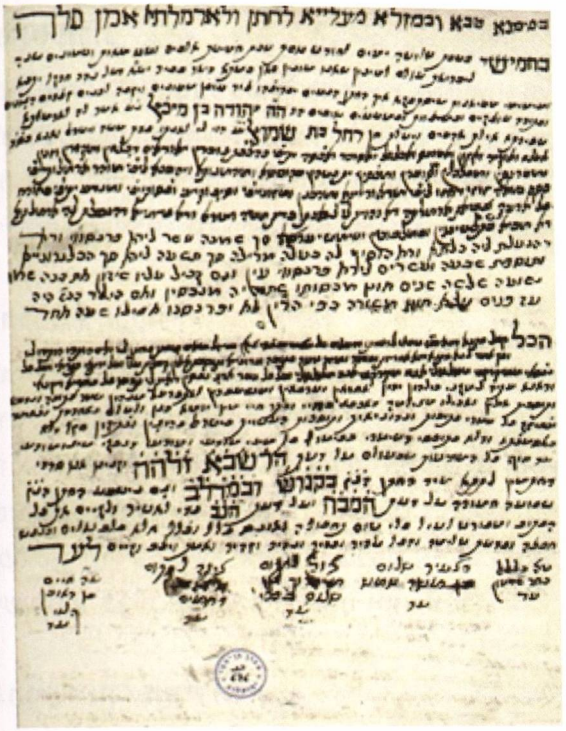

▲ דיארבקיר.

▲ נישואין: כְּתוּבּוֹת: דיארבקיר: שנת 1929.

▲ דיארבקיר: 1930.

הכְּתוּבּוֹת באדיבות הספריה הלאומית, ירושלים.

היריון ולידה

היריון ובייחוד ההיריון הראשון, סימל התחלה של תקופה חדשה בחיי האישה. במהלך ההיריון דאגו בני המשפחה להרה, שתאכל מאכלים שנחשבו לבריאים, ומנעו ממנה לעשות את העבודות הקשות. תקופת ההיריון מלווה במנהגים עממיים, שבחלקם נושאים אופי דתי, ומטרתם להגן על ההרה. ההזדקקות לקמעות ול'סגולות' נבעה מהחרדה - המעוגנת במציאות - לחיי היולדת והרך הנולד. כאשר כרעה האישה ללדת בבית, נהגו לקרוא למיילדת, שהייתה בדרך כלל זקנה בעלת ניסיון או ידענית. גם אחרי הלידה, במשך שבעה ימים - עד הברית אם נולד בן - היולדת נחשבה לפגיעה, לכן שכבה במיטתה, וזכתה לטיפול של קרובות משפחתה. באותה עת נערכו בבית חגיגות וסעודות. על פי ההלכה היולדת נחשבת לנידה לאחר הלידה, וחלים עליה דיני הטהרה. על פי העדויות, היולדת שכבה במיטתה ארבעים יום, ויצאה את ביתה לראשונה רק כדי ללכת ל'מקווה'; גם בתקופה זו מנעו ממנה לעסוק בעבודות הבית, טיפלו בה וליוו אותה מחשש ל'עין הרע'. כאשר נולד בן נחשב הדבר לברכה; ולעומת זאת כאשר נולדה בת, אביה היה בורח מהבית ומתהלך אבל וחפוי ראש, וביום השבת בלכתו לבית הכנסת היו המתפללים מקדמים אותו בקריאות לעג ובוז. הולדת בן הייתה אירוע חשוב ומשמח, וגם כבודה של האישה גדל בעקבותיו.

▲ **היריון ולידה: עריסה טיפוסית.**

המילה

טקס המילה היה אירוע חשוב, משום שהוא מסמל את שיוכו של הרך הנולד לא רק למשפחתו אלא לעם כולו, ומצטרף לברית שבין עם ישראל לאלוהיו. הטקס נערך ביום השמיני להולדת הבן. עד אז הרך הנולד נחשב לפגיע, ולכן היה זקוק להגנה מפני כוחות הטומאה, ובעיקר מפני לילית וחברותיה. לכן, נוצר בדרום־מזרח טורקיה במשך הדורות "מאגר" קמעות, שנועדו במיוחד לתקופה זו. הצבעים זהב, כחול ובעיקר אדום נחשבו לבעלי סגולות מאגיות, ולכן בגדי התינוק ומצעיו, או לפחות השמיכה, נעשו מקטיפה אדומה או כחולה רקומה בחוטי זהב. סיכת ביטחון מברזל, שהוא כאמור חומר בעל סגולות מאגיות, חיברה לבגדו 'חמסיקה' [='חמסה' קטנה] מזהב עם חרוז כחול. על עריסת התינוק תלו שקית קטנה ובה מלח, ומתחת לראשו הניחו ספר תהילים קטן. הסכנה הגיעה לשיאה בלילה שלפני טקס

המילה, ולכן הגדילו פי כמה את אמצעי ההגנה עליו. הלילה הזה נקרא 'ליל הזוהר', ובו נהגו הגברים הקרובים לשהות בבית המשפחה, ולקרוא פרקי תפילה ו'זוהר'. אסור היה להשאיר את הרך הנולד לבדו, וכיוון שאמו לא יכלה לטפל בו, היה מקובל שקרובת משפחה תשהה איתו עד לתחילת הטקס. ב'ליל הזוהר' התקיים גם אירוע שנקרא 'שאד-אל-אס'; במרכז החדר שמו מגש נחושת גדול שנקרא גם "קערת אליהו"; בשולי המגש שמו גושי בצק קטנים, ובהם תקעו נרות קטנים ואילו במרכז שמו נר גדול. כל אחד מהמוזמנים בירך את הרך הנולד, ולאחר מכן הדליק את אחד הנרות ושם כסף במגש - "כל אחד והכבוד שלו" כדברי המידענית. הכסף שנאסף הוקדש, בדרך כלל, ל"רבי מאיר בעל הנס", אבל לפעמים נידבו אותו לשמש או לבית הכנסת.

"שאד-אל-אס", פירושו "ליל לקיחת ההדס", והוא קשור לעשייה של הנשים ב"ליל הזוהר". הגברים קראו כל הלילה ב'זוהר' ותהילים, ובינתיים הנשים לקחו עלי הדס, טחנו אותם עד דק, ולמחרת, לאחר המילה, פיזרו את האבקה על הפצע, שכן נחשבה לסגולה לריפוי, לשיכוך כאבים ונגד 'עין הרע'.

ברית המילה נערכה בבית ההורים, ולפי העדויות היה נהוג להביא לשם את "כיסא אליהו הנביא" שהיה רכוש הקהילה, ונמצא דרך קבע בבית הכנסת. במקרים שהיו צפויים לבוא לשמחה אורחים רבים, נערך הטקס בבית הכנסת. הסנדק היה בדרך כלל אבי האב, שכן היה מקובל שמשפחת הבעל מנכסת לה את הזכות הזאת. המוהל עבר, בדרך כלל, הכשרה בחאלב. לאחר הטקס נערכה סעודה גדולה שנמשכה שעות רבות, ונהוג היה להזמין את כל הנוכחים בו. על מנת להרבות בשמחה, שתו הרבה עארק. גם בהזדמנות זו "כל אחד והכבוד שלו", כמאמר המידענית: כל אורח הביא תכשיטים, כסף ומתנות למשפחה.

השן הראשונה

בקרב יהודי אורפה, הופעת השן הראשונה של התינוק הייתה מאורע חשוב ומשמח. המאורע צוין ב'שמחה' ובסעודה, שכללה מאכל שנקרא 'סאליכה'; מאכל זה היה עשוי מבורגול מבושל בסיר נחושת עם סוכר וקינמון. בזמן הסעודה הושיבו את "חתן השמחה" על 'תחתא'. הראשון שראה את השן הראשונה של הילד, זכה בכבוד לקנות לו מתנה.

הנחת תפילין

'בר מצווה' אצל הנער היהודי הוא היום שבו עליו להתחיל לקיים את המצוות כמבוגר. ציינו אותו בכך שהנער הניח תפילין לראשונה בחייו, ועלה לתורה בבית הכנסת, כדי לציין את השתייכותו לקהילה, לא רק למשפחה, ואת שינוי ה'סטאטוס' מנער למבוגר. הטקס כלל הנחת תפילין, התעטפות בטלית, קריאה בתורה ואמירת הברכות הכרוכות בכך. הטקס נערך בימים שני או חמישי, או בראש חודש - הימים שבהם קוראים בתורה. בזמן שהנער קרא, נשות המשפחה בעזרת הנשים השמיעו צהלולים וזרקו עליו סוכריות. האב מצדו בירך "ברוך שפטרני מעונשו של זה", ובכך הסיר מעליו את האחריות למעשיו או מחדליו של בנו. לכבוד המאורע הזה חגגו כל בני המשפחה, ובסעודה בירכו על המזונות. בשבת הראשונה לאחר העלייה לתורה הנער שוב זכה לכבוד לעלות לתורה בבית הכנסת, ושוב נשות המשפחה השמיעו קריאות שמחה והשליכו עליו סוכריות. בגמר התפילה ערכו בבית המשפחה סעודת שבת מפוארת לכל בני המשפחה והקרואים.

מנהגי אבלות

ביהדות, המת נחשב לטמא, ומטמא גם את הבית שבו מת. לכן, נהגו לשפוך את המים שהיו בכדי המים שבבית, וגם בבתים הסמוכים לו. במהלך ה'שבעה' האבלים שתו רק מים שהובאו מבתים אחרים, שהיו רחוקים כדי שבעה בתים, לפחות, מבית האבלים. מסע ההלוויה היה צריך להיות מלווה בבכי ובקינות על המת, ולכן שכרו מקוננות. תפקידן היה לעורר את מלווי המת לבטא את צערם. הקינות היו מושרות בערבית; מדובר בשיר הלל לנפטר, שבו סיפרו על

חוכמתו, מעלותיו ומעשי הצדקה שלו. לבית הקברות הלכו רק הגברים. אחרי ההלוויה החלו לשבת 'שבעה'. המנהג לשבת על הרצפה הוא בעצם אופן הישיבה הרגיל של בני דרום־מזרח טורקיה. במהלך ה'שבעה' באו המקורבים להביע כבוד לנפטר אבל גם לנחם ולסעוד את האבלים. במשך ה'שבעה', האבלים והאורחים שבאו לנחמם, אכלו רק מה שהכינו עבורם אחרים. למנחמים הגישו תקרובת מגוונת כדי שיהיה אפשר לברך את כל הברכות: כעכים כדי לברך "מיני מזונות", פירות כולל פיצוחים כדי לברך "פרי העץ", בוטנים כדי לברך "פרי האדמה", קפה ועארק כדי לברך "שהכול"; המנחמים אמרו את הברכות בקול, למען עילוי נשמתו של הנפטר. ביום השישי לאבל המשפחה ערכה קידוש וסעודה לעילוי נשמתו של הנפטר. ביום השביעי, בבוקר, קמו מהשבעה והגברים עלו לקבר. במשך ה'שבעה' נהגו להדליק את ה'קנדיל' - נר הנשמה.

רפואה עממית

אזור זה, שהיה נידח ומוזנח מבחינת האימפריה העות'מאנית, לא היה משופע ברופאים ובתרופות. החולים טופלו לפיכך, על ידי זקנות שניחנו בידע ובכישרון ריפוי. הנשים הללו למדו, בדרך כלל, את סוד הכנת התרופות מאימן. הן נהגו לאסוף צמחים שונים, בעיקר צמחי מרפא ותבלין, ומהם רקחו את המשחות, המישרות, השיקויים, ומכרו לאלה שבאו להיוועץ בהן. במקרים קלים טיפלה אם המשפחה בביתה. היא טיפלה, בין היתר, בכוויות, בכאבי ראש, בכאבי בטן ובהצטננות. לכך השתמשה בצמחי תבלין טריים או מיובשים וכן בשמני מאכל ובמשקאות אלכוהוליים כמו עארק. רק אם התרופות שלה לא הועילו, נהגו לפנות ל"מקצועיות" בעלות הניסיון.

אחד הטיפולים הידועים ביותר היה הטיפול ב'כוסות רוח', נגד הצטננות וקשיי נשימה: לוקחים כוס זכוכית בגודל המתאים (יוצרה במיוחד, בגדלים שונים, לטיפול זה) מחממים את חללה בפיסת נייר בוערת, ומצמידים את פתחה לגב החולה. חימום החלל יוצר ריק, שמאפשר את הצמדת הכוס, ומושך פנימה לחלל הכוס את בשר החולה, ויוצר מעין שטפי דם פנימיים - דבר שהיה אמור לרפאו. אחרי הסרת הכוס נשארים סימנים אדומים על גב החולה.

טיפול מקובל נגד כאבי גב: מרחו את הגב בשמן מחומם, וכיסו את החולה בשמיכה.

טיפול נוסף שהיה מקובל נגד כאבי גב נקרא "ביזר קטן". לשם כך לקחו גרעינים שחורים, למשל של אבטיח, כתשו עם שמן חם, ואת העיסה הניחו על הגב לכמה ימים.

במקרה של כאבי בטן, נהגו למרוח את הבטן בעארק.
דימום נהגו לעצור בעזרת עלי טבק או אפר טבק וחבישה של המקום.
לדלקת בדרכי השתן נהגו להרתיח מים עם פטרוזיליה, ולשתות אותם אחרי שהצטננו.
נגד שלשולים נהגו לשתות מים עם "סמק", שגרם לעצירות.
לדלקות העיניים, שהיו נפוצות באותם ימים, השתמשו במשחה אדומה, שלפי הסיפורים הייתה עשויה מסוכר, נבט חיטה כתוש עד דק וחימר בצבע אדום.
כשאדם נקע רגל, באה לעזרתו מומחית שהחזירה את האיבר למקום, ומספרים שכאשר כתף יצאה ממקומה, אותה אישה נענעה את היד, עד שזו חזרה למקומה. לאחר מכן מרחה במקום שמן חם.
כאשר אדם סבל מכאבים באזור מסוים בגוף, נהגו לצרוב את עורו בפיסת נייר בוערת, או בברזל מלובן, שמו במקום גרגר חומוס, ומרחו בשמן מרפא. טיפול זה נקרא 'קאייה', והועיל גם נגד 'עין הרע'. הטיפול מבוסס על העיקרון שמוציאים את החולי דרך המקום הנגוע. נותרה כווייה שהתרפאה והגלידה במשך הזמן.

בדרום־מזרח טורקיה היו נהוגים גם טיפולים ללא מגע:
'חארמה' היה טיפול שבו המבצעת - לרוב זקנה בעלת ניסיון - שמה גרגרים הדומים לשומשום בקערה, סובבה אותה מעל לראשו של החולה וליוותה זאת בברכה. לאחר מכן שרפו את תוכן הקערה.

'רסס' היה טיפול שבו המבצעת באה לבית המטופל, עם הציוד הדרוש לה. הטיפול כלל חימום כדורי עופרת בכלי נחושת על גבי פתילייה, עד שנעשו נוזליים, שאז שפכה את העופרת לקערת מים. העופרת נקרשה במים בצורות חופשיות, והמומחית פירשה אותן וזיהתה את מקור הבעיה, כך שלאחר מכן יכלה לרפא אותה. בכלל, לפי האמונה העממית, כאשר מאתרים את מקור הבעיה היא נפתרת ונעלמת. כל התהליך המתואר כאן התבצע מעל לראשו של המטופל.

'מאנדל' גלש לתחום הגדת העתידות: המבצעת שמה קערה עם מים מעל לראשו של המטופל; כעת היא מכסה את ראשה בצעיף. המטופל שואל לגבי עתידו, או לגבי בעיה המטרידה אותו, והמבצעת נכנסת לטראנס ורואה את העתיד בקערת המים.

היהודים בדרום־מזרח טורקיה, כמו כל העמים האחרים שסבבו אותם, האמינו ב'עין הרע', ברוחות ובשדים. אלה היו לדעתם המקור למחלות; ולכן היה צורך להתגונן מפניהם או לסתור את פעולתם. זו הסיבה לתפוצה הרבה של הקמעות בעלי הסגולות המאגיות. הקמעות התחלקו לשני סוגים עיקריים: קמעות שהגנו על האדם, וקמעות להגנה על הבית וחפציו.

כוחם של הקמעות נובע משלושה גורמים: **החומר** ממנו עשוי הקמע: זהב, כסף או ברזל; **הצבע**: כחול, ירוק או אדום; **המילים** הכתובות בקמע והאיורים בו, שהיו לרוב פסוקים מכתבי הקודש, או צירופי אותיות מהקבלה, וגם נוסחים ועיטורים מספר "רזיאל המלאך" שעבר מדור לדור.

קמעות מסוג שלישי היו כאלה שנעשו בהזמנה מיוחדת. את הללו כתב ה'חכם'. קצתם נחרתו על לוחיות כסף, ורובם נכתבו בדיו על קלף או על נייר והיו נתונים בנרתיק של עור. את הקמעות נהגו לענוד על הצוואר או להניח מתחת לכר כהגנה נגד 'עין הרע'. קמעות מעשה ידי 'חכמים' ידועים, ש"הוכיחו" את כוחם ויעילותם כמגן מפני 'עין הרע' ושאר מרעין בישין, נשמרו בקפידה ועברו בירושה.

נגד 'עין הרע' השתמשו בשיטה נוספת - קערות ברכה או קללה. ה'חכם' כתב ברכות או צירופי אותיות מהקבלה, בדיו, על פנים של צלחת נחושת. לאחר מכן יצק לתוכה מים וערבב, עד שכל המילים הקדושות נמחקו מדופנות הכלי והתערבבו עם המים. ה'חכם' נתן למטופל לשתות את המים שהמילים הקדושות נמסו בתוכם, וזה היה אמור לרפא אותו מצרותיו.

לעתים נהגו 'חכמים' לבוא להתפלל ליד מיטתו של חולה. הסיפורים הרבים על הנסים שחוללו ה'חכמים', ועל הכוחות המאגיים שבהם ניחנו, הוסיפו ליחס הכבוד אליהם. אפילו הרשויות הסתמכו על הכוחות המיוחדים של החכמים, ולעתים נהגו להזמין אותם לערוך השבעות להורדת הגשם בשנת בצורת.

גם הבית נזקק להגנה מפני 'עין הרע', רוחות ושדים. בימים עברו, כאשר נכנסו לגור בבית חדש, נהגו לשחוט כבש, לטבול את כף היד בדמו, ולהטביע את הצורה על קיר הבית. במקרים רבים גילפו 'חמסה' על קיר האבן החיצוני של הבית, שהיא סמל לכף יד פרושה. על הקיר החיצוני של הבית ובעיקר ליד הפתחים, נהגו לתלות פרסות סוסים מברזל. גם על הקירות בפנים הבית נהגו לתלות קמעות, בעיקר בצורת משולש בעל גדילים, העשויים מקלעת חוטים, שעליה השחילו זרעים של צמח PEGANUM HARMALA, שהיה, על פי המסורות המקומיות, "נוגדן" ל'עין הרע'. סוג נוסף של קמעות שנתלו על הקירות הפנימיים בבית, היה בעל מראה במרכזו, שסביבה תפורים כפתורים צבעוניים בצורות מסוימות. קמע זה נועד לשקף מבטי קנאה וצרות עין כדי להחזירם אל המסתכל. את קירות הבית נהגו לסייד מבחוץ ומבפנים בצבעי כחול או ירוק להרחקת 'עין הרע'.

אולם, רוב הקמעות היו מיועדים להגן על הילדים, עקב שיעור התמותה הרב שלהם. למענם יוצרו קמעות בצורה של 'חמסה' ושל 'שדי' קטן, שעליו היו כתובים טקסטים שנוסחם היה סגולה להגנה.

סגולות "בדוקות" נוספות להגנה מפני 'עין הרע' הן חרוז כחול לענידה, ושקית עם מלח או אבן שאבה.

היו גם קמעות מיוחדים לנשים, שהיו זקוקות להגנה בעיקר בתקופת ההיריון ובשעת הלידה. הקמע הנפוץ לנשים

הוא 'שדי' - לוח מלבני מכסף, שעליו חרות טקסט. נוסח הכתוב היה לקוח כפי שכבר הזכרנו, מספרי הקודש, בעיקר מהספר "רזיאל המלאך". ספר זה היווה מקור עתיק ומקובל, ובין היתר כלל נוסחים לטקסטים ודוגמאות של עיטורים לכתיבת קמעות, מסווגים לפי בעיות שונות, וכן הוראות מדויקות מתי ואיך להכין קמע זה. בקמעות מסוג זה נוסח הכתוב עצמו היווה הגנה. לעתים רחוקות הוסיפו לקמע זה עיטור כלשהו כמו 'חמסה', או דגם חבושה.

עיקר יכולת ההגנה והריפוי של הקמע, היה האמונה בכוחו להושיע. הנוסע ו' שור תיאר את שראו עיניו:

> אין להתפלא ג"כ, אם אנחנו רואים את כל הנשים והילדים מזוינים נגד לילית וכל הכת שלה, עם קמעות רבות הקשורות על צווארם וצדם.

בין הקמעות הכתובים נציין קמעות החרותים על לוחיות כסף, שהובאו בעיקר מחאלב שבסוריה. קמעות מסוג זה נכתבו, בדרך כלל, על ידי רבנים ידועי שם, ולכן נשמרו ועברו במשפחה מדור לדור. קמעות נוספים הם כאלה שנכתבו בידי ה'חכם' על נייר. את הנייר מקפלים בצורה של משולשים, יוצרים מעין נרתיק מעור ותופרים. היו שתפרו לנרתיק שרוך המאפשר לתלותו על הצוואר או לקושרו מתחת לבגדים.

היו גם טיפולים נגד 'עין הרע', כפי שכבר תיארנו. 'עין הרע' באה לרוב מאדם אחר, ולכן נהגו ללכת ל"פותח מזלות" שנקרא בשם 'פאתח פאל' שירחיק את 'עין הרע', וירפא את החולה.

מי שרצה להערים על 'עין הרע' שלא תזיק לתינוק, נקט אמצעי שנחשב לבטוח, כדי לבלבל אותה: הלבישו את התינוק בבגדים משומשים ששאלו ממשפחה אחרת ובכדי להקשות עוד יותר על 'עין הרע' להיאחז בתינוק, נהגו גם לשנות את שמו ולקרוא לו בשם 'שאחדו' כלומר ה"שאול".

► קמעות: קמע כסף של הגב' חמסה-בכורה באשר, חרות משני צדיו. ◄

▲ קמעות: קמע "ארבעה נהרות גן עדן".

▲ חנות למכר מצרכים יבשים, תבלינים וקמעות.

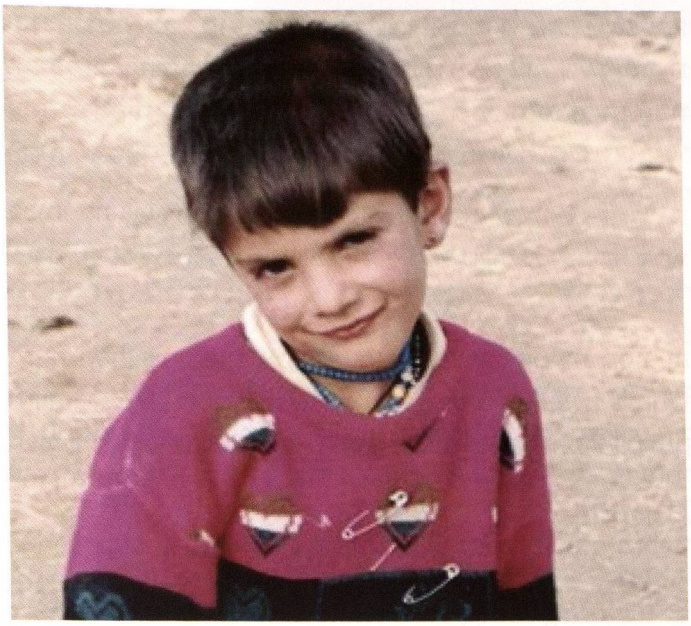

▲ קמעות: ילד/ילדה מוגן בסיכות ביטחון מברזל ובמחרוזות כחולות כנגד 'עין הרע'.

▲ קמעות: פרסת סוס.

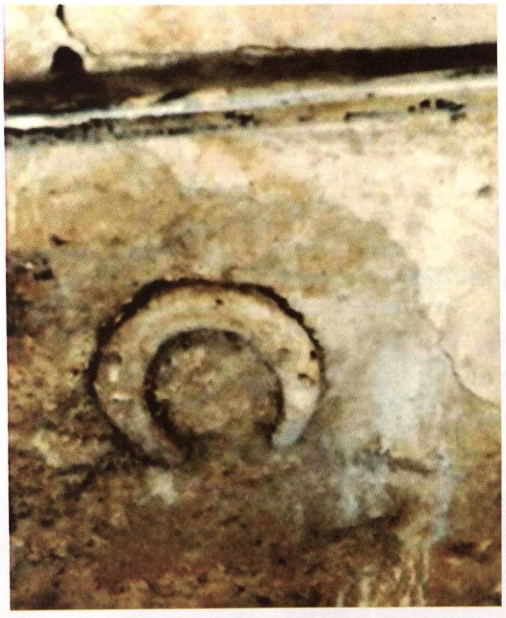

▲ קמע מראה לתלייה בתוך הבית.

▲ נרתיק עור לקמע וחרוז כחול, עם שרוך לתלייה.

פרק חמישי:
מחזור השנה

שבת

גלל האיסור על עשיית כל עבודה ומלאכה בשבת, נאלצו להכין הכול מראש, וההכנות הללו היו מתחילות כבר בבוקרו של יום חמישי. תכונה רבה של כל בני המשפחה ניכרה בבית. הגברים הלכו לשוק לקנות את המצרכים הדרושים להכנת התבשילים עבור סעודת ליל השבת והשבת, כמו ירקות ובשר. בזמן זה הנשים החלו לנקות את הבית ולסדר. כשהגברים חזרו מהשוק עם מצרכי המזון, החלו הנשים במלאכת הבישול. ביום שישי, זמן מה לפני כניסת השבת, העמידו הנשים את סירי הנחושת שבתוכם תבשילי השבת על גבי הכירות, או בטבונים שבהם לחשו הפחמים, סגולה לבישול אטי. כבר תיארנו, כיצד כיסו את הסירים במכסים, מעליהם הניחו מקלעת מענפי עץ שנקראה בשם 'אפס' ומעל הכול - כסת לשמירה על החום.

לפני כניסת השבת הגברים והילדים לבשו את בגדי השבת והלכו לבית הכנסת. לנשים יוחד המנהג להדליק נרות שבת. את הנרות הדליקו זמן קצר לפני כניסת השבת, כשהגברים יצאו. אז עטו הנשים את צעיף השבת, וכשכפות ידיהן מליטות את פניהן, מלמלו שפתיהן תפילה חרישית לשלום משפחתן ואת ברכת הנרות. כבר תיארנו את הנרות הללו, שנקראו 'קנדיל' ושימשו למטרות שונות. מדובר בצלוחית מזכוכית או מנחושת שהייתה נתלית בשלשלות מתכת דקות מתקרת הבית; לחילופין נצבה על מדף שהיה מוצמד לקיר. בתוכה הייתה טבעת מפח בעלת מספר "פיות" שלתוכם הכניסו פתילות מצמר גפן. בתוך הקערה יצקו מים ומעליהם יצקו שמן זית מסוג נחות. הפתילות בערו כשהיו ספוגות בשמן. לאחר זמן מה, כשאזל השמן שצף מעל למים, והפתילות טבלו במים, כיבו המים את האש.

משבו הגברים והילדים הביתה מבית הכנסת, בירכו את בני הבית בברכת "שבת שלום" וכל בני הבית התיישבו לסעודת ליל השבת. אב המשפחה ערך את הקידוש ובירך על היין; זקני העדה העידו שלא הייתה כוס מיוחדת ל'קידוש', וזה נעשה בכוס שהייתה בהישג יד. אחר כך נטלו ידיים: אחד הילדים עבר עם כלי הנטילה ומגבת. אחר כך בירכו על הלחם, וכל הנוכחים ישבו סביב מגש הנחושת הגדול שעליו הונחו המאכלים.

במוצאי השבת, לאחר שאבי המשפחה חזר מבית הכנסת, ערך את טקס ה'הבדלה', לציון ההפרדה בין השבת לימות החול. את הטקס מסיימת הברכה "בורא מיני בשמים"; לברכת הבשמים שימשו צמחי התבלין מדיפי הניחוח שגודלו בגינה שבחצר הבית או בעציצים.

חגים ומועדים

סליחות (אלול)

בקהילות דרום־מזרח טורקיה חודש אלול מוקדש לתשובה וחשבון הנפש. הגברים והילדים נהגו לקום לפנות בוקר ולמהר לבית הכנסת לאמירת 'סליחות'. 'סליחות' החלו לומר אחרי ראש חודש אלול וסיימו ביום שלפני ערב יום הכיפורים.

ראש השנה

לקראת ערב ראש השנה היו נשות המשפחה עסוקות וטרודות, כי מלבד מאכלי החג היה עליהן להכין גם את המאכלים שעליהם נהגו לברך את הברכות לראש השנה כגון: תפוחי עץ, דבש, דלעת, לוביה, סלק ירוק, קרע, גרגרי רימון ובשר. בערב החג, הגברים הלכו לבית הכנסת לבושים בבגדי חג. בתום התפילה היו המתפללים מברכים איש את רעהו: "תזכו לשנים רבות". כשחזרו הגברים, נאספו המשפחות יחדיו בבית אבי המשפחה לסעודת החג. בינתיים, הנשים בבית ערכו את הצלחות עם המאכלים לברכות לראש השנה על מגשי נחושת גדולים. אבי המשפחה עשה קידוש, ולאחר מכן לקח מהמגש צלחת עם אחד ממאכלי הברכות, בירך, וכל הנוכחים ענו אמן ואכלו מאותו מאכל. וכך הלאה, עד שגמרו לברך על כולם. משתמו הברכות יכלו הנשים להגיש את סעודת החג.

יום הכיפורים

בעשרת "ימי התשובה" באו כל בני הקהילה לומר 'סליחות' בבית הכנסת. עם התקרב יום הדין, אבות המשפחה הכינו תרנגולים ל'כפרות' כמספר הנפשות בבית. לאחר טקס ה'כפרות', היה נהוג להפריש חלקים מתרנגולים אלו לעניים, והחלקים הנותרים שימשו ל'סעודה המפסקת' לפני הצום, ולסעודה המסיימת אותו במוצאי יום הכיפורים. ביום הכיפורים נהגו הגברים ללבוש בגדים לבנים, בלכתם לבית הכנסת.

חג הסוכות

מיד במוצאי יום הכיפורים החלו לבנות את הסוכה. הסוכה הייתה רחבת ידיים, כדי להכיל את כל בני המשפחה, בעיקר בזמן סעודת החג: כולם ישבו סביב מגשי הנחושת הגדולים שהונחו על גבי ה'תחתא', שעליהם הוגשו מאכלי החג. המהדרים במצווה ישנו בסוכה. הברכות על 'ארבעת המינים' בורכו בבית הכנסת, כי הללו לא נמצאו בכל בית.

בליל 'שמחת תורה' אכן שררה שמחה גדולה בבית הכנסת, כשהוציאו את ספרי התורה, וכל הנוכחים ריקדו וכרכרו בהתלהבות של קדושה.

חנוכה

בערב חג החנוכה לאחר שהגברים חזרו הביתה מבית הכנסת, התאספו כל בני הבית ליד מנורת החנוכה. אבי המשפחה בירך על נרות החנוכה והדליק את הפתילות בנרות המסורתיים. הנרות היו צלוחיות קטנות עשויות נחושת או פח, שהונחו זו לצד זו. לתוכן יצקו שמן זית ומים, ולתוך השמן הכניסו פתילות צמר גפן שאותן הדליקו. המטעם הנהוג בחנוכה אצל בני אורפה בחג זה, הוא ה'זנגולה': סרטי בצק מטוגנים בשמן, שעליהם יצקו דבש. מאכל זה הוא הגרסה של האורפלים לסופגנייה.

ט"ו בשבט

לקראת החג קנה אב המשפחה מינים רבים של פירות, ובעיקר את סוגי הפירות שבהם נתברכה ארץ ישראל. בליל ט"ו בשבט, כשאב המשפחה חזר מבית הכנסת, התכנסו כל בני המשפחה לסעודה חגיגית מסביב לשולחן שעליו היו ערוכים הפירות. בסעודה זו היו מברכים על חיטה מבושלת, תמרים, חרובים, תאנים, רימונים, ענבים, אגוזים, ומיני פיצוחים, וכן שתו יין ובירכו עליו. הסעודה נמשכה שעות אחדות, ובסיומה נהגו הגברים לקרוא בספר "הזוהר". היה נהוג שאם המשפחה תופרת מבעוד מועד שקיות בד לכל אחד מילדיה ושמה בה פירות יבשים ופיצוחים. בסעודת ערב החג פתחו הילדים את השקית, ואכלו ממנה במשך החג. הפירות אמורים להזכיר את הפירות הצומחים בארץ ישראל, ואכילתם אמורה לעורר את הכמיהה לארץ האבות, ולחזק את הקשר עמה.

פורים

בערב פורים קראו את המגילה בבית הכנסת, ולאחר שהגברים חזרו משם, ישבו כולם לסעודת פורים. בקהילות דרום־מזרח טורקיה הנוהג היה שבסעודה זו לא אוכלים מאכלי בשר. לעומת זאת אכלו 'ביצי המן' - ביצים מטוגנות עם גבינה. יחד עם מאכל זה נהגו לאכול 'ג'עג'יק' (פירוט ברשימת המאכלים)

פסח

חג הפסח הוא אחד החגים החשובים בכל קהילה יהודית. זהו גם חג המצריך הכנות מיוחדות. בדרום־מזרח טורקיה נהגו כמה משפחות להתחבר לצורך הכנת המצות. יחד ניקו והכשירו את טחנת הקמח, והקפידו שיהודי יטחן את החיטה לקמח. מקמח זה הכינו את הבצק למצות; נטלו מנות קטנות, רידדו עד דק, ואפו על גבי סאג' הפוך, עד לקבלת מצות דקות ועגולות, שאותן חילקו בין המשפחות השותפות לאפייה. זמן מה לפני החג, בנות המשפחה עסקו בניקוי ובסידור הבית, כדי לבער ממנו שיירי חמץ ולהכשירו כהלכה. בחג נהגו לאכול במערכת כלים מיוחדת. אולם היו גם כלים שהיה צורך להכשיר - 'להגעיל' - לקראת חג הפסח. אותם טבלו במים שהורתחו בסיר נחושת גדול, שהוצב לשם כך על האש בחצר הבית. זו גם הייתה ההזדמנות לחדש ולשפץ את סירי הבישול וכלי האוכל העשויים נחושת מצופה בדיל, וה'מבאייד', אותו בעל מלאכה המצפה בבדיל, היה עמוס עבודה.

בערב החג, המשפחה המורחבת כולה נהגה להתכנס בבית אחד, בדרך כלל בבית אבי המשפחה, וכל משפחה הביאה תבשיל לסעודת החג. לאחר שחזרו מבית הכנסת התיישבו כולם על הרצפה שהייתה מכוסה בשטיחים, עם כריות להסבה. במרכז החדר הציבו 'תחתא', עליו הניחו מגש נחושת גדול, ובתוכו סמלי החג: מצות, חסה, כרפס, מרור, ביצים קשות (שאוכלים באבל) זכר לחורבן הבית. עוד הניחו במגש: 'חילאק' - חרוסת העשויה מתערובת של אגוזים, תמרים ותבלינים; 'זרוע' - זכר לקורבן הפסח, שהוא עצמו זכר ליציאת מצרים ("עוצם ידי"); ומצות.

לפני שהתחילו לקרוא ב'הגדה', היה נהוג שאחד מבני המשפחה יוצא החוצה, מחופש לאליהו הנביא. הוא דפק בדלת הבית, ובכך החל בחילופי הדברים הקבועים. המסובים: "מי אתה?" ענה: "אליהו." המסובים: "מניין אתה בא?" ענה: "ממצרים." המסובים: "להיכן אתה הולך?" ענה "לירושלים." שאלו: "מה עשית שם?" וענה: "עבודה קשה." המסובים: "מה אתה מביא?" וענה: "פסח, מצה ומרור." אז הגביהו המסובים את מגש הסדר, כדי להציג את סמלי החג, ואמרו "הא לחמא עניא". אחר כך החזירוהו למקומו, והמשיכו ב'סדר פסח' כהלכתו. קריאת ההגדה הסתיימה בכך ששרו "חד גדיא" ו"אחד מי יודע" בערבית.

בפסח נהגו לאכול תפוחי אדמה, אורז, ירקות, קטניות ו'קאמייה' (סוג של פטרייה).

בשמיני של פסח נהגו משפחות משפחות ללכת ל'ג'בל' [=להר] לחגיגת האביב, אכלו ושתו מכול טוב הארץ. לכל משפחה היה שם מקום קבוע. שם התראו הבנים והבנות, שרו ורקדו 'דבקה'. זוגות מאורסים נהגו להזמין נגני 'דורון' [=תוף שתלו על הצוואר] ו'זורנה' [=כלי נשיפה מפח] כדי להרבות בשמחה.

החוגגים נהגו לקטוף בשדות שעורה, חיטה שעדיין הייתה ירוקה, או ענפי עצים שלבלבו זה עתה, היכו בהם זה את זה ובירכו: "סאנטק חאדרה" = שתהיה לך שנה ירוקה."

▲ פסח: מגש הנחושת של משפחת באשר המשמש לסמלי החג.

שבועות

בעבר הרחוק היה חג זה קשור לעבודת האדמה, אולם כשיצאו ישראל לגלות וניתקו מאדמתם, הפך זה לחג מתן תורה. חג השבועות קשור במהותו אל חג הפסח, שכן בחג הפסח גאל אלוהים את עם ישראל ממצרים, והוציא אותם מעבדות לחרות, ואילו בחג השבועות נתן אלוהים את התורה לבני ישראל במעמד הר סיני, ובכך השלים את תהליך הגאולה.

אחד מסימני ההיכר הבולטים של חג זה הוא, המנהג לאכול מאכלי חלב, דבר המסמל את הזיקה בין ישראל לתורה. מאכל אופייני לדרום־מזרח טורקיה בחג השבועות נקרא 'לבנייה'. מאכל זה עשוי מחיטה כתושה, מבושלת במים עם קורט מלח, שעליה יוצקים יוגורט. מאכל נוסף הוא כמובן, ה'ג'עג'יק' שכבר הוזכר; ועוד מאכל האופייני לחג השבועות נקרא 'קטועת': בצק ממולא גבינה מלוחה ובצל ירוק, שאותו אפשר לאפות בתנור או לטגן. בשבועות נהגו לאכול גם 'יפרק': עלי גפן ממולאים באורז, מבושלים, שאוכלים קרים עם הרבה יוגורט.

פרק שישי:

אורפה בירושלים – ה"נחלאות"

בראשית המאה ה-19 כבשה רוסיה את ארמניה מהעות'מאנים, ובסוף המאה ה-19 התקוממו עמי הבלקן הנוצרים נגד העות'מאנים, וזכו בעצמאות. המעצמות האירופיות עודדו את ההתקוממות, וחתרו תחת אושיות האימפריה. הללו גם לחצו על הסולטאן באיסטנבול, להעניק שוויון זכויות לארמנים ולשאר המיעוטים הנוצריים ברחבי האימפריה. אירועים אלה הגבירו את חשש השלטונות מפני הארמנים, ולפיכך הכבידו העות'מאנים את ידם באזורים שבהם התקיימו קהילות ארמניות בתחומי טורקיה. התמורות הפוליטיות והמדיניות באימפריה ובאירופה כולה עוררו מהומות, והארמנים, שמנו כשני מיליון נפש בתחומי טורקיה, נטלו בהן חלק. המוסלמים קמו עליהם, והממשל המרכזי עצם עיניים לנוכח טבח הארמנים. בין השנים 1894-1896 נטבחו אלפי ארמנים במה שמכונה "פרעות" הסולטאן עבדול חמיד השני. באורפה התרחשו פרעות אלה ב-28 בדצמבר 1895. בפרעות "הבטיחו" המוסלמים ליהודים, שאחרי הנוצרים - יגיע תורם.

המהומות גרמו לאובדן הכנסה, בייחוד למשפחות שעסקו בחקלאות; נוסף לכך הפחד הקיומי מפני המוסלמים המשולהבים. וכך, בשנת 1896 אחרי הפרעות באורפה, ניתן האות לתחילת העלייה של יהודי כורדיסטן הטורקית ארצה. עשר משפחות, שמנו ארבעים ושתיים נפש, עזבו את אורפה ועלו לארץ-ישראל. זקני העדה סיפרו שהאנשים ירדו לעיר חאלב, התארגנו ויצאו בשיירה עם חמורים למסע ארוך ומפרך שבסופו הגיעו לירושלים.

ה"אורפלים" ראשוני העולים היו דלי אמצעים; רוב רכושם נשאר באורפה, והנותר שימש למימון מסעם, שהיה כרוך בהוצאות גדולות, בעיקר לרכישת מים ומזון להם ולחמורים, ולתשלום דמי חסות ומכסים במעברים שבין מחוז למחוז. כשהגיעו לירושלים, התיישבו בשולי שכונת "נחלת ציון" ובנו לעצמם "שכונה" של צריפים, בדונים ופחונים. במגורים המאולתרים הללו סבלו מהחום במשך היום ומהקור בלילה. העולים האורפלים, שהיו עובדי אדמה, נודעו עד מהרה כאנשים חסונים וחרוצים. הם עבדו בכל עבודה שנזדמנה להם, ובעיקר עבדו בסבלות ובבנייה. חלקם החלו לעבוד במחצבות האבן בשייך באדר בעיקר, ולמדו לסתת אבנים ולגרוס אבן לחצץ ולחול. הם גם ליבנו לבנים במפעלי הלבנים שבשולי השכונות. את פרנסתם מצאו בדוחק אך בכבוד.

זמן מה לפני שהגיעו האורפלים לשכונת "נחלת ציון", היה מצב הביטחון בשכונה כבכי רע. תושבי "שייך באדר" הסמוכה התנכלו לתושבים, פגעו בהם וגנבו את רכושם. עם בוא האורפלים השתנה המצב: האורפלים השיבו לתוקפים באותו מטבע, והפליאו בגנבים את מכותיהם, עד כדי כך, שערביי שייך באדר התחננו לעשות 'סולחה' עם תושבי נחלת ציון.

בידינו מכתב המעיד על ההתפעלות הכנה של כותבו למראה האורפלים. הוא נכתב ביום 13 בדצמבר 1896 על ידי נסים בכר או אלברט ענתבי, ונשלח ממשרדי כי"ח ירושלים אל הרב הראשי של צרפת, צדוק כהן. הכותב מתאר:

> סמוך לאמצע אוקטובר הגיעו לעירנו עשר משפחות יהודים כשדים מאורפה - בעברית אור כשדים, מולדת אברהם. רגילים אנו לראות קבוצות של יהודים הנוהרים לארץ הקדושה מרוסיה, רומניה, חאלב, בגדד, תימן וכו'. בו בזמן שבדרך כלל אלה האחרונים גוצים חלשים ודלי תואר הרי הבאים מאורפה הפליאו אותנו ביפי מראיהם. הגברים

גבוהים, חזקים ונהדרים, הנשים לבנות ונאות, אחדות מהם ממש יפהפיות. מכל עבר פנו אלי למענם, ועד מהרה הגיעו הם עצמם. לא יכולתי להתגבר על יצרי וצילמתי אותם (ראה תמונה בהמשך. הכותבים). שאלתי אותם מדוע עזבו את ארצם. "מצבנו שם היה טוב מאוד," השיבו. "עיבדנו את שדות המוסלמים שהיו פוריים מאוד. שמינית נתנו לבעלים ושמינית במיסים. שלוותנו ניטלה מאיתנו, מאז המהומות בארמניה כי המוסלמים השתוללו, וכאשר החלו בטבח, אירע שלפעמים לא הבדילו בינינו לארמנים. הייתה משפחה אחת ששחטו את בתה, ובמשפחה אחרת שחטו אחות או בן, לכן נאלצנו לעזוב ולתור לנו מקלט כאן. אנו רוצים לעבוד, בארצנו אין איש עני והכל עובדים." בינתיים המרצתי ארגון צדקה של צעירים, "בני ישראל", שיערכו מגבית בשביל האנשים האלה - לתשלום שכר דירה ולקניית קמח, אורז, קצת שמן וכו'. הואיל וברגע זה אין להשיג מקומות עבודה, קניתי להם נאדות מים והם התחילו למכור מים. פקדתי להעסיקם אצלנו בכל מיני עבודות, אפילו בהרקת בורות השפכים. אבל שוב חסרה עבודה ואנו נאלצים להושיט להם קצת סיוע. כתוצאה מן התיקונים שהנהיג הוד מלכותו הסולטאן, החליטו השלטונות המקומיים לבחור עשרה שוטרים מקרב היהודים. מפקד המשטרה ביקש לגייסם, אבל הם סירבו בגלל קדושת השבת, וכן גם שהם מעדיפים את עבודת האדמה. הכשדים האלה אינם כלילי השלמות. ככל אחינו לדת - ככל בני האדם - יש להם חסרונות. אולם מחוץ לחזותם המצוינת אין הם יודעים על השם "אמריקה" או "טרנסוואל" [=דרום אפריקה], והעיקר הוא שבגלל טיב חייהם הפרימיטיביים כמעט, הם מתאימים מאוד לפתח ארץ ולהתקשר לאדמה שהם עובדים אותה. הם גם צייתנים וקלים לטיפול יותר מאחינו לדת יוצאי אירופה. אני מצרף רשימה של המשפחות האלו. נ"ב באשר לפשטות מנהגיהם, אפשר להשוות את אחינו לדת יוצאי פרס ותימן עם אלה הבאים מאורפה, שכולם נתינים עות'מאניים, המסתפקים במועט, ואחת שאיפתם להשתכר למחייתם ולקיים את דת אבותינו באין מכלים דבר. נראה הדבר כי יהודי כורדיסטן דומים. אנשים מסוג זה יספקו את היסודות לפיתוח יציב כלכלי ומבטיח של החורן.

▲ אורפה בירושלים: ארבעים ושתיים נפש מעשר משפחות. הצלם: נ' בכר או א' ענתבי (1896), כי"ח פריז (ישראל, C,I,5). מתוך: בת יאור, הד'ימים - בני חסות: יהודים ונוצרים בצל האסלאם.

הצלחנו לקבל העתק של מכתב זה, וממנו העתקנו את הרשימה של האורפלים העולים:

1. יצחק בן דוד בן 22
   שרה אשתו בת 16
   רחל אמו בת 36
   אברהם אחיו בן 20
   עלי אחיו בן 16

2. עובדיה בן צדקה בן 23
   סמרה אשתו בת 19
   סימה (שמחה) בתו בת 3

3. יוסף בן משה בן 23
   פרידה אשתו בת 20

4. אליעזר בן נתן בן 24
   פרחה אשתו בת 20
   רחל בתו בת 5
   סולטנה בתו בת 2

5. אברהם בן נתן בן 22
   נעסה אשתו בת 18
   נתן בנו בן 2

6. אברהם בן יצחק בן 30
   אסתר אשתו בת 26
   סמרה בתו בת 16
   יעקב בנו בן 14
   יצחק בנו בן 12
   יוסף בנו בן 10
   סולטנה בתו בת 8
   רחל בתו בת 5
   סימה (שמחה) בתו בת השנה

7. משה בן אהרון בן 27
   אסתר אשתו בת 20
   מארי (מרים) בתו בת 7
   אליהו בנו בן ימים אחדים

8. נתן בן אליעזר בן 42
   רחל אשתו בת 40
   אנה (חנה) בתו בת 16
   מארי (מרים) בתו בת 10
   גירס בנו בן 7

9. אהרון בן משה בן 50
   אסתר אשתו בת 45
   אברהם בנו בן 15

10. אברהם כהן בן 26
    מארי (מרים) אשתו בת 18
    חתון בתו בת 4
    פרחה בתו בת 2

הצלחנו לזהות בוודאות את המשפחה מס' 5 כמשפחתו של מי שלימים יהיה ה'מוכתר' הראשון של האורפלים בירושלים, "אבו נתן"; כמו כן, את אליהו בן משה (נאשר באשר) בן המשפחה מספר 7, שעתיד להיות בין החותמים על "מכתב המגויסים", שכתבו בני ירושלים בשנת 1916 אל הרבנים ואל ראשי הקהילה התימנית בירושלים.

סמרה בת אסתר, המופיעה במשפחה מספר 6, היא אמו של דוד בן משה באשר, גבאי בית הכנסת "כתר תורה", הידוע גם בשמו העממי: בית כנסת "אבו נתן". גם שמחה בת אסתר היא בת למשפחה מספר 6 ברשימה. אברהם כהן (בן יהודא) ממשפחה מספר 10 ברשימה היה לימים ה'מוכתר' השני של קהילת האורפלים בירושלים, ונודע בשם "אבו ציון מוכתר".

דוד ילין אף הוא התרשם מהעולים החדשים מ"אור כשדים", ובמכתבים מירושלים המתפרסמים בעיתון "המליץ" הוא מתאר את מצבם ומוצאם תחת הכותרת "אורחה מאור כשדים":

> והנה אורחה באה אלינו, אורחה בת ארבעים נפש מאחינו עצמנו ובשרנו, הבאים אלינו מעיר מולדת אברהם, אבינו הראשון מאור כשדים בעצמה. כי בחולל הארמנים שמה פרעות עזבו המה את בתיהם ואת כל אשר להם ויימלטו על נפשם..... ועשר משפחות באו הנה ולפי דבריהם יוסיפו עוד לבוא. והאנשים גבוהים ורמים וכוח בם לעבודה. ויהיה

בראשית בואם הנה, ויהיו למשא על הציבור ואחינו הספרדים כאשכנזים ניהלום בלחם ובכל צרכיהם. אך מהרה נמצאה להם עבודה והמה מרוויחים עתה מחייתם בעבודתם וקווה יקוו כי יוקחו אל אחת מושבות הנדיב בהשתדלות האדון נסים בכר כי את דבר עבודת האדמה למדו בנעוריהם והיא הייתה מקור מחייתם בביתם.

בעיתון ה"חבצלת" מאותם ימים מצאנו תיאור של מצבם הקשה:

כשלושים בתי אבות מאחב"י [מאחינו בני ישראל] תושבי אורפה (אור כשדים) באו ירושלימה להיאחז בה, ולעת עתה הם סובלים נוראות. שנאת שכניהם גירשתם מבתיהם במקומם אשר בו לא ידעו חוסר.... לא למען התפרנס מן הצדקה באו הנה האנשים האלה, אשר בעירם התפרנסו בריווח מעמל ידיהם ויפרנסו גם עניים בני עירם ואורחים בני עיירות אחרות העוברים עליהם. חפצים הם לעבוד וגם יכולים כי רובם בעלי כוח ורגילים בעבודה.... אך לעת עתה נורא מאוד מצב האומללים האלה כי אין להם במה לשכור בתים לשבת בהם, הם ומשפחותיהם, והם מושלכים על פני השדה באוהלים אשר נטו להם משקים קרועים ובלואי סחבות אשר לא יגנו לא מחורב ביום ולא מקרח בלילה.

בקיץ של שנת תרס"ח אירע אסון כבד, כשפרצה שריפה במחנה האוהלים של האורפלים, בשעה שהנשים עסקו בהכנות לקראת השבת. כתב "חבצלת" הגיע למקום מיד לאחר השריפה, ותיאר את המצב באופן דרמטי הולם:

ביום ו' י"א תמוז בשעה תשע ערבית אחרי הצהרים, התפרץ אש מהכיריים של אחד מבתי הפחים הקטנים בשכונת היהודים יוצאי אור כשדים פה, הגובלת אצל שכונת "נחלת ציון" ו"זכרון טוביא". האש אחז בקירות המעון הבנוי מעץ ופחים ויהי ללהבה. ובנשוב אז רוח חזק נשא הרוח את הלהב. והלהבה הייתה לבערה גדולה, כי הבתים הקטנים של השכונה ההיא - שרוב יושביה הם יהודים יוצאי אור כשדים (ערפלים) עניים, סבלים, חמרים וכו', המתפרנסים בקושי מעבודתם - הנם בנויים מעץ ופחים, וצפופים ודחוקים זה לזה. ועד מהרה גאה בהם הלהב ויהי לשרפה מאכלת אש ועתה ענן עשן חזק עלה מעל השכונה הזאת, ויכס את בתי יתר השכונות הגובלות אצלה....תוצאות הבערה היו כי נשרפו כשלושים בתים קטנים, שבניינם עלה ליושביהם המסכנים בדמים ממש, וגם חפצים ומיטלטלים רבים, וסחורות החנוונים הפעוטים דרי השכונה ההיא. ומעריכים את הנזק לעשרת אלפים פראנק. המשפחות האומללות שנשארו בלי מעון ומחסה, עירומים ונקיים מחפציהם וכו' מהן, הובאו אל ביהמ"ד של בני ארם צובא בשכונת "נחלת ציון" ומהן אל בתי מכיריהן גרי יתר השכונות, ואנשים עוסקים במצוות יצאו ללקט ולאסוף להם מזון ליום השבת בעד המשפחות העניות שנשארו בעירום וחוסר כל וגם מחברת "כל ישראל חברים" ניתן להם מזון וצרכי אוכל אסון א' [= אולם] נזק בנפשות לא היה ת"ל [= תודה לאל]. השכונה השרופה באש, נהייתה למע' מפלה אבנים, אפר קורות שרופות, ושב' עצים ופחים צבורים שם גלים גלים. ומי יודע מתי יוכלו המסכנים הנשרפים, לבנות להם מעונות אחרים לשבתם. בין כה מצבם מורא ראויים לחמלה, מפאת כל אלה שהיכולת בידם לעזור להם להקים את הריסות מעונותיהם לבל יתגוללו בחוץ.

לאחר האירוע הקשה התכנסו הרבנים הספרדיים ונכבדי האשכנזים לטכס עצה: כיצד לעזור לאחינו האורפלים (בני אור כשדים) פגועי האסון. במעמד ההוא נבחר ועד פעולה, שכלל את הרבנים המפורסמים בן ציון א' קואינקה ובנימין אלקוציר מצד הספרדים, ואת ישראל דוב פרומקין ויחיאל מיכל טיקאצינסקי מצד האשכנזים. גם הרבנים אליהו מ' פאניז'יל, יונתן בנימין הלוי איש הורוויץ ושמואל סאלנט - מנכבדי ירושלים - פונים יחד ב'קול קורא' לבני כל העדות בירושלים: "לתרום בעין יפה למען אחינו האורפלים שנותרו בחוסר כל." לאור פניות הרבנים נערכות מגביות בירושלים ובארץ, ואף תרומות מרחבי העולם היהודי מגיעות לוועד הפעולה. בעיתון "חבצלת" התפרסמו אז, במשך שבועות ארוכים, רשימות התורמים מהארץ ומקהילות היהודים בעולם. בין הנחלצים לעזרה היה גם אלברט ענטבי (כנראה מיוצאי העיר גזיאנטפ - עינטב), שסייע ביד האורפלים לבנות בעצמם בתים במקום המגורים השרופים. וכך נבנו בשולי "נחלת ציון" בתי אבן לבני עדת האורפלים.

פ' גרייבסקי עסק בהנצחת ה"חובבים הראשונים" (זיכרון לחובבים הראשונים לר"פ גרייבסקי חוב' י"ד), וכך כתב:

עלייתם ארצה של האורפלים החלה בשנת תרס"ב. המצוקה והלחץ אשר סבלו בארצם הדלה והענייה, הביאום לדחוק את הקץ ולעלות לעיר קודשנו. ובהיות כולם, מקוטנם ועד גודלם, אנשים בריאים וחזקים ומוכשרים לכל עבודה

קשה, לא נפלו מראשית בואם למעמסה על הציבור, לא התרפסו ובקשו רחמים, כי אם התחילו לעבוד, ובעמל רב עלה בידיהם לרכוש לעצמם בתים קטנים ופשוטים. תוך כדי כך התאחדו לקהילה מיוחדת, ויהי להם חלק נחלת ציון לרכושם ולנחלתם. בינתיים הקימו בית כנסת "אוהל אברהם" ע"ש אברהם נתן, ועוד שני לו בשכונת "נחלת אחים" ושלישי יצחק חמוס כהן. השפות המדוברות ביניהם הן: ערבית, טורקית, כורדית וזאזא. עברית יודעים רק מתי מעט. אולם ילדיהם לומדים לשון הקודש. גם במושבה המה אחדים וכן באלו מושבות יהודה והגליל. בכללם מהווים שדרה של אנשים עמלים המסתפקים במועט ושמחים בחלקם.

האורפלים התחזקו, התארגנו - כדוגמת ירושלמים אחרים, והקימו את ועד העדה (עיתון דאר היום גיליון ק"פ, מיום י"ד אייר תרפ"ח):

בדברים הבאים יצאו בפעם הראשונה לרשות הרבים, ויכריזו על ארגונם העדתי. הם עיבדו תקנות שתמציתן נתפרסמה בעיתונות: לסדר ולהחזיק ולנהל את כל העניינים הדתיים והציבוריים של חברי עדת האורפלים בירושלים; כמו בית הכנסת, בית עלמין, שחיטה, בתי ספר ותלמוד תורה, עזרה לעניים וכו'. כל יהודי שהוא [בן] למעלה מעשרים, ואשר בא מארץ האורפלים או מהארצות הסמוכות לה, או הרוצה להיספח לעדת האורפלים ומשלם דמי חבר לא פחות מ-200 מיל לשנה, יכול להיות חבר לעדה זו.

י' בן צבי בספרו: שבטי ישראל בירושלים, תל־אביב תרצ"ו, כותב:

האורפלים (בירושלים 1000 נפש) נבדלים מהכורדים בשפתם הטורקית ובמוסדותיהם. אלה הם אנשי אורפא (אור-כשדים) טשרמוק, מרדין, נציבין, שבקצה סוריה, והם מהווים חטיבה מיחדת במינה הידועה בשם זה (אורפלים). באפיים ובמנהגיהם נשתמרו כמה קווים שליליים, שבאו להם בהשפעת סביבתם ומתוך מיעוט תרבותם. ככה, למשל, ביחס לנשיהם הם מתנהגים בעריצות מזרחית. אולם בזכות חריצותם ונטייתם לעבודה קשה, הסתפקותם במועט וכדומה - הם מהווים יסוד מועיל וחשוב, אם כי גם פרימיטיבי למדי, לבניין הארץ. כפי שראינו, שלחו מקרבם אחוז הגון של עולים ומתיישבים, ובמובן מסוים הם באים בחשבון במדרגה ראשונה או שנייה אחרי התימנים.

בגלל המצב הכלכלי הקשה בירושלים ביקשו להתרחק מהעיר, באמצעות עבודה בחקלאות במושבות, ומצאוה בעיקר ביקב של ראשון לציון, שהיה זקוק לידיים עובדות רבות בתקופת הבציר.

בסיפורי זקני העדה מופיע אזור נוסף בארץ בשם "ימה", שם מצאו בני אורפה הוותיקים מירושלים מחסה מפני הגיוס ופרנסה. "ימה" היא שמו של ישוב יהודי קדום המוזכר בתלמוד. בשנת 1901 הקימה יק"א בגליל התחתון, ליד חורבות ימה, את המושבה יבניאל על אדמות שנרכשו בכספי הברון רוטשילד. באותם ימים הייתה זו תחנה חשובה בדרך מהחורן אל עכו על הנתיב להעברת סחורות. אנשי יבניאל היו בעלי קרקעות, וגידלו בעיקר תבואה ומטעי פרי, שבאותם ימים הצריכו הרבה ידיים עובדות. לכן התאים המקום הן כמקום מחבוא מפני הרשויות, והן כמקור פרנסה. הגיעו לשם אורפלים מירושלים וגם בני העדה אשר הגיעו בדרך לא דרך מאורפה לגליל התחתון.

אולם, לא כולם הצליחו להשתמט מגיוס לצבא העות'מאני; היו כאלה שגויסו והשתתפו בקרבות נגד הצבא הבריטי, שהחל כובש את ארץ ישראל. חלקם נהרגו, אחדים נעלמו ולא נודע גורלם, וחלקם חזרו לבתיהם בתום הקרבות. כמעט שנתיים חלפו מאז גויסו בני ירושלים מכל העדות לצבא העות'מאני, הימים הנוראים וחגי תשרי של 1916 התקרבו, והמגויסים התימנים כתבו לרבנים ולראשי הקהילה התימנית בירושלים. במכתבם סיפרו שהם מוצבים במדבר בסביבות באר שבע, והתלוננו על כך שנשכחו מכל לב ואיש אינו דואג להם. הם תיארו את מצבם הכלכלי הקשה, וביקשו שיפעלו למענם אצל השלטונות העות'מאניים כדי שיקבלו חופשה לקראת החגים, או שלפחות יספקו להם את צורכיהם הדתיים. הם הזכירו, שבשנה הקודמת נאלצו לעבוד ולחלל את החגים כולל יום הכיפורים. על המכתב חתומים עשרים ושישה חיילים מבני ירושלים מכל העדות, וביניהם שניים מבני העדה האורפלית: יעקב ניסיאם ארפלי ואליהו ו' משה נאשר ארפלי (כאן ייתכן שיבוש, ואפשר שהכוונה למשפחת 'באשר' שבניה כבר התגוררו בירושלים). מכתב זה מעיד, שבאותם ימים כבר התקיימה בירושלים קהילה גדולה מבני אורפה, שחלק מבניה גויסו בעל כורחם לצבא העות'מאני ונשלחו לחזית הדרום.

פנחס בן צבי גרייבסקי כתב בשנת 1928 על "החלוצים מאור כשדים":

לא רבים יודעים ודאי, על אחינו החלוצים ה"אורפאים", בני אור כשדים שעלייתם ארצה החלה בשנת תרס"ב והסיבה פשוטה: אחינו הפשוטים, התמימים האלה, אין בהם הכישרון להכריז על עצמם, אף לא הירבו לתבוע את חלקם מקופת הקהל, בקצרה: הם לא העשירו את עם ישראל ואת ארץ-ישראל... מעבודת כפיים פשוטה מתפרנסים הם כל הזמן ובזיעת אפם יוכלו לחם, וזו תפארתם ותהילתם. חלוצי אור כשדים החלו לעלות כאמור, ירושלימה בשנת תרס"ב. הלחץ והדוחק אשר, סבלו בארצם הדלה והענייה הביאו אותם "לדחוק את הקץ" ולעלות אל עיר קודשנו. ויען אשר כולם אנשים בריאים וחזקים ומוכשרים גם לעבודה קשה לא נפלו מראשית בואם למעמסה על הציבור ועל ה"כולל", לא התרפסו ולא ביקשו רחמים כי אם התחילו לעבוד בכל עבודה שהיא. ובעמל רב עלה בידם גם לרכוש להם בתים קטנים ופשוטים, התאחדו לקהילה מיוחדת ויהי להם חלק ב"נחלת ציון, לרכושם ונחלתם. בשנת תרס"ד הקימו להם גם בית-כנסת "אוהל אברהם" ועוד שני לו, לתורה ולתפילה.

הראש שלהם, גבאי ומוכתר, הוא אברהם בן יודא כהן בעל חנות בשוק החדש. כעת יש להם כבר בערך מאתים בתים, בהם יפים ומרווחים. הלשונות המדוברות שלהם הן: ערבית, טורקית וכורדית. עברית הם יודעים רק מעט אבל ילדיהם יודעים כבר "לשון הקודש". גם בראשון לציון רכשו להם האורפאים עשרה בתים ובית תפילה. וכן בכמה מושבות נוספות ביהודה ובגליל. והעיקר: הם מסתפקים במועט ושמחים בחלקם. כאשר מספרם של בני העדה האורפהלית בירושלים שהתרכזו בעיקר באזור שכונת נחלת ציון וסביבותיה עלה ורב, הם מינו לעצמם כנהוג באותם ימים, וכנדרש בחוק, 'מוכתר' אדם מכובד ומקובל על בני הקהילה והמכיר את כל בני העדה. תפקיד המוכתר היה לעמוד בקשר תמידי עם השלטונות ולייצג את בני העדה בפניהם, וכן היה המוכתר אחראי בפני השלטונות בכל העניינים הקשורים בבני העדה. המוכתר דאג לבני העדה בקבלת מסמכים ואישורים מהשלטונות הנוגעים בכל מגוון החיים ובעיקר מסמכים חשובים כמו כתבי תעודה לנוסעים, תעודות לידה, וכן שטרי בעלות בעת רכישת הבית. תפקידו החשוב של המוכתר בעיני השלטונות היה לאשר מסמכים אלו בחותמת וחתימת ידו כתנאי לקבלת מסמכים אלו מהשלטונות.

המוכתרים אבו נתן ואבו ציון שגרו בשכונת נחלת ציון היו מהדמויות הנערצות בעדה באותם ימים. אבו ציון עבר מאוחר יותר לשכונת זכרון טוביה ובנה בית גדול לבני משפחתו. בשער הכניסה לבית היה שלט שציין את שמו ותפקידו. אחרון המוכתרים של העדה היה אליהו בנו של אבו ציון.

בתחילה התפללו בני אורפה בבתי כנסת של עדות אחרות בשכונת נחלת ציון. אולם, עם הגידול במספרם והשיפור במצבם הכלכלי, הקימו לעצמם בית כנסת. כבר בשנת תרס"ט סיפר אברהם משה לונץ ב"לוח ארץ ישראל" שהוציא לאור בירושלים:

לבני אורפה, היא אור כשדים, יש בית כנסת קטן בשכונת נחלת ציון, ובית כנסת זה נוסד בשנת תרס"ד.

הוא הוסיף קצת רקע על הקהילה:

יהודים אלה הגיעו לירושלים לפני שבע שנים מפני הלחץ והדחק שסבלו במדינתם, והתחילו לעבוד פה בכל עבודה, כי כולם אנשים בריאים וחזקים. וכמעט כולם רכשו להם בתי אבן קטנים ויתאחדו לקהילה קטנה.

מן הכתוב מתברר, שלבני העדה היה בית כנסת משלהם. תהינו מדוע לונץ לא נקב בשם בית הכנסת - בניגוד למנהגו. חיפשנו את בית הכנסת העלום, ומתוך שיחות רבות עם זקני העדה התברר, שבית הכנסת הראשון של האורפלים ב"נחלת ציון", זה שלונץ תיאר בלוח משנת תרס"ט, היה בית הכנסת שנקרא בפי בני העדה בית כנסת "אבו נתן". המכונה "אבו נתן" היה איש נכבד ואמיד, ששימש כמוכתר של בני קהילת אורפה, כשעלו לארץ והתגבשו כעדה. הוא בנה בית גדול לו ולבני משפחתו, והקצה בו מקום לבית כנסת. מטבע הדברים נקרא בית הכנסת על שם מקימו. כיום, זה עדיין בית כנסת, אך משמש אחרים.

כבר הזכרנו את התיאור שפרסם בשנת 1928 פנחס ב"צ גרייבסקי, בשם החלוצים מאור כשדים. הוא מזכיר שני בתי כנסת של העדה:

> בשנת תרס"ד הקימו להם גם בית-כנסת "אוהל אברהם" ועוד שני לו, לתורה ולתפילה.

באותה תקופה הגבאי והמוכתר של האורפלים היה אברהם בן יודא כהן בעל חנות בשוק החדש.

בשנות העשרים ובראשית שנות השלושים של המאה העשרים, גדלה האוכלוסייה בירושלים בכלל, וגם זו של יוצאי דרום־מזרח טורקיה. בד בבד חל שיפור במצבם הכלכלי, ובדומה לתהליכים שהתרחשו בקרב העדות האחרות בירושלים של אותם ימים, ובכדי לענות על צורכי הדיור הגדלים, התחברו קבלני בניין מבני תימן ומבני אורפה, רכשו במשותף חלקת אדמה שהשיקה לשכונת "נחלת אחים" ובשנת 1934 הקימו את שכונת "זיכרון אחים". השכונה נמצאת בין הרחובות אוסישקין, בצלאל, המדרגות ושבזי. היות שרוב המתיישבים בשכונה היו בני אורפה, בנו לעצמם בשולי השכונה בית כנסת בשם "תלמוד תורה". במהלך השנים נבלעה שכונה זו בשכונת "נחלת אחים".

תהליך נוסף שהתרחש באותם הימים, היה הקמתם של בתי כנסת נפרדים ליוצאי הערים השונות. בית הכנסת במתכונת זו אינו רק מרכז דתי, כי אם גם מרכז תרבותי, רוחני וחברתי לבני הקהילה. בבית הכנסת הם מתפללים על פי מנהגם, ונפגשים בעת שמחה ובעת עצב. כך הוקמו בירושלים בתי כנסת ליוצאי נוסיבין (נציבין) וקמישלי (קמישלו), ליוצאי ג'רמיק, ליוצאי דיארבקיר וליוצאי שאנלי-אורפה. "בית הכנסת תלמוד תורה" ליוצאי אורפה כונה "בית כנסת סנקרי" בפי פוקדיו. בשנת תרצ"ב בנה הקבלן מאיר משה לוי בית כנסת והקדישו לעדה; זה נקרא על שם מקדישו.

בשנות השלושים של המאה העשרים, בני העדה התבססו מבחינה כלכלית, וכאמור מספרם גדל. בית הכנסת הישן היה צר מלהכיל את כולם, ולכן החליט ועד העדה לבנות בית כנסת גדול, מעל בית הכנסת הישן. משה מזרחי, קבלן ויזם עשיר, תרם חלק ניכר מהסכום שנדרש להקמת בית הכנסת; אבל כל באי בית הכנסת נרתמו למשימה: היו שתרמו כסף, אחרים תרמו חומרי בניין, והיו מי שעסקו במלאכת הבנייה בהתנדבות. בית הכנסת נחנך בשנת תרצ"ו כפי שמעידה הכתובת מעל לשער. בית הכנסת החדש, המפואר, הפך להיות בית הכנסת המרכזי של עדת האורפלים והיווה מאז את מרכז החיים הדתיים, הרוחניים והחברתיים של בני העדה בירושלים. בית הכנסת הישן הפך להיות 'תלמוד תורה'.

בשנת תרצ"ח נערכו שוב בחירות לוועד העדה האורפלית. הפעם נבחר ועד חדש והוכנס שינוי בתקנון העדה. כמקובל באותם ימים, נשלח למושל המחוז העתק מהתקנון ודוח על תוצאות הבחירות.

האגדות האורבאניות על האורפלים כוללות גם את היריבות הנושנה שלהם עם ה"כורדים", שכיום היא נחלת העבר. היריבות הזאת גרמה במשך שנים למריבות ולקטטות בין הכורדים לאורפלים, שפרצו בעיקר בימי שבת אחר הצהריים, בעמק שבין הנחלאות לשייך באדר - גן סאקר של ימינו. האזור הזה היה חביב על בני שתי העדות, שנהגו לבלות שם את השבת. כל משפחה הביאה לשם את מגש הנחושת שלה עם החמין, ובקבוק עארק שלושה רוטל [=מידת נוזל טורקית].

כטוב לבם של הגברים האורפלים באוכל ובמשקה, כלומר - כשהתבסמו כהוגן - התלהטו הרוחות, וכל דבר יכול להוות עילה לקטטה. בדרך כלל קרה הדבר בגלל השמירה על כבוד האישה: האורפלים הגנו על כבוד האישה האורפלית, והכורדים - על כבוד הכורדייה. אורפלי זקן הסביר זאת בפשטות: בלי מכות לא היה עונג שבת.

התגרה ההמונית צמחה בדרך כלל מריב בין שתי משפחות - האחת אורפלית והאחרת כורדית. המסורת של העזרה ההדדית בעדה האורפלית הביאה עד מהרה להשתתפות כול בני המשפחה ב"שמחה", עד שכול בני העדה נטלו חלק בתגרה. הקרבות הפכו לשם דבר בירושלים של אותם ימים, וכל עדה ייחסה לעצמה את הניצחון. אולם הדעה הרווחת הייתה, שהאורפלים ניצחו.

משטרת המנדט הבריטי ניסתה לשם קץ לתגרות השבת הללו; אולם, כשהשוטרים הגיעו למקום, כדי להפריד בין הניצים, התאחדו הכורדים והאורפלים להדוף את האויב המשותף, והפליאו בשוטרים את מכותיהם. מהומות השבת החריפו והתרחבו, והמשטרה הבריטית הזעיקה לירושלים את הקצין מזרחי, גבר חסון שלמרבה האירוניה היה ממוצא כורדי. כולם פחדו ממנו, ונהגו בו בכבוד חוץ מהאורפלים. הקצין מזרחי התערב בתגרות בין הכורדים לאורפלים, היכה את האורפלים מכות נמרצות, והביא אותם למשטרת מחנה יהודה. משפט כזה היה מהיר וקצר, מפני שהשופטים - שהכירו את הנפשות הפועלות - הטילו עליהם קנס ושחררו אותם. ביום ראשון, אחרי שהאורפלים התפכחו משיכרונם, שבו והיו לאזרחים שומרי חוק והלכו לעבודה.

בשנות הארבעים של המאה העשרים שקטו השבתות בנחלאות. הכורדים והאורפלים, שצברו ניסיון בלחימה עקב הקרבות ביניהם, התגייסו למחתרות ויצאו למאבק נגד הבריטים. זה המקום להזכיר את עולי הגרדום בני משפחות נקר ונקש. אחר כך התחוללה מלחמת העצמאות של ישראל, ובה נפלו חללים רבים משתי העדות. העצב והשכול השכיחו את היריבות הישנה בין הכורדים לאורפלים, ורבו קשרי החיתון של "זוגות מעורבים" מבני העדות.

ותיקי הקרבות ההם נפגשים כיום בחמארות של שוק מחנה יהודה. הם מבלים במשחקי שש-בש, קלפים ודומינו, ובהעלאת זיכרונות מאותם ימים רחוקים, תוך כדי שתיית תה. הם ממשיכים במסורת השבת, בשינוי מה: הולכים עם הנכדים לגן סאקר של ימינו, "עושים על האש" במקום חמין, ומקנחים במעט עארק במקום בקבוק שלושה רוטל...

▲ ירושלים: בית הכנסת "כתר תורה" ["אבו נתן"]: כתובת הקדשה.

▲ כתובת הקדשה בבית הכנסת "אבו נתן".

▲ ירושלים: בית הכנסת "אבו נתן": כתובת הקדשה.

▲ ירושלים: בית הכנסת "אבו נתן": לוח זיכרון למייסד בית הכנסת ולאשתו.

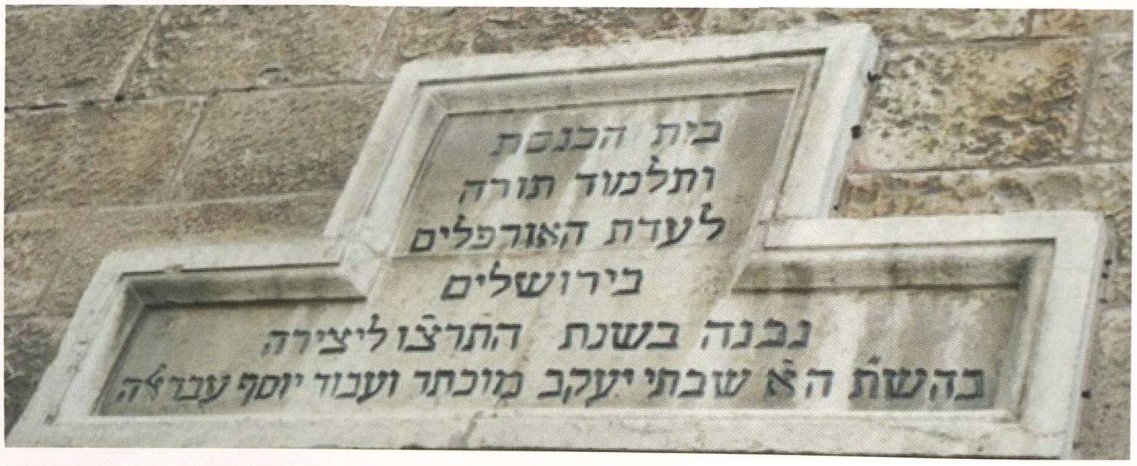

▲ ירושלים: בית הכנסת המרכזי לעדת האורפלים, כתובת ייסוד.

יד וזכר עולם
בנין בית הכנסת הזה הוקם בעמלו ובהשתדלותו ובכספו של הגביר
משה יוסף מזרחי לע"נ אביו יוסף מזרחי ז"ל ואמו לאה לבית שרים נ"ע.
ולע"נ אחיו שמעון ז"ל שכספ צואתו שמש לחלק מהוצאות בנין בית הכנסת הזה
ואחיו חיים ובנימין ז"ל. ולע"נ נשותיו סאריה מזרחי ושרה לבית שרים נ"ע.
ולעילוי נשמת בנו יצחק בר שרה שנקטף בדמי ימיו ובמיטב שנותיו נ"ע.
וכן יזכר שמן של הנשים הצדקניות רגינה דיין ומלכה מזרחי שצואתן שמשה
לכסוי חלק מהוצאות הבנין. ב' טבת התרצ"ו לפ"ק.
ת'נ'צ'ב'ה'

▲ ירושלים: בית הכנסת המרכזי לעדת האורפלים: כתובת הקדשה לתורמים.

שויתי יחוח לנגדי תמיד

▲ ירושלים: בית הכנסת המרכזי לעדת האורפלים: עזרא שמש ז"ל, יליד אורפה, שהיה שמש בית הכנסת עשרות בשנים.

▲ סוכה בבית הכנסת: הדפנות עשויות מפרוכות ארון הקודש.

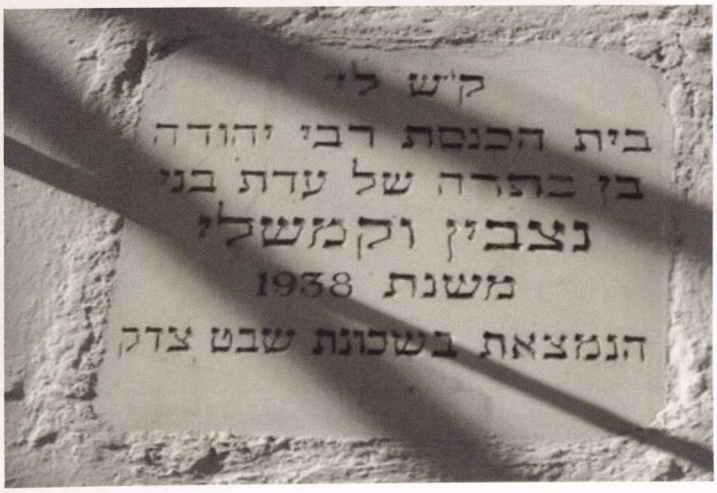
ק"ש לי
בית הכנסת רבי יהודה
בן בתירה של עדת בני
נצבין וקמישלי
משנת 1938
הנמצאת בשכונת שבט צדק

ירושלים: בית הכנסת של בני נציבין
► וקמישלי: כתובת הקדשה.

▲ ירושלים: בית הכנסת של בני דיארבקיר: כתובת הקדשה

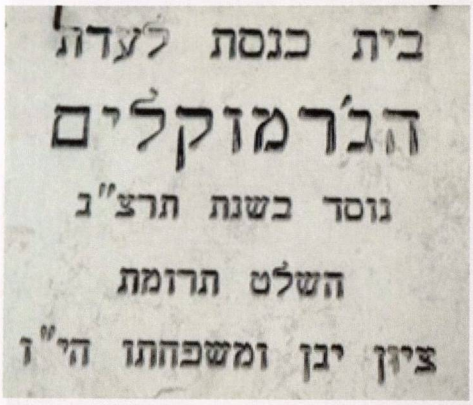

► ירושלים: בית הכנסת של בני ג'רמיק.

כתובת הקדשה אבן הייסוד הקבועה בקיר בית הכנסת. ◄

▲ ירושלים: בית הכנסת של יוצאי ג'רמיק: כתר ארון הקודש הישן. עשוי עץ צבוע.

▲ ירושלים: בית הכנסת לאורפלים "מאיר משה לוי": שער וחזית.

▲ ירושלים: בית הכנסת לאורפלים: כתובת ייסוד.

▲ ירושלים: בית הכנסת של יוצאי ג'יזרה (ג'זירה): כתובת הקדשה.

► ירושלים:
אברהם יעקב
וברכה (חמסה)
באשר, אורפלים,
בתלבושת
מסורתית.
באדיבות
משפחת באשר.

ירושלים: חצר
בית משפחת
באשר האורפלית
בנחלאות: בריכת
מים (בהשפעת
הבית האורפלי
המסורתי) ותנור
אפייה למצות
הפסח. ◄

ועד עדת האורפלים בירושלים.

תקנות.

א. השם: ועד עדת האורפלים בירושלים.

ב. המטרה: לנהל, להחזיק ולסדר את כל העניינים הדתיים והצבוריים, של חברי עדת האורפלים בירושלים כגון: בתי כנסת, בתי ספר, ללמוד תורה, עניני שחיטה, עזרה לעניים וכו'.

ג. חותמת ועד העדה תהיה כתובה בלשון זה.

ועד עדת האורפלים בירושלים תוב"א.

ד. חבר לעדה הוא כל יהודי הנמצא בירושלים אשר עלה מפרובינצ אורפא שבטורקיה ושלם דמי חבר לא פחות מששה פרנקים מיל לשנה.

הערה: ועד העדה רשאי לותר על תשלום דמי חבר מעניים.

ה. ההכנסות: הן מדמי חבר, נדבות, ותרומות מקריות בארץ ובחו"ל.

ו. כל חבר המשלם את תשלומיו לפי התקנות האלה בסדר עד יום הבחירות רשאי לבחור ולהבחר.

ז. בחירות: ועד העדה נבחר שש לשלש שנים ע"י האספה הכללית כיקרא ועד העדה הקיים. האספה הכללית תבחר בועד חדש או תאשר את הועד הקים.

ח. ועד העדה יפסור באספה הכללית מדוח כספי ופעלי ויציע תכניות עבורה לעתיד.

ט. האספה הכללית תרון על הצעות הועד, תאשרן או תדחן.

י. תפקיד ועד העדה:

1. לנהל את כל עניני העדה הדתיים והצבוריים.
2. לספר דו"ח כספי ופעלי לפני האספה הכללית.
3. לבחור מקרבו, נשיא, סגן נשיא, מזכיר וגזבר.
4. נשיא ועד העדה הוא נשיא כל העדה ובוא ביכ הרשמי של העדה המופיע בכל העניינים ההנהלתיים, הכספיים והמשפטיים בשם העדה והרשות כידו לפנות ביכ אחר בשם העדה.
5. בשעת הסר הנשיא יפלא את מקומו בכל העניינים סגן הנשיא, ובהעדר כזה כל מה שיעשה סגן הנשיא יחשב כאילו עשה הנשיא בעצמו.

כיח הכנסת והתחת של העדה האורפלית בירושלים נכנו והוקמו בהשתדלותם של הי"ה שבתאי יעקב מוכתר ויכורי יוסף עבדאלא ובניו הוקם לשם כך לות שיש מליו חדותים שפות הי"ה הנ"ל. נקבע בתקנות העדה שאין רשות לשום אדם ולפפם ועד להסיר את הלות הזה.

מספר 3939/531.
1097
ירושלים, 27.1.38

לכבוד
יפואל המחוז
ירושלים.

הנדון: בחירות לועד עדת האורפלים בירושלים.

א. הננו מתכבדים להודיע בזה לכב' שביום השלישי 25.1.38 (כ"ג שבט תרצ"ח) נתקיימה אספה כללית של העדה האורפלית בירושלים.
על הפרק עמדו העניינים דלקמן:
1. בחירת ועד חדש.
2. שנויים בתקנות.
בבחירות שנערכו באספה נבחרו הי"ה הרשומים לקמן:
1. שבתי יעקב נשיא
2. עבוד יוסף סגנית ס
3. יעקב רפאל כוזו
4. יצחק עזרא מזרחי גזבר.
5. חיים אליעד מזכיר.
6. אברהם יעקב כאשר
7. יוסף שלמה מזרחי.

כפו כן החליטה האספה על שנוי בתקנות ועד העדה ובזה הננו מצרפים את התקנות בצורה שקבלה החליטה האספה הכללית אחרי השנויים.

בכבוד רב.
חיים אליעד
מזכיר.

▲ ירושלים: מכתב שנשלח בשנת 1938 מוועד העדה האורפלית למושל ירושלים ובו שמות נבחרי הוועד, ונוסח התקנון המחודש. באדיבות משפחת באשר.

▲ ירושלים: שכונת זכרון טוביה: שער הכניסה לביתו של "אבו ציון".

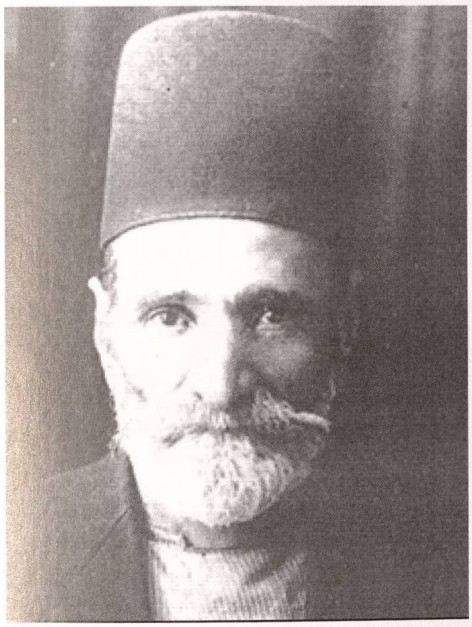

▲ "אבו ציון" המוכתר ב"נחלת ציון".

► ירושלים וראשון לציון:
ביקור של משפחות אורפליות
בחמי טבריה: לוי, באשר,
סולימן, וצדוק.

ירושלים: משפחת
המוכתר "אבו נתן".
מתוך "התחדשות"
כתב העת של יהודי
כורדיסתאן בישראל
כרך ה'. ◄

▲ מאיר זלפה לוי עם הרב עובדיה יוסף בבית הכנסת של מאיר זלפה לוי בנחלאות.

▲ חכם אליהו סימן־טוב לוי וחכם באשר עם ילדי הפוּתָאבּ, ששכן בקומה התחתונה של בית הכנסת האורפלי ברחוב בצלאל בנחלאות.

▲ חכם אליהו סימן טוב לוי ורעיתו שרה. חכם אליהו היה שליח ציבור בבית הכנסת עדס בנחלאות במשך ארבעים שנה.

חלק שני

שכונת האורפלים

בראשון לציון

פועלים אורפלים ביקב
ציור: נחום גוטמן

כתבו: ציון סולימן

בשיתוף יגאל משה ישראל, אילת אסקוזידו ומור אלטשולר

פרק ראשון:
לבנות ולהיבנות

האורפלים וההתיישבות הציונית

יהודים הראשונים שעלו מאורפה לארץ ישראל ב-1896 היו עובדי אדמה. באורפה עיבדו שדות של מוסלמים, שילמו מִסים לבעלי השדות ולשלטונות העות'מאניים ופירנסו את משפחותיהם בכבוד. בירושלים לא שפר מזלם, שכן עוני ומחסור חמור שררו אז בעיר הקודש. הם עסקו בעבודות מזדמנות וסבלו ממצוקת דיור. במכתב שנשלח מירושלים להנהלת "כל ישראל חברים" (כי"ח) בפריס נאמר, שהבאים לא ביקשו צדקה אלא פרנסה:

אנו רוצים לעבוד, בארצנו אין איש עני והכל עובדים.

מפקד המשטרה הטורקי בירושלים רצה לגייסם לעבודות שמירה ושיטור בשל היותם נתינים עות'מאניים, אך הם סירבו בגלל קדושת השבת ומפני שהעדיפו את עבודת האדמה. הכותב, נסים בכר ראש הוועד הספרדי בירושלים, או אברהם אלברט ענתבי, מנהל כי"ח בירושלים, ציין:

הכשדים האלה אינם כלילי השלמות. ככל אחינו לדת - ככל בני האדם - יש להם חסרונות. אולם, מחוץ לחזותם המצוינת, אין הם יודעים על השם 'אמריקה' או 'טרנסוואל', והעיקר הוא שבגלל טיב חייהם הפרימיטיביים כמעט הם מתאימים **מאוד לפתח ארץ ולהתקשר לאדמה.** (בת יאור, הד'ימים, עמ' 316)

אם ענתבי הוא הכותב, הרי שלא בכדי הדגיש את התאמתם של האורפלים לבניין הארץ, שכן לבו ומאמציו היו נתונים למפעל ההתיישבות הציונית. במכתב רמז, שהאורפלים מורגלים בתנאי חיים קשים ויתאימו להתיישבות בחורן: "נראה הדבר כי... אנשים מסוג זה יספקו את היסודות לפיתוח יציב כלכלי ומבטיח של החורן."

חוסנם של האורפלים, חריצותם והסתפקותם במועט, כמו גם הקפדתם על שמירת השבת, עתידים היו להיזקף לזכותם בבואם לראשון לציון; ביקב שייסד הברון רוטשילד ייצרו יין כשר, ונזקקו לעובדים יהודים שומרי שבת. כך נפל בחלקם של העולים מאורפה לבנות ולהיבנות בראשון לציון, לתרום את חלקם לציונות ולהתחדשות התיישבות היהודים בארץ ישראל.

ראשוני האורפלים מגיעים לראשון לציון

השנה המדויקת שבה החלו אורפלים לעבוד בראשון לציון אינה ידועה בוודאות. שמחה יצחקי מזרחי, בתו של יעקב משה (יָעוּב מוסא) מזרחי, סיפרה שאבותיה חיפשו עבודה בראשון לציון כבר ב-1887 עם הנחת אבן הפינה ליקב. ברם, הם לא מצאו עבודה וחזרו לירושלים. (קובי רז-מזרחי) מרדכי סולימן, מהתינוקות הראשונים שנולדו לאורפלים בראשון לציון (נולד 1910), סיפר שאביו יצחק הגיע לירושלים בשנת תר"ן (1890), והתחיל לעבוד ביקב בבציר השני או השלישי; כלומר, מ-1893-1894. (מרדכי סולימן, מוזיאון) יש רגליים לדבר, שכן יצחק, הבכור במשפחת סולימן, נשלח לארץ ישראל כחלוץ לפני המשפחה, ואברהם אחיו הצטרף אליו לעבודה ביקב בהיותו בן 14 כלומר ב-1896.

מכאן, שראשוני האורפלים החלו לעבוד בראשון לציון כפועלים עונתיים בבציר 1895-1896 לכל המאוחר. אורח חייהם הפשוט וזיקתם לעבודת האדמה הלמו את אופי העבודה במושבה הצעירה: בכרמים הועסקו בהכנת חלקות לנטיעה, בחפירת תעלות השקיה, בשתילה ובגיזום; בקטיף שקדים ובבציר ענבים; וביקב - בפירוק חביות והרכבתן, במילוי החביות, בניקוי מיכלי התסיסה ובתחזוקה שוטפת.

תחילה הגיעו למושבה בעונת הבציר, שהחלה בראשית הקיץ ונמשכה עד אחרי חגי תשרי. הם נהגו לצעוד מירושלים במוצאי שבת, ולחזור באותה דרך ביום שישי, כדי להתפלל בבית הכנסת בירושלים ולבלות את השבת במחיצת משפחותיהם. בימי השבוע לנו בחאן ברמלה, שאליו צעדו בסוף כל יום עבודה. עם פרוס החגים תמה תקופת הבציר, והאורפלים חזרו לירושלים.

קמעא קמעא החלו להגיע לראשון לציון עם משפחותיהם. בעוד הגברים עבדו בכרמים וביקב, הועסקו הנשים והבנות הבוגרות בעבודות משק בית במושבה. המשפחות התגוררו בסוכות שהקימו במגרש ריק ליד בית העם סמוך ליקב או בחורשת האקליפטוסים ממזרח למושבה. עיתון "חבצלת" מחודש אייר תרס"ח (מאי 1908) מביא תיאור של העובדים הזמניים ביקב בתקופת הבציר:

> ושמחים המה אחינו הפועלים בעבודתם זאת שמחה כפולה בקחתם חבל בעבודת הישוב כי מרוויחים את לחמם ולחם ב"ב [בני ביתם] למשך שבועות אחדים. אופי מיוחד המה הפועלים מאחינו הספרדים העורפלים והתימנים עוד לפני הבציר באו רבים מהם הם ונשיהם וטפם ויעשו להם סכות ואוהלים מענפי העצים על המגרש שאצל בית העם וגרים בהם עם ב"ב ועתה עובדים המה את כל העבודות הקשות שביקב.... רק אידעה אחת נגד עיניהם והוא "לחם" ובהשיגם את האידעה הזאת הנם מלאי ששון ועובדים את עבודתם ברנה ובחריצות ובתודה והלל לד' הטוב הנותן להם כח לעבוד ולהשתכר. ובשבתות יושבים המה בסוכותיהם יחד עם בני ביתם ומתענגים על מנוחת השבת הנעימה שרים ומזמרים את זמירותיהם לכבוד השבת. ("חבצלת" 44)

גם האיכר אהרון מרדכי פרימן תיאר ב-1909 את האורפלים המגיעים מירושלים בעונת הבציר:

> כמו בכל שנה באו גם היום אל המושבה מירושלים פועלים מערביים [צריך להיות 'מסתערבים'] אשר מסביבות "ארפה" בארם-צובה, לעבוד ביקב במשך הבצירה. המה באים עם נשיהם ובניהם ומתישבים בסכות במגרש אשר שם בית העם ובמשך עבודתם גם נשיהם ובנותיהם מוצאים להם עבודה ביתית אל התושבים, ואחרי הבציר נוסעים שוב ירושלימה. בשנה זו עבדו פה כארבעים משפחות". (פרימן, ספר היובל, כרך ב')

כמה מהפועלים נשארו במושבה בתום עונת הבציר ולא חזרו לירושלים. הנשארים התגוררו באורוות, ברפתות ובמחסנים שבחצרות האיכרים:

> הם הגיעו מירושלים לראשון ועברו ממחסן למחסן בחצרות האכרים: אברהם אטקה אברמוביץ, הבית של גרשון ברחוב אחד העם ושל קרצ'בסקי. (מרדכי סולימן, מוזיאון)

תנאים אלה היוו שיפור עבורם, שכן יכלו לגדל עז או פרה, לבנות לעצמם טבון ולכלכל את משק ביתם. טרם מגורי הקבע היו הפועלים האורפלים לקבוצה הראשונה, שתקעה יתד במושבה הצעירה אחרי 16 משפחות המייסדים. בתרומתם המכרעת להפיכתה של ראשון לציון למושבה של קבע הגשימו את מטרת התנועה הציונית - לבנות ולהיבנות בארץ ישראל.

▲ **ותיקי היקב נפגשים: אברהם סולימן (מימין), סאלח השומר (משמאל) עם יחיא יהוד התימני. התמונה צולמה ב-1982.**

העבודה ביקב

קורותיו של היקב, שייסד הברון אדמונד ג'יימס דה רוטשילד, שזורים בקורות המושבה ראשון לציון, וקיומם היה תלוי זה בזה באותן שנים ראשונות. תולדותיה של העדה האורפלית בראשון לציון אף הן שזורות באלה של היקב: היקב סיפק לאורפלים פרנסה ואיפשר להם להיאחז בראשון לציון, ובלי הפועלים האורפלים לא היה היקב מתפתח ומשגשג.

עד שנבנה היקב ב-1887 היו בארץ ישראל רק יקבים קטנים, שפעלו בירושלים ובחברון וייצרו יין לקידוש. הברון עמד על כך, שהיין ביקב החדש יהיה כשר. הוא סיפק ידע, טכנולוגיה ומומחים כדי לייצר יין איכותי, שיתחרה בהצלחה בחמישה יקבים כשרים שפעלו באירופה, ויספק לאיכרים במושבות הראשונות פרנסה קבועה.

היקב פעל בשיטות עבודה ובטכנולוגיות חדשניות לזמנו. תהליך הייצור היה ממוכן, ונעשה בעזרת מנועי קיטור רבי עוצמה. במתחם היקב נבנו מסגרייה, בית חרושת לקרח שהזרים מי קרח בצינורות עד למיכלי התסיסה, בית חרושת לחביות, טחנת קמח ומפעל לעיבוד פסולת ענבים. קצב גיוס הפועלים גבר בהדרגה, והיקב הפך למעסיק הגדול ביותר בארץ ישראל. עבדו בו 60 פועלים קבועים ו-150 בעונת הבציר. פועלים מבני כל העדות הגיעו מכל רחבי הארץ. ביניהם היה החלוץ דוד בן גוריון, שעבד בבציר בקיץ 1907. אברהם סולימן תיאר את חברו לעבודה:

הוא היה כמו כולנו. התהלך יחף וחגור סינר שק. עבדנו באותם ימים עבודה פיזית קשה מאוד ועליי לציין שבן גוריון ידע מה זאת עבודה. (הילה אלטשולר, ערים)

העבודה ביקב אפשרה לאורפלים להרוויח את לחמם בכבוד, למרות העבודה הקשה והתשלום הנמוך:

והפועל שהשיג עבודה אם ביקב או בכרם הנהו מרוצה עתה, ואף ששכר העבודה ביקב מצער מאוד בהיותו רק פראנק וחצי עד שני פראנק ליום והעבודה קשה מאוד, והבגדים יושחתו ע"י הרטיבות של מיץ ענבים, אבל איך אומרים: טוב מעט מאפס והפועלים דואגים כבר כי גם העבודה הזאת עוד מעט ותחדל. ("חבצלת" 74)

דב חביב-לובמן, מאיכרי ראשון לציון, התרשם לטובה מהאורפלים:

האורפלים הם רחבי כתפים וחזקי שכם, פועלים ובנאים מצויינים ומסוגלים לכל עבודה קשה. בעבודת היקב הם תופשים את המקום החשוב ביותר. (חביב-לובמן, ראשון לציון)

גם הסופר והצייר נחום גוטמן, שעבד ביקב כנער, התרשם מהם:

אנחנו נתקנאנו בפָּתָפים, האורפלים הענקיים, טובי הלב, בעלי הזקנים המסֻלסלים. כתפיים להם כמו ספסלים, ושרירים ברגליהם כאילו חתולים רצים להם מתחת לעורם... הם פושטים זרועות חזקות לעגלה, מרימים מתוכה בתנופה סלים עמוסים, ומריקים אותם לתוך לע הטחנה הרעבה. גופותיהם מעלים אדים ונוטפים זעה. זו עבודה היא!" (גוטמן, החופש הגדול או תעלומת הארגזים, עמ' 100).

האגדה מספרת, שכאשר אחיינו של הברון רוטשילד הלך לעולמו, הובאה לארץ מצבת שיש כבדה להניח על קברו. צריך היה להעלות את האבן הכבדה לראש הגבעה בבית הקברות, והאורפלים נרתמו למשימה: הם בנו מנופי עץ, ובמשך יום שלם נשאו את האבן עד שהגיעה למקומה ללא שריטה ופגע. חוסנם הפיזי זיכה אותם בתגמול כספי גבוה, ושכרם השתווה לשכר הפועלים האשכנזים במושבה, שהיה גבוה משכר הפועלים התימנים ומשכר הערבים הבוצרים בכרמים.

▲ הפרשת תרומה ומעשר ביקב (1940?).
בתמונה: הרב יוסף הלוי, הרב הראשון של היקב, יוחנן דויטש ואחד האחים סולימן.

יום העבודה ביקב התחיל בחמש בבוקר עם הישמע הצפירה, שבישרה על קבלת הענבים מהכרמים. הצפירה של השעה שש בבוקר כוונה לתחילת עבודתם של הפועלים, אך בימי הבציר עבדו גם במשמרת לילה עד אור ראשון. בשעה שתים-עשרה בצהריים הכריזה הצפירה על הפסקת צהריים, ובשעה אחת - על תום ההפסקה. בשעה ארבע נשמעה הצפירה האחרונה שהודיעה על סיום יום העבודה.

העבודה ליד מכונות הקיטור הרועשות דרשה כוח פיזי רב והתאימה לאורפלים. ואולם, בתחילה לא ידעו להפעיל את המכונות בזהירות הנדרשת, ולא אחת נפצעו ושבתו מעבודה עד שנרפאו. במשך הזמן פיתחו מיומנות בכל המלאכות הנדרשות. משימה נוספת, שמילאו בהצלחה, הייתה העברת הפדיון ממכירת היין מירושלים לראשון לציון, שכן הכירו היטב את הדרך ולא חששו מהערבים באבו-גוש.

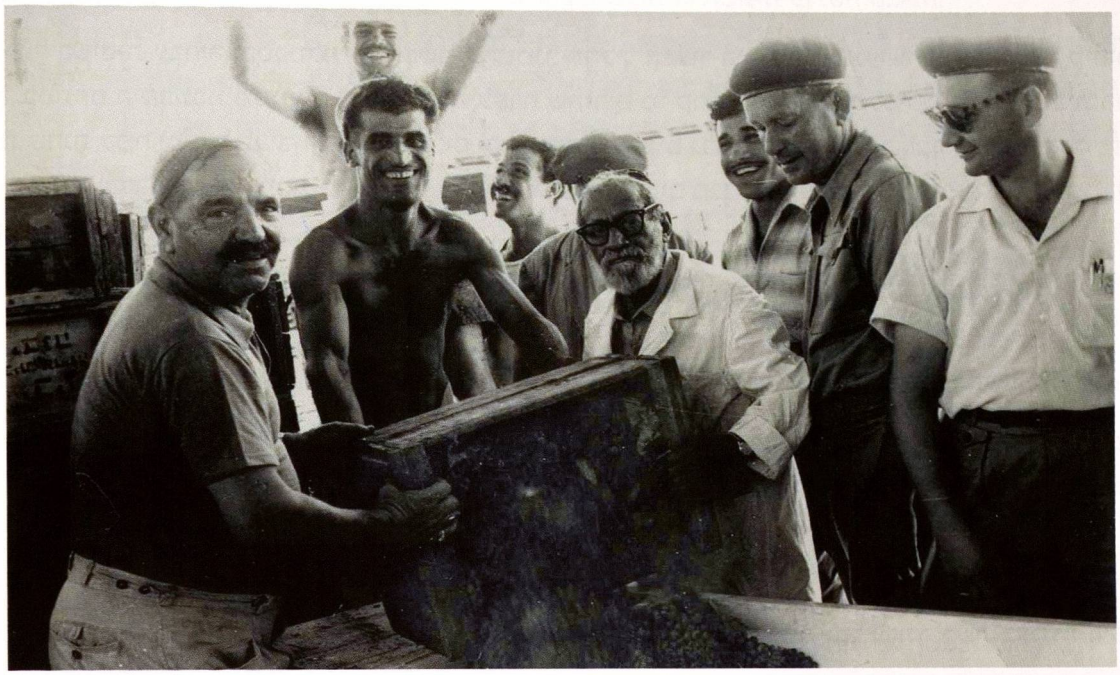

▲ הענבים הראשונים בעונה מגיעים ליקב (1940): משמאל: אהרון סאלח צדוק. במשך עשרות שנים ניהלו האורפלים את עבודת הפועלים הזמניים בעונת הבציר.

▲ אברהם סולימן בודק משקל סגולי של יין.

▲ הפרשת תרומות ומעשרות ביקב - 1962.

▲ פועלים ביקב, 1924. בשורה העליונה חובשי קסקט: אברהם סולימן (עומד משמאל). שלישי מימין - יצחק סולימן. בשורה האמצעית: קיצוני משמאל - יעקב מוסא מזרחי (בתרבוש).

▲ פועלים ביקב. קיצונים מימין: שניים מהאחים סולימן.

▲ בני הנוער בוצרים בכרם. עומדות (מימין לשמאל): מוזיק, גלילה ושולה סולימן

היקב נשאר מקור פרנסה חשוב של האורפלים וצאצאיהם עד הרבע האחרון של המאה העשרים. הילדים הכירוהו, כשנשלחו להביא ארוחת צהריים למבוגרים בסירים שנערמו זה על זה; המתבגרים נהגו לעבוד בו "בעונה הבוערת" בקיץ בהשגחת קבלני היקב מבני העדה, שלמה סולימן וצדוק אהרון. בשנות השבעים של המאה העשרים הוחלפו השרירים במכונות, אך העבודה ביקב זכורה עד היום לדור הנכדים כחוויה ששכרה בצידה. ובייחוד, כשגילו את הסוד הידוע לוותיקים - כיצד מתחברים לצינורות האלכוהול בדרכם מהמרתף לבקבוקייה.

שביתת הפועלים הראשונה בארץ ישראל ב-1901

בימים הראשונים של היקב, היו תנאי העבודה בו קשים. אברהם מיכל רוז'נסקי, חבר ועד העובדים הראשון של היקב, סיפר שחלוצים בני העלייה השנייה סבבו במושבה בחיפוש אחר עבודה. בני המזל שהשיגוה, השתכרו שני פראנקים ביום, ואילו הפועלים הערבים קיבלו פראנק אחד. יתר על כן, מנהל העבודה ביקב נהג לרשום כל "חטא" של הפועלים בפנקס קטן, ולנכות חצי יום עבודה משכרם על כל רשומה בפנקסו. גם תנאי הקיום היו קשים: רבים מהפועלים לנו במהלך השבוע על לוחות עץ בשאלאש ליד היקב, ובסופי השבוע נהגו לשהות עם משפחותיהם בנווה צדק ובירושלים. מי שמצאו פינה ללון בבתי האיכרים, שילמו עשרה פראנק לחודש, כמעט שליש משכר העבודה. בשל תנאי העבודה הקשים - החביות הכבדות והחום המתיש - חולק יום העבודה לשתי משמרות: שש שעות במשמרת בוקר, ושש שעות במשמרת לילה. בתקופת הבציר עבדו הפועלים שתים עשרה שעות ביום, וקיבלו שכר תמורת יום עבודה וחצי.

ב-1900 העביר הברון רוטשילד את היקב לרשות האיכרים. ההנהלה החדשה גמרה אומר להרחיק את הפועלים הוותיקים, לבל ירכשו חזקה ביקב. מי שנפגעו במהלך עבודתם והפכו לנכים, לא קיבלו פיצויים. על רקע זה פרצה ב-1901 שביתת הפועלים הראשונה בארץ ישראל:

> האדון פרינטי שלח צו לפקידות המרתף להמעיט את מספר הפועלים העובדים שמה ולהוריד שכרם, ולסיבה זו התאחדו כל הפועלים ויעשו קשר לשבות ממלאכה. ובבוא האדון פרינטי למושבה, לא נתנוהו המתקוממים בעלי השבתון לצאת המושבה, עד שהבטיחם לעיין בשאלתם. ואחרי עבור חמישה שבועות ויעזבו את המרתף, ועל להבא התנו תנאים מיוחדים לטובת הפועלים הנשארים במרתף בכלל.
>
> (פרימן, ספר היובל)

שבעה פועלים מסדנת היקב פוטרו, ועמיתיהם שבתו מעבודתם. הנהלת היקב הזעיקה ז'נדרמים מיפו, שוטרים רכובים על סוסים ובראשם קצין, כדי לסלק

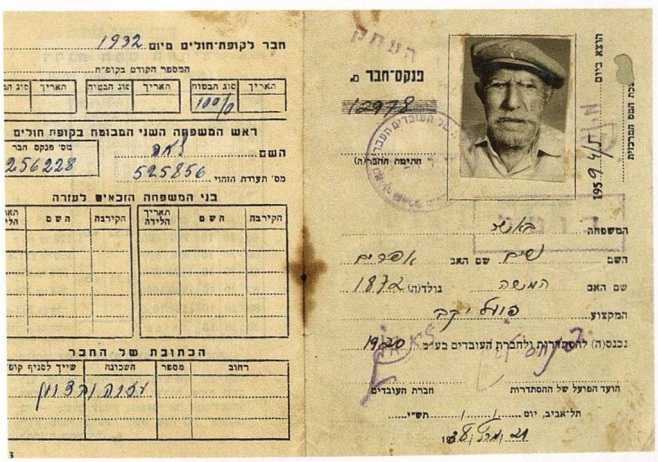

▲ פנקס חבר הסתדרות העובדים של נסים אפרים באשר. המקצוע: "פועל יקב". הצטרף להסתדרות העובדים ב-1920.

את השובתים. השוטרים שמעו את טענות השובתים, ושבו כלעומת שבאו. חמישה שבועות לאחר מכן נסוגה ההנהלה. הובא רופא שבדק את המורחקים כדי לקבוע להם פיצויים. הרוח החיה בארגון השביתה היו האורפלים, ושביתתם הקדימה בשש שנים את השביתה שארגן דוד בן גוריון (1907). הישגיהם היוו פריצת דרך לגבי תנאי העבודה של עובדי הכפיים ביישוב היהודי.

השביתה ב-1923

אחרי מלחמת העולם הראשונה כבר היו פועלים אורפלים קבועים ביקב, ושכונת האורפלים הוקמה. מירושלים המשיכו להגיע פועלים זמניים, שהעבודה ביקב הייתה עבורם מקור פרנסה חיוני. לכן טרח ועד העדה האורפלית בירושלים להרכיב 'טבלת צדק', כלומר, רשימה של פועלים שייתקבלו לעבוד בבציר. הרשימה אושרה על ידי ועד הפועלים הארצי, ששלח את הרשימה להנהלת היקב בצירוף התרעה:

> אסור לכם לקבל פועלים אחרים מלבד אלה הפועלים אשר יבאו עם הרשימה האשורה מצדנו. האנשים של הרשימה הזאת צריכים להתקבל כלם כגוש אחד ולא חלק מהם. (מכתב, תיק J 1/174, הארכיון הציוני המרכזי)

הגורם לשביתה ב-1923 היה ניסיון מצד הנהלת היקב להפר את השיטה לגיוס פועלים. בבציר בשנת תרפ"ג (1923) התעלמו קבלני הפועלים והכורמים מרשימת הפועלים המוסכמת, וקיבלו לעבודה חמישה פועלים, שאותם רצו להפוך לקבלנים של היתר. הנותרים הגיעו ליקב כדי לדרוש עבודה "באופן חוקי ונימוסי", אך מנהלי היקב גירשו אותם והזעיקו שוטרים מיפו. המשטרה הוזעקה לאחר שהפועלים, ובראשם האורפלים, חסמו בגופם את השער אל חצר היקב וממנה. בין המגורשים מחצר היקב היו סאלח (צדוק) ומאיר זלפה (כנראה מאיר משה לוי) מירושלים.

הוועד הפועל של ההסתדרות הכריז על שביתה:

> עבודת היקב התחילה, הקבלנים הכורמים עם הקבלנים מפועלי היקב עדין לא חתמו את חוזה הקבלנות ביניהם, וחבל בשביל עניין קבלת הפועלים, אנחנו עמדנו כל הזמן הדרישה שהעשרים אורפלים יתקבלו ביקב כגוש אחד בתנאים שווים והנה ההפך. בכוונה עשו הקבלנים, קיבלו חמישה מהם בתור קבלנים, למרות הסכמתם של חברי פועלי היקב ואחרי שהארבעה עשר הנשארים באו היום ליקב לדרוש עבודה והדרישה היתה באופן חוקי ונימוסי, התנפלו עליהם בעלי היקב בצעקות, חירופים וגדופות ועכבו אותם עד שפתאום הופיע מיפו אופיצר.... מאיימים עליהם שהם יעזבו את המקום. (מכתב, תיק J 1/174, הארכיון הציוני המרכזי)

מזכיר ההסתדרות דאז, דוד בן גוריון, היה בסוד העניינים. במכתב הוועד הפועל צוין, שהפועלים בראשון לציון שרויים "במצב של התרגשות מרובה ורתיחת דמים... ואתם תבינו, תזדרזו ותעשו מה שצריך לעשות". עוד הודגש במכתב:

> כידוע לכם אין פועלים עברים בעבודת הבציר. אספה כללית של פועלי ראשון באחד עם פועלי הבציר שבאו הנה החליטה לא לעבוד במחיר של 10 גרוש ממשלתי... והם מתכוננים לתבוע את הנהלת היקב על ההיזק שנגרם להם. (מכתב, תיק J 1/174, הארכיון הציוני המרכזי)

דוד בן גוריון היה מנוסה בשביתות. אחרי הכול, הוא החל את הקריירה שלו כמנהיג פועלים בשביתה שארגן ביקב ב-1907 כפועל מן השורה. לימים, חזר לבקר ביקב, והתקבל בכבוד מלכים על ידי חבריו משכבר הימים. אולם, כשהזכיר את השביתה ב-1907, וכינה אותה "ראשונה", תיקן אותו אברהם סולימן באופן חוקי ונימוסי: "בחלום, אדוני, את השביתה הראשונה עשינו שש שנים לפני שהגעת לארץ!"

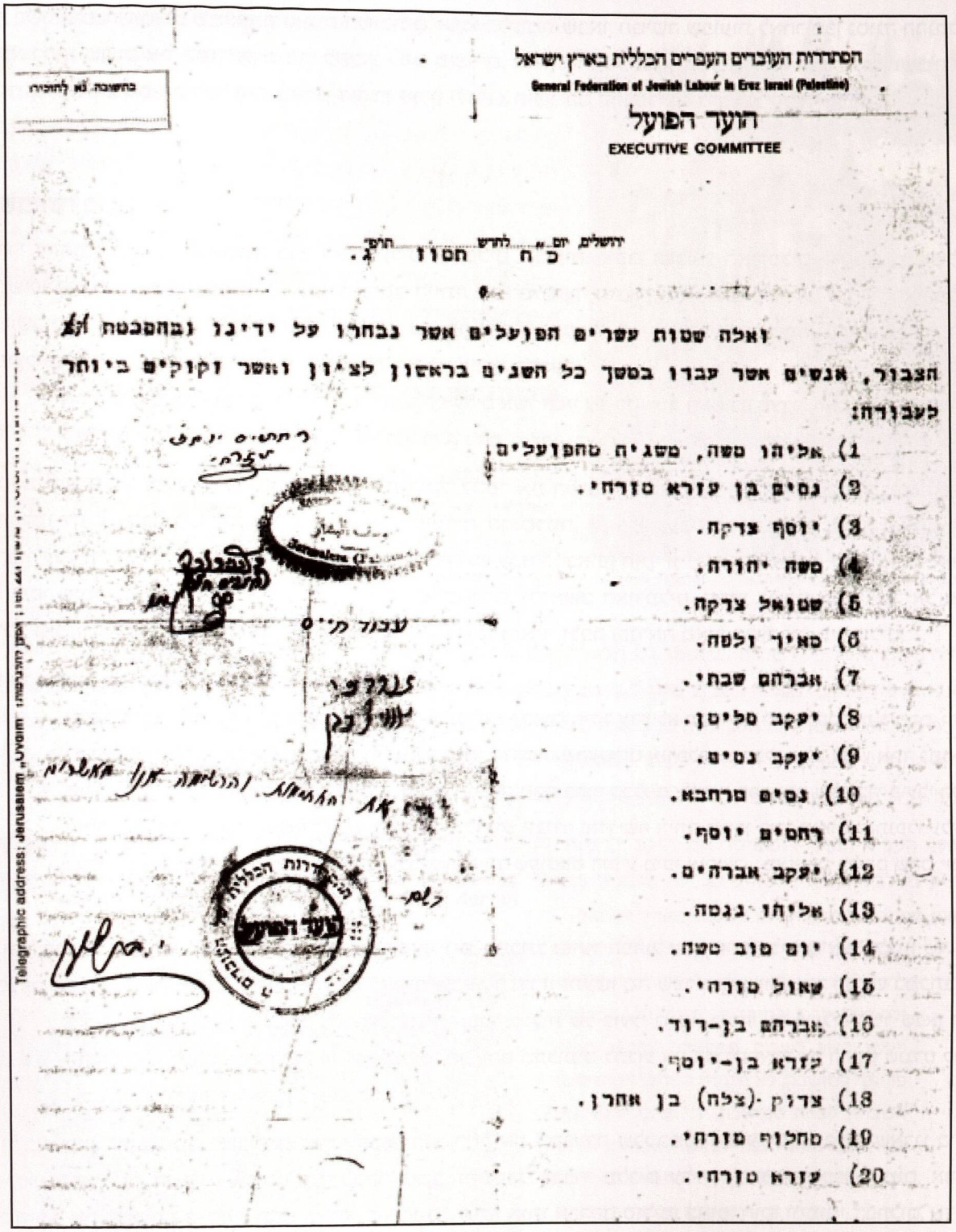

הסתדרות העובדים העברים הכללית בארץ ישראל
General Federation of Jewish Labour in Erez Israel (Palestine)
הועד הפועל
EXECUTIVE COMMITTEE

בחשובה נא להזכיר

ירושלים, יום כ"ח לחדש חסון תרפ"ג.

ואלה שמות עשרים הפועלים אשר נבחרו על ידינו ובהסכמת [illegible]
חצבול, אנשים אשר עבדו בטרם כל השנים בראשון לציון ואשר זקוקים ביותר
לעבודה:

1) אליהו משה, משגיח הפועלים.
2) נסים בן עזרא מזרחי.
3) יוסף צדקה.
4) משה יהודה.
5) שמואל צדקה.
6) מאיר ולטה.
7) אברהם שבתי.
8) יעקב סליטן.
9) יעקב נסים.
10) נסים מרחבא.
11) רחמים יוסף.
12) יעקב אברהים.
13) אליהו נגמה.
14) יום טוב טשה.
15) שאול מזרחי.
16) אברהם בן-דוד.
17) עזרא בן-יוסף.
18) צדוק (צלח) בן אהרן.
19) מחלוף מזרחי.
20) עזרא מזרחי.

▲ 'טבלת צדק': רשימת עשרים הפועלים שאושרו על ידי ועד האורפלים בירושלים לעבודה ביקב בשנת תרפ"ג (1923); הארכיון הציוני המרכזי.

▲ ראש הממשלה דוד בן גוריון "סוגר מעגל" עם חבריו הוותיקים ביקב. משמאל: אהרון מימון ואברהם סולימן. מימין לבן גוריון: הפועל פופל.

▲ ראש הממשלה לוי אשכול מבקר ביקב. שלישי משמאל: אברהם סולימן. שישי משמאל: יעקב מוסא מזרחי (מציץ).

▲ חברים ותיקים מימיו הראשונים של היקב: נקדימון אלטשולר, כורם מרחובות (במרכז עם מקל) בחתונת נכדתו מור עם ציון סולימן.
מימינו: חברו הוותיק אברהם סולימן. קיצונים מימין ומשמאל: מרדכי ורינה סולימן, הורי החתן.

פרק שני:

ייסוד שכונת האורפלים

רכישת המגרשים הראשונים ב-1907

יקב בראשון לציון היה מקור לעבודה קבועה, וכמה מהאורפלים השתלבו בהדרגה בעבודה בו במשך כל ימות השנה. ב-1902 פרצה בירושלים שריפה, ורבים מבתי האורפלים עלו באש. אסתר סולימן ובניה הצעירים עזבו את העיר והצטרפו לאחים הגדולים, יצחק ואברהם, שהתגוררו בראשון לציון במגורים ארעיים. גם אחיותיה של אסתר התיישבו בראשון לציון: חנום (חנה) הצטרפה לבעלה נסים אפרים באשר ולבנם בן-ציון; צדוק (סאלח) אהרון, בנה של האחות זְלפה, נשלח לראשון לציון לבית דודתו אסתר. אברהם, אביו, מצא עבודה בפרדס בלומינטין והמשפחה עברה למושבה והתגוררה בפרדס במשך שנתיים; ב-1907 הגיעה משפחת מזרחי, שהצטרפה לאב משה שמעוני מזרחי ולבנו יעקב מוסא.

המשפחות הצטופפו במגורים ארעיים. המעבר ממחסן למחסן בחצרות האכרים הכביד עליהם גם בשל התרחבות המשפחות: הצברים האורפלים הראשונים בראשון לציון היו, ככל הנראה, שלמה בן יצחק ומזל סולימן, שנולד ב-1906 או 1908, ובן-ציון (שחאדה), בנם של נסים אפרים וחנום באשר, שנולד ב-1908. סוגיית מגורי הקבע עלתה בחריפות. ואולם, ועד המושבה לא התיר לאורפלים לרכוש אדמה. ייתכן שחשש לאבד את הרוב באסיפה הכללית, שכן תקנון המושבה קבע שכל בעל קרקע זכאי להצביע באסיפה. (פרימן, ספר היובל - כרך ב') אבל "קל יותר ללמד עשרה חמורים לקרוא ולכתוב מאשר לשכנע אורפלי אחד", כדברי בדי סולימן. האורפלים העקשנים לא ויתרו: הם רכשו את האדמות לבניית הבתים בחשאי, מתחת לאפו של הוועד, שהיה אמור לאשר כל עיסקת נדל"ן במושבה.

▲ אחד מילידי המושבה הראשונים: שלמה בן יצחק ומזל סולימן (במרכז, חבוש קסקט).

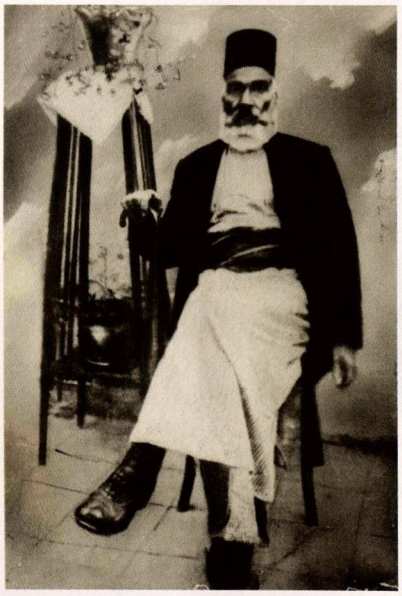

▲ משה שמעוני מזרחי (אביו של יעקב מוסא) בלבוש המסורתי: שלמת אֶמְבָּז ואבנט, חבוש תרבוש.

כך רכשו האורפלים ב-1907 לערך את המגרשים ממזרח לבית הכנסת הגדול (היום ברחוב ירושלים פינת רחוב מולכו), על אם הדרך לסארפנד [=צריפין], ללא אישור מוועד המושבה. המגרשים היו שייכים ליוסף מרקוביץ, ואחיו, יצחק, ביצע את העסקות בשמו. חשוב לציין, שהיה תקדים למעשה: כל אדמות ראשון לציון נרשמו על שם חיים אמזלג, סגן הקונסול הבריטי ביפו כדי להטעות את השלטונות העות'מאנים, שלא העניקו אישורי בנייה למייסדי המושבה...

רוכשי המגרשים הראשונים היו האחים יצחק, אברהם, עובדיה וישראל סולימן, יעקב מוסא מזרחי, נסים אפרים באשר ושלום רחבי התימני (הקצב הראשון בראשון לציון). ב-1910 הניחו האורפלים את אבן הפינה לבית הכנסת במגרש שקיבלו כתרומה מאת האיכר אברהם מרכוס. קניית הקרקעות ללא אישור הוועד נמשכה. רק ב-21.7.1920 (ז' שבט תר"פ) פנה המוכר, יצחק מרקוביץ, במכתב לוועד המושבה, וביקש לאשר את העסקות לאחר מעשה. הוועד אישר את השטר, שנחתם בין יצחק מרקוביץ לאורפלים, ובו רכשו 7.5 דונם. מחיר הדונם היה 30 לא"י [=לירה ארץ ישראלית; אז - שוות ערך ללירה סטרלינג]. הוועד אישר גם את החלוקה הפנימית של המגרשים: ב-30.11.1920 (י"ט כסלו תרפ"א) אושרה קניית המגרש של עובדיה סולימן, הגובל במגרשים של אחיו ישראל, של יעקב מוסא ושל פובומובסקי. יצחק סולימן רכש מגרש סמוך למגרשים של אחיו אברהם וישראל ושל יעקב מוסא (אושר ב-5.12.1920). אישור נוסף באותו תאריך מעיד, שאברהם סולימן רכש ממשפחת מרקוביץ מגרש סמוך למגרשים של אחיו יצחק ושל נסים אפרים באשר. באותו יום אושר גם שטר המכר של המגרש שרכש ישראל סולימן ליד המגרשים של שלום רחבי התימני, נסים אפרים באשר ויעקב מוסא מזרחי.

העובדות היבשות העולות ממסמכי ועד המושבה "תובלו" באגדה על הנסיבות העלומות שבהן נוסדה שכונת האורפלים: באחד מימי הבציר חטף בן השייך של הכפר בית דג'ן את בתו של ברניצקי, מוכתר המושבה. ראשון לציון הייתה כמרקחה, והכול חיפשו דרך להצילה. האורפלים יצאו ללא שהות לבית דג'ן חמושים באלות מעץ אלון והחזירו את החטופה לביתה. האיכרים הבינו את הרמז וההתנגדות לייסודה של שכונת האורפלים נמוגה... ואולי אין זה מקרה, שהאורפלים התיישבו תמיד בקצה הישוב היהודי, קרוב לגדר: בתיהם בנחלאות שבירושלים היו ממוקמים מול הכפר שיח' באדר וכפרים ערביים נוספים. ובראשון לציון, שכונתם שוכנת במזרח המושבה מול סארפנד והשבטים הבדואים אבו חודר ואבו ריזק.

▲ תעודת הזהות של מזל אשת יצחק סולימן. כתובת קבועה: שכונת האורפלים. גרה במקום מאז 1908.

▲ מכתבו של יצחק מרקוביץ לוועד המושבה, שבו ביקש לאשר בדיעבד את מכירת המגרשים לאורפלים.

▲ פרוטוקול ועד המושבה: אישור שטר המכירה של המגרש של יצחק סולימן.

בניית הבתים הראשונים

ב-1907 החלו האורפלים לבנות את בתיהם. הם בנו מלבנים שיצרו בעצמם מטיט ותבן. כל בית כלל חדר מגורים משותף להורים ולילדים, ומטבח. השירותים היו בחצר עם בורות סופגים. בשנים הראשונות לא היו מים זורמים והמתיישבים הביאו מים בכדים ובמיכלים מביתו של שמואל אוסטשינסקי. אחר כך בנו בחצרות בריכות אגירה ולידן שתלו עצי תות, שבצלם התנהלו החיים בקיץ.

דב חביב-לובמן העיד על ימי בראשית של השכונה:

> האורפלים, פועלי היקב, בנו להם מכספם הם שכונה מיוחדת של שדרות בתים בתוך גינות ועצים... האורפלים הם רחבי כתפים וחזקי שכם, פועלים ובנאים מצוינים ומסוגלים לכל עבודה קשה. בעבודת היקב הם תופשים את המקום החשוב ביותר. הם נבלעים בין הספרדים יושבי המקום, שהשפעתם גדולה עליהם מאוד. (חביב-לובמן, ראשון לציון)

פנחס גרייבסקי קרא להם 'החלוצים מאור כשדים':

> גם בראשון לציון רכשו להם האורפאים עשרה בתים ובית תפילה. וכן בכמה מושבות נוספות ביהודה ובגליל. והעיקר: הם מסתפקים במועט ושמחים בחלקם. (גרייבסקי, זיכרון לחובבים הראשונים)

שכונת האורפלים הראשונה והיחידה בארץ ישראל הייתה לעובדה קיימת. ב-1910 הצטרפו לשכונה שני אחים קווקזים, עשהאל וגד אביוב, ממייסדי המושבה באר יעקב (1907). אחיהם, נפתלי, הצטרף מאוחר יותר. מקצת התושבים זכו למעמד של תושבי קבע בראשון לציון כבר לפני מלחמת העולם הראשונה. ואולם, הם לא קיבלו אדמות חקלאיות. באחד מביקורי הברון רוטשילד ביקב, הגיש לו אברהם סולימן מכתב בשם הפועלים, בו ביקשו שיקצה להם אדמות כפי שניתנו לאיכרים. לאחר זמן מה הגיעה תשובתו החיובית של הברון, שהסכים לחלק עשרה דונם לכל פועל. אברהם סולימן פנה ליעקב שפירא, מנהל היקב, אך זה דחה אותו בלך ושוב:

> יום אחד נכנס אברהם לחדרו של שפירא והודיע לו כי לא ייצא עד שלא יחולקו האדמות. שפירא פנה לעוזרו באידיש: "גיב איהם, זאל ער גיין" כלומר "תן לו, שילך כבר". (הילה אלטשולר, ערים)

האדמות ניתנו, והשכונה גדלה.

לא תמיד הביטו האיכרים האשכנזים בעין יפה על היאחזות האורפלים במושבה. במקרים אחרים התפתחו יחסי קירבה וחברות. משפחות פוחצ'בסקי והלל קשרו עם האורפלים קשרים חמים, וזכור לטוב גם יחסה הלבבי של משפחת אוסטשינסקי, שהתגוררה ברחוב ירושלים פינת שיבת ציון (היום רחוב בלפור). משפחה זו סיפקה לאורפלים מים ואפשרה להם שימוש קבוע בתנור המשפחתי. מדי יום שישי נשלחו הילדים עם סיר החמין למרים אוסטשינסקי, רעייתו של שמואל, שהיתה נוטלת את הסיר במאור פנים ובחיוך רחב, ובשבת לאחר התפילה הושבו הסירים המהבילים והריחניים הביתה, לארוחת השבת. באמצע השבוע אכלו לחם סאג', פיתות דקות שהכינו הנשים על אש פתוחה בחצר, בתוספת ירקות קלויים (דרמוק). משאריות הבצק הכינו קינוח לילדים - פיתות זרועות בסוכר ובקינמון (קטמר).

▲ מראה מקצה שכונת האורפלים מזרחה לכיוון סארפנד (צריפין).

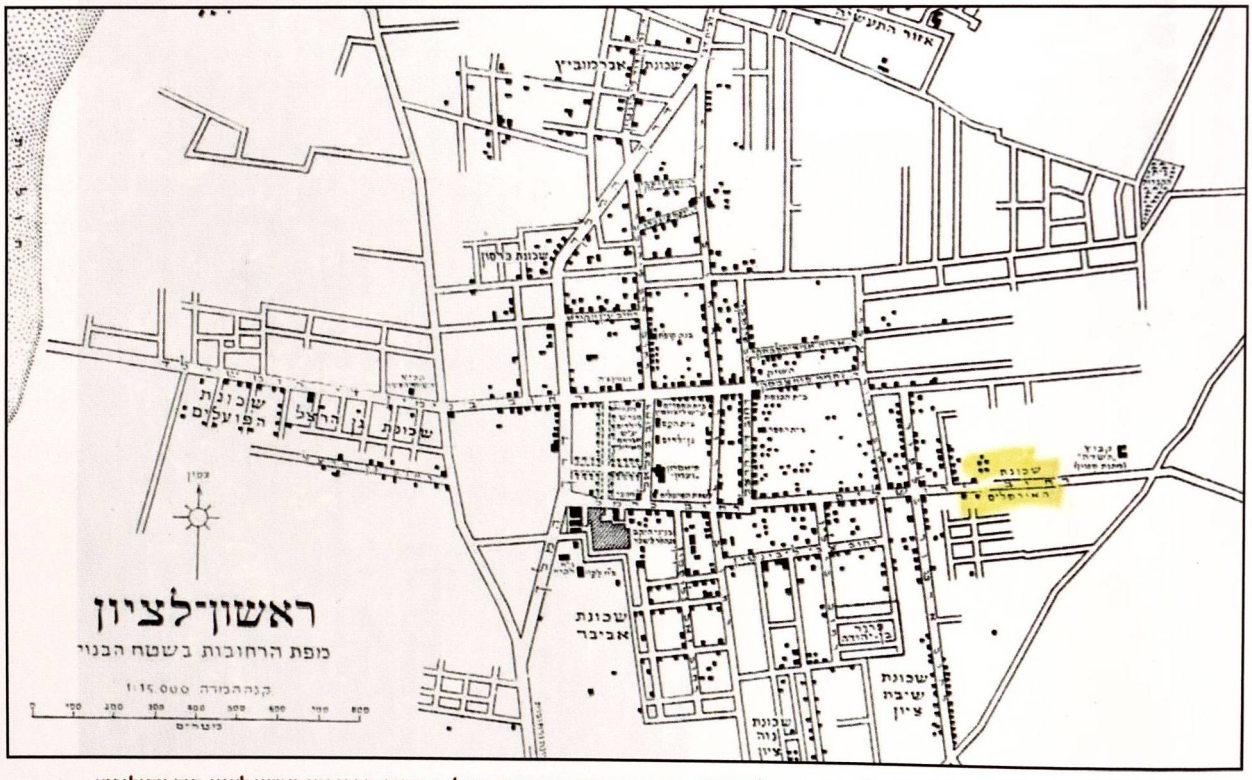

▲ מפת ראשון לציון. שכונת האורפלים - ממזרח לכיכר המייסדים, משני צידי רחוב ירושלים. מתוך: דברי ימי ראשון לציון, דוד ידידלוביץ.

▲ בית עזרא חממי צמוד לבית הכנסת "מקור חיים", בית מקורי אחרון בשכונה.

▲ צריף בשכונת האורפלים.

במלחמת העולם הראשונה (1914-1918)

בתקופת מלחמת העולם הראשונה התמנה ג'מאל פחה למושל הצבאי של מחוז סוריה, שכלל את ארץ ישראל. יחסו ליישוב היהודי היה עוין. גזירות קשות הוטלו, ביניהן גיוס כפוי לצבא הטורקי של בעלי אזרחות עות'מאנית, וחובת 'התעתמנות' (קבלת אזרחות עות'מאנית) על היתר. הצעירים נלקחו לעבודות כפייה - סוּחְרָה - בשירות הצבא, ועסקו בסלילת כבישים ובחפירת תעלות הגנה. בין היתר, סללו את הכביש ממנזר לטרון עד העיר עזה.

משפחות, שאביהן נלקח לעבודת הצבא, נותרו ללא מפרנס. אולם, ממילא לא הייתה פרנסה, שכן ארץ ישראל נותקה מהעולם: אניות לא עגנו בנמלים, היבוא והיצוא נפסקו. רעב כבד שרר בארץ, והוא החמיר כל אימת שהצבא הטורקי החרים מזון ובהמות עבודה. קשה מכול היתה גזירת הגירוש: עם התקרבות הצבא הבריטי מדרום, היהודים גורשו צפונה והפכו לפליטים חסרי כל.

כזה היה המצב גם בראשון לציון. עם פרוץ המלחמה נפסקה העבודה ביקב והענבים נותרו ללא דרישה. ב-19.7.1915 פרסם ועד המושבה אזהרה:

> כי כל בני המושבה מקטן ועד גדול, תימנים ואורפלים, יזהרו שלא להיכנס ברשות היחיד לקחת ענבים וחושבים זה כהפקר, כי מעתה ייענש העובר בעונש הכי קשה. (פרוטוקול ועד המושבה, 19.7.1915)

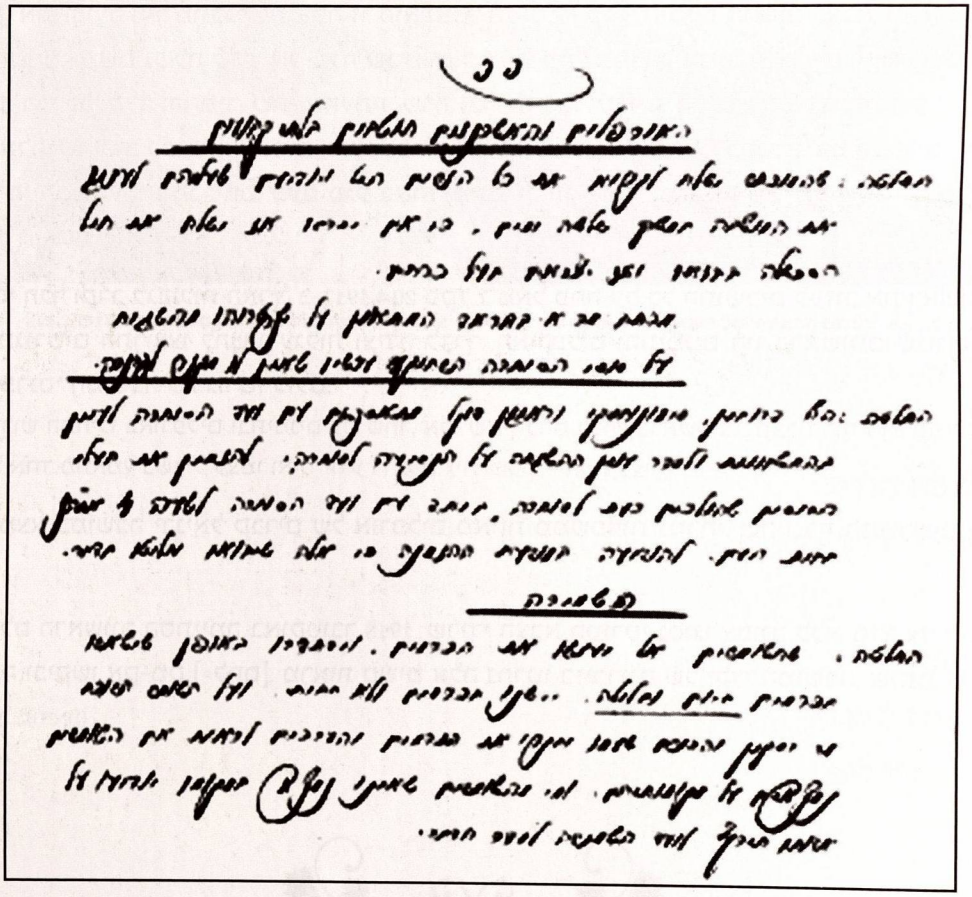

▲ פרוטוקול ועד המושבה (14.6.1915) בדבר פקודת הטורקים לגרש את התושבים הארעיים.

היה צורך להסתיר את פנקסי היקב מפני הטורקים. המשימה הוטלה על האחים סולימן, שחפרו בור גדול בקצה רחוב ירושלים ליד בריכות המים ותחנת הנוטרים, וטמנו שם את הפנקסים.

עוד מסופר, שקצין טורקי הצליף ביהודי בשוט ליד בית הכנסת הגדול. אברהם סולימן לא הבליג והעניק לקצין סטירה מצלצלת. הטורקי נפל ולא קם, ואברהם סולימן נאלץ להסתתר עד יעבור זעם...

ב-14.6.1915 נדרשו "האורפלים והאשכנזים תושבים בלתי קבועים", שהתגוררו בחצרות או בסוכות ליד בית העם, לעזוב את המושבה בפקודת הצבא הטורקי:

> המוכתר ישלח לקרוא את כל הדרים הנ"ל, ויודיעם שעליהם לעזוב את המושבה במשך שלושה ימים, כי אם יסרבו, אז ישלח את חיל הממשלה בבואו ואז יוציאם בעל כרחם. (פרוטוקול ועד המושבה, 14.6.1915)

יום אחד ריכזו הטורקים את צעירי המושבה בבית הכנסת הגדול, לצורך גיוס לצבא ולעבודות הכפייה. פטרו מהחובה רק מי שהיה לאל ידו לשלם כופר בסך חמישים נפוליונים [=מטבע זהב ששוויו היה (אז) עשרים פראנק]. האורפלים, כנתינים טורקיים, היו מחוייבים בשירות צבאי. האחים הגדולים לבית סולימן נמלטו מבית הכנסת הגדול והצליחו להגיע לירושלים. ב-1915 רכשו מקונסול פרס נתינות פרסית תמורת עשרה נפוליונים זהב. לתחבולה, שהסירה מעליהם את אימת הגיוס לצבא, סייע סימן-טוב, מוכתר העדה הפרסית בירושלים, ששיחד קצין טורקי לצורך העניין. ואולם, ישראל, האח הרביעי לבית סולימן, נתפס, גויס לצבא ונפל בשבי ביוון.

סאלח (צדוק) אהרון היה נער מתבגר בתקופה זו. הוא ואביו הסתתרו כדי להימלט מהגיוס לצבא, אך האב נתפס והובל למאסר בירושלים, ומשם נשלח לדיר אל-בלח שבדרום רצועת עזה. למרבה המזל, האב חזר למושבה זמן-מה אחר כך, אך המצב הכלכלי הלך והחמיר. שתי אחיותיו, שרה וכרמלה, פרנסו את המשפחה בעבודות ניקיון אצל משפחת מאירוביץ. סאלח, שהיטיב לרכב על סוסים, מצא עבודה כשומר במנזר השתקנים בלטרון. בני הכפרים הסמוכים נהגו להתגנב לכרמי המנזר והוא הבריחם. פעם פגע באחד מהם, וכיוון שפחד מנקמת דם קם וחזר למשפחתו בראשון לציון. (במחנה 25.9.1962)

הצבא הבריטי הלך וקרב לגבולות הארץ. ב-20.4.1917 פקד ג'מאל פחה על כל התושבים לעזוב את ראשון לציון בתוך 24 שעות. המגורשים התרוצצו להשיג עגלות וצידה לדרך. האורפלים והתימנים היו הראשונים שגורשו צפונה, אך בהשתדלות פרנסי המושבה לא גורשו כולם:

> בגירוש התחילו באורפלים ובתימנים עם שחר, אלו שאין להם רכוש בראשל"צ... מצב הרוח הוא ספינה טובעת בים, וכל אחד מתאמץ בשביל עצמו ואינו יודע רחמים. (יודילוביץ, ראשון לציון)

בדי סולימן מצא במושבה יבניאל קברים של אורפלים מאחת ממשפחות מזרחי, שהיו בין המגורשים ומתו ביסורי העקירה.

מלחמת העולם הראשונה הסתיימה באוקטובר 1918. שרידי הצבא הטורקי נסוגו צפונה ללא סדר. חיילים מזי הרעב עברו במושבה וביקשו אק-מק [=לחם]. מראות קשים אלה נחרטו בזיכרונם של ילדי המושבה, שנתנו להם צימוקים. (מרדכי סולימן, מוזיאון)

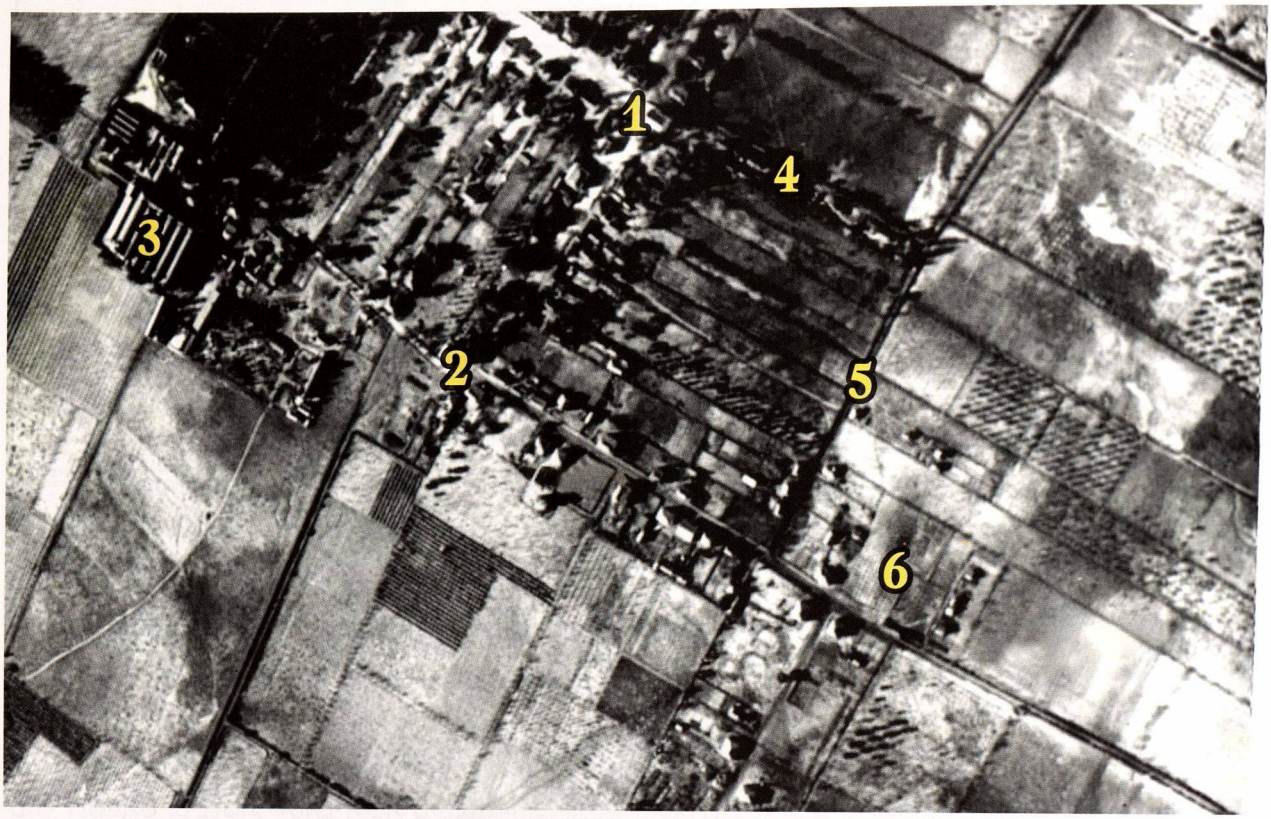

▲ תצלום מהאוויר של ראשון לציון. צולם על ידי טייסת הצילום הגרמנית במלחמת העולם הראשונה (25.7.1918).

מקרא:

1. בית הכנסת הגדול.
2. בית הפקידות (יד לבנים).
3. היקב.
4. רחוב נחמה.
5. רחוב הגדוד העברי.
6. שכונת האורפלים.

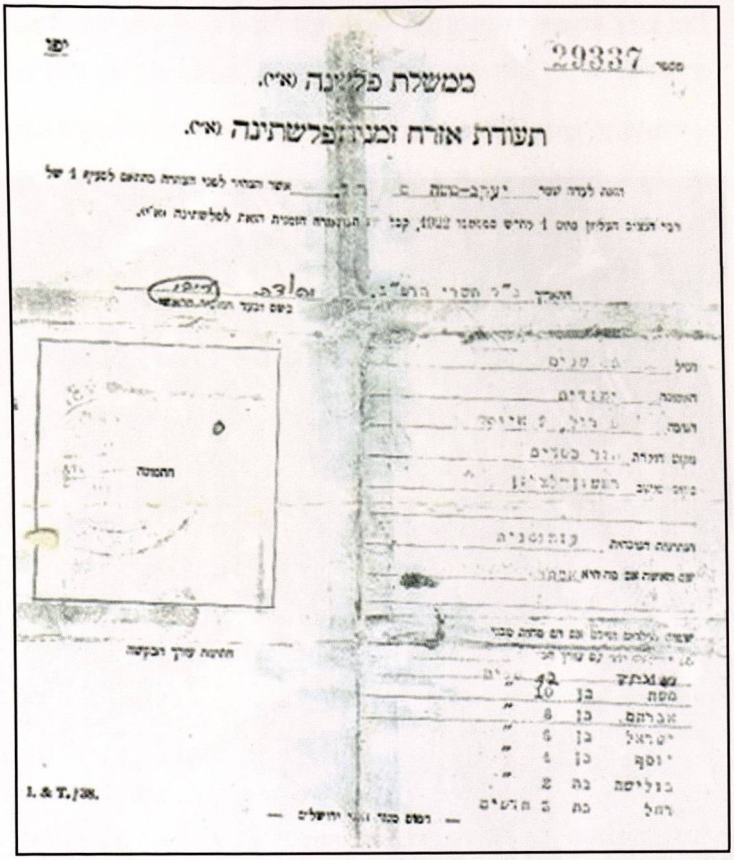

29337 מספר

ממשלת פלשתינה (א"י).

תעודת אזרח זמני בפלשתינה (א"י).

שם	גיל
משה	בן 10
אברהם	בן 8
ישראל	בן 6
יוסף	בן 4
בוליסה	בת 2
רחל	בת 3 חדשים

I. & T./38.

◄ תעודת אזרח זמני בפלשתינה-א"י מספר 29,337 שהונפקה בשנת תרפ"ג (1922) על ידי הבריטים ליעקב מוסא מזרחי והחליפה את הנתינות העות'מאנית. מקום הולדת: אור כשדים. מקום מושב: ראשון לציון. בתעודה נרשמו הילדים: שמחה בת 12, משה, אברהם, ישראל, יוסף, בוליסה (עליזה) ורחל בת חמישה חודשים.

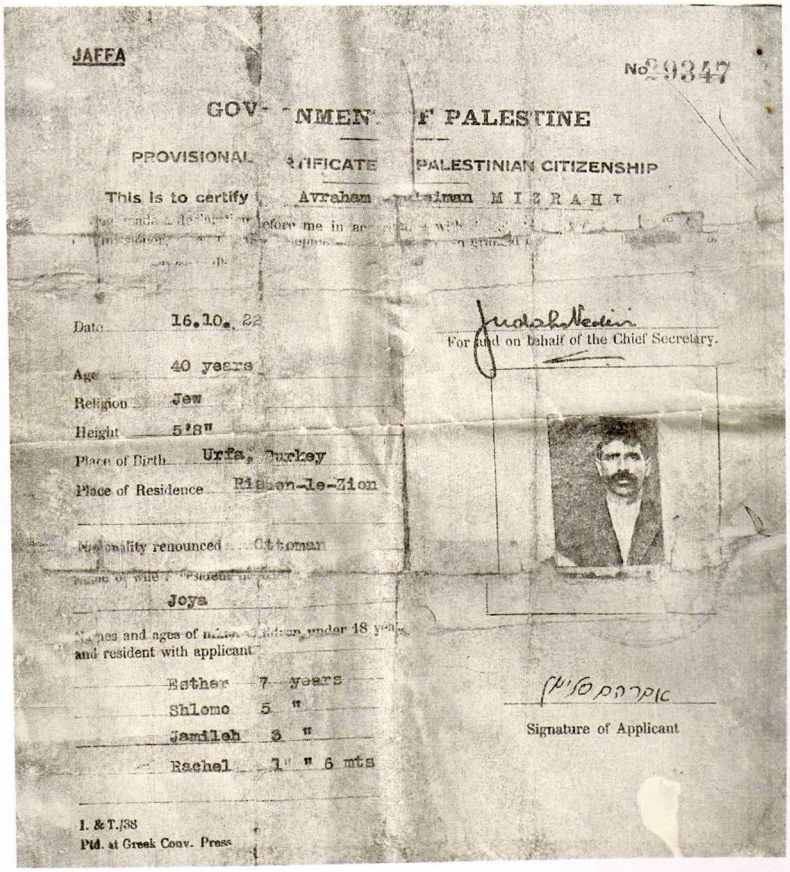

JAFFA

No 29347

GOV- NMEN F PALESTINE

PROVISIONAL IFICATE PALESTINIAN CITIZENSHIP

This is to certify Avraham leiman M I Z R A H I

Date 16.10. 22

For and on behalf of the Chief Secretary.

Age 40 years

Religion Jew

Height 5'8"

Place of Birth Urfa, Turkey

Place of Residence Rishon-le-Zion

Nationality renounced Ottoman

Joya

and ages of ... under 18 ... and resident with applicant

Esther 7 years

Shlomo 5 "

Jamileh 3 "

Rachel 1 " 6 mts

Signature of Applicant

I. & T./38

Ptd. at Greek Conv. Press

תעודת אזרח זמני בפלשתינה-א"י מספר 29,347 שהונפקה לאברהם סולימן על ידי הבריטים (16.10.1922). ◄

פרק שלישי:

התרחבות

מצאנו מים

אורפלי עצמאי מעצם טיבו ואינו סובל פיקוח של אחרים. חי הוא על פי חוקים שקבע לעצמו ויפים הם בעיניו מחוקי הממלכה. דוד תדהר, קצין משטרה מפורסם בירושלים המנדטורית, למד זאת על בשרו. לפי עדותו, נדרשו לו עשרות שוטרים כדי לאכוף את מרותו על האורפלים ה"מורדים במלכות", שכוננו בנחלת ציון:

... מעין ממלכה משלהם: איש מהם לא נשמע למשטרה והשוטרים שהיו מגיעים לשם היו חוזרים חבוטים וזבי דם. נעשו תושבי השכונות האלה למין אזרחים שמחוץ לחוק. (תדהר, בשירות המולדת, עמ' 67-68)

ל"פשעים" עצמם התייחס תדהר בחיוך:

ומה היו פשעיהם?- שומו שמים! - בל"ג בעומר היו "סוחבים" סולמות של עץ, חלונות, דלתות וכל הבא ליד מחצרות הבעלים שבסביבה, בלי רשותם כמובן - ומברכים עליהם "בורא מאורי האש"... ובשבת אחרי התפילה ותבשיל החמין, היו יוצאים בהמון, הם ונשיהם ובניהם ובנותיהם, ומשתטחים על שדות הקמח של הערבים... ושרים זמירות של שבת.

גם שכונת האורפלים בראשון לציון התנהלה במעין אוטונומיה: כזכור, הקמתה לא תוכננה ולא אושרה על ידי ועד המושבה, ולפיכך לא הונח בה צינור מים. האורפלים העצמאיים היו תלויים אפוא בחסדי השכנים, שאפשרו להם לקחת מים מחצרותיהם. גם לכך היה תקדים: כשראשוני המתיישבים בראשון לציון עלו על הקרקע (1882), היו תלויים במים, שהובאו בעגלות מ"מקווה ישראל". עד שחפרו את הבאר הראשונה ועלתה הקריאה "מצאנו מים!"

בתום מלחמת העולם הראשונה ביקשו האורפלים להעביר לשכונתם צינור מים מהבאר המפורסמת. הייתה זו הזדמנות פז לחברי ועד המושבה. בדיון שנערך "בדבר בקשת האור כשדיים להוביל לשכונתם צינורות מים" הבקשה נדחתה, מפני שהמגרשים נקנו "בלי לקחת רשות מהוועד ובלי תשלום כל מס."

לפיכך הוחלט:

קודם כול יבואו וישלמו המס כשאר התושבים ויחתמו התחייבות, כי מהיום והלאה מקבלים הם עליהם לשלם כל מסי המושבה ואח"כ ידונו על בקשתם. (פרוטוקול ועד המושבה 25.3.1918)

וכך היה: האורפלים הסדירו את חובותיהם, הוועד אישר בדיעבד (ב-1920) את קניית המגרשים, ושכונת האורפלים חוברה לצינור המים של המושבה.

בזכות המים הזורמים בצינורות התאהבה רחל נפתלי בשכונה: מאז עלו מחאלב, התגוררו רחל ובעלה אסלן (יהודה) בירושלים. בעיר שרר מחסור חמור במים והם קיבלו הקצבה של פח מים אחד לכל השבוע. עד שביקרו בראשון לציון: סבתי רחל ראתה, שבראשון המים יוצאים מהברז. אמרה לסבא אסלן - לך להביא את הדברים שלנו. אני נשארת לגור כאן... סבתא מסרה בידו את צמידי הזהב שלה, וכך רכשו את הצריף ברחוב רמב"ם. (זכרונות יהודה נפתלי)

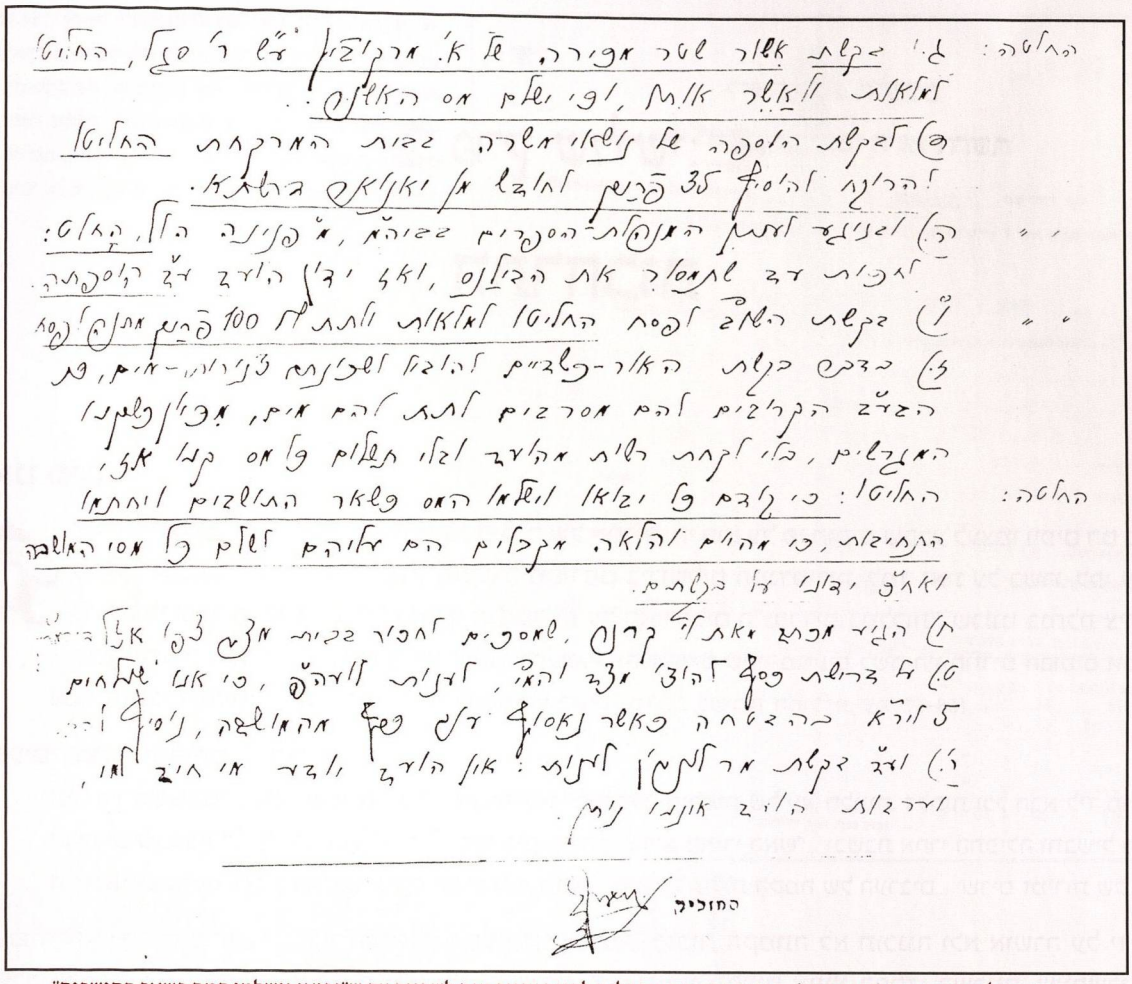

▲ פרוטוקול ועד המושבה (25.3.1918): דחיית בקשת האורפלים להניח צינור מים לשכונה עד ש"יבואו וישלמו המס כשאר התושבים".

▲ אסלן ורחל נפתלי בחתונת הבן הבכור רחמים עם יהודית.

▲ האחים סולימן בפרדס: אברהם (מימין) ועובדיה (משמאל).

▲ בריכה בחצר: בריכות האגירה הפכו לבריכות נוי. משפחת דוד בן אברהם מזרחי עם השכנים שרה וצדוק (סאלח) אהרון.

"משכו אחד את השני" - הגל השני של מתיישבים מאורפה ומהמזרח

אספקת מים לשכונה ובית הכנסת שבטבורה הפכו את שכונת האורפלים למוקד משיכה לעולים נוספים מהמזרח. ב-1920 הגיעו מהעיר דרבנד שבקווקז חכם רפאל מיכאל יצחקי ורעייתו שרה עם שלושת ילדיהם. יחד עם משפחות אביוב הוותיקות, הקווקזים הפכו לחלק בלתי נפרד מהווי השכונה ובית הכנסת, ובדור השני נקשרו לאורפלים בקשרי נישואין. הם הוסיפו נופך מיוחד בתלבושות הצבעוניות המרוקמות שעטו בחגים ובריקודים הקווקזיים הסוערים, שרקדו, גברים ונשים יחד.

שכונת האורפלים התרחבה בשנות העשרים והשלושים של המאה העשרים עם בואן של משפחות "הגל השני" של העולים מאורפה. לרובם היו קרובים בשכונה, ואף שהגיעו תחילה לירושלים עברו עד מהרה לראשון לציון. לעתים קרובות הגיע אתם ילד או נער, שמשפחתו נשארה באורפה, והוא שימש להם חלוץ. בגל השני הגיעו משפחות ממון-מימון, לוי-כדר, אפרים, לוי-חממי, אהרוני וכהן. תחילה התגוררו בחצרות ובמחסנים של המשפחות הוותיקות ובהדרגה רכשו לעצמם מגרשים ובנו בתים.

אורפה, שממנה הגיעו העולים בגל השני, שונה במובנים רבים מהעיר, שעזבו האורפלים בשלהי המאה התשע עשרה: האימפריה העות'מאנית התפרקה ושטחיה חולקו. מדינות חדשות הוקמו, והעולים בשנות השלושים נאלצו אפוא להסתנן דרך שלושה גבולות - הגבול בין טורקיה לסוריה בואכה חאלב, והגבול בין סוריה ללבנון, שתיהן תחת מנדט צרפתי. גבול שלישי היה בין לבנון לארץ ישראל, שתחת מנדט בריטי. בזיכרונם של הבאים באותה תקופה נחרטו התלאות, הסכנות והמחסור, מבריחי הגבול הערבים, המעצרים והבקשישים, והעזרה שהושיטו קהילות היהודים שבדרך.

ההבדל בין הוותיקים לחדשים בא לביטוי בהיבטים נוספים: לאחר מלחמת העולם הראשונה, אתא-טורק [=אבא של הטורקים] ומפלגת "הטורקים הצעירים" ייסדו על חורבות האימפריה מדינה חילונית, והתחילו בתהליך מואץ של מודרניזציה. הצעירים מבין העולים כבר למדו במערכת החינוך הטורקית הציבורית. יצחק כדר מספר:

> בגיל חמש הלכתי ללמוד ב'תלמוד תורה' כמו כל שאר הילדים היהודים בגילי. בגיל שבע הלכתי ללמוד בבית הספר הטורקי "תוראן מכתבי". שם למדתי... לכתוב ולדבר לטינית-טורקית [כלומר, טורקית באותיות לטיניות]. (זכרונות יצחק כדר)

עיסוקיהם של העולים בגל השני נבדלו אף הם מאלה של קודמיהם: העולים הראשונים מאורפה היו ממשפחות של חקלאים; ואילו בגל השני הגיעו עירונים, שפרנסתם הייתה על מסחר בבדים ובתוצרת חקלאית. היקב כבר אינו מסוגל לספק להם מקור פרנסה יחיד או עיקרי, ורבים מהם פנו למסחר ולמקצועות הבניין.

יחד עם הגל השני של העולים מאורפה התיישבו בשכונה גם עולים מארצות המזרח האחרות: משפחות גינדי, פרנקו, לוי וג'נני החאלביות. משפחת קוזי מדמשק, גרוזינים מגיאורגיה ומשפחות מכורדיסטן הפרסית וממצרים. החדשים קנו מגרשים במרחק הולך וגדל מבית הכנסת "מקור חיים" ולפי המרחק מבית הכנסת ניתן ללמוד על תקופת העלייה וקניית המגרש. לימים התרחבו המשפחות, ובני חאלב ודמשק בנו לעצמם בתי כנסת משלהם. דב צור זוכר, שנהג ללוות את סבו ממשפחת גינדי לתפילה בבית הכנסת "מקור חיים", עד שנבנה בית הכנסת של בני חאלב באחד הרחובות הסמוכים. (זכרונות דב צור)

בתקופה זו גדלה השכונה גם בשל הריבוי הטבעי: האורפלים הצברים נישאו והקימו בתים משלהם. רבים מקשרי הנישואין נרקמו עם בני הקווקזים בראשון לציון, ואחרים עם הקהילה האורפלית והחאלבית בירושלים. שלשה מילדיהם של אברהם וגילה (לָלוֹ) מזרחי הגיע מהנחלאות; רחל נישאה לשלמה בן יצחק סולימן, בעקבותיה התיישבו בשכונת האורפלים גם אחיה, דוד מזרחי והאחות שרה ובעלה עובדיה לוי. כך נמשכו והתהדקו קשרי הגומלין בין הקהילות בירושלים ובראשון לציון. בשנות הארבעים עתיד היה להתחיל מנהג חדש - נישואין לאשכנזים ולאשכנזיות...

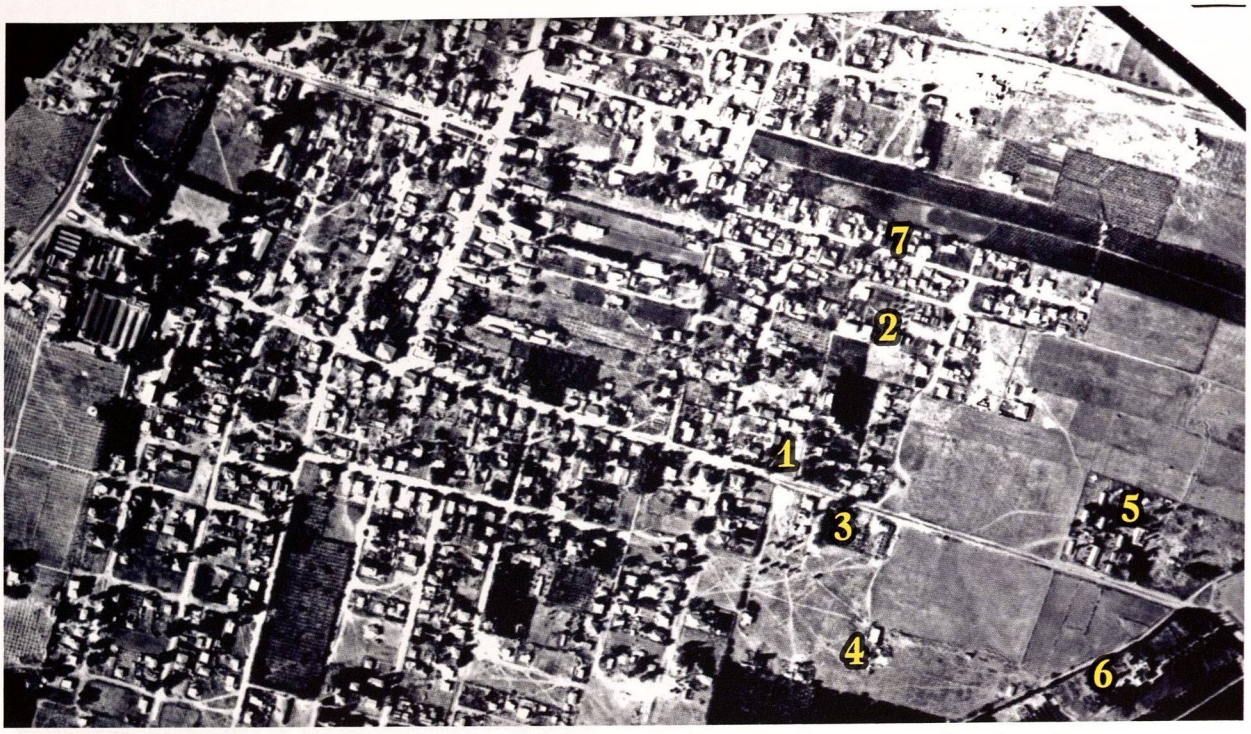

▲ "במעגלים הולכים ומתרחבים" - שכונת האורפלים, ראשון לציון 1942. השכונה נבנתה סביב בית הכנסת "מקור חיים".

מקרא:

1. בית הכנסת "מקור חיים" והבתים הראשונים ברח' מולכו.
2. בתי הדור השני.
3. בית שלמה ממון מדרום לרח' ירושלים.
4. בית אברהם ואסתר כדר ברח' האבות.
5. הכשרת קיבוץ רביבים ורח' השומר.
6. בית הבראה ברנשטיין.
7. שכונת גאולה, התיישבות הגל השלישי.

▲ מבט לרחוב הבנים ממרפסת ביתם של שלמה ומרים סולימן.

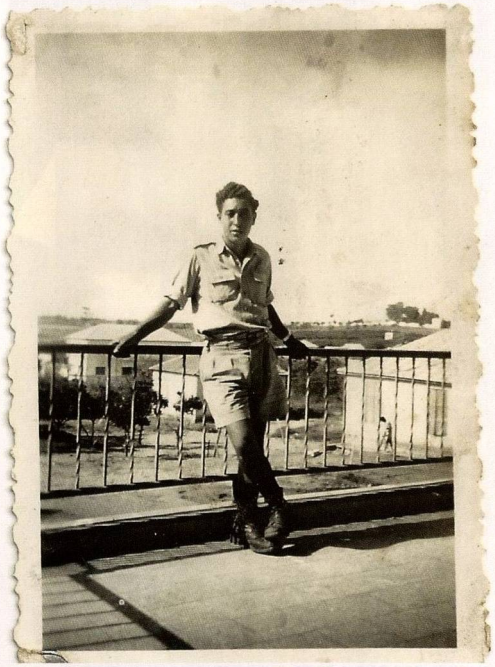

▲ נוף השכונה בשנות הארבעים ממרפסת ביתו של שאול אפרים. במרכז: יעקב חממי.

▲ הקשרים בין ירושלים לראשון לציון נמשכים: פרידה לבית סולימן (בת הדוד של האחים סולימן וממון) ובעלה שאול קצין משכונת נחלת אחים בירושלים וצאצאיהם בראשון לציון. מימין: הבת רינה, מעליה בעלה מרדכי סולימן. לידו: נסים לוי, בעלה של הבת שרה. מסביב: צעירי המשפחה.

▲ כתובת בבית הקבע של סאלח השומר, המעידה שנבנה בשנת תרצ"ו (1936).

▲ הגל השני: חַבָּבָה אסתר כדר. משמאלה - הבן יוסף (חבוש בֶּרֶט) ורעייתו עמליה. מסביב - אחי אסתר לבית ממון.

▲ יהודית אשת עשהאל אביוב בריקוד קווקזי.

▲ בגדים קווקזיים מעוטרים ברקמות.

▲ מנשקה אביוב ואחותו מרים סולימן בריקוד קווקזי.

האשכנזים באים

עם עליית הנאצים החלו יהודים לעזוב את גרמניה ואת מזרח אירופה ולהסתנן לארץ ישראל תוך שהם מתגברים על המכשולים שהציבו הבריטים. תחילה הגיעו ה"יקים", ששכרו חדרים בשכונה. הכנסת האורחים הטבועה באורפלים הקלה על הבאים והסיוע היומיומי שקיבלו אפשר להם לעבור את התקופה הקשה. משפחת פלדקליין הגיעה מגרמניה ב-1934 ללא קרובים ומכרים. הם נקלטו בשכונת האורפלים, ואיציק, הצעיר במשפחה, העיד שלא הרגיש כזר בקרבה. משפחת הנדלר הגיעה מגרמניה ב-1935 עם שתי בנות. הבן אלי, שנולד בדירת חדר ליד בית הכנסת "מקור חיים", מצא בית שני אצל חברו בדי סולימן. הוא פנה לסבא של בדי בכינוי ג'ידו עבּוּדֶה (סבא עובדיה), ואכל בתיאבון ממאכליה של סבתא מזל. בני סולימן היו אוכלים בביתו "פַאנכּוֹחֶן", ביצה מקושקשת עם חלב. אלי מעיד, שלא הכיר את המושגים "אשכנזי" ו"ספרדי", וכשהוא נשאל היום למוצאו, הוא עונה: "אני אורפלי אשכנזי". (זכרונות אלי הנדלר)
נערי השכונה שיחקו יחד, התגייסו ביחד לצבא ובמלחמת העצמאות נפלו שלושה מהם זה לצד זה...

אחרי מלחמת העולם השנייה הגיעו לשכונה ניצולי שואה, יחידים ומשפחות, שמצאו בה דלת פתוחה. בדי סולימן זוכר, שהבתים היו מלאים עד אפס מקום ולעתים נטו הבאים אוהלים בחצרות. גדעון (לשעבר גינתר) הדה שוחרר ממחנה המוות ברגן בלזן. בהולנד נתנו לו אנשי הבריגדה היהודית דרכון של חייל ארצישראלי בשם מוטי פיין (לימים מוטי הוד, מפקד חיל האוויר) ושלחו אותו באוניה למצרים, ומשם ברכבת לרחובות. בארץ גילה שדודניתו בתיה, שהגיעה לארץ ישראל ב-1930, התחתנה עם יוסף אביוב מראשון לציון. יוסף צירף אותו לעבודה בבתי האריזה בפרדסים, ושם הכיר את שרה סולימן. אחיה של שרה ידעו על הרומן המתרקם בין השניים, אך לא העזו לספר להורים. במלחמת העצמאות גדעון שירת בגדוד 52 בחטיבת "גבעתי" עם חבריו משכונת האורפלים. הוא נפצע בקרבות על בית גוברין, ושרה "הגיעה לחלץ אותו" לבית חולים דג'ני ביפו. כשהשתחרר גדעון מבית החולים, לא היה לו לאן ללכת. משפחת סולימן הזמינה אותו והשאר היסטוריה: "החיבור עם עובדיה אבי שרה היה מצוין מהרגע הראשון. הוא קרא לי "יא אִיבְּני", בני, והיה תחליף למשפחה ולהורים שנרצחו בשואה". (זכרונות גדעון הדה)

▲ אחת הבנות ממשפחת הנדלר בחזית בית עזרא חממי.

▲ האוהבים הצעירים חנה סולימן ויעקב סמיטנקה ליד עץ האקליפטוס בשכונה, יוני 1947.

בדומה, יצחק בן דוד הגיע מרומניה והתחתן עם אסתר בת ישראל סולימן. ליל הסדר הראשון של בני הזוג נחוג בבית אברהם סולימן, ויצחק הבין: "פתאום יש לי משפחה גדולה ושמחה גדולה". היום הוא מכנה את עצמו "זקן האורפלים". יוסף קליין מהונגריה התחתן עם אסתר, בתו של יצחק סולימן. אחותה של אסתר, חנה, נישאה ליעקב סמיטנקה, חייל מצבא אנדרס הפולני, שהתגורר בחצר אביה. בבתים אלה נהגו לאכול גפילטע פיש ואחריו מרק קובה, עדות לקליטה מוצלחת ומיזוג גלויות.

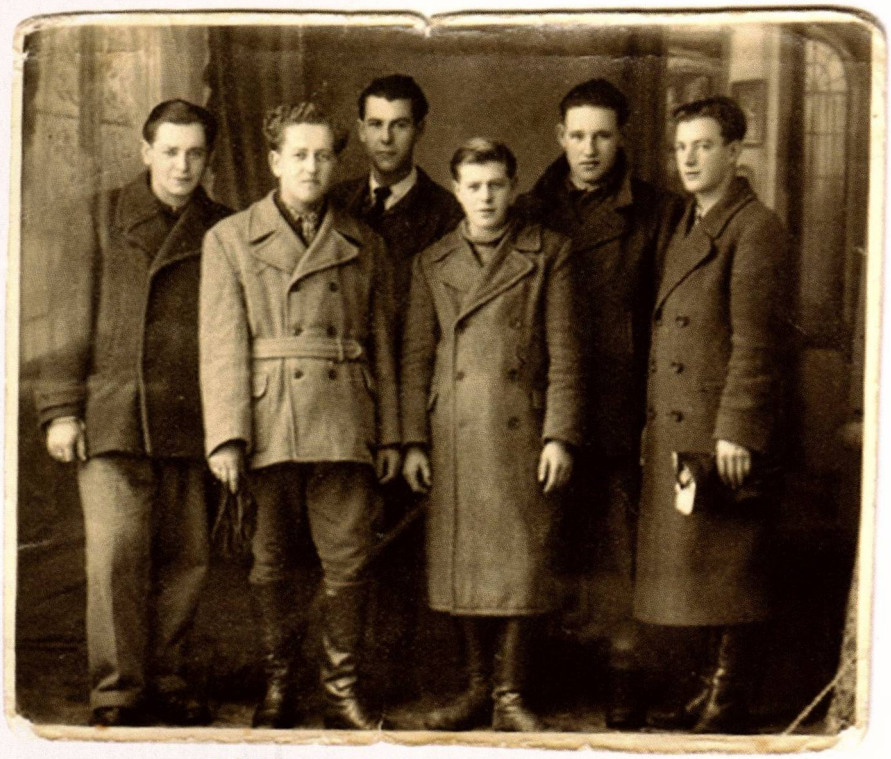

▲ גדעון הדה (שני מימין) וחבריו בהולנד לפני העלייה לארץ.

▲ הכלה שרה סולימן וחברותיה בחתונתה עם גדעון הדה. החתונה נערכה בחצר ההורים - עובדיה ומזל.

עלילת הדם והגל השלישי של העולים מאורפה

ב-1946 הכה הברק ביהודים שנשארו באורפה. חמש שנים קודם לכן התאסלם חיים בן ה-14, נכדו של החכם המכובד אליהו כדר-ישיל. אביו של הבחור חזר והאשים את אנשי הדת המוסלמים ואת משפחת הנערה המוסלמית שבה התאהב, כי קשרו קשר לגזול את בנו. ההתרסה הפומבית חרצה את גורל המשפחה: בלילה אחד ב-1946 נטבחו בני ביתו של אליהו כדר-ישיל בגרזנים ורכושם נבזז. בין הנרצחים היו הוריו ואחיו של המתאסלם. הרוצחים נמלטו. אחי הסב, דוד (דאוד) כדר-ישיל, שוחט במקצועו, נעצר ועונה בבנין ה"מחקמה" המקומי. נערך לו משפט מבוים, שבו הואשם ברצח אחייניתו ובני משפחתה. כעד הובא המומר, אחמד כאמל בשמו המוסלמי, שהתבקש להעיד כי דודו הוא הרוצח. בלחץ עורכי הדין היהודים שהוזעקו מאיסטנבול הועבר המשפט מאורפה לאדנה. לאחר זמן מה, שוחרר הנאשם במפתיע וללא הסבר. (האב הקדמון של משפחת כדר)

אליהו מזרחי-רונן, שכנו של המתאסלם ובן גילו, מוסיף:

> חכם עזרא (עזוּר) כהן ויוסף כהן חמוז, שבאו להגיד זוהר על הנרצחים בימי השבעה, נעצרו. הייתי אז חייל בחופשה. אלברט מילחם ואנוכי נסענו לאנקרה במדים והגשנו בקשה בשער בית הנשיא איסמט אינני. מברק בחתימתו נשלח לאורפה לא לגעת ביהודים, ושני העצורים שוחררו. אולי בגלל שגרמניה הנאצית הפסידה במלחמה והטורקים לא רצו להצטייר כרודפי יהודים. (ראיון מזרחי-רונן)

פוגרום נרחב ביהודי אורפה נמנע אך באווירת העוינות והסכנה עקרו אחרוני היהודים לאיסטנבול או עלו לישראל. ב-1948-1949 הגיעו לשכונת האורפלים בראשון לציון משפחות הגל השלישי והאחרון מאורפה: משפחת שלמה מזרחי ומשפחות בנימין-מזרחי, מילחם, אילדיס ואזולאי. וכן, אברהם חממי וילדיו ודוד כדר-ישיל, קורבן עלילת הדם.

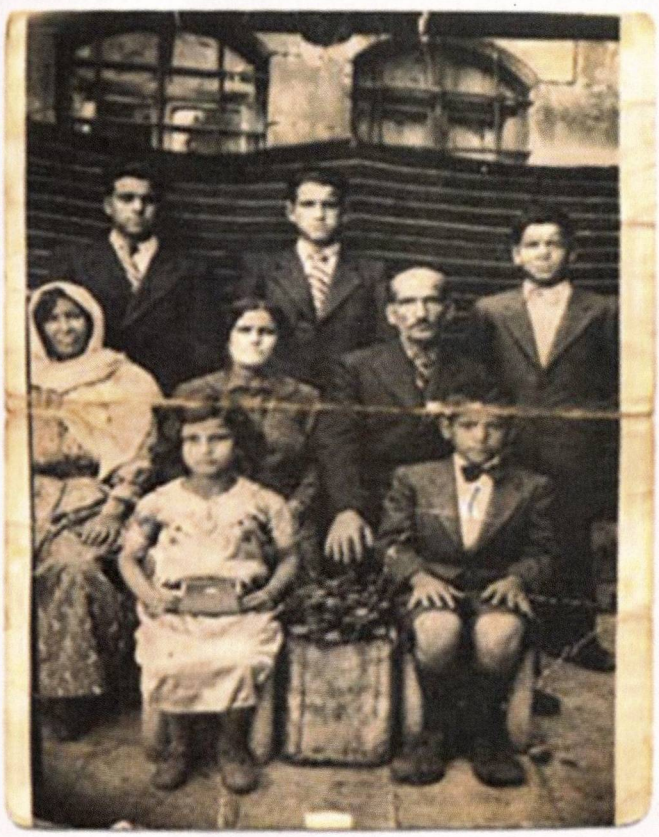

▲ משפחת כדר-ישיל באורפה (1943) שלוש שנים לפני עלילת הדם. במרכז: דוד ישיל, רעיתו רחל ואחותו הוו"ה. מאחוריהם: הבנים זכי, פראג' ושחוד. בשורה התחתונה: הילדים יוסף ושרה.

אורפה התרוקנה מיהודיה. לעומת זאת, "אורפה הקטנה" בראשון לציון צמחה ושגשגה. בהדרגה חוברה לרשת החשמל, הביוב והטלפון, וכבישים נסללו בה. אחת המכוניות הראשונות בשכונה, אחרי ג'יפ הלנדרובר של סאלח השומר, הייתה משאית ההובלות של אסלן גברא. אסלן לא סמך על הבלמים ויצק שתי חביות בטון בקדמת החצר כדי לוודא שהמשאית נעצרת לפני שהיא נכנסת הביתה...

מאז השכונה הלכה והשתנתה. במקום הבתים הקטנים, המוקפים גינות ושדות בר, צמחו רבי קומות. רחובות חדשים נסללו והם נושאים את השמות: אור כשדים, האחים סולימן, מזרחי והאחים אביוב. עצי זית מחצרו של אברהם סולימן הועברו ונשתלו בגן האחים סולימן בכניסה לעיר. ברחוב בלפור מטפחת העירייה גן קטן בשם "גן האורפלים".

▲ החדר בבית אליהו כדר-ישיל בו אירע רצח בני המשפחה ב-1946. צולם בטיול שורשים (2004).

▲ בית משפחת כדר-ישיל באורפה. צולם בטיול שורשים (2004).

▲ פרחים ונערות: שדות פרחים במרכז השכונה. מימין: פרידה הדה. משמאל: גאולה סולימן וחברתה יוכבד.

▲ עצי זית מחצרו של אברהם סולימן בגן האחים סולימן בכניסה לראשון לציון.

פרק רביעי:

בית הכנסת "מקור חיים"

אבן הפינה

אורפלים, יהודים יראי שמיים ושומרי מצוות, התחבטו מיומם הראשון במושבה בשאלות, היכן יתפללו והיכן ילמדו בניהם. הטלטלות שעברו תוארו על ידי המורה והסופר דוד יודילוביץ:

> עדת האורפלים לא מצאה לה מנוח ימים רבים באיזה בית תפילה שהוא בחינת נשמתין דאזלין ערטילאין [=נשמות שהולכות עירומות], וטולטלה מבית הכנסת הגדול לבית המדרש של הפועלים, ומהאחרון טולטלו הלאה, מפני שינוי נוסחאות ומנהגי בית הכנסת. (יודילוביץ, ראשון לציון, עמ' 380)

תחילה התפללו בבית הכנסת של פועלי היקב, ששכן בצריף סמוך לבית הכנסת הגדול (בהמשך רחוב נחמה). התפילות נערכו במניינים נפרדים לבני העדות השונות: האורפלים ובני משפחות אריה, סניור, אלקיים ושאול התפללו מוקדם בבוקר במניין הספרדי. אחריהם התאסף המניין השני, האשכנזי. בימי החגים, כשהתפילות ארוכות, התפללו האורפלים ב"תלמוד תורה" שהקצה האיכר פרימן בשטחו ברחוב דרור; ספר התורה הושאל מבית הכנסת של הפועלים.

באחת השבתות ב-1910 החלה התפילה באיחור. החזן האשכנזי שהגיע למניין שלו, לא חיכה שהאורפלים יסיימו להתפלל והחל בתפילת המניין האשכנזי. האורפלים חמי המזג לא דיברו אלא "ליוו" אותו החוצה. אחרי התקרית פגשו האחים סולימן את האיכר אברהם מרכוס וסיפרו לו את שאירע. מרכוס אמר: "יש לי שטח אדמה בשבילכם, מהבית שלי ועד הבית של מרדכי ברניצקי". (הילה אלטשולר, ערים)

מרכוס אמר ועשה, כפי שמעיד דוד יודילוביץ:

> בשנת התר"ע, העיר ה' את רוח האיכר אברהם מרכוס, והביע את רצונו בכתב אל ועד המושבה, לנדב מגרש על יד ביתו אשר ברחוב ירושלים, על מנת לבנות עליו בית תפילה לעדת האורפלים. (יודילוביץ, ראשון לציון, עמ' 380)

מרכוס לא תיאר לעצמו שכוונותיו הטובות יתקלו בהתנגדות. שכניו ברחוב ירושלים, מרדכי ברניצקי בראשם, התנגדו להקמת בית תפילה בקרבתם ומחו בכל תוקף. "הקול, קול יעקב, עלול לצרום את אוזניהם ולהפריע את מנוחתם". (יודילוביץ, ראשון לציון, עמ' 380)

אברהם סולימן כעס. בסגנונו המיוחד אמר למרכוס: "תוריד לי את השפם אם אבנה כאן בית כנסת". (הילה אלטשולר, ערים)

לאחר משא ומתן ממושך ובהשפעת הרב יצחק-שמואל סגל מנהל הפוסטה [=הדואר], הוסכם:

> השכן הקרוב לביתו של מרקוס, מרדכי ברניצקי, יפדה את המגרש בכסף מלא ובתמורה ירכוש לו המנדב מגרש בשכונת האורפלים לבנות עליו את בית הכנסת. (יודילוביץ, ראשון לציון, עמ' 380)

וכך היה: מרכוס מכר את המגרש לברניצקי, ובכסף רכש מגרש מדוד טביב והקדישו לצורך בניית בית כנסת לאורפלים. מגרש זה שוכן בסמוך לבתיהם הראשונים (היום בצומת הרחובות שלמה מולכו וירושלים) והוא הגרעין הגיאוגרפי של השכונה, שסביבו נבנו בתיה במעגלים הולכים ומתרחבים.

בפרוטוקולים של ועד המושבה תועד התהליך המפותל של הקדשת המגרש לבית הכנסת, באישורי שטרות המכירה, הקנייה והתרומה כנהוג במושבה:

אישור שטר מכירת המגרש של אברהם מרכוס למרדכי ברניצקי, ראש המתנגדים להקמת בית הכנסת במגרש זה (N627).

אישור שטר קניית המגרש של דוד בן שלום טביב על ידי אברהם מרכוס (N628).

אישור שטר מתנה של אותו מגרש, שנקנה מטביב, ונתרם עתה לעדת האורפלים על ידי אברהם מרכוס לצורך הקמת בית הכנסת (N629).

לימים הונצחו אברהם מרכוס והרב שמואל סגל על לוח המייסדים בבית הכנסת לאות כבוד והוקרה, כידידי העדה עד דור אחרון. ועוד מילה על האיש, שנדיבות לבו אפשרה את הקמת בית התפילה: אברהם מרכוס, יליד קובנה, ורעייתו שרה, עלו מארצות הברית ב-1897 והשתקעו בראשון לציון. מרכוס נעשה לכורם בשנות החמישים לחייו, והיה פעיל בענייני הקהילה. הוא האריך ימים והלך לעולמו והוא בן יותר ממאה שנה. צאצאיו מעידים, שנהנה להצטרף מדי פעם לתפילות ב"מקור חיים". (דפנה נתניהו) אחת מנכדותיהם של בני הזוג מרכוס היא צילה נתניהו, אמם של יוני, בנימין ועידו נתניהו. והנינים: שולמית מכנס, יעל יופה, מיכאל רון, דפנה רון, דליה גולדמינץ, אלדד פירון ומיכאל סגל.

▲ לוח הנצחה למייסדי בית הכנסת "מקור חיים". שני האשכנזים - אברהם מרכוס והרב שמואל סגל - מונצחים בצוותא עם האורפלים והקווקזים.

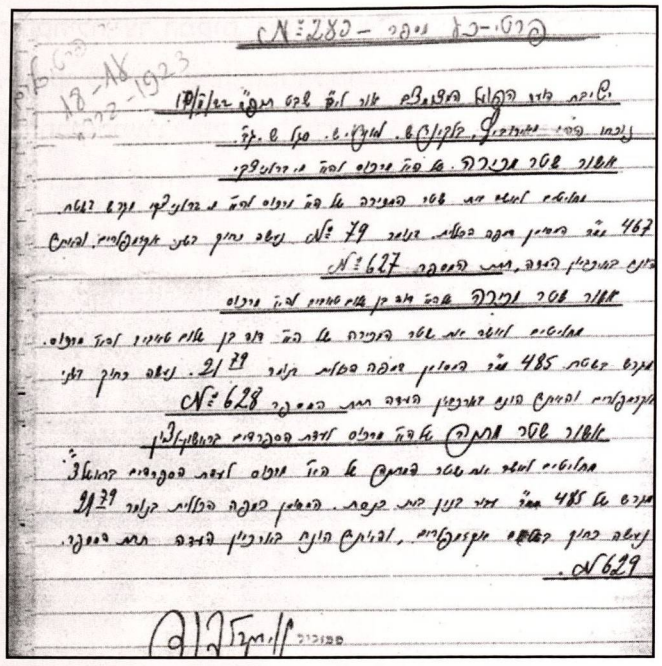

▲ פרוטוקול ועד המושבה: אישור שטר מכירת המגרש של אברהם מרכוס למרדכי ברניצקי (N627); אישור שטר קניית המגרש של דוד בן שלום טביב על ידי אברהם מרכוס. (N628); "אישור שטר מתנה של האדון מרכוס לעדת הספרדים בראשון לציון... מגרש עבור בנין בית כנסת" (N629).

▲ הנדבן אברהם מרכוס בצעירותו.

אבן ועוד אבן

בשנת תר"ע (1910) החלה בניית בית הכנסת. אברהם, יצחק ועובדיה סולימן, ויעקב מוסא מזרחי פנו אל אושר לוין ["הרב אושר"], סוחר בחומרי בניין. הם רכשו מלט, רעפים ושאר חומרי בנייה. כיוון שלא היה להם כסף, חתמו על "וועקסלְך" [=שטרות חוב] תמורת החומרים. הבקיא בבנייה היה עובדיה סולימן, והבנייה התנהלה לאט, שכן במשך היום עבדו ביקב ורק בתום יום העבודה התאספו למלאכת הבנייה. מקצתם יצקו לבנים מחימר, והאחרים הניחו את הלבֵנים שיצקו ביום הקודם; למחרת, התחלפו בתפקידים. כשנשלמה הבנייה עמד במקום חדר בגודל 5X6 מטרים. בירכתיים הותקנה מחיצה קלה מעץ לעזרת נשים. בוני המבנה הראשון היו האחים יצחק, אברהם, עובדיה, ישראל ודוד סולימן, יעקב מוסא מזרחי ונסים אפרים באשר.

שבעת המייסדים הגדילו לעשות: עם אישור שטרי הקנייה של המגרשים עבור הבתים ב-1920, הזדרזו ומישכנו את המגרשים לצורך קבלת הלוואות. כל אחד מהם קיבל הלוואה של 100 לא"י, ובכסף רכשו חומרים להרחבת בית הכנסת.

בשלב השני נבנה מבנה גדול יותר מאבן לצד מבנה החימר. בשלב זה הצטרפו לבונים סאלח צדוק, שלמה ממון, עשהאל וגד אביוב וחכם רפאל מיכאל יצחקי. בניית בית הכנסת מאבן נשלמה בשנת תר"פ (1920). "נבנה בית יפה ונהדר בפנים יותר מאשר בחוץ", כתב יודילוביץ. בשנת תרפ"ה (1925) חגגו - אומנם באיחור - את חנוכת בית הכנסת ברוב הדר ופאר והוענק לו השם "מקור חיים". בארון הקודש היפה היו ארבעה ספרי תורה. אחד מהם נדבת הברון אדמונד דה רוטשילד; ספר נוסף שימש את הגדודים העבריים במלחמת העולם הראשונה. ב-1949 נוספו לבית הכנסת ארבעה ספרי תורה, האחרונים מבית הכנסת באורפה שנסגר לעולמים, נדבת אברהם חממי.

חלל בית הכנסת היה קטן ואינטימי וככל שהתרחבה הקהילה, צר המקום. בתחילת שנות השלושים כבר נוספו לשכונה בני משפחות לוי-כדר, אפרים, לוי-חממי, גינדי, פרנקו, לוי, ועוד. עתה, בכוחות מוגברים, בנו מבנה גדול וחדש מבלוקים כבדים במקום בו עמד מבנה החימר הראשון. החלק המערבי הוקדש לעזרה (עזרת נשים). וכמו בפעמים הקודמות, בית הכנסת נבנה על ידי בני הקהילה ומתרומותיהם, כל אחד תרם כנדבת לבו.

ב-1937 קיבלה העדה הקצבת חומרי בנייה ואישור מהשלטונות הבריטים לבנות כּוּפַּאה ולהרחיב את בית הכנסת. בית הכנסת בצורתו הנוכחית הושלם אחרי קום המדינה, כולל תוספת של קומה שנייה, שבה שוכנת היום עזרת נשים. הקבלן היה שלמה סולימן. אביו, הבנאי הוותיק עובדיה סולימן, התלהב מכיפה של בית כנסת שראה בתל־אביב ורצה כיפה דומה. בהעדר משאבים, נבנתה לבסוף כיפה שטוחה...

נסגר מעגל: בשנת תש"ע (2010) צִיְּינו את שנת המאה לייסוד בית הכנסת "מקור חיים" באירוע רב רושם, שבו השתתפו רבנים, פייטנים ומאות מבני העדה. לקראת האירוע תיעדו דור הנכדים של מקימי בית הכנסת והכּוּפַּאה את זכרונותיהם, והם הבסיס לפרק זה.

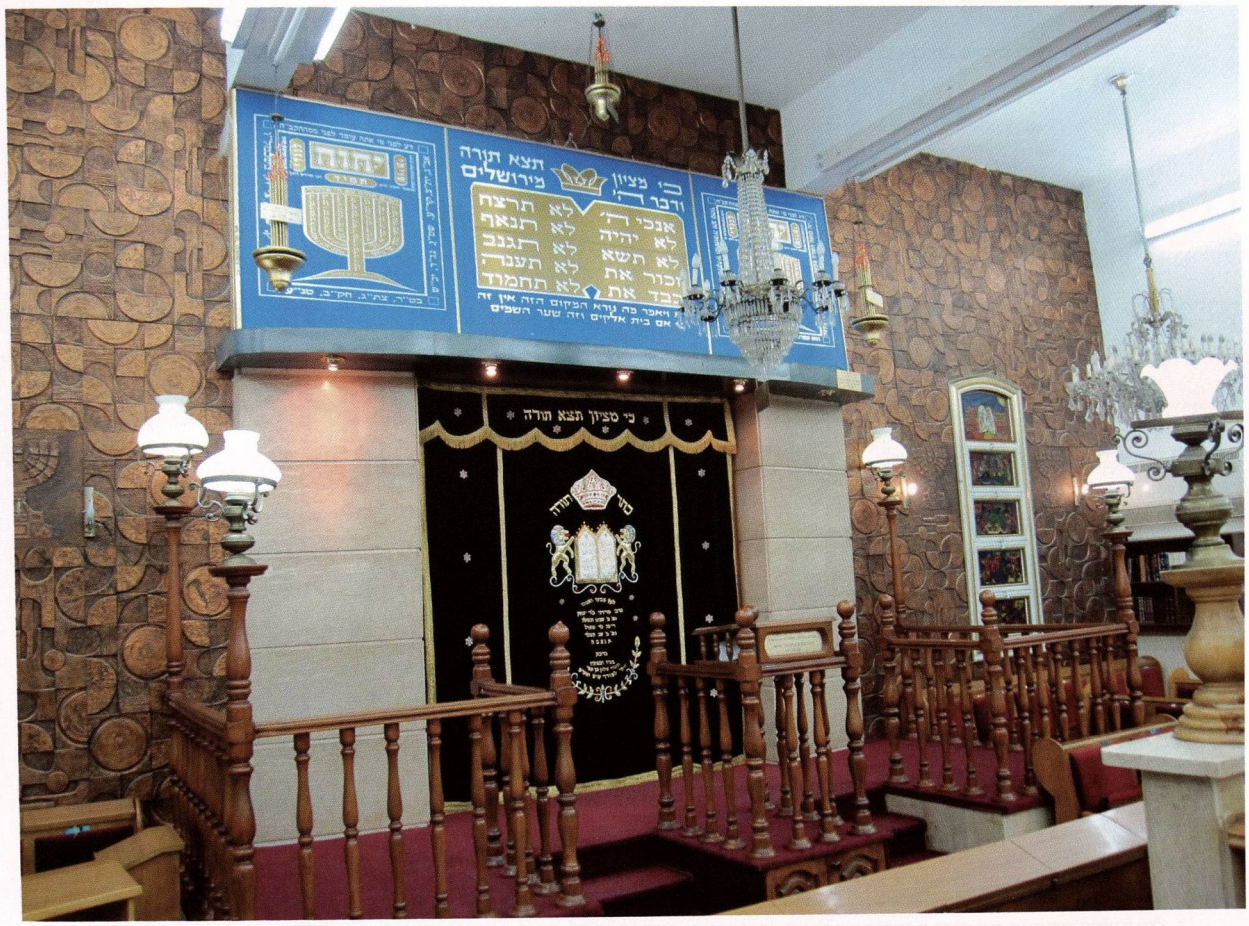

▲ ארון הקודש בבית הכנסת "מקור חיים".

▲ חגיגות מאה שנים לבית הכנסת "מקור חיים", שנת תש"ע (2010).

▲ מקהלת ילדי בית הכנסת מקור חיים בחגיגות המאה, שנת תש"ע (2010).

▲ כותרת של תיק ל"ספר תורה זה משארית הפליטה של יהדות טורקיה מהעיר אורפה", שנתרם בשנת תרס"ה (1905), אולי באורפה. יש להניח, ששימש כותרת לאחד מספרי התורה שהובאו ל"מקור חיים" על ידי אברהם חממי ב-1949.

הכוּתַאבּ

מאז ומתמיד נהגו יהודי אורפה לשלוח את בניהם להתחנך בכוּתַאבּ, הלוא הוא תלמוד התורה בארצות המזרח. בארץ ישראל המשיכו במנהגם. בשנים הראשונות להתיישבות בראשון לציון, למדו הבנים בכוּתַאבּ התימני. אחר כך עברו לתלמוד תורה של חברת "נצח ישראל" בהנהלת ד"ר משה אוירבך ששכן ברחוב דרור. שם למדו עם בני המושבה, שלא נשלחו לבית הספר החילוני "חביב". הם למדו תורה ומצוות, חשבון, עברית, ערבית, היסטוריה של ארץ ישראל וחונכו לאהבת הארץ.

ב-1920 נשלמה הרחבת בית הכנסת בשכונת האורפלים, ובחלקו המערבי, שהוקדש לעזרה (עזרת נשים) הוקם כּוּתַאבּ. בחדר הקטן, שחללו נמלא בשמונה שורות של שולחנות וספסלים, הצטופפו שלושים וחמישה תלמידים. הצעיר שבהם בן שלוש והבוגר בן שתים-עשרה. ארבעה תלמידים קווקזים מבאר יעקב הגיעו בכל בוקר על גבי חמורים, שנקשרו לעץ התאנה ליד ביתו של ברניצקי.

> בית אולפנא זה נמצא גם הוא באכסדרת בית הכנסת אשר בשכונת האורפלים. אותו סדר הלימודים אשר בחדר התימני, נבדל הוא ממנו רק במבטא הספרדי הרגיל בפיות בני העדות המזרחיות (יודילוביץ, ראשון לציון, עמ' 382).

תוכנית הלימודים החלה בלימוד האל"ף-בי"ת ונמשכה בלימוד משנה, כתיבה וחשבון. המורים, שנקראו חכמים, הגיעו מירושלים, והיו ביניהם אורפלים, חאלבים ובוכרים. בחדר למדו שלוש קבוצות שונות, והתלמידים ישבו על פי דרגת הידע: בספסל הראשון, הסמוך לחכם, ישבו התלמידים הצעירים, שאך זה החלו לפקוד את ספסלי הכּוּתַאבּ. אלה למדו קרוא וכתוב וניקוד. התלמידים היותר מתקדמים ישבו מאחוריהם ולמדו מתוך הסידור. התלמיד הידען ביותר

ישב בספסל האחרון מצד ימין. החכם היה מלמד שורה-שורה, טור-טור, ומחליף את מקומות ישיבת התלמידים לפי הישגיהם: הפחות טובים "ירדו כיתה" כלומר התקרבו לחכם, והטובים "קפצו" לשורות האחוריות, כך שלעתים ישבו זה לצד זה תלמידים באותה רמה אך בפער גילאים גדול.

השליט הבלתי מעורער בפּוּתַאבּ היה החכם. הוא קבע את משך השיעור, הוציא קבוצת תלמידים להפסקה והמשיך ללמד אחרים, ועל פיו יישק דבר. חשיבות רבה נודעה למשמעת ולכבוד כלפי המבוגרים, ברוח פרקי אבות "חכם אינו מדבר לפני מי שהוא גדול ממנו בחכמה", ונשמר סדר הדיבור שהקדים גדולים לקטנים. הידע הופנם באמצעות שינון, ובוגרי הפּוּתַאבּ מספרים כי עשרות שנים לאחר שסיימו את הלימוד בו, הם מסוגלים לצטט בעל פה פרקים מספר תהלים בנעימה הנכונה.

פרופסור אברהם אלירז, נכדו של אברהם סולימן, למד בפּוּתַאבּ עד גיל שתים עשרה: החכמים אברהם, דוד ושאול נהגו "להרביץ בתלמידים תורה" תרתי משמע: ללמד, להושיב - שהרי התלמידים לא היו זזים ממקומם ללא הוראה מפורשת מהחכם - ולהעניק מכות "מחנכות". הונהגו דרגות שונות של עונשים: כתיבת פסוק מסוים מאה פעמים, לימוד פרק תהלים בעל פה, עמידה עם הפנים לקיר במשך שעה, משיכה באוזן בזמן שהחכם מלמד תורה ושר את הפסוק "אוי לך מואב" בטעמים. לפעמים משך החכם בשתי האוזניים עד שהילד נעשה אדום. "אתה יודע מי היה אדמוני? עשיו, אתה עשיו שמפריע לשיעור!" עונש חמור היה מכות על כפות הידיים בפני כל התלמידים. בזמן ההכאה נאמרו מכות מצרים, והחכם הכריז: "דע לך שאיני מכה לפי ההגדה של פסח, כי שם ניתנו מאתיים או מאתיים וחמישים מכות!" העונש החמור ביותר היה מכות על כפות הרגליים, "פָּלָקות", בעת שהילד שוכב על הרצפה. לא היה טעם להתלונן בפני ההורים, כי המבוגרים הצדיקו תמיד את החכם. (זכרונות אברהם אלירז) לעתים היה עובדיה סולימן נכנס לפּוּתַאבּ ומתיישב בפינת החדר ומקלו העבה בידו. התלמידים הבינו את הרמז, והשקט נשמר...

תלמידי הפּוּתַאבּ כיבדו את המלמדים. חכם אברהם גר בראש הגבעה, וכשהגיע לתפילה בבית הכנסת קמו תלמידיו לכבודו. לעומת זאת, כשחלפו מולו ברחובות המושבה, העדיפו לעבור לצדו השני של השביל, שכן לא היה מקובל לפנות לחכם בדברים אלא להשפיל את העיניים. החכמים נתנו דוגמא אישית לאדיקות במצוות. בערב יום כיפור נהגו המתפללים בבית הכנסת לבקש מחבר או שכן, שילקה אותם ארבעים מלקות. חכם אליהו ח'דריה, שהקפיד על קלה כחמורה, חיפש חבר שילקה אותו. הוא פנה אל נסים אפרים באשר, המכונה אבו-שחאדה. אבו-שחאדה עבד ביקב, שם גלגל חביות במשקל 150 ק"ג ממקום למקום; כשנתקעה החבית במעבר צר, היה מרים אותה בזרועותיו. לקח אבו-שחאדה את החגורה והחל להלקות. אחרי המכה השלישית התחנן חכם אליהו "לאט לך", ובערבית לחש "תעשה את היד שלך רכה יותר". אילו אבו-שחאדה היה ממשיך, ספק אם חכם אליהו היה מגיע בחתיכה אחת ליום כיפור... (זכרונות שלמה כהן-ארז)

▲ לוח הנצחה לאברהם יוסף ורחל כהן מעולי עין-טב היא ענתב (גזיאנטפ). בני הזוג תרמו שבעים לא"י [לירות ארץ ישראליות] לבניית הפּוּתַאבּ בבית הכנסת "מקור חיים". י"ב ניסן תש"ה (1945)

משנת תרפ"ד (1924-1923) החלו ילדים משכונת האורפלים ללמוד בבית ספר "חביב", בית הספר הראשון בארץ ישראל שבו לימדו "עברית בעברית". הם השלימו את לימודי הקודש בשעות אחר הצהריים. ילדים אחרים המשיכו ללמוד בפּוּתַאבּ גם בבוקר. לאחר קום המדינה הונהג חוק חינוך חובה, שחייב את התלמידים ללמוד במוסדות חינוך ממלכתיים. הפּוּתַאבּ עמד בסכנת סגירה, אך הוחלט שימשיך לפעול אחרי הצהריים. השיעורים כללו העשרה בעברית, תנ"ך ומפרשים וכן חשבון. חידוש נוסף הגיע בשנה ההיא: העט הכדורי. עד אז כתבו התלמידים הצעירים בעיפרון, ולגדולים ניתנו קסת, דיו וציפורן. לאחר שכתבו, היו מספיגים את הדיו בנייר. העט הכדורי העביר את השיטה ההיא מן העולם.

ולסיום, מילה על חינוך הבנות: הבנות באורפה ובכל רחבי המזרח לא קיבלו השכלה, ורוב הנשים היו אנאלפבתיות. מצב זה נמשך גם כשהגיעו לארץ ישראל. אולם, רוח חדשה הגיעה אל שכונת האורפלים, והבנות נשלחו ללמוד בבית ספר "חביב" כיתר הצעירות בראשון לציון.

יום הכתרת רבנו חיים

מילים: נסים לוי. **לחן:** עממי.

רונו גילו כל המסובים יום הכתרת רבנו חיים
ישמרהו האל ממרומים יחי שמו לעולמים

על נס ארים פעולותיו רבו מאד מעלותיו
פעל הרבה ברוב שנותיו במרץ ואמונה

קדוש מבטן ועניו זכות אבותיו לפניו
וחכמתו האירה פניו שורה עליו השכינה

לעד עולם תזרח שמשו כתר רבנות בראשו
ראשון לציון הר קדשו אורו יאיר בכל פינה

השם יברך את חילו והוא יהיה לעזרה לו
ישים שלום בגבולו בימיו תיושע יהודה

האל ברך כל האורחים ברכת רעים נאמנים
שמחו בבנכם היקרים תזכו לאריכות שנים

▲ שיר זה, פרי עטו של הפייטן נסים לוי, נמצא במחברתו. השיר חובר "לכבוד רבנו ועטרת ראשנו רבי חיים דוד הלוי (שליט"א) לרגל הכתרתו לרבה הראשי של תל־אביב יפו".

שלום לך פּוּתַאבּ

מילים: אברהם אלירז. **לחן:** עממי (שלום לבן דודי).

שלום לך פּוּתַאבּ תודות לך המון
היית לנו בית ממש כמו ארמון
שלום לך פּוּתַאבּ...

שלום חכם אברהם מורה דגול ורם
נזכור אותך תמיד תודה מכל תלמיד
שלום לך פּוּתַאבּ...

יחד כל הגילאים יושבים על ספסלים
מחברת ועיפרון כותבים בכישרון
שלום לך פּוּתַאבּ...

למדנו אלף בית ניקוד וטעמים
רש"י ותהלים בקודש מעלים
שלום לך פּוּתַאבּ...

משמעת למופת חכם אברהם שופט
אם אוזנים למשוך מכות במערוך
שלום לך פּוּתַאבּ...

▲ "שלום לך פּוּתַאבּ" מאת פרופסור אברהם אלירז, בנו של הפייטן והגבאי שלמה אלירז ונכדו של אברהם סולימן. המשורר, מתלמידי הפּוּתַאבּ, שר את הפיוט עם מקהלת ילדי בית הכנסת "מקור חיים" בחגיגות לציון מאה שנים לייסודו.

▲ תלמידי בית ספר "חביב" בראשון לציון לפני קום המדינה. הנער ציון סולימן שלישי משמאל בשורה שנייה למעלה.

▲ חנה סולימן (לימים סמיטנקה) וחברותיה בשיעור סריגה בבית ספר "חביב".

רבנים, פייטנים ופרנסים

שלושה תפקידי מפתח חיוניים לניהולו התקין של בית כנסת: הרב והחכם, אנשי ההלכה; שליח הציבור והפייטן "המזמר", המובילים את התפילה; הפרנסים - הנהלת בית הכנסת והגבאי. מסורת נהוגה ב"מקור חיים", שהגבאי הוא תמיד מבני משפחות המייסדים. גם הפייטן המוביל הוא מבני העדה ואליו מצטרפים פייטנים מבחוץ. ואילו הרב, המגיע מבחוץ, מכהן בבית הכנסת גם בשל היותו בית הכנסת הספרדי המרכזי בראשון לציון.

מיום ייסוד בית כנסת ועד לאחר הקמת המדינה, עשרות שנים, לא היה בראשון לציון רב ספרדי, וממילא לא היה רב לבית הכנסת. לצד ההלכתי דאגו החכמים, שנשכרו ללמד בפּוּתֵאבּ. ניהול בית הכנסת וחברה קדישא הופקדו בידי הגבאי ולצדו הנהלה מצומצמת. בתחילת שנות השלושים של המאה העשרים הוקם "ועד הכללי לעדת התימנים והספרדים בראשון לציון", שטיפל בצרכי הדת של בני עדות המזרח. נציג האורפלים בוועד היה אברהם סולימן.

גבאים

הגבאי הראשון של "מקור חיים" היה עובדיה סולימן, ממייסדי שכונת האורפלים ובוני בית הכנסת, ועל פיו יישק דבר. ילדיו ידעו, שבית הכנסת קודם לבית. כך, לדוגמא, בנו תחילה את סוכת בית הכנסת ורק אחר כך את סוכתם הפרטית. בשל חכמתו, אישיותו הנעימה וניסיון חייו העשיר, באו רבים לקבל ממנו עצה ועזרה, ולא אחת שימש בורר בסכסוכי משפחה ושכנים. עובדיה היה איש ציבור וחבר במועצת חברה קדישא. בהלוויתו הוכנס ארונו לעֲזָרָה, אף שהדבר אינו מקובל, ושם ספדו לו.

אחרי עובדיה סולימן כיהן הגבאי שלמה אלירז (מזרחי), יליד ירושלים, בעלה של יפה בת אברהם סולימן. יחד אתו כיהנו בהנהלת בית הכנסת שלמה בן עובדיה סולימן, מרדכי בן יצחק סולימן, ישראל מזרחי, מנחם גינדי וישראל יצחקי. הם פתחו בית מדרש לבעלי בתים בשעות אחר הצהריים. הגבאי השלישי היה משה אביוב, גיסו של שלמה בן עובדיה סולימן. כיום מכהן הגבאי עזרא בן נסים לוי, שגם הוא פייטן כאביו, ועמו מכהנים בהנהלה שאול בן מרדכי סולימן, שלמה בן משה יעקב מזרחי ואברהם חממי.

▲ שלמה אלירז, הגבאי השני של בית הכנסת, נושא דברים. שני מימינו: עובדיה סולימן, הגבאי הראשון. שני משמאל: הרב חיים דוד הלוי.

מזמרים ושליחי ציבור

התפילה בבית הכנסת מתנהלת על ידי שליח הציבור ובעלי הקריאה, הקוראים בקול רם את התפילות ואת פרשות השבוע. על התיבה (הבימה) יושב גם הפייטן "המזמר", המוביל את קטעי השירה: המזמר בוחר את הלחן (תפילות ופיוטים מסוימים ניתן לשיר במספר לחנים), פותח בשירה וקובע את הטון ואחר כך מזמין מתפללים מהציבור להמשיך.

הפייטן הנודע של "מקור חיים" הוא נסים לוי. "נסים המזמר", יליד חאלב, הגיע עם אמו האלמנה ואחיו שאול דרך ביירות. האם התכוונה להפליג לארגנטינה. כשהאונייה עגנה ביפו, שאלה "לאן הגענו?" וכששמעה שהגיעו לארץ ישראל, החליטה לבקר בירושלים לפני הנסיעה לארגנטינה. המשפחה נסעה בדיליז'אנס [= כרכרה רתומה לסוסים] לירושלים. תחילה התגוררו במרתף החאלבים והאורפלים, וב-1931 הגיעו לראשון לציון. נסים התחתן עם שרה קצין בת פרידה לבית סולימן מירושלים ושאול נישא לרחל (רחלו) בת יצחק סולימן, ושני הזוגות בנו את בתיהם בשכונה.

נסים לוי היה הלב המזמר של בית הכנסת. ממקומו על התיבה היה הסולן ומוביל שירת הציבור בתפילות השבת והחג, ובלילות הבקשות בעונת החורף. בשמחות כגון שבת חתן, בר מצווה או ברית מילה היה מקדם את העולים לתורה בפיוטים מיוחדים לאירוע. כפייטן מחונן, חיבר פיוטים משלו לאירועים חגיגיים, כגון קבלת פנים לרבנים ידועים, והתאים להם לחנים. בית הכנסת היה מתמלא אז מפה לפה וכך גם עזרת נשים, שאהבו מאד להאזין לשירתו.

נסים לוי בנה דור המשך. הוא טיפח צעירים מוכשרים ולימדם את רזי הפיוט והשירה, סוד הדיוק המוסיקלי והשפה העשירה, וכל זאת לשם שמים ובלי תמורה כספית: כאב לשמונה ילדים פרנס את משפחתו בעבודת כפיים כטייח בניין. בשעות הערב לימד את תלמידיו והלילות הוקדשו לחיבור שירים לאור הנר. בין תלמידיו המובהקים: שלמה כהן-ארזי, ממשפחה חאלבית שהגיעה לראשון לציון בשנות השלושים של המאה העשרים. ארזי פייט בבית הכנסת וגם בשמחות בבתים כגון מסיבות אירוסין ופדיון הבן ("מסיבת זוהר"), ולימים הקים בית כנסת ספרדי בנוסח "מקור חיים" במערב ראשון לציון ושימש שם גבאי ופייטן; אברהם אזולאי, שאביו הגיע לראשון לציון ב-1929 כחלוץ המשפחה. בעל קול ערב ואוזן מוסיקלית, שבהגיע תורו טיפח את דור הפייטנים הבא, המשמשים היום כשליחי ציבור בישראל ובחו"ל; מוני חרמוני, שעלה ממצרים ב-1947 ומאוחר יותר הפך לפייטן בולט בירושלים.

▲ נסים לוי, הלב המזמר של "מקור חיים".

שלמה אלירז (מזרחי) הגבאי עבד ביקב והיה גם סתת, פסל באבן ונגן עוד. נוסף על אלה, היה שליח ציבור ומזמר, שבתפילתו המרגשת נשמע "כבן המתחטא בפני אביו בימים הנוראים".

(זכרונות אברהם אלירז)

חכם דוד, שעבד לפרנסתו ביקב, לימד בפוּתֵאבּ והיה בעל קריאה בבית הכנסת. מכוח בקיאותו בספר הזוהר היה חברותא של הרב חיים דוד הלוי בלימוד ספר הזוהר.

חכם שאול ישועה הגיע מאלכסנדריה שבמצרים. עמד על משמרת הקודש עשרות בשנים כחזן, תוקע ובעל קורא. לימד תינוקות טעמי המקרא וקריאה בתורה. שימש גם כשוחט ובודק. חכם ישועה "היה למופת בהקפדה על שמירת הלשון ואהבת הזולת".

אסלן (יהודה) נפתלי, בקי ברזי המקאמות, היה חזן ובעל קריאה בתורה בימות השבוע. "בכל שבת היינו מלווים את סבא לביתו לאחר תפילות השבת. והיינו שומעים את הקידוש באותו מקאם שבו נסתיימה תפילת המוסף". (זכרונות יהודה נפתלי) אסלן נהג להכין בהתנדבות את הנערים לבר המצווה והיה מלמדם בסבלנות קריאה בתורה והנחת תפילין. לפרנסתו עבד כספר, "ואם צריך החתן גם מקבל תספורת לקראת השמחה". (זכרונות יהודה נפתלי)

▲ שלושה מזמרים. קיצוני מימין: שאול ישועה. במרכז: נסים לוי ומשמאלו מוני חרמוני.

▲ נערי מקהלת צדיקוב מזמרים בבית הכנסת "מקור חיים" בבר המצווה של רפאל, בנו של הרב חיים דוד הלוי. מאחוריהם, משמאל לימין: הרב חרל"פ, הרב מאיר ועקנין, הראשון לציון הרב נסים, ראש עיריית ראשון לציון נועם לאונר. מימין: הרב חיים דוד הלוי. בפינה: עובדיה סולימן בכובע קסקט ומנחם גינדי.

הרב חיים דוד הלוי זצ"ל

עשרות בשנים התנהל בית הכנסת "מקור חיים" ללא רב. אחרי מלחמת השחרור פנו האורפלים לרב הספרדי הראשי, ה'ראשון לציון' בן-ציון חי עוזיאל זצ"ל, וביקשו שימנה להם רב.

"בנינו היכל בכספנו, במו ידינו" - הסביר עובדיה סולימן - "ספרי תורה כתבנו, חסר לנו רב, שלא נהיה כצאן בלי רועה".

ב-1950 הגיע הרב עוזיאל לביקור ועמו מזכירו הצעיר, הרב חיים דוד הלוי. עובדיה סולימן הזכיר לרב את בקשת העדה. בו במקום הצביע הרב עוזיאל על מזכירו ואמר: "הנה הרב שלכם".

חיים דוד הלוי, יליד ירושלים, היה אברך מצטיין בישיבת פורת יוסף. במלחמת העצמאות לחם בגדוד "טוביה" של בני הישיבות, ואחר כך כיהן כרב בשכונות מי נפתוח ורוממה בירושלים. יום בואו לראשון לציון היה יום חג: הצעירים המתינו רכובים על סוסים והילדים בבגדים חגיגיים על אופנים מקושטים בסרטים. הכול ליוו את הרב עם רעייתו הצעירה מרים, נכדתו של הרב הראשי של טבריה, הרב מאיר ועקנין, ובנם התינוק, אל השכונה. בבית הכנסת נערכה קבלת פנים וסעודה כיד המלך, פרי עמלן של נשות העדה.

בתקופה הראשונה התגוררו הרב ומשפחתו בדירה קטנה, שהוכנה עבורם בחצר בית הכנסת. היתה זו דירת חדר, שנחצתה על ידי וילון: החלק הקדמי שימש משרד והיה פתוח משעות הבוקר המוקדמות ועד שעות הלילה לטובת הפונים אל הרב. בחלק האחורי התגוררה המשפחה. אברהם אלירז, שהתגורר עם הוריו במרתף בית הכנסת, מספר שבין המשפחות התפתחו יחסי קירבה, והרבנית הצעירה למדה מאמו להכין את מאכלי העדה.

חיים דוד הלוי היה איש צעיר בלי חתימת זקן כשהחל לכהן בבית הכנסת. היו שחששו שאין הוא מנוסה דיו אך עד מהרה התפוגג החשש, וקשר מיוחד נקשר בין הרב לבין העדה. אלה היו אנשים פשוטים, אנשי עמל, שחכמתו ועוצמתו המוסרית של הרב כבשו את לבם, והוא היה עבורם מורה דרך ומדריך רוחני. מדי שבת נשא דרשה, והיה מקפיד להגיע ראשון לבית הכנסת כדי שהמתפללים המבוגרים לא יקומו לכבודו.

▲ הרב חיים דוד הלוי עם ספר תורה.

הרב הלוי כיבד כל אדם, גם לילדים התייחס בכבוד ודיבר עמם בגובה העיניים. הוא מצא מסילה ללבם של הצעירים ובזכותו המשיכו לבוא לבית הכנסת מדי שבת כדי לשמוע את קריאת התורה. סגנון דרשותיו הבהיר עשה לו שם, והוא הפך לדרשן מבוקש בכל בתי הכנסת בעיר. תכופות הוזמן לדבר בפני תלמידי בתי הספר התיכוניים, ושיעוריו הפופולאריים משכו רבים. שיעורים אלה היו הבסיס לספרי ההלכה הרבים שחיבר, ביניהם "מקור חיים" ו"קיצור שולחן ערוך".

ראשון לציון השתבחה ברב חיים דוד הלוי, שהנהיג את הציבור בעיר במשך עשרים שנה. בשנת תשל"ג (1972) נבחר לרב הראשי של העיר תל־אביב-יפו ולראש בתי הדין שלה. בני הקהילה בכו וסירבו לתת לו ללכת. רבים המשיכו לפקוד אותו בביתו החדש בתל־אביב, זכרו לו חסד נעוריו והוקירו אותו כל חייו.

חיים דוד הלוי, חתן פרס ישראל תשנ"ז (1997) לספרות תורנית, הלך לעולמו בי"ב אדר תשנ"ח (10.3.1998).

הגעגועים אליו לא פחתו גם אחרי ארבעים שנה: בי' אדר תשע"ג (20.2.13) הקדישו בני העדה ערב לימוד לזכרו בבית הכנסת "מקור חיים" בהשתתפות בני משפחתו ורבנים מתלמידיו. בערב הלימוד סיפר חתנו, הרב אחיה אמיתי, שהרב הלוי נהג להמשיל את לימוד התלמוד לשתיית קוניאק. הכיצד? כשהרב הגיע בצעירותו לשכונת האורפלים לא ידע שתייה מהי. ואילו האורפלים, שעבדו ביקב, היו מרימים כוס לחיים בכל הזדמנות ומשקים גם אותו. בתחילה היה לקוניאק טעם קשה ומר, אך במשך הזמן התרגל והתחיל לאהוב את המשקה. כך לימוד התלמוד - קשה בתחילה ובהמשך נעים ומושך לב.

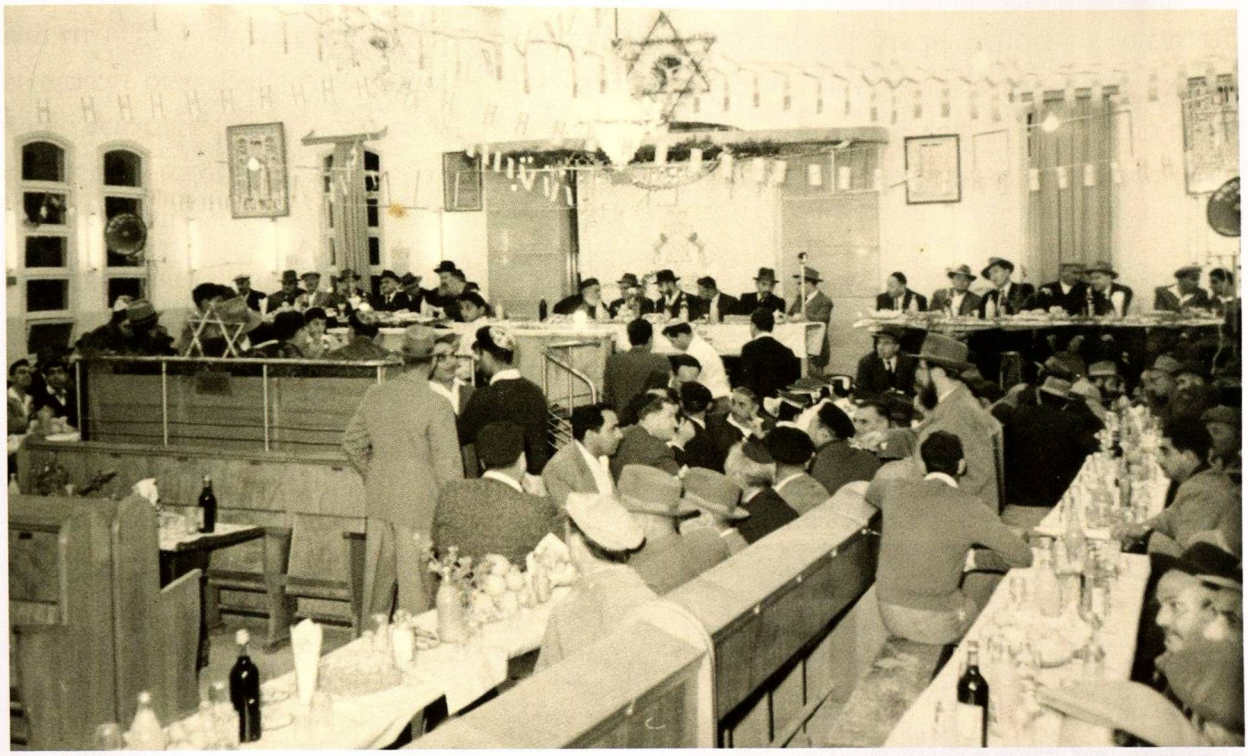

▲ חגיגת בר המצווה של רפאל בן הרב חיים דוד הלוי בבית הכנסת "מקור חיים". בשולחן האמצעי (משמאל לימין): הרב מאיר ועקנין מטבריה, אדם לא מזוהה, הרב חיים דוד הלוי, נועם לאונר ראש עיריית ראשון לציון. בשולחן השמאלי: בפינה הרחוקה יעקב מוסא מזרחי, במרכז אברהם סולימן, בקצה הימני הרב חרל"פ. בשולחן הימני: עובדיה סולימן (בקסקט) ומנחם גינדי.

▲ הרב חיים דוד הלוי מחתן את משה בן שלמה מימון.

▲ שותים לחיים בבר המצווה של חיים בן אברהם סולימן. במרכז: הרב חיים דוד הלוי.

הרב יוסף עזרן זצ"ל

נולד בשנת תש"ב (1942) במרקש שבמרוקו. נקרא על שם זקנו, הרב יוסף שושנה, אב בית הדין של מרקש; מצד אמו התייחס למשפחת אזולאי, מצאצאי אברהם אזולאי מחברון מחבר **חסד לאברהם**. בגיל מצוות נשלח לבדו לטנג'יר הרחוקה ללמוד בישיבת "עץ חיים". אחר כך למד בישיבת "אור אמת" בלונדון ובישיבת פוניבז' בבני ברק. כשחזר למרוקו נישא לעזיזה לבית חזן. בני הזוג עקרו לשטרסבורג בצרפת, שם ניהל הרב עזרן פנימייה לבנות, ובשנת תש"ל (1970) עלו לארץ ישראל. הרב עזרן הוסמך לרבנות על ידי הרבנים הראשיים יצחק נסים זצ"ל ויהודה אונטרמן זצ"ל. הוא כיהן כרב שכונה בדרום ירושלים וכרב של קריית מלאכי. בשנת תשל"ה (1975) התמנה לרב הספרדי וראש בית הדין של ראשון לציון, שמקום מושבו בבית הכנסת "מקור חיים".

הרב עזרן כיהן בתפקיד שלושים וחמש שנים עד לפטירתו בכ' שבט תש"ע (10.2.2010). בשנים תשמ"ד-תשמ"ח (1984-1988) כיהן במקביל גם כאב בית הדין של פריס ואחר כך בשורה של תפקידים ציבוריים, ביניהם סגן יו"ר הכנסת וסגן שר האוצר מטעם ש"ס. ראש עיריית ראשון לציון, דב צור, ספד לו: "חכם, ידען, מתון בהשקפתו ונעים הליכות, אשר התחבב מאוד על בני עירו, דמות מאחדת ומקרבת". והוסיף: "כמה זכינו כולנו ליהנות מדרשותיו, הרצאותיו, מנאומיו, מסיפוריו. תמיד הייתה שזורה בהם שנינות, אהבת ישראל, אהבת התורה ויראת שמים ללא שיעור". צד נסתר ברב עזרן היה חיבתו לטבע ולחקלאות. ציון סולימן מספר, שהרב התרפק על ימי ילדותו, שבהם יצא עם משפחתו למסוק זיתים בכרמי מרקש. בחצר "מקור חיים" נטע עץ אתרוג, שגרעיניו הובאו ממרוקו, וחלם לנטוע פרדס של אתרוגים.

▲ הרב יוסף עזרן עם הרב עבדיה יוסף.

▲ הרב יוסף עזרן (משמאל) והרב מדמוני (במרכז) ברחבת הכותל המערבי.

▲ חילופי משמרות: הרב חיים דוד הלוי (במרכז) והרב יוסף עזרן (מימינו) בחתימת הכתובה בחתונת דוד אלירז.

מרכזיות בית הכנסת בחיי הקהילה

"מקור חיים" כשמו כן הוא - הלב הפועם של העדה מיום היווסדו. בית תפילה, מרכז חינוכי, רוחני וחברתי, שבו התנהלו חייה. זהו מקום המפגש המלכד גם עבור הדורות הבאים, החוזרים אליו כדי לשמוע את התפילות, הסליחות ושירת הבקשות, לחוג שמחות משפחתיות ולהיפגש עם קרובים ומכרים.

בשבתות ובחגים בית הכנסת מתמלא מפה לפה. לקראת ה'סליחות' בחודש אלול היו הילדים מתאמנים בפּוּתַאבּ על קטעי תפילה ופיוטים, אך ב"רגע האמת" היו נערים בוגרים משתלטים על התפילה והצעירים נאלצו לוותר. נסים אפרים באשר, שקולו נשמע מקצה השכונה עד קצה המושבה, היה משכים ומעורר לסליחות. בשלוש לפנות בוקר היה דופק על החלונות, צועק "סליחות!" בקולי קולות ונוקב בשמות אבי המשפחה ובניו עד שהתעוררו. באותה התלהבות ניסה פעם לגרור לבית הכנסת שני קצינים בריטיים כדי להשלים מניין בשחרית. הם לא הבינו מה עושה ברחוב אדם עם קופסה שחורה קשורה למצחו ברצועות, וחשדו שהוא מרגל הנושא משדר. בעודם אוזקים אותו, צעק: "עבּוּדָה, מסקוני!" כלומר - תפסוני. עובדיה סולימן יצא מבית הכנסת והסביר לבריטים בתנועות ידיים שהאיש אינו בקו הבריאות... (זכרונות שמעון באשר)

בפורים רבתה השמחה: קראו את המגילה בקול גדול, וכשהזכירו את השמות המן או ושתי, היה בית הכנסת רועם. סאלח השומר היה מוציא אקדח טעון דרך החלון ויורה באוויר באישור מיוחד של הרב חיים דוד הלוי. ולהבדיל, בצום ט' באב נהג אסלן נפתלי להביא אפר ממדורת הסאג' שבחצרה של משפחת חממי, ולמרוח על מצחם וראשם של המתפללים לאות אבל על חורבן המקדש. כשהיה חוזר מבית הכנסת בתום הקינות, היה קורא בערבית את "סית חנה", הסיפור על חנה ושבעת בניה הרוגי המלכות באזני נשות המשפחה. (זכרונות יהודה נפתלי)

בל"ג בעומר הילדים העיפו 'טיארות' [=עפיפונים], והבעירו מדורות מענפי אקליפטוס. עובדיה סולימן, הגבאי, התכבד בהבערת המדורה הראשונה עם שקיעה. ט"ו בשבט ושבועות היו החגים בה"א הידיעה של הקהילה, בזכות הפן החקלאי וחגיגת התחדשות הטבע ותנובת האדמה. סדר ט"ו בשבט ותיקון ליל שבועות נחוגו בבית הכנסת. במועדים אלה התנהלה תחרות: מי יביא לבית הכנסת את הפרי או הירק הראשון של העונה לברכת שהחיינו.

אחת המסורות החשובות, הנמשכת גם היום, היא שירת הבקשות בלילי שבת בתקופת החורף. הייתה זו הזדמנות למפגש רעים עם האורפלים והחאלבים מירושלים. האורחים היו מגיעים ביום שישי ומתארחים אצל קרוביהם. אחרי קבלת שבת היו מתכנסים בבית הכנסת לשירת הבקשות. הפייטנים המקומיים והאורחים היו מתארגנים בשתי קבוצות ושרים לפי התור. הקבוצה הראשונה הייתה מפסיקה לשיר בנקודה מסוימת, והקבוצה השנייה המשיכה עם שיר אחר באותו נושא.

בית הכנסת תפס מקום מרכזי בחיי המשפחה: ב'שבת חתן' הייתה יוצאת מבית הכנסת תהלוכה ובראשה הרב והמזמרים, שליוו את החתן לביתו בשירים ובפיוטים. כך ליוו גם את האבות הטריים: כשנולד בן זכר, זכה האב לשירי הלל. כשנולדה בת, בעיקר אם הגיעה אחרי אחותה, שרו שירי היתול להעצים את "כשלונו". בבית הכנסת נערכו שבת חתן ושמחות בר המצווה, ובעלי השמחה היו מחלקים מְלַבֶּס או דַרְגֶ'ה - שקדים מצופים סוכר צבעוני בתוך שקיות מלמלה. ולהבדיל - בחצר בית הכנסת היו סופדים למתים ומשם יצאו ההלוויות לבית העלמין. נפטרי הקהילה, בהם הבנים והבנות שנפלו במלחמות ישראל, הונצחו בבית הכנסת באמצעות תרומות של ספרי תורה, כלי קודש ונרות נשמה.

האווירה המיוחדת ב"מקור חיים" משכה מתפללים רבים בני עדות המזרח ואשכנזים גם יחד. אלי הנדלר, בן למשפחה יקית, נולד בשכונת האורפלים וחגיגת ברית המילה שלו נערכה ב"מקור חיים" עם הסנדק יעקב מוסא מזרחי. כשגדל, למד בפּוּתַאבּ עם ילדי האורפלים. בשבתות ובחגים התפללו הוריו בבית כנסת "תורה ומלאכה" ואלי היה מגיע ל"מקור חיים" לשמוע את הזמירות. מי שנשאר אחרי התפילה לקרוא פרקי תהלים קיבל פתק "פרס" וכשצבר שמונה "פרסים" קיבל במתנה הגדה של פסח בכריכת עץ זית. מובן, שבר המצווה של אלי התקיים בבית הכנסת של האורפלים ובהזדמנות זו למד הלכות אֶמְבָּז ואבנט: לקראת העלייה לתורה נשלח לעזור לסנדקו יעקב מוסא ללבוש את בגדיו החגיגיים. יעקב מוסא הקשיש לבש את האֶמְבָּז, והנער אלי הסתובב סביבו במעגל רחב כדי לכרוך את האבנט סביב כרסו. (זכרונות אלי הנדלר)

▲ ברית מילה במשפחת ממון. מימין: שמחה לבן ואברהם סולימן. משמאל: המוהל רסקין.

▲ ספר תורה לזכרו של ציון סולימן הי"ד, תרומת אמו מזל אלמנת יצחק סולימן.

▲ התכנסות בבית הכנסת. משמאל: מאיר בן ישראל סולימן (חבוש בֶּרֶט). במרכז: משה מזרחי, אברהם אהרון, האחים רחמים ומשה נפתלי. מימין: צדוק מזרחי ומשה סולימן.

▲ עלייה לתורה והנחת תפילין בפעם הראשונה. בתמונה: חתן בר המצווה רמי מימון, אביו בן ציון, מרדכי סולימן ואסלן נפתלי.

"מעבר לנהר באו אבותינו"

הנהלת בית הכנסת
והקהילה האורפלית בראשל"צ
מתכבדים להזמינך ליטול חלק פעיל באירועי
שנת המאה להקמת בית הכנסת מקור חיים.

במסגרת זו נקיים שלושה אירועים:
ערב סליחות ופיוטים, כ"ג באלול התש"ע
(2 ספטמבר 2010).
סדר ט"ו בשבט משולב בשירת הבקשות.
ערב חגיגי בחצר היקב בראשון לציון,
לאחר חג הפסח תשע"א.

עוד בתוכנית:
החל מבצע איסוף תמונות וחפצים
לצורך תיעוד המשפחות והקהילה.
הנצחת הקהילה בעץ המשפחות
שיוקם בחצר בית הכנסת.
כתיבת ההיסטוריה של שכונת האורפלים.
תיעוד האירועים כמזכרת
מחגיגות המאה.

ראשון־לציון
מיסד זכרון 1882

בית הכנסת הספרדי המרכזי
"מקור־חיים"

שכונת האורפלים ראשון לציון
שנת התר"ע – התש"ע
(1910–2010)

"מעבר לנהר באו אבותינו"

"עדת האורפלים לא מצאה לה מנוח ימים רבים באיזה בית תפילה שהוא, בחינת נשמתין דאזלין ערטילאין. טולטלו מבית הכנסת הגדול לבית מדרש של הפועלים ומהאחרון טולטלו הלאה מפני שינוי נוסחאות ומנהגי בית הכנסת.
בשנת תר"ע העיר ה' את רוח האיכר אברהם מרקוס והביע רצונו בכתב אל ועד המושבה לנדב מגרש על ידו ברחוב ירושלים על מנת לבנות עליו בית תפילה לעדת האורפלים ...

נבנה בית יפה ונהדר בפנים יותר מאשר בחוץ. בשנת תרע"ה חונך הבית החדש לתפילה. בית הכנסת נבנה באמצעיהם של האורפלים עצמם ומתנהל על ידי גבאי אחד מבני העדה.

בארון הקודש היפה
ארבעה ספרי תורה,
אחד מהם נדבת הנדיב
הברון אדמונד
דה רוטשילד."

ראשון־לציון
התרס"ב – 1882 – התשס"ה – 2005

ערב סליחות כ"ג באלול התש"ע

(2 ספטמבר 2010):

21:00 התכנסות

21:30 בית הכנסת בראי ההיסטוריה.

פתיחה ודברי קישור: ציון סולימן
ברכת ראש העיר, מר דב צור.

בית הכנסת והכותב,
פרופ' אברהם אלירז (לבית סולימן).

חיי הקהילה באורפה ד"ר יגאל ישראל
(לבית באשר).

22:30 שיעור מפי הרב בן ציון חכמוב שליט"א.
כיבוד

החל מחצות תפילת סליחות
בהשתתפות פייטנים

הזמנה לחגיגות המאה לבית הכנסת "מקור חיים", שנת תש"ע (2010). ▲

▲ ביקור הראשון לציון הרב נסים בבית הכנסת "מקור חיים". מאחוריו: משה לוי, יוסף באשר (דחדח) וסאלח צדוק.

פרק חמישי:

"אורפה הקטנה"

פרנסה

מי החול בשכונת האורפלים התחילו בחמש לפנות בוקר בתפילת שחרית בבית הכנסת. עם הישמע הצפירה של שעה שש, מיהרו הפועלים ליקב. משלב מסוים החלה הקביעות ביקב לעבור מדור לדור: הבנים, הבנות והחתנים תפסו את מקום האבות שפרשו. כך, לדוגמא, יצחק סולימן נפטר ב-1941 וליקב נכנסו בנו הבכור שלמה ובתו חנה. אברהם סולימן העביר את מקומו בוועד פועלי היקב לחתנו, שלמה אלירז (מזרחי), והלה התמנה לימים לראש הוועד.

בין האורפלים היו בנאים מומחים. הבנאי עובדיה סולימן השתתף בבניית העיר העברית הראשונה, תל־אביב, והיה היחיד שבכוחו להניף שק זיפזיף כבד על גבו של גמל עומד. נכדו בדי מספר, שמאיר דיזנגוף הציע לעובדיה מגרשים בתל־אביב הצעירה במקום תשלום. עובדיה סירב באומרו: "אנחנו חקלאים ולא עירוניים. וחוץ מזה, לא יהיה לי איפה להתפלל"...

אורפלים אחרים עסקו בשמירה, בסבלות, בחקלאות, בשחיטה ובמסחר. אחד המסמכים המשקף את התערותם בכלכלת המושבה, הוא חוזה לחכירת השוק העירוני, שנערך בפברואר 1928 בין ועד המושבה לבין דוד סולימן ושותפו יוסף קוזי. החוזה כולל הרשאה לגבות מסים על כניסת סחורות לשוק. המס נגבה כמנהגי אותם הימים: לפי גמל גדול נושא תבן, סיד, שעורה או זיפזיף; חמור נושא שעורה; או גמל קטן נושא תבן. לשם אכיפת הגבייה ניתנה לחוכרים הרשאה לפעול "בכל מיני אמצעים חוקיים ונימוסיים", ובמידת הצורך אף להיעזר בשומרי המושבה.

באותה תקופה החלו לפעול בשוק העירוני סוחרי ירקות מדור הבנים, שנולדו במושבה. הם גידלו ירקות בעצמם וגם סחרו בשווקים של יפו, רמלה ולוד. מרדכי בן יצחק סולימן ניהל עד מלחמת השחרור קשרי מסחר ושותפויות עם חקלאים וסוחרים ערבים מרמלה, מלוד, מסארפנד אל חרב ועם שבט אבו-ריזק. הוא עמד בקשרי מסחר עם הערבים מוואדי רובין, דרומית-מערבית למושבה, שגידלו על אדמתם ירקות בעבור השוק במושבה גם בתקופת החרם הערבי של 1936-1939. הבאים מאורפה בגל השני היו בעיקר סוחרי בדים ותוצרת חקלאית מעובדת. בראשון לציון השתלבו במסחר, במקצועות הבנייה ובסחר במוצרי בניין.

מלחמת העצמאות פגעה בפרנסת רבים. כשהסתיימה, התארגנו בראשון לציון קבוצות עבודה, שירדו לנגב לבניית המושבים והקיבוצים החדשים בחבל לכיש, קיבוץ רביבים ועוד. כמו בתחילת הדרך, הפועלים היו עוזבים את בתיהם בראשון לציון בראשית השבוע וחוזרים בסופו.

▲ השוק הפתוח בראשון לציון, בפינת הרחובות פינסקר ויהודה. בית קיפניס (מאבן) כבר אינו קיים. בבית מימין: חנות המכולת של זיבלין והאטליז של קלדרון.

ח ו ז ה

שנעשה בין המועצה המקומית בראשון-לצ'ון (להלן המועצה) ובין ה"ה דוד בן סלימן ויוסף קוזי (להלן החוכרים) בדבר חכירת השוק של המושבה עפ"י התנאים האלה:

א) המועצה מוסרת וה"ה סלימן וקוזי מקבלים את חכירת השוק למשך שנה אחת החל מיום ראשון לחדש פברואר שנת 1928 עד הראשון לפברואר 1929 במח"ר 140 לא"י (מאה וארבעים לירות א"י)

ב) לרשות החוכרים נכנסות הכנסות השוק האלה:

1. החנ'ות במספר 14 שנבנו על כבר השוק והש'כ"ם למעצה וכמו כן ההכנסות משבע החנ'ות הפרט'ות שנבנו ע"י חנונים פרט'ם על מגרש השוק. החוכרים רשאים לקבל דמי חכירת החנ'ות חנ'ל חצי ל'רה א"י לחדש לא יותר.

2. המכס"ם בהתאם לפקודת המסלה מיום 17.6.27 שנדפסה בעתון הממשלתי הרשמי מספר 194 שהקרא"ו לפני החוכרים בעת חת"ם החוזה הזה ושהוקנו לפי האופנים האלה:

מכל גמל גדול המביא תבן או מ'לים א"י ושמשלים דר תשע-עשר גרוש

"	"	שערה 20	" "
"	"	ס'ד 20	" "
"	"	ז'פז'ף 5	" "
חמור	"	שעורה 10	" "
גמל קטן	"	תבן 5	" "

בעד מספוא אדם המביא לשוק למכירה 5 מ'לים א"י, בהמה (בעגלה) עשרים מ'לים א"י.

ג) הרשות לחוכרים לאחז בכל מ'נ' האמצע'ם החק'ם והנהוג'ם בכדי לגבות את המכס הנ'ל.

ד) אם במשך שנת החכירה [redacted] על מגרש השוק עוד בנ'נים וחנ'ות אין הכנסות מבנ'נים החדשים שיבוא לחוכרים.

ה) החוכרים מתחיי'ב להחז'ק את השוק בסדר ובמסבר ובנק'ון, לנקות בכל יום ולהוצי'א את האשפה ואת הזבל עפ"י דר'שות של המג'סטר.

▲ חוזה לחכירת השוק העירוני, שנערך בין ועד המושבה לבין דוד סולימן ויוסף קוזי בפברואר 1928. המס נגבה לפי גמל גדול נושא תבן, סיד, שעורה או זיפזיף; חמור נושא שעורה; גמל קטן נושא תבן.

בית אריזה בפרדס (בייקה). יושבת במרכז: מוזיק סולימן-לוי. בשורה מעליה: שרה סולימן-הדה. ▲

לבוש ומנהגים

האורפלים היו מעורים בחיי המושבה, בעבודה ביקב, בשמירה ובחיי היום יום. הילדים התערבבו בבני גילם בבית הספר "חביב", בצבא ובנישואין לבני עדות אחרות, עד שנוצר המיזוג הארצישראלי המוכר. כך, לדוגמא, האורפלים הראשונים ובניהם הצברים דיברו היטב בשלוש השפות הילידיות - עברית, ערבית ואידיש, אותה למדו מהאיכרים. עם זאת, ניכר היה שהם שונים מהשאר בתבנית בתיהם, באורחות חייהם, בנוסח התפילות ובחינוך הילדים. במובנים רבים, שימרו את אורחות החיים שהביאו מאורפה.

הגברים יצאו לעבודה בבגדי עבודה ובכובע קסקט. הלבוש החגיגי המסורתי כלל אֶמְבָּז - שלמה ארוכה לגברים מבד משי דמשקאי - שעליו כרוך אבנט רחב, ותרבוש. בני הדור השני גילחו את השפמים העבותים, סמל הגבריות באורפה, והחליפו את התרבוש במגבעות בורסלינו. כיסוי הראש האופייני לבנים היה בַּרֶט [=כומתה]. הנשים החליפו את כיסוי הראש המסורתי במטפחות צבעוניות, אך הקפידו לענוד את תכשיטי הזהב הטהור שהוענקו להן כמתנת אירוסין, ללידת תינוק או בימי הולדת.

לקראת הטבילה הראשונה במקווה הכינו לכלה גְ'הֶז: ארגז נדוניה ובו מצעים, מגבות, חלוק רחצה, כותונת לילה, סבון ריחני ונעלי בית; היילוד זכה להגנה מפני מזיקים בעזרת חמסה, ספר תהלים קטן או תכשיט מזהב, שהוצמד לבגדו או נתלה מעל המיטה למניעת צהבת; אשה שהתקשתה להרות רחצה את הגוף באותה ליפה שבה טיהרו את המת; וכדי לגרש מזיקים הזעיקו יידעונית, שהרתיחה מים בדוד נחושת גדול. מעל הדוד הלוהט הניחו מגש פח ובתוכו בדיל. הבדיל נמס בצורות שונות, והיידעונית פירשה אותן. עבור המתקשה להרות ראתה ראש של תינוק, שייוולד

בקרוב. אם הוטלה עין הרע במישהי, ראתה צורת עין וגילתה את זהות המקלל. ועוד: מי שחלמה חלום, הלכה אל חכם דוד הבקיא בספר הזוהר כדי שיפרש אותו; אסור לשפוך מים רותחים על הרצפה; השואלת ביצה משכנתה חייבת להחזירה, כי ביצה היא הנפש.

► "בלי עין הרע" - פרסה למזל טוב מעל חלון בשכונת האורפלים.

▲ אשת יוסף אורפלי עטויה מאנדלינה - עיטור מצח ממטבעות זהב, ועליו כיסוי ראש מרוקם.

▲ חילופי אופנה: רינה סולימן עונדת שרשרת חוליות מזהב "חלאבי".

▲ תלבושת לגברים: אֶמְבָּז, אבנט, תרבוש; וכמובן שפם - סמל הגבריות! בתמונה: סאלח השומר (במרכז) וחברים.

▲ אופנת השפמים הדקים החליפה את השפמים העבותים. יצחק סולימן (מימין) וחברים.

הבית והחצר

שנים ארוכות נשמרו בחצרות בתי החימר הראשונים, גם אחרי שנבנו לצדם בתים חדשים ומרווחים. במרפסות המקורות ניצבו פחים מרובעים, שבהם גידלו צמחי תבלין לתיבול ולהבדלה במוצאי שבת. החצרות הרחבות אפשרו לפתח משקי עזר אוטרקיים, שסיפקו את רוב תצרוכת המשפחה: גידלו בהן תרנגולות, תרנגולי הודו, עזים ויונים. לצדי הבתים נטעו עצי פרי: תפוזים, לימונים, אשכוליות, תות, רימונים, גויאבות ושסק. בגן הירק זרעו שעועית, במיה, חצילים, עגבניות, פלפלים חריפים ובצל. וגם עלי סלקא [=מנגולד] ודלעת לבנה להכנת מרק חַמְוּד [=חמוץ] שיחי הליפה בחצר סיפקו ליפה קשה ודוקרנית לעיסוי הגוף בעת הרחצה, ולצדם פרחו אפונה ריחנית [=טופח] ופרחי דליה וקלה. כלי הרכב היו חמורים, ששכנו באורווה לצד פרדות עבודה או סוסי רכיבה.

"האשה אחרי הכבשים" נוהגים לומר באורפה. (עמוס כדר) זוהי אימרה מבדחת, שכן האשה האורפלית עצמאית, דעתנית ומנהיגה את משפחתה ביד רמה. כמלכת המטבח, היא שולטת בבעלה ובילדיה דרך הקיבה. בכל עונה היו נשות השכונה משמרות פירות וירקות. בעונת הבציר היו מכינות ריבה מענבי היקב בסירי נחושת גדולים על מדורות עצים, ומחלקות לכל בני המשפחה. בימי הקיץ שטחו על הגגות מגשים ובהם עגבניות ופלפלים ליבוש, ובסתיו הכינו רכז רימונים לתבשילים המסורתיים. האורפלים כאמור צועדים על קיבתם... וכל מאורע הוא תירוץ לחגיגה קולינארית. במטבחי השכונה נשמר התפריט האורפלי המקורי, העשיר בירקות. הכוכבים הם כמובן חציל, שעועית ירוקה (פאולה), במיה ועגבניה מלווים באורז לבן מרושת באטריות דקיקות. את העידון הוסיפו נגיעות מהמטבח החאלבי או הקווקזי ואף מהמטבח האשכנזי. לצד הקובה שאי אפשר בלעדיה, עלו על שולחן החג גם גפילטע פיש, כבד קצוץ ורגל קרושה שהביאו האשכנזיות שהצטרפו לעדה.

▲ "האשה אחרי הכבשים"; עומדות מימין לשמאל: האחיות שושן, מוזיק ורותי סולימן. הילדים ממי (נסים) לוי וציון סולימן.

בימות השבוע בישלו על אש פתוחה בחצר ובתקופה מאוחרת יותר, על פרימוסים ופתיליות. ביום שישי בצהריים היו הנשים מכינות את סירי החמין לשבת, ובו שעועית ירוקה בעונתה, ירקות ממולאים באורז ובשר וקובה מטוגנת. בחורף הכינו חמין מגרגרי חיטה או חומוס (הַרִיסָה) או כיסוני עור תרנגולת ממולאים באורז (בומבר או קומבר). מעדן מיוחד היה חמין מקרוני מתובל ברסק פלפל מיובש (דִיבֶּס פלפל) עם נתחי עוף, והכל מכוסה בפִּירה תפוחי אדמה עם בשר טחון. חוטים בצבעים שונים נקשרו לידיות הסירים לשם זיהוי, והסירים המלאים היו נלקחים לתנור של המאפייה השכונתית. בשבת בצהריים, אחרי התפילה, היו הגברים עוברים דרך המאפייה ונוטלים איש איש את תבשילו לפי צבע החוט שעל הסיר. לערב שבת נועד תענוג נוסף - רחיצה במים חמים. המים הורתחו על גבי עצים או פרימוסים והועברו לגיגית גדולה (פָּיְילָה), שבה התרחצו בני המשפחה לפי התור.

▲ ביום חופשה בחצר של מרדכי ורינה סולימן.

▲ בריכת אברהם אבינו באורפה

מזגנים ומאווררים לא היו. בלילות הקיץ החמים היו הילדים והגברים ישנים במרפסות המקורות, זכר למנהג אורפה לישון על הגגות במיטות עץ מוגבהות. אחר הצהריים היו הנשים יוצאות להתאוורר בשטח הפתוח במרכז השכונה, ליד בית הכנסת, שהיה מקום מפגש קבוע. מצוידות בכיבוד ובכלי סריגה, היו מתקבצות לשעה קלה של פטפוט והתעדכנות. השטחים הפתוחים והפרדסים בואכה צריפין היו גן העדן של הילדים, ואילו הזקנות היו נזכרות בגן העדן של אורפה: בריכת אברהם, המלאה דגים ענקיים שהאוכל מהם מתעוור והמאכיל אותם מתברך, ולצדה גן פרחים מטופח. בירכתי הגן שוכנת מערה "מָאוּלוּד", מקום הלידה של אברהם אבינו, שאליה לא הורשו יהודים להיכנס אלא כאשר שיחדו את השייח' השומר בפתח. בשבת אחרי התפילה נהגו צעירי אורפה לצעוד ברגל מבית הכנסת לגן היפה, לשבת תחת עצי הדולב העתיקים ולשחק ט'אולה, שש בש.

משחקים כדורגל במגרש מאולתר. ◄

ועוד על משחקים: נערי השכונה התארגנו בקבוצת כדורגל, שאומצה על ידי בית הקפה "שלווה" במושבה. הקטנים שיחקו במגרשים מאולתרים, וגם בהם דבק אבק התהילה: יעקב חודרוב, שהתגורר באחוזת הירשפלד הסמוכה לשכונה, היה מפנה מזמנו ביום שישי אחר הצהריים ומעניק לכל ילד שתי בעיטות לשער. ההזדמנות לבעוט לשערו של השוער האגדי עוררה התרגשות שהרקיעה שחקים...

▲ נבחרת הכדורגל של שכונת האורפלים. שורה עליונה משמאל לימין: יעקב חממי, משה לוי, מיכאל יצחקי, שמעון לוי, עקיבא, אלי כהן. במרכז: מלכא. שורה תחתונה, משמאל לימין: מרדכי בן דוד סולימן, שלושת האחים ניסימוב, יצחק כהן.

◥ שייט בשבע תחנות במוצא הירקון, בילוי אהוב בימי חול המועד.

דור הנכדים. משמאל לימין: ▲ קובי מזרחי (רז), יעקב סולימן, שמעון באשר, בדי סולימן.

► אברהם סולימן (אברופולו) ואחיותיו.

▼ חפלה בגן המושבה עם אורחים מירושלים, משפחת מזרחי (קצין).

פרק שישי:
מהתיישבות להגנה

שכנות טובה

אורפלים קיימו קשרי מסחר ושכנות טובה עם תושבי הכפרים אבו חד'ר ואבו ריזק, ששכנו מדרום ומדרום־מזרח לשכונה. בזכות השפה הערבית שהייתה שגורה על פיהם, קשרו קשרי עבודה ומסחר גם עם ערביי רמלה, לוד וסארפנד אל-חרב. הופעתם כקבוצה מלוכדת, חוסנם הגופני ועוז רוחם העלו את כבודם בעיני הערבים. עלילות גבורתם נפוצו ברבים, וידוע היה שהשבט האורפלי בירושלים הפיל חיתיתו על ערביי שייח' באדר והעיר העתיקה. האורפלים לא הסכימו לספוג פגיעות בהם ובשכונותיהם והתפרסמו כגברים עשויים ללא חת, שאיש לא העז להתגרות בהם.

▲ סוחרים ערבים בשוק של ראשון לציון.

הגנה על המושבה

הקשרים עם השכנים הערבים לא מנעו מהאורפלים להתכונן לשעת מבחן. מראשית הדרך נטלו חלק בהגנה על ראשון לציון, ושמרו בלילות בפאתי המושבה. בן השכונה צדוק אהרון, "סאלח השומר", היה שוטר במשטרת המנדט עד ששמע כי וועד המושבה בראשון לציון מחפש בחורים מתאימים למשרה של שומרים רכובים. ללא היסוס פרש מהמשטרה וקיבל עליו את התפקיד. ב-1941 גויס באופן רשמי לארגון השומרים הכללי בארץ ישראל. מחותנו, יוסף אורפלי, היה שומר במושבה מוצא. לאחר הפרעות בתושבי מוצא ב-1929 יצא עם החלוץ שמחה חינקיס לנקום בערביי יפו. השניים נתפסו ונידונו למוות על ידי הבריטים. מאוחר יותר הומרו גזרי הדין בעונשי מאסר של 15 ו 20 שנה אך השניים השתחררו הרבה קודם לכן. (אלבום מאורעות 1929)

במאורעות 1936-1939 גויסו הגברים הצעירים בשכונה לקבוצת הגנה, שהתאמנה בחשאי. המדריך היה יצחק גורודצקי מהגפירים והנוטרים. האורפלים קיבלו מדי נוטרים ונשק ויצאו לשמירה בלילות בשמות בדויים.

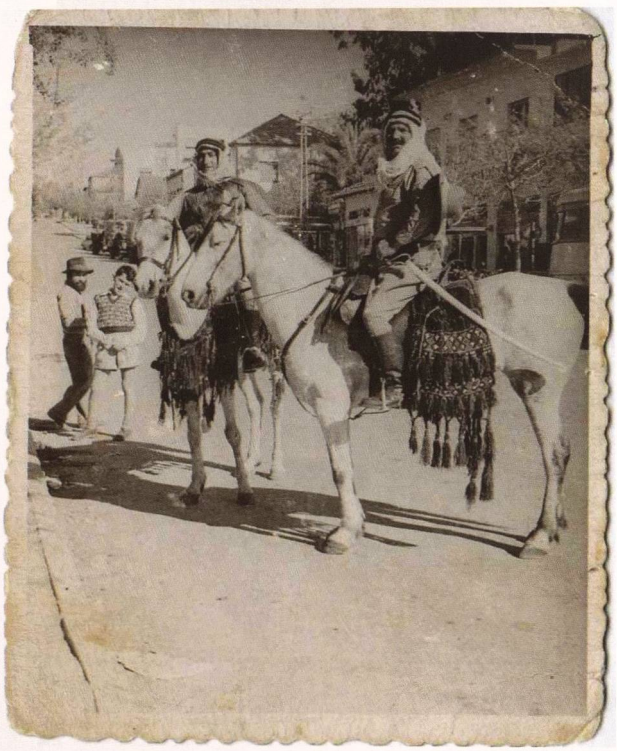

▲ השומרים סאלח ויוסף באשר על סוסים ברחוב רוטשילד.

סאלח השומר מתקדם:

▲ סוס

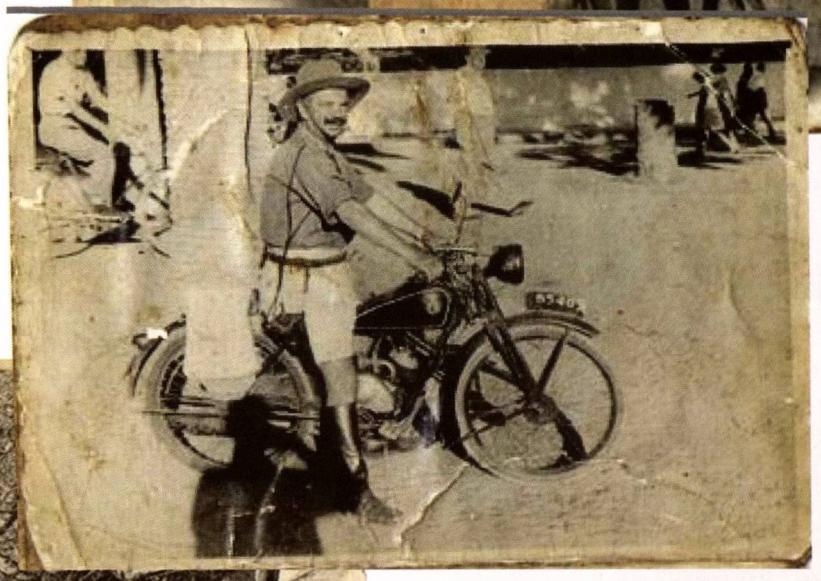

▲ אופנוע

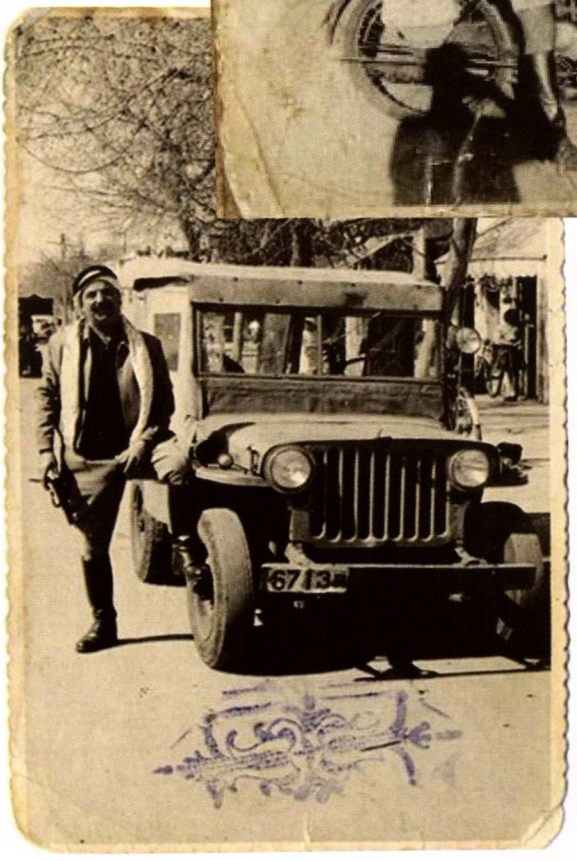

וג'יפ... ◄

▲ שלושה נוטרים בני השכונה. מימין לשמאל: חבמבו, בן ציון באשר, עובדיה בן דוד כדר. עובדיה כדר נודע באורפה כרוכב מיומן, המסוגל להרים כובע מהארץ תוך כדי דהירה.

▲ השומר בן ציון באשר.

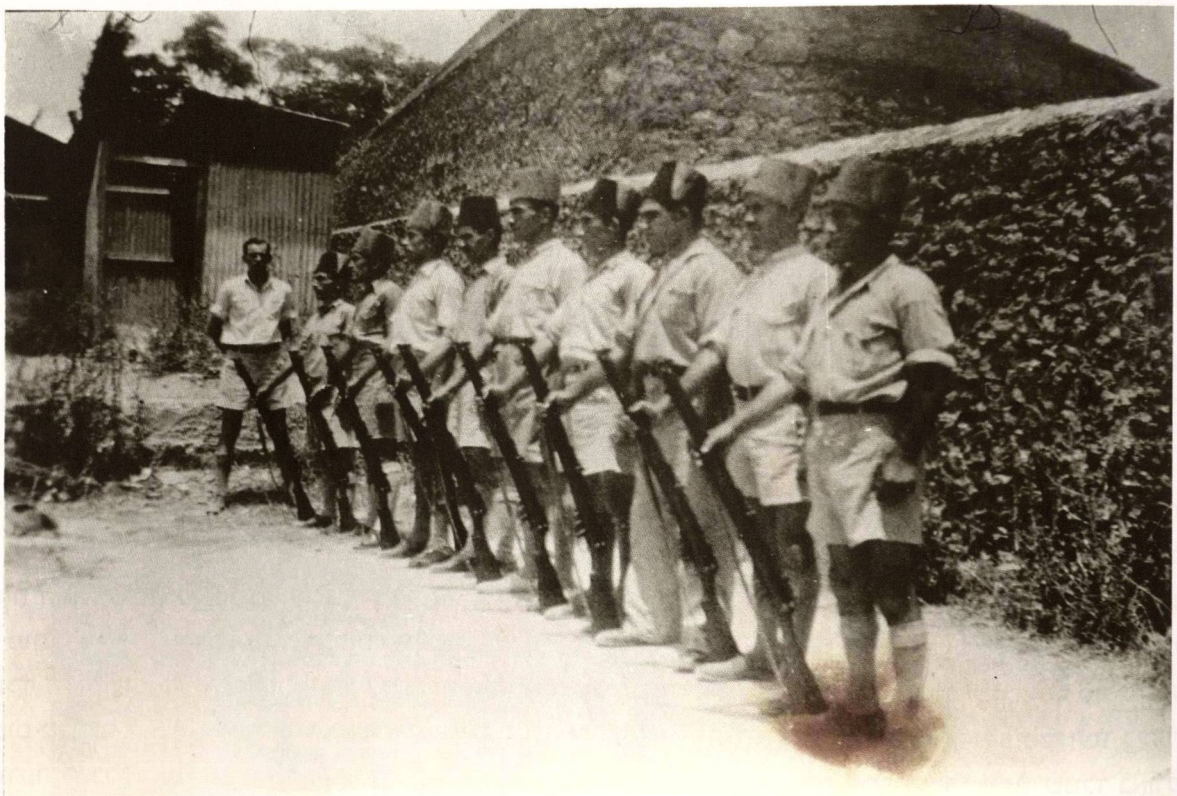

▲ קבוצת נוטרים בני שכונת האורפלים עם המדריך יצחק גורודצקי: שני מימין - בן ציון באשר. שלישי - מרדכי סולימן. רביעי - יוסף באשר (דחדח). חמישי - שלמה בן יצחק סולימן. אחרון בשורה - נסים לוי.

המאבק במנדט הבריטי - מחתרות ו'סליקים' בשכונה

בשנות הארבעים הצטרפו בני השכונה למאבק בשלטון המנדט הבריטי. לפעמים השתייכו בני משפחה אחת למחתרות שונות: בבית עובדיה סולימן הצטרפו הבנים שלמה ומשה (מוסא) להגנה והבן יוסף (אוסל'ה) הצטרף ללח"י. הוא נתפס, נעצר בלטרון, ברח, שוב נתפס והוגלה למחנה המעצר באריתריאה. גם משם ניסה לברוח והיה בין חופרי המנהרות אל החופש. אוסל'ה חזר הביתה רק עם הקמת מדינת ישראל. על אף דרכיהם השונות, לא התעוררה מחלוקת בינו לבין אחיו ואפילו ה'סזון' לא הצליח לערער את יחסיהם. ובכלל, כשפרצו קרבות יב"י (יהודים ביהודים) לא היה זה בין בני השכונה: משה בן נסים ושרה לוי התגייס בגיל 16 להגנה. בתקופת הסזון התנפלו עליו נערי אצ"ל שלא מבני השכונה. תגובת נערי ההגנה לא איחרה לבוא...

גם יצחק ואהרון כדר התגייסו להגנה, ובשבתות היו מתאמנים בנשק בקיבוצי הסביבה. יצחק הצטרף לאצ"ל, השתתף בפעולות שונות ונכלא לארבעה חודשים במחנה המעצר בלטרון. סיפור דומה הוא סיפורו של ישראל בן יעקב מוסא מזרחי:

> כילד הייתי בהגנה. שלמה סולימן בן השכונה לימד אותנו מורס ואני זוכר את שיבי פוחצ'בסקי במרתפים ביקב, שם למדנו רובים. עברתי לאצ"ל... ואז עברתי ללח"י... מבין החברים שלי אני מהיחידים שלא נתפסו ולא ישבתי באריתריאה... כל שבוע, שבועיים, הבריטים עשו חיפוש אצלנו בבית. היה לנו חדר גדול. הגברים היו כולם בחצר. העירו אותנו. לקחו את אחי, דוד (מזרחי)... שהיה חבר בהגנה. כאשר שחררו אותו היה מתייצב שלוש פעמים ביום במשטרה (הבריטית) עד שנכנס לצה"ל... ונפל במלחמת השחרור. (ישראל מזרחי, ראיון)

ישראל מזרחי הטמין סליק של לח"י בלול בחצר, ואחיו שלמה, שהיה אז ילד, עזר לו לנקות את הנשק: "כל אחד במשפחה ידע מה עושה אחיו. אפילו אמא ידעה שאני בלח"י אבל שמרו זאת בסוד".

גם באדמת הפרדס של עובדיה סולימן הוטמנו כלי נשק. שנים חלפו, ורעייתו מזל ביקשה להיפטר מארגז מלא חפצי מתכת שהיה זרוק בחצר, במסגרת ניקיונות פסח. ה'אלטע זאכען' [=סוחר הגרוטאות] שפתח את הארגז, גילה לתדהמתו שהחפצים הישנים ממתכת הם רימוני רסס מימי המנדט... הבריטים נהגו להטיל עוצר ולחפש נשק ולוחמים. האחים אברהם, יוסף וצדוק מזרחי (בני יעקב מוסא) נעצרו בחשד שהיו פעילים במחתרת. שמחה, רעייתו של אברהם, נאלצה לצאת לעבודה והילדים נותרו בבית לבדם. בהתערבות רבנים הוחזר אברהם לחיק משפחתו מרובת הנפשות.

בשעות הקשות, היו גם רגעים של צחוק: פעם הבחין חיים לָבָן, הבדחן השכונתי, בחיילים בריטים מתקרבים לחצר. הוא הורה לאשתו להגיד שהוא ב"בית אל מיה" [=בית המים] ורץ לשירותים בחצר. כשפתחו החיילים את הדלת, ראו אותו יושב על האסלה ומתפתל כחולה אנוש. הם טרקו את הדלת והניחו לו לנפשו...

אורפלים היו בין הפעילים בהבאת יהודים מטורקיה ומסוריה בדרך לא דרך. יוסף יהודה סולימן מחיפה, בן דודם של הסולימנים מראשון, היה נהג משאית. לבוש כערבי, נהג להבריח בלילות קבוצות של יהודים דרך לבנון למטולה. באחת ההברחות פגש את סלחה, נערה בת 16 מחאלב, ומאוחר יותר נשא אותה לאשה. במלחמת העצמאות מצא את מותו: הוא נסע משכונת האורפלים ליפו בלבושו הערבי ועלה על אוטובוס ערבי לכיוון ירושלים. בכניסה לרמלה הותקף האוטובוס על ידי כוחות המגן במסגרת ההתקפה על מפקדת חסן סלאמה במבצע נחשון. יוסף סולימן נהרג ומקום קבורתו לא נודע. משה כהן-חמוז, לימים עגלון בראשון לציון, התגורר בעיירת הגבול ערב-פינאר ועזר ליהודים מאורפה להבריח את הגבול לחאלב בדרכם לארץ ישראל. (זכרונות יצחק כדר) גם יוסף קצין (אופו), שנולד באורפה, הבריח יהודים מחאלב למטולה. רפי סיטון, מראשוני חיל המודיעין שהגיע בעזרתו, התרשם ממיומנותו של אופו ומיכולתו להתמצא בשטח. (סיטון, אנשי הסוד והסתר) אופו נהרג ב 1984 בעיר עזה. בן 76 היה במותו.

והיה למרי נגד הבריטים צד נוסף: ב-1936 נשלחו רווקים חברי אצ"ל בעלי נתינות מנדטורית לפולין. המטרה - להתחתן עם צעירות יהודיות בנישואין פיקטיביים ולהביאן ארצה תוך עקיפת גזירות הספר הלבן. משה בן יעקב מזרחי (רז) היה אחד הרווקים שנשלחו לפולין. הוא היה אורפלי שלא הבין התחכמויות: התחתן עם חיה בת אליהו גרשוביץ כדת משה וישראל ומאז חיו בני הזוג באושר ונולדו להם שלושה ילדים...

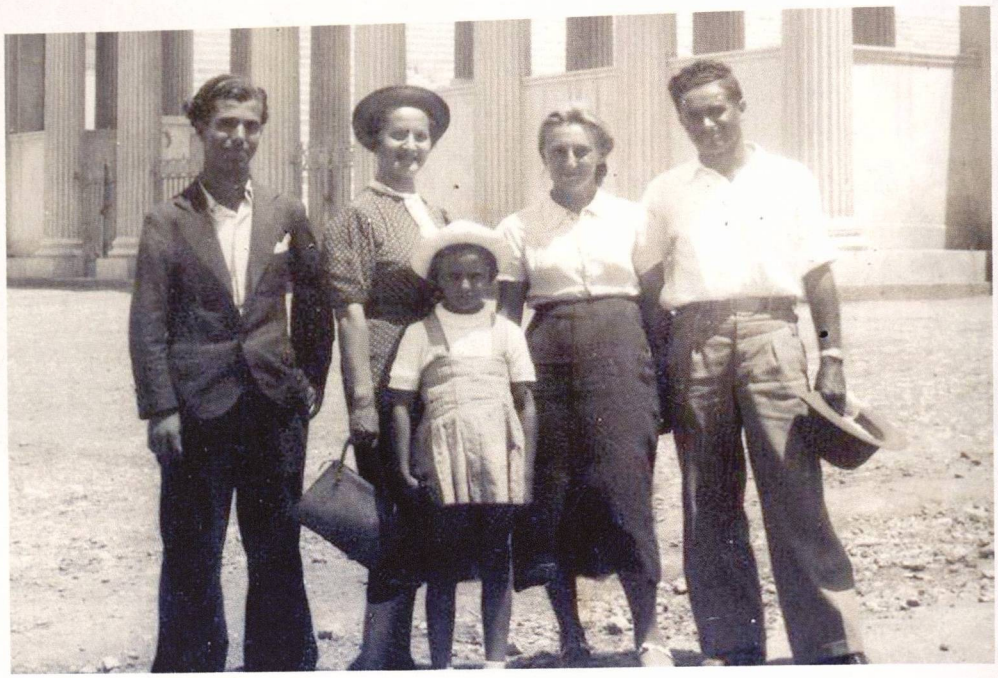

▲ משה מזרחי עם חיה ומשפחתה בפולין - החתונה הפיקטיבית הפכה למציאות.

▲ דוד מזרחי על האופנוע ששימש אותו ואת אחיו בתקופת המחתרת.

▲ חיים לבן (במרכז), הבדחן של השכונה.

▲ יוסף קצין (אופו), המבריח יהודים מחאלב לארץ ישראל.

במלחמת העצמאות

במלחמת העצמאות התגייסו צעירי השכונה לצה"ל. מקצתם לחמו במסגרות שבהן שירתו לפני קום המדינה: משה לוי, שיצא במסגרת ההגנה להכשרה מגויסת, שירת בגדוד השלישי בחטיבת יפתח של הפלמ"ח. לחם בקרבות בגליל ובעמק בית שאן, במבצע דני ובנגב. חברו מהשכונה, מאיר כהן, אף הוא לוחם הגדוד השלישי של הפלמ"ח, נפל בקרב לשחרור צפת. אחרים הצטרפו לגדוד 52 בחטיבת גבעתי, שחייליו באו ממושבות יהודה - ראשון לציון, נס־ציונה ורחובות.

▲ בני ראשון לציון בגדוד 52 של חטיבת גבעתי, תמונה קבוצתית.

בשכונה נשארו מבוגרים, נשים וילדים. יוסף כהן, שהיה אז ילד, זוכר את היום שבו הפציצו מטוסים מצריים את ראשון לציון (3.6.1948). באותו בוקר חמק מבית ספר "חביב" וטיפס על עץ תותים. בעודו זולל "שמעתי רעש. ראיתי שני מטוסים מכיוון דרום... מישהו צעק עלי, ילד רד מיד ותיכנס לאיזה מקום".

בהפצצה נהרגו 25 מתושבי המושבה, ביניהם יוכבד בת דוד ויפה סולימן. כשהחל מסע ההלוויות הגיחו שוב שני מטוסים מצריים, ואנשים נדחפו לבית הכנסת הגדול כדי למצוא מחסה. יוסף נשאר בחוץ. לידו שכב חיל עם מקלע מכוון לשמים. החיל, שעתיד היה להתפרסם כשוער הלאומי יעקב חודרוב, לא ירה כי -

> ...פתאום הגיע מטוס קרב והחל תוקף... ראיתי את הבזקי האש והעשן. המטוסים המצריים ניסו לברוח... אבל למחרת הייתה כותרת בעיתון "שני מטוסים הופלו בשמי תל־אביב". (זכרונות יוסף כהן)

▲ גדוד 52 של חטיבת גבעתי במלחמת העצמאות. במרכז: יוסף קליין, בעלה של אסתר בת יצחק סולימן.

לאחר ההפצצה הוצבו תותחים נגד מטוסים על גג היקב, והעובדים המבוגרים תודרכו בהפעלתם. אחרי שלושה ימי אימונים, שיבחם המדריך על הישגיהם. חיים לָבָן שוב השבית את השמחה: "בעיניים שלי" אמר למדריך, "הם לא הבינו כלום"...

▲ יעקב חממי וחברים בקומנדקר. גדוד 52 של חטיבת גבעתי במלחמת העצמאות.

בני ובנות שכונת האורפלים השתתפו בכל המערכות להגנת ישראל מראשית ההתיישבות הציונית ועד היום. רב"ט אליהו אלירז (מזרחי), נכדו של אברהם סולימן, קיבל את עיטור המופת במלחמת ששת הימים על גבורתו בקרבות בחזית הדרום: "למרות פציעתו הקשה ותחת אש אויב ניסה להציל את חברו מהזחל"ם הפגוע והבוער". הקהילה שילמה מחיר דמים כבד על גבורת בניה ובנותיה.

► חיילי גדוד 52 של חטיבת גבעתי במלחמת העצמאות. שני משמאל בשורה העליונה: ציון סולימן (הדוד) ומימינו יעקב נחמיאס. בשורה התחתונה משמאל לימין: מתי אברוצקי, דוד יזרעאלי, יעקב חודרוב, טמפולסקי, סעדיה גספן וקוסובסקי (ממושקף). על האופנוע - יהודה סגיס.

► בתעלת סואץ ערב מלחמת יום הכיפורים. שני מימין: ציון סולימן (האחיין).

▲ הכנות למלחמת העצמאות: אימונים בפרדסים.

▲ גדוד 52 ערב היציאה לקרב. במרכז: החובשת הללה אהרונוביץ (היום טל) מרחובות.

יזכּר

טוראי מיכאל אברמוב (שלה): בן רחל ושלמה. נולד בפרס (1932) למשפחה ממוצא כורדי. בהיותו בן חמש עזבו בני המשפחה את פרס באוטובוס לביירות ומשם עשו דרכם בסירה לעכו. נאסרו על ידי הבריטים וכששוחררו התיישבו בשכונת האורפלים.

טוראי בנימין מזרחי: בן שרה ופנחס. נולד באורפה (25.4.1928) והעפיל לארץ ישראל ב-1940 דרך הגבול הסורי, בדרכים עקלקלות בין הרים וסלעים.

טוראי אברהם פלדקליין: בן רבקה וזאב. עלה עם הוריו מגרמניה ב-1934 והמשפחה נקלטה בשכונת האורפלים.

מיכאל, בנימין ואברהם: התגייסו בפרוץ מלחמת העצמאות לאותה מחלקה בחטיבת גבעתי. השלושה נפלו יחדיו בקרב באזור אשדוד זמן קצר לפני הכרזת המדינה (9.1.1948). גופותיהם הוחזרו למחרת על ידי הצבא הבריטי, והם הובאו למנוחת עולמים בראשון לציון.

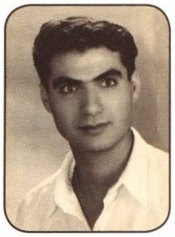

סג"מ ציון סולימן: בן הזקונים של יצחק ומזל סולימן. נולד בשכונת האורפלים בשנת תרפ"ד (1925). התגייס להגנה ללא ידיעת אמו האלמנה. ב-1946 סיים קורס מ"כים. במלחמת העצמאות התגייס לגדוד 52 בחטיבת 'גבעתי', וסיים קורס מפקדי מחלקות (קורס קצינים). השתתף בקרבות ליד בית דגון, באבטחת התחבורה לדרום, בפריצת המצור על כפר אוריה, בטיהור קני פורעים ובפעולות גמול. לחבריו אמר:

לבי אומר לי שגם אני אפול, אבל קודם רוצה אני לראות את נצחוננו.

▲ ציון סולימן (יושב) וחברים בשכונת האורפלים (1946).

בי"ז אדר ב' תש"ח (28.3.1948) פיקד על שיירה של שני משוריינים, שהצטרפו לכוח הצבאי בתל נוף. השיירה הותקפה ליד כפר מע'אר. ציון ושישה מחייליו נהרגו. רק למחרת חולצו גופותיהם והובאו לרחובות. אחיו, מרדכי, היה באותו בוקר בשוק ברחובות. הוא שמע שמדברים באידיש על אחד ההרוגים "הגבוה השחור", ולבו אמר לו שמדובר באחיו. ציון וחבריו נטמנו בקבר אחים בבית העלמין הצבאי ברחובות. שלושה מאחייניו נקראו על שמו ושתי אחייניות נקראו ציונה.

טוראי דוד מזרחי: בן יעקב מוסא ואסתר. נולד בראשון לציון (1.1.1927). הצטרף בנערותו להגנה. במלחמת העצמאות שירת בחטיבת 'גבעתי'. השתתף בקרבות בכפר אוריה, בפשיטה על מפקדת חסן סאלמה, רשפון, תל-א-ריש ועוד. הבריטים אך זה עזבו את המחנה בסארפנד [=צריפין], וערביי רמלה החלו להמטיר אש על ראשון לציון. כשנודע הדבר לדוד התנדב להשתתף במבצע.

בט' אייר תש"ח (18.5.1948) יצא עם הקבוצה שפרצה למחנה סארפנד. בקרב נפצע ברגלו, אך ביקש מחבריו להמשיך בכיבוש המחנה. הוא חיכה עד בוא העזרה הראשונה אך עירוי הדם לא הועיל והוא נפטר. הובא למנוחת עולמים בבית העלמין הצבאי בראשון לציון.

יוכבד סולימן: בת דוד ויפה. עבדה במתפרה ברחוב תרמ"ב (ליד התחנה המרכזית בראשון לציון). נהרגה בהפצצה של מטוסים מצריים על ראשון לציון (3.6.1948). בת 18 במותה. עמה נהרגה חברתה, **יוכבד זיבלין,** שהתגוררה בשכונת האורפלים אצל משפחת גינדי.

► יוכבד סולימן על סוס.

טוראי יצחק חממי: בן מנחם ומילכה. נולד באורפה (1928). המשפחה עברה לחאלב. ב-1943 העלו שליחי עליית הנוער את יצחק ואחותו מרים לקרוביהם בראשון לציון, וההורים הגיעו שנה מאוחר יותר. יצחק התגייס להגנה. במלחמת העצמאות התגייס לגדוד 52 בחטיבת גבעתי. בי"ט ניסן תש"ח (28.4.1948) נפל בקרב תל א-ריש [=תל גיבורים ליד חולון], כמו גם שבעה נוספים מבני ראשון לציון. הנופלים הובאו לקבורה בקבר אחים בנחלת יצחק. לאחרונה הובאו למנוחת עולמים איש בחלקתו.

טוראי אברהם חממי: בן שמחה ועזרא. נולד באורפה (1926). ממשפחות הגל השני של העולים מאורפה, שהגיעו לראשון לציון בשנות השלושים. אברהם התגייס להגנה. במלחמת העצמאות שירת בחטיבת 'גבעתי'. השתתף במבצע 'נחשון', במבצע 'יואב' ובמצור על כיס פלוג'ה. ביום א' חשון תש"ט (3.11.1948) נפל בקרב על משלט שש מדרום לנגבה. נטמן בבית העלמין הצבאי בכפר ורבורג.

► אברהם חממי עם אחיו יעקב

סמ"ר יוסף לוי: בן עובדיה ושרה לבית מזרחי. נולד בירושלים (1937), והמשפחה עקרה לראשון לציון. שירת כחובש קרבי בחטיבת גבעתי ובחטיבת הצנחנים. השתתף בפעולות התגמול בכנרת (1956). המשיך את שירותו הצבאי בחיל הים והשתתף בלכידת משחתת מצרית, ובמבצע הרקולס, שהוביל להקמת בסיס חיל הים באילת. טבע בחוף הים בראשון לציון (1957) כשקפץ לים להציל בחורה מטביעה. לאחרונה פורסם יומן המסע שכתב על האונייה הראשונה ששטה לאילת להקמת בסיס חיל הים שם.

▲ מאיר כהן

התאומים זכריה ומאיר ואחיהם אליהו כהן: בני אברהם כהן ואדלה לבית חממי. התאומים נולדו ב-1930 בירושלים וב-1942 התיישבה המשפחה בראשון לציון. זכריה נהרג בילדותו כשיצא עם חבריו לשחק בחולות ראשון לציון באתר ששימש מטווח של הצבא הבריטי. הוא שיחק בחפץ ממתכת ונהרג בפיצוץ. אחיו התאום מאיר יצא ב-1947 להכשרה בקבוצת כנרת במסגרת גרעין "ארז". התגייס לפלמ"ח ולחם בחטיבת יפתח. נפל בכ"ו בניסן תש"ח (5.5.1948) בקרב לשחרור צפת, ונטמן בצפת. האח יוסף מספר, שהמכתב על מותו נמסר לאמם ברחוב. היא לא ידעה קרוא וכתוב אך כשהבינה שזהו מכתב רשמי ניחשה את הבשורה המרה ויצאה לחפש את בעלה, שגויס לחפירת ביצורים בסביבות ראשון לציון. אח שלישי, **רב"ט אליהו כהן,** השתתף במבצע קדש. שירת כמפקד צוות בגדוד חרמ"ש 54 בחטיבה 11. נהרג ביום הראשון של מלחמת ששת הימים בקרב במבואות עזה ונטמן בהר הרצל. הניח אשה ובת.

▲ אליהו כהן

טר"ש שושנה (שושן) סולימן: בת מרדכי ורינה. נולדה בראשון לציון בכ"ו ניסן תש"א (23.4.1941). התגייסה (1960) ושירתה ביחידת הקשר של חיל האוויר. טבעה בנחל דן בטיול של היחידה הצבאית בכ"ח ניסן תש"ל (25.4.1960).

נסים בנימין: בן סלוח ובנימין מזרחי. נולד באורפה (1919). בהיותו בן 13 עלה לארץ ישראל עם דודתו (אחות אביו) שרה, ובעלה עובדיה כדר, והתגורר אתם בראשון לציון. במלחמת העולם השנייה התגייס לבריגדה היהודית בצבא הבריטי. עם הקמת המדינה התגייס לצה"ל. לאחר שחרורו שימש כמזכיר מפא"י בראשון לציון, פרש והצטרף למוסד. נהרג בשליחות המוסד (13.10.1965).

טוראי חיים מלל: בן נסים ומזל. נולד בראשון לציון (19.7.1950) שירת בחיל השריון. נפל בח' שבט תש"ל (4.2.1970) במילוי תפקידו. הובא למנוחת עולמים בראשון לציון.

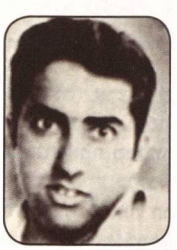

סמ"ר שאול אפרים: בן שרה ואברהם. נולד בי"ח כסלו תשי"ב (17.11.1951) בראשון לציון. התגייס לנחל משוריין (1970). במלחמת יום הכיפורים השתתף בקרבות נגד המצרים בחזית סיני. נהרג בכ"ב תשרי תשל"ד (18.10.1973). נטמן בחלקה הצבאית בבית העלמין בראשון לציון.

► הקדשה שכתב יעקב חממי לזכר חבריו מראשון לציון שנפלו בקרב: "והיה כי יפלח כדור את לבי ונפלתי חלל, אל תבכו לי בכה, מהרו ומלאו החלל".

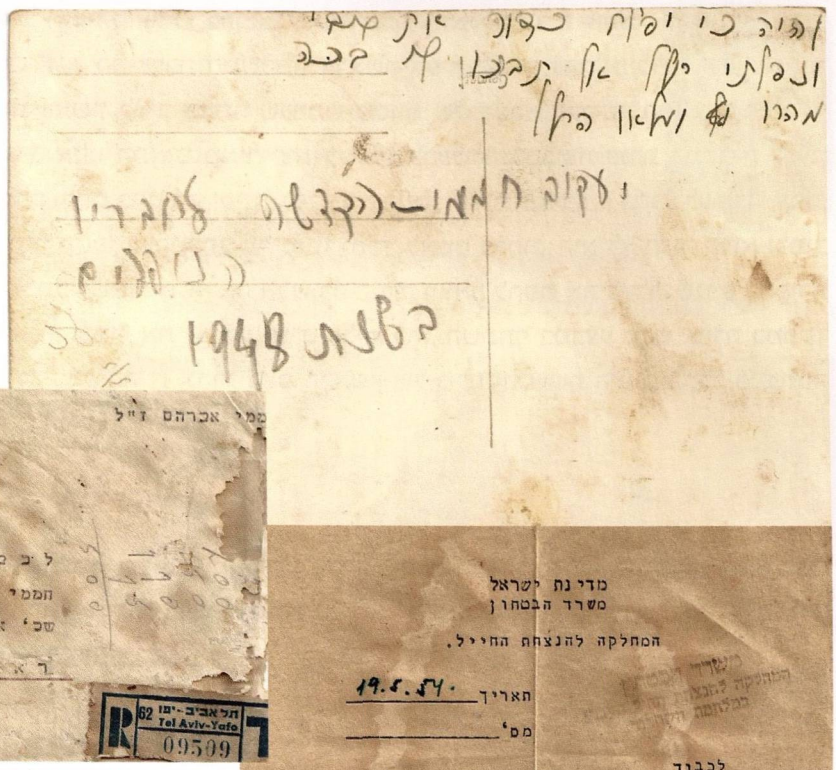

▲ המעטפה, המודיעה על נפילתו בקרב של אברהם חממי במלחמת העצמאות.

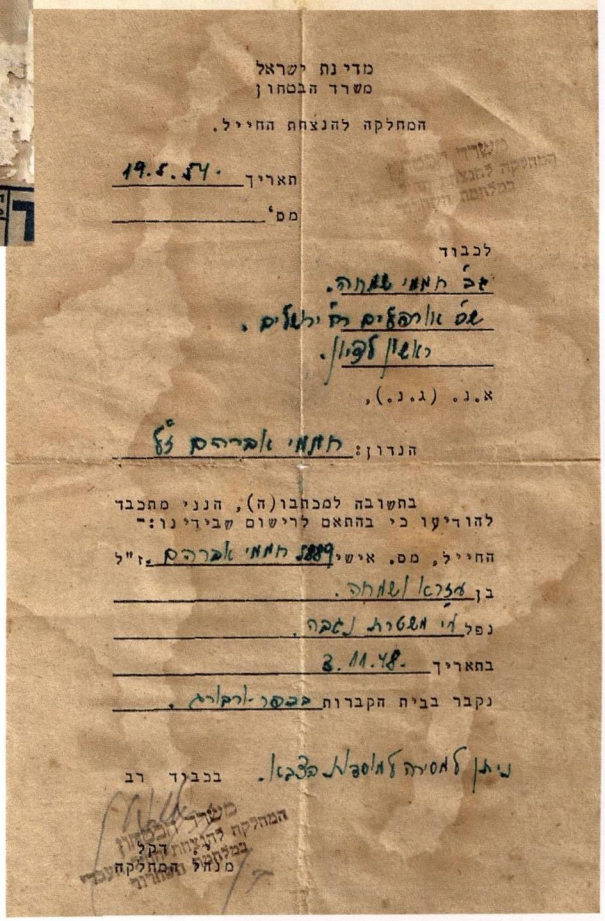

► המכתב הרשמי, המודיע על נפילתו בקרב של אברהם חממי.

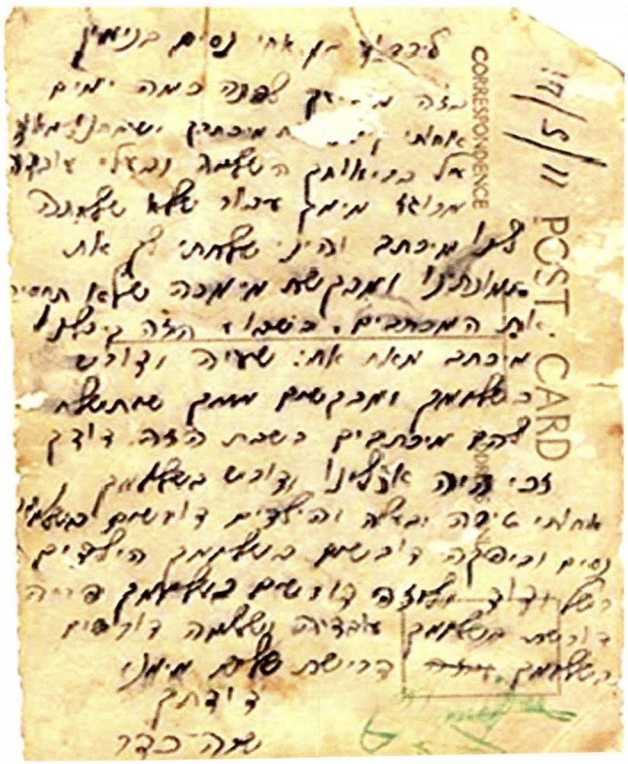

מכתב משרה כדר לאחיינה נסים בנימין, ששירת כחייל בבריגדה היהודית באירופה (1941). ◄

פרק שביעי:
עץ משפחות

המכוננים

אסתר סולימן

אסתר, אם שבט הסולימנים, הייתה רעייתו של שלמה (סולימן) מזרחי, סוחר נודד בדרכים. דוברי הערבית באורפה כינוהו "עין אל קוואי" (عين ال قوة) שתרגומו "מקור הכוח". אליהו רונן מזרחי, מאחרוני העולים שהגיעו מאורפה עם הקמת המדינה, מספר כי זכר חוסנו ואומץ לבו נשמר באורפה בזכות מעשה שהיה:

באחד מהימים הגיע לאורפה בריון, שהזמין את גברתני העיר להיאבקות פומבית בכיכר המושל. עד מהרה הכניע את הגברתנים המקומיים וכבודה של שאנלי אורפה [=אורפה המפוארת] נרמס. כדי למנוע ביזיון הזעיק המושל העות'מאני את שלמה, שכינויו "קורסולו" (KorSolo) משמעו בטורקית "סולימן העיוור" או "סולימן שׁתום העין". הגברתן הזר מרח את גופו בשמן מכף רגל ועד ראש למעט כפות הידיים כמנהג המתאבקים בטורקיה. שלמה-קורסולו אמר ליריבו "אצלנו באורפה נהוג ללחוץ ידיים לפני ההיאבקות". הגברתן הושיט את ידו ללחיצה, וקורסולו עקר את היד ממקומה. הקרב הסתיים בניצחון עוד לפני שהחל וכבודה של אורפה המפוארת ניצל... (ראיון מזרחי-רונן).

בתקופת הפרעות שערכו הטורקים בארמנים (1895), נעלם שלמה בדרכים וכל הנראה נרצח. מקום קבורתו לא נודע, ובניו מעולם לא אמרו עליו קדיש. בשלב כלשהו זנחו את שם המשפחה "מזרחי" ונקראו "סולימן" על שמו. לפי מסורת המשפחה, שלמה ואסתר תכננו לעלות לארץ ישראל ואספו כסף לשם כך. אחרי שנעלם, העגונה אסתר ובניה הגשימו את התוכנית בלעדיו. (מזל סולימן, ראיון) הבן הבכור, יצחק, הקדים ועלה לארץ ישראל בשנת תר"ן (1890) או מעט אחר כך כחלוץ לפני המשפחה, אולי עוד בחיי אביו. אסתר והבנים הצעירים עזבו את אורפה בשנת 1895 או 1896 עם קבוצה של ארבעים איש ואשה, זקן וטף. הם חצו את המדבר בשיירת גמלים והגיעו לחאלב, ומשם המשיכו ברגל או על גבי חמורים לירושלים. גם אחיותיה של אסתר, חנה (חנום) באשר וזלפה צדוק ומשפחותיהן עזבו את אורפה, והמשפחה המורחבת עלתה לירושלים.

אסתר ובניה הצעירים התגוררו בירושלים. ב-1902 הצטרפו לאחים הגדולים יצחק ואברהם, שעבדו ביקב וכבר התגוררו בראשון לציון דרך קבע (מרדכי סולימן, מוזיאון). תחילה גרו במחסנים ובחצרות עד שהקימו את שכונת האורפלים.

חמשת האחים סולימן, מייסדי שכונת האורפלים, פעלו תמיד כאצבעות של כף יד אחת. הם בנו את בתיהם בשכנות ואף בבית הכנסת ישבו זה לצד זה. לאחר התפילה בערב שבת היו מתכנסים בבית יצחק הבכור, הסמוך לבית הכנסת, מקדשים ואוכלים. הגברים המבוגרים ישבו מסביב לשולחן, והצעירים ישבו במרפסת, בצל עצי האקליפטוס הענקים. בשמחת תורה, עם תום התפילה, פנו כרגיל ליצחק הבכור, ישבו ואכלו. משם המשיכו לבית אברהם וכן הלאה, מאח לאח, עד הערב.

עד סוף חייה המשיכה חָבַּבָּה [=סבתא גדולה] אסתר להיות ראש המשפחה והמנהיגה הבלתי מעורערת. חדר מיוחד הוקצה לה בבית יצחק, בנה הבכור, וכדי להיכנס לחדרה היו הילדים הקטנים זקוקים לאישור מיוחד. בלילות הסדר המשפחתיים, שנערכו תחילה בבית יצחק ואחרי פטירתו בביתו של אברהם, ישבה בראש השולחן בגלימה לבנה ומטפחת על ראשה וחמשת בניה סביבה.

אסתר נפטרה בשנות השלושים של המאה העשרים ונטמנה בבית העלמין הישן בראשון לציון.

יצחק ומזל סולימן

יצחק, בכורם של שלמה ואסתר, נולד באורפה בסביבות 1880. חלוץ המשפחה בעלייה לארץ ישראל ובהיאחזות בראשון לציון. ייתכן שהגיע לירושלים עוד בחיי אביו בשנת תר"ן (1890) בשיירה של עולי רגל ששמו פעמיהם לחגיגות ל"ג בעומר במירון, וייתכן, שהגיע זמן קצר אחרי הירצחו של אבי המשפחה. כך או כך, יצחק הגיע לירושלים לפני אמו ואחיו וראשית עבודתו ביקב ב 1892-1893 ולכל המאוחר ב-1895. אחיו באו בעקבותיו.

מזל רעייתו, ילידת אורפה, (10.5.1884), הייתה בתו של שלמה (סלימן) מזרחי (אחיו של עזרא, אביה של מזל אשת עובדיה סולימן). מזל עלתה לארץ ישראל בהיותה ילדה. נישאה ליצחק בגיל שתים עשרה או שלוש עשרה. לבני הזוג, שהיו חלוצי שכונת האורפלים, נולדו שבעה ילדים: שלמה, הצבר הראשון למשפחת סולימן, נולד במגורים ארעיים בראשון לציון. אחריו מרדכי (נולד 1910), רחל (לוי), חנה סמיטנקה-שגיב, אסתר (קליין) משה וציון. בעקבות מזל סולימן, התיישבו בשכונה אחותה שרה (שרָיָה) ובעלה מרדכי מזרחי. ילדיהם: אברהם מזרחי (גולן) ואשתו רינה, והבת רחל (רשל) ובעלה.

יצחק סולימן נפטר בפתאומיות ביי"ב ניסן תש"א (1941). שבע שנים אחר כך נהרג ציון, בן הזקונים, במלחמת העצמאות. האם, מזל, לא התאוששה מן המהלומה. היא נפטרה בשנת תשי"ג (1953).

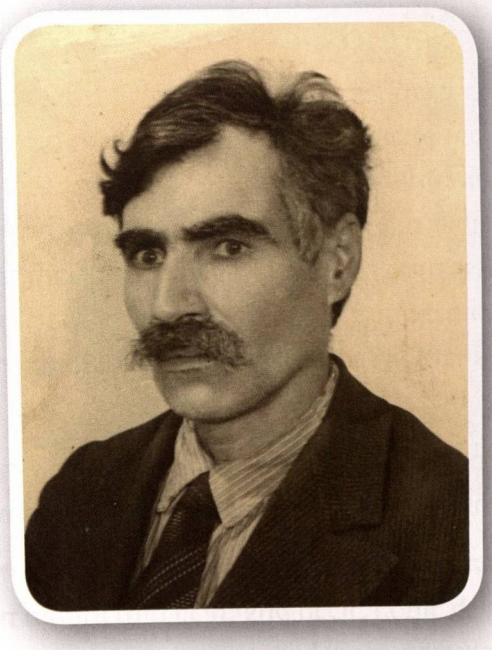

▲ יצחק סולימן.

▲ מזל סולימן.

▲ היפות בבנות: רותה, ציפי, גלילה ושולה, בנותיהם של האחים שלמה ומרדכי סולימן.

▲ חתונה בבית יצחק ומזל סולימן. בשורה עליונה: משה לוי, יוסף קליין ובתו ניצה, שולה ויצחק מזרחי, אברהם בן שלמה סולימן. בשורה שנייה מלמעלה: (מימין לשמאל): שושן סולימן החיילת, אדם לא מזוהה, מוזיק לוי, חנה סולימן, יצחק (איקה) סולימן, מוזיק ודליה לוי, רותי סולימן. בשורה שלישית מלמעלה: (מימין לשמאל): שרה מזרחי, רותי סולימן ובעלה משה כהן, מוזיק וחיים שקדי והתינוק שלומי, יעקב וחנה סמיטנקה-שגיב, אסתר קליין. בשורה רביעית מלמעלה: שלמה ורחל סולימן (הורי הכלה), גלילה ויהודה (החתן והכלה), רחל סולימן-לוי. הילדים בשורה התחתונה (מימין לשמאל): שרה סמיטנקה, שרה קליין, ציון סולימן, פרדי שקדי, מיכל קליין, ציונה סולימן, ציונה לוי.

אברהם וג'ויה (זהבה) סולימן

אברהם, הבן השני לבית סולימן, נולד באורפה (1882) ועלה לארץ ישראל עם אמו ואחיו. בגיל 13 עבד במאפייה בירושלים, ובחורף היה מאושר כשהותר לו לישון במטבח החם של המאפייה. ב-1896 הגיע אברהם לבקר את אחיו הבכור, יצחק, שכבר עבד ביקב. באותו יום הייתה תקלה ב'אלמביק' - מתקן לעשיית יין שרוף המשמש להכנת קוניאק, שהובא ליקב ב-1890. (פרימן, ספר היובל כרך א', עמ' 24) אברהם, נער צנום בן 14, השחיל עצמו פנימה ותיקן את המכשיר, ומאז עבד ביקב שמונים שנה ברציפות. תחילה היה פועל פשוט, ואחר כך מונה למנהל עבודה ושכרו הועלה לתשעה גרוש ליום (הילה אלטשולר, ערים). הוא היה ממונה על עבודות הבציר - קבלת הענבים ביקב והטיפול בהם עד לאגירה בבריכות, והשגיח על הטיפול ביינות. כמו כן, היה אחראי על חלוקת היין לפועלים. ביקב נהגו להעניק משקאות כמתנות חג: שני בקבוקי קוניאק לפועל קבוע ובקבוק אחד לפועל זמני. עובדי היקב נאבקו להשוות את התנאים, ומאבקם הוכתר בהצלחה.

פעם נחלץ לעזרתו של אסלן נפתלי, שנפל למכל תסיסה, ואיבד את הכרתו בגלל הפחמן הדו־חמצני שנפלט מהענבים והצטבר במכל הסגור. אברהם משך את אסלן עד שידו הימנית נקעה ואז התעלף גם הוא. השכיבו את המעולפים על הרצפה וניסו להעירם אך ללא הועיל. כבר קבעו שהם מתים עד שגלוסקין, מנהל היקב, חזר מתל־אביב, פתח את פי אברהם באולר, הנשים אותו והצילו. בעקבות התקרית עזב אסלן את היקב וחזר למקצועו הישן: הוא פתח מספרה אך החל לספר בידו השמאלית. (זכרונות יהודה נפתלי)

אברהם דיבר עברית, ערבית, טורקית, לדינו ואידיש. הפועלים וההנהלה רחשו לו אמון, והוא כיהן 38 שנים כיושב ראש ועד עובדי היקב. בשנת היובל לעבודתו רשמה אותו אגודת הכורמים בספר הזהב של הקק"ל. באותה שנה (1960) קיבל את "פרס העבודה" עם חמישה עובדים נוספים. בנימוקי הפרס נזכר שהיה בין השובתים "על שום אפליה בשכר לגבי בני המזרח לעומת האשכנזים". עוד נאמר על חתני הפרס:

> התמידו בעבודתם ביקבי ראשל"צ למעלה מחמישים שנה, עבדו במסירות ראויה לשבח, הדריכו עובדים בעבודות השונות והגיעו לשיבה - זו קבוצה של עובדים העשויים לשמש סמל ומופת.... צוות של עובדי היקבים הרואה עצמו לא רק כאומנים שהתמחו למקצועם אלא כשותפים ביצירה. (עבר-הדני, אגודת הכורמים)

אברהם נישא לג'ויה (זהבה) בת אליעזר כהן בהיותה בת שתים עשרה. ג'ויה הייתה יתומה מסלוניקי, שהתגוררה עם אחיותיה ביפו. בתקופה ההיא נמנעו הטורקים מגיוס נערים הנשואים ליתומות. אמו, אסתר, שמרה על ג'ויה וגידלה אותה כבתה, ואברהם לא קרב אל רעייתו עד מלאות לה חמש עשרה שנים. ילדיהם: שרה, שלמה, יפה, רחל, שושנה, קלרה, יוסף (אוסי), יעקב, חיים. המשפחה התגוררה בשכונת האורפלים, שאברהם היה המוכתר שלה במשך שנים רבות. ג'ויה נפטרה בו' סיון תשל"ז (23.5.1977). אברהם הלך לעולמו בכ"ז ניסן תשל"ח (4.5.1978) והוא בן 96.

▲ **אברהם וג'ויה סולימן - תמונה קבוצתית: בשורה העליונה (משמאל לימין): רחל סולימן ובעלה רפול מזרחי. קלרה סולימן ובעלה אלי מזרחי. שושנה סולימן, יוסף סולימן (אוסי), בת שבע סולימן-כדר ובעלה יצחק, אדם לא מזוהה, יפה סולימן-אלירז. במרכז: ג'ויה ואברהם וחתניהם שחוד מזרחי ושלמה אלירז. הצעירים בשורה התחתונה (משמאל לימין): אדם לא מזוהה, חיים סולימן, זורי מזרחי, סימה אלירז ואחיה אברהם.**

עובדיה ומזל סולימן

עובדיה ("עבּוּדָה"), הבן השלישי לבית סולימן, נולד באורפה (4.5.1890) ועלה לארץ עם אמו אסתר ואֶחָיו. גם אשתו מזל בת עזרא מזרחי ורחל קצין נולדה באורפה ועלתה עם הוריה ושבעת אחיה ואחיותיה לאחר טבח הארמנים. עובדיה ומזל התגוררו בסוכה במגרש שרכשו בשכונת האורפלים וכך בנו את ביתם. מזל הייתה מכינה את לבני המלט וכשעובדיה חזר מהיקב - היה מניח את הלבנים. בחצר נבנה טַבּוּן מקש וחומר. לבני הזוג נולדו שלושה בנים ושלוש בנות: שלמה, יוסף, אסתר, רחל, משה ושרה.

עובדיה, גדל גוף, חזק ובעל כפות ידיים ענקיות, עבד בצעירותו ביקב, ואחר כך כבנאי וכקבלן בניין בתל־אביב. בכסף שהרוויח קנה חלקות אדמה נוספות ונטע ענבים ושקדים ואחר כך פרדס הדרים ומיקשה של אבטיחים. עובדיה ובני ביתו ארזו את תוצרת הפרדס בחצר בתיבות כפולות שנעטפו בקני סוף רכים. גם בזקנותו התעקש להעמיס את התיבות על המשאיות בעצמו כדי שהפרי לא יתקלקל. המשפחה החזיקה גם משק חי - פרות, תרנגולים ועזים.

עובדיה היה הגבאי הראשון של בית הכנסת. מעולם לא הרים קול כדי להסות מתפללים פטפטנים - הוא פשוט קם על רגליו... יחסי אב-בן נרקמו בינו לבין הרב חיים דוד הלוי, שהתגורר בביתו עד שהושלמה בניית בית הרב בחצר בית הכנסת. עובדיה היה איש חם לב וקר רוח, בעל חוש הומור, מאיר פנים וזריז לעזור ולתמוך. חכמתו ונדיבותו הפכו אותו לסמכות המוסרית של המשפחה המורחבת ולמשענת בעת צרה ודחק. גם רעייתו מזל נודעה בעדינותה ואצילותה. בני הזוג דיברו אידיש, שלמדו מפי האיכרים במושבה, ונודעו בהכנסת האורחים שהעניקו לנמלטים מאירופה בתקופת השואה. הללו מצאו מגורים בחצר הגדולה, ושם התחתנו הרווקים שבהם. בין המתחתנים בחצר - שלוש בנותיהם, שנישאו לעולים ממוצא רוסי, פולני ויגוסלבי.

עובדיה ומזל היו מהלכים בשכונה יד ביד גם בזקנותם. זכר למנהגי החיזור של הגברים באורפה, שהיו צדים איילות, סמל האהבה, ומביאים אותן למשתה האירוסין. עובדיה נפטר בגיל 84 בשנת תשל"ה (1975). מזל נפטרה בשנת תשמ"ז (1987).

▲ עובדיה סולימן עם מזל רעייתו ואחיה לבית מזרחי.

▲ סולימן את סולימן: מזל ועובדיה סולימן בחתונת הנכדה גאולה. מציצים מלמעלה: (מימין לשמאל): ציון, יצחק וחנה, שושנה, עובדיה, יעקב וגדעון הדה. בשורה העליונה (מימין לשמאל): ציפי לוי, מוזיק לוי, דודי, עפרה, אורלי (מציצה), רותי הדה, בדי ורחל גרין, פרידה ושרה הדה, רינה ומשה, יעקב, יהודית גרין, דליה. שורה אמצעית (מימין לשמאל) המחותנים: שלמה ומרים סולימן, רינה ומרדכי סולימן, החתן שאול והכלה גאולה, מזל ועובדיה סולימן. לפנים (מימין): חנה לוי, חיה, רותי.

▲ עובדיה ומזל סולימן בחתונת הנכדה מוזיק עם דוב דינר.

ישראל ועליזה (בוליסה) סולימן

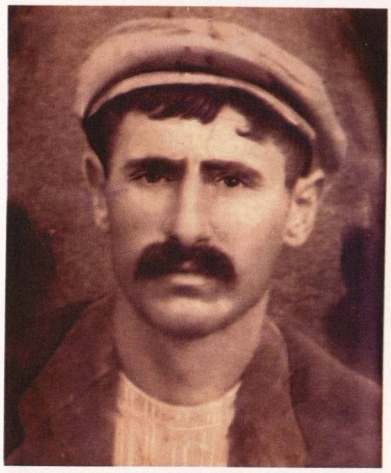

▲ ישראל סולימן.

ישראל, הבן הרביעי לבית סולימן, נולד באורפה ב-1893 לערך. עלה בגיל ארבע עם אמו ואחיו. במלחמת העולם הראשונה רוכזו צעירי המושבה בבית הכנסת הגדול לשם גיוסם לצבא הטורקי. אחיו הגדולים נמלטו והוא נתפס וגויס בעל כורחו. ישראל נפל בשבי ביוון. לפי המסופר, אחיו פדו אותו בכסף, ולפי גרסה אחרת - שוחרר עם יתר השבויים בסוף המלחמה.

ישראל עבד ביקב ונשלח למצרים מטעם כרמל מזרחי. במקביל לעבודתו ביקב, עסק במכירת סיד שהיה מעבד בבור בחצר ביתו. הוא נשא לאישה את עליזה (בוליסה), ילידת יפו (1900) בת למשפחה שהגיעה מסלוניקי.

ישראל סולימן נפטר בח' טבת תש"א (1941). במותו הותיר את אלמנתו מטופלת בתשעה ילדים, שהצעירה בהם בת שנתיים. ילדיהם: שמעון, מאיר, שלמה, יוסף, רבקה, אסתר, לאה, שרה, רותי.

אסתר בת ישראל סולימן עם עליזה סולימן ובעלה יצחק בן דוד. לידם: שלמה בן אברהם סולימן (חובש בַּרֶט). ◄

צאצאי ישראל ועליזה סולימן (למעט הבן שלמה). בשורה העליונה (משמאל לימין): יוסף (משופם), ראובן סנדר בעלה של שרה, שמעון, מאיר. בשורה האמצעית (עומדים משמאל לימין): יצחק בן דוד מרומניה המכריז על עצמו "האורפלי הכי זקן", רותי, רבקה סולימן-טולדו, ג'וליה אשת יוסף, שרה סולימן-סנדר, חתן בר המצווה בנו של שמעון סולימן, אדם לא מזוהה. יושבים מקדימה (מימין לשמאל:) לאה סולימן-שרר, אסתר סולימן - בן דוד, אברהם טולדו? ◄

▲ ישראל ועליזה סולימן ביום חתונתם.

▲ שמעון בן ישראל סולימן ורעייתו קלייר.

▲ בני הדודים רותי בת ישראל סולימן וחיים בן אברהם סולימן.

דוד סולימן, יפה (ג'מילה) ומרים

דוד, צעיר הבנים לבית סולימן, הגיע לירושלים כתינוק. כאחיו, החל לעבוד ביקב בבקבוקייה ובשפיכת סלי הענבים ל"קרשר" [=מסחטה]. לימים נעשה סוחר וקצב. הוא נשא לאישה את יפה (ג'מילה), אחותו של יעקב מוסא מזרחי, שנפטרה בלידת הבן מרדכי ("מורדוך הקטן") בגיל 35 והשאירה חמישה יתומים. ילדיה: אסתר, שלמה, משה, יוכבד, מרדכי. חמש שנים לאחר מכן, ב-1946, נישא למרים (מרו) לבית נגר שעלתה מדמשק והייתה צעירה ממנו בעשרים שנה. לבני הזוג נולדו שישה בנים ובנות: יעקב, לאה, מאיר, משיח, יצחק, יפה. הבת יוכבד נהרגה במלחמת העצמאות בהפצצה של מטוסים מצריים על ראשון לציון.

דוד קיבל את הזיכיון להפעיל את השוק במושבה בראשון לציון. בהיותו סוחר, היה יוצא למצרים בשיירה של ארבעים גמלים וחוזר עם אורז וקמח. פעם נשדד במהלך מסע כזה. הוא סחר גם עם תושבי הכפרים אבו-חודר ואבו-רוזוק בעיקר בבקר, ולא אחת נגנבו מחצרו פרות. התמחה בגידול בקר, ובמשך השנים פתח שלושה אטליזים.

דוד נפטר בי"ט סיון תשי"ח (1959). מרים נפטרה בגיל 96 בכ"ב כסלו תשע"א (2011).

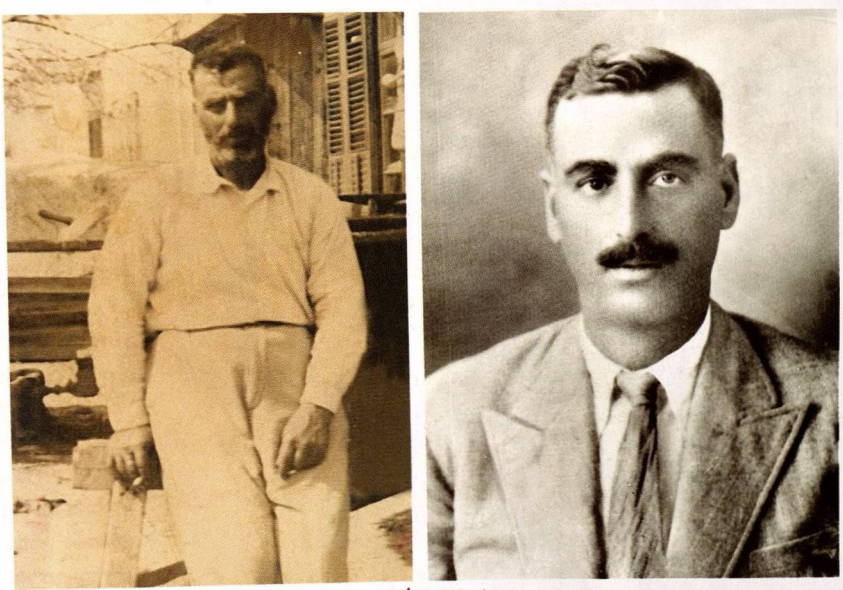

▲ דוד סולימן.

נסים אפרים וחנה (חנום) באשר

נסים בן אפרים בָּאשָׁר נולד באורפה בשנת תרל"ב (1872) לאפרים וחמשה. עלה לירושלים ב-1896 עם אשתו חנה (חנום). גם אחיותיה, אסתר סולימן וזִלפה אשת אברהם צדוק, עזבו את אורפה ועלו לירושלים עם משפחותיהן, וכן אחיותיו של נסים, שמחה (סמרה) ואסתר (טָרָה).

נסים אפרים באשר היה מראשוני הפועלים האורפלים ביקב של ראשון לציון. בין השאר, עבד כמסיק התנור שהפעיל את הקיטור. הוא היה ממייסדי שכונת האורפלים וממקימי בית הכנסת. בשל קולו הרועם היה המשפים והמעורר לתפילות וסליחות.

נסים היה אדם חזק, שהפעיל את כוחו לא רק בעבודת היקב. פעם ניסו שני צעירים ערבים לשדוד אותו ולא שיערו את אחריתם: נסים קשר אותם גב לגב לעמוד תאורה ברחוב והמשיך לבית הכנסת כדי לא לאחר לתפילת שחרית. אחרי התפילה אמר לעבּוּדָה סולימן: "אני חושב שיש שם שני ערבים קשורים לעמוד, בוא נראה מה קורה איתם". השניים הפליאו מכותיהם בשודדים, והשוטרים הבריטים שהגיעו התקשו להאמין שהאיש שנראה להם זקן גבר על שני צעירים.

לנסים וחנה נולדו ארבעה ילדים: לונה, חמשה, בכורה ובן-ציון (1908), שעל שמו נקרא נסים "אבו-שחאדה". בן-ציון השומר התחתן עם אסתר (טָרָה), בת למשפחה אורפלית שהתיישבה בחברון ועברה אחרי מאורעות תרפ"ט (1929) לגליל, לטבריה וליבניאל. גם אחיה של טרה באשר, אברהם דוד (ברהוֹ דאוד) התגורר בשכונה עם רעייתו טרה וילדיהם: דוד, יעקב, משה, רחל, חנה, צמרי, יוכבד ושלמה.

גם אחיה של טרה באשר, אברהם דוד (ברהוֹ דאוד) התגורר בשכונה עם רעייתו טרה, וילדיהם: דוד, יעקב, משה, רחל, חנה, צמרי, יוכבד ושלמה.

נסים באשר התחתן שלוש פעמים בחייו. בגיל 80 הלך ברגל לקנות בשר בנס ציונה וחזר עם אשה שלישית. בגיל 105 רצה להתחתן בפעם הרביעית וביקש מכלתו שתמצא לו זיווג. זקני המשפחה, עובדיה ואברהם, החליטו לשים לזה סוף...

▲ נסים וחנום באשר.

▲ משפחת באשר בחתונת הנכדה סמרה. במרכז: נסים אפרים בן מאה. משני הצדדים: הורי הכלה - בן־ציון (במגבעת) וטרה.

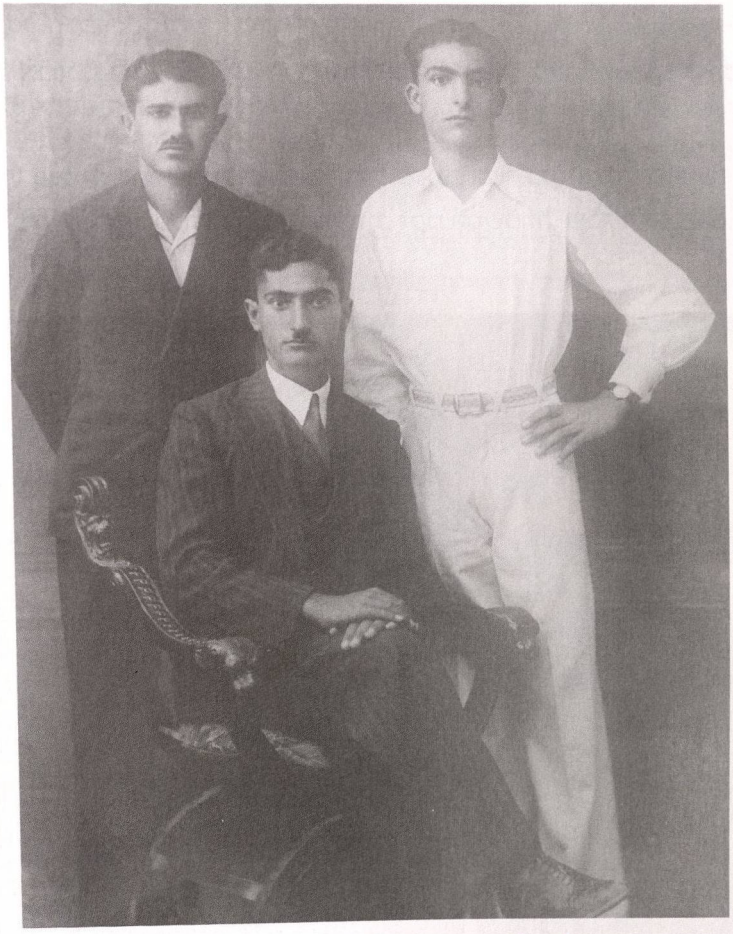

▲ שלמה אלירז ובן ציון באשר (עומדים); יוסף באשר (יושב).

▲ משפחת באשר: נסים אפרים במרכז. אשתו חנום עומדת כשידה על כתפו. לידו בנו בן-ציון (שחאדה) חמשה-בכורה בתו יושבת ובידה תינוקת, לידה חלה אחותה. עומדת מאחורי נסים - לונה בתו.

יעקב משה (יעוּבּ מוסא) ואסתר מזרחי

יעקב משה (יָעוּב מוסא) מזרחי נולד באורפה (1879). עלה לארץ ישראל עם אביו משה, אחיו יצחק ואחיותיו אסתר, שמחה (סמרה), יפה וגרציה ב-1886 בהיותו כבן שש. אביו נקרא משה בן שמעון, והמשפחה נקראה שמעוני, אך בלחץ אנשי הברון שונה השם למזרחי. הם הגיעו לראשון לציון ב-1887 אך לא מצאו עבודה וחזרו לירושלים על גבי חמורים. כמו כן, חיפשו פרנסה בזיכרון יעקב ובפתח תקווה.

משה ובנו יעקב היו בין הפועלים האורפלים הראשונים ביקב. ב-1907 היה יעקב מוסא בין רוכשי המגרשים הראשונים בשכונת האורפלים וממייסדי בית הכנסת "מקור חיים". ב-1910 נשא לאשה את אסתר לוי, שנולדה באורפה (1894) ועלתה לירושלים בשנת תרס"ג (1903) עם הוריה, ישראל ושושנה. אסתר למדה בצעירותה את מקצוע האחות, אך עם לידת הילדים נעשתה עקרת בית. לבני הזוג נולדו 12 ילדים:

▲ יעקב מוסא מזרחי ואחיותיו. לידו אחותו יפה, רעייתו הראשונה של דוד סולימן.

שמחה (יצחקי), משה, אברהם, ישראל (שכיהן כחבר מועצת העיר ראשון לציון וב-1969-1977 כסגן ראש העיר), יוסף, עליזה, רחל, צדוק, דוד, שרה, שלמה ועזרא.

יעקב מוסא עבד ביקב שנים רבות. באדמתו גידל טבק וירקות, ועם השנים קנה אדמות בדרום ובצפון ראשון לציון ונטע בהם פרדסים. בתקופת המאורעות החביא נשק בביתו, היה חבר בהגנה ועסק גם בשמירה.

האב, משה שמעוני, היה שומר ביקב. נפטר בגיל צעיר ונקבר בראשון-לציון. אסתר מזרחי נפטרה ב-1962 ויעקב מוסא נפטר ב-1967.

▲ משפחת מזרחי, תמונה קבוצתית. יעקב מוסא המשופם עומד משמאל.

▲ אסתר לוי-מזרחי בבית הספר לאחיות (עומדת משמאל).

אהרון ("סאלח השומר") ושרה צדוק

▲ סאלח השומר בכובע של נוטרים.

אהרון בן אברהם צדוק נולד בשנת תרנ"ד (1894) באורפה. אמו, זְלפה, הייתה אחותן של אסתר סולימן וחנום באשר. בהיותו תינוק עלתה המשפחה לירושלים. אהרון, הידוע בשמו סאלח, לא הסתגל למשמעת הקשה בבית הספר אליאנס ובפוּתָאבּ הספרדי בירושלים, ונשלח לבית דודתו אסתר בראשון לציון. אביו מצא עבודה בפרדס בלומינטין והמשפחה עברה למושבה ב-1914 והתגוררה בפרדס במשך שנתיים.

סאלח הנער עבד בקטיף שקדים ובבציר ענבים, ועזר לאביו שהיה פועל עונתי ביקב. בגיל 12 החל לעבוד במאפייה, ואחר כך עבד כדוור: בארבע לפנות בוקר נשא מכתבים לירושלים, מהלך שמונה שעות. במלחמת העולם הראשונה גויס האב לצבא הטורקי, שכן לא היו לו חמישים נפוליונים שנדרשו ככופר לפטור מגיוס. המשפחה נותרה ללא מפרנס ושתי אחיותיו של סאלח נאלצו לסייע בעבודות ניקיון אצל משפחת מאירוביץ. ב-1917 היו בין חסרי האדמה, שהטורקים היגלו צפונה. המשפחה הגיעה ליבנאל, וסאלח עבד שם בקציר ונעשה לשומר.

נפשו ההרפתקנית מצא את ייעודה: סאלח הצטרף למשטרת המנדט ושירת בירושלים. אחר כך התמנה לשומר בראשון לציון וב-1941 גויס באופן רשמי לארגון השומרים הכללי בארץ ישראל. גבה קומה ועב בשר, "סאלח השומר" לבש מדי רכיבה בצבע חאקי ולראשו "קולפאק", הכובע של השוטרים הארצישראליים בשלטון המנדט, שפמו המטופח מסולסל כלפי מעלה. במשך השנים החליף את סוסת הרכיבה האצילה בג'יפ מסוג לנדרובר.

סאלח נשא לאישה קרובת משפחה, שרה, ושילם עבורה מוהר בסך 80 לא"י. ב-1919 נולד בנם, אברהם, שגם הוא היה שומר. ביתם נבנה בשכונת האורפלים בשנת תרצ"ו (1936). במושבה היה מפורסם באהבת החיים שלו ובסעודות שערך ברוב עם. על פי הזמנת עיתון "במחנה" שחזר עם דודנו אברהם סולימן את הנסיעה מיפו לירושלים בדיליז'אנס. ("במחנה", 25.9.1962) בשנת המאה לראשון לציון קיבל תעודת הוקרה על פועלו בתחום הביטחון, השמירה וההגנה.

שרה צדוק נפטרה בשנת תשמ"ג (1983). חברה קדישא בראשון לציון סירבה להקצות לסאלח חלקת קבר לצדה כדי לא לעקור עץ ברוש, שהיה נטוע שם. מדי בוקר, בתום תפילת שחרית, היה פוקד את חלקת הקבר ומשקה את העץ בנפט. העץ נענה לבקשתו והתייבש והחלקה התפנתה. סאלח נפטר בשנת תשנ"ב (1992).

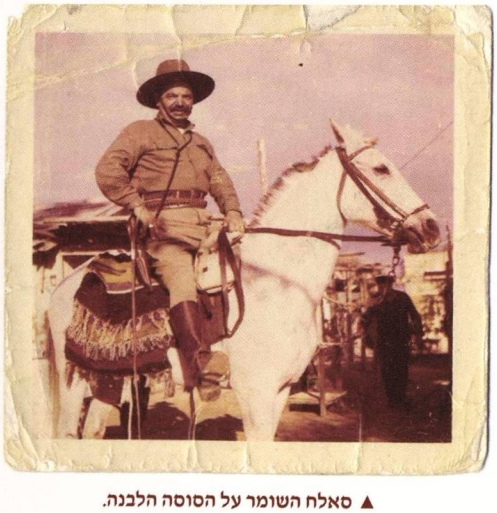

▲ סאלח השומר על הסוסה הלבנה.

▲ משפחת צדוק: (משמאל לימין): סאלח, הבן אברהם ורעייתו אסתר בתו של יוסף אורפלי, עם משפחת מימון (מימין).

▲ סאלח השומר, אשתו שרה ובנם אברהם.

▲ סאלח השומר ואשתו שרה.

הקווקזים - משפחות אביוב ויצחקי

מקור המשפחות בעיר דרבנד שבקווקז. מסלול העלייה החל דרך הים הכספי לפרס ומשם לארץ ישראל. עשהאל וגד אביוב מדרנבד היו ממייסדי המושבה באר יעקב ב-1907, ושלוש שנים אחר כך, ב-1910, עברו לראשון לציון והתיישבו בשכונת האורפלים. אחיהם נפתלי הגיע מאוחר יותר. חכם רפאל מיכאל יצחקי ורעייתו שושנה הגיעו מדרבנד לשכונת האורפלים ב-1920 עם שלושה ילדים: לוי בן 12, ישראל בן 10, ושרה. אתם עלו קרוביהם, משפחת אדם, שאחד מבניה הוא האלוף יקותיאל (קותי) אדם.

עשהאל וגד אביוב וחכם רפאל מיכאל יצחקי מונצחים בלוח המייסדים בבית הכנסת "מקור חיים". בדור הבא נוצרו קישרי נישואין: שמחה בת יעקב מוסא מזרחי נישאה לישראל, בנו של חכם רפאל מיכאל יצחקי. שלמה בן עובדיה סולימן נשא את מרים, בתם של עשהאל ויהודית אביוב.

בדי סולימן זוכר את סבו וסבתו, עשהאל ויהודית:

> סבתא יהודית, למרות שהתחתנה צעירה בת 14, דאגה לשמר את מה שרכשה בבית הוריה. מאכלים קווקזים מיוחדים... סמובר למים חמים פעל 24 שעות ביממה, ממנו שותים תה רותח בכוסות זכוכית... וקוביות סוכר, אותן הייתה שוברת ומכניסה חלק לפה... ההחמצה הגדולה שלא למדנו ממנה את ריקודי הקזצ'וק וכמובן השפה. (זכרונות בדי סולימן)

ציון סולימן, ששמע קווקזית בילדותו, עשה שימוש בזיכרון בהיותו קצין מודיעין: ב-1988 נחטף מטוס נוסעים רוסי מעל הקווקז. החוטפים הנחיתו את המטוס בישראל, והתברר שהם דוברים קווקזית בלבד. ציון הזעיק את אליעזר אדם (אחיו של קותי), והלה ניהל את המשא ומתן עם החוטפים.

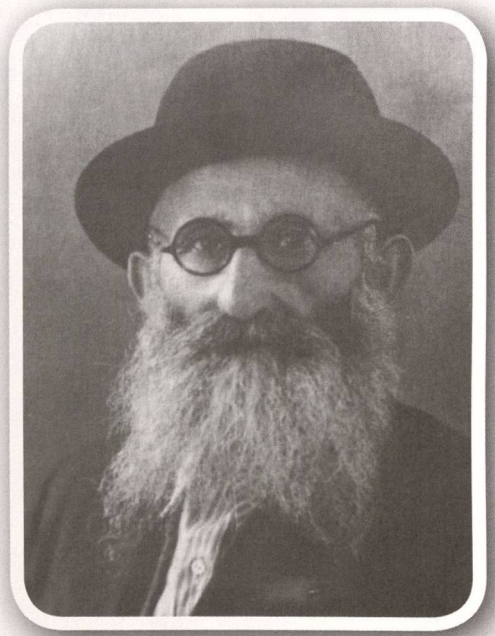

▲ עשהאל אביוב.

▲ יהודית אביוב.

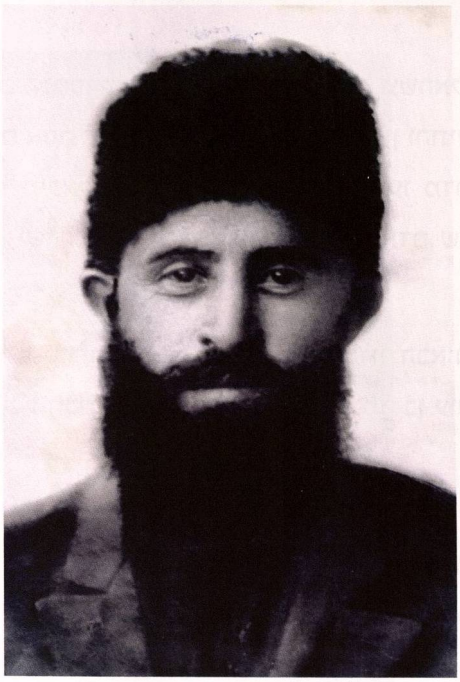

▲חכם רפאל מיכאל יצחקי.

▲ האחים לוי וישראל יצחקי, בניו של חכם רפאל מיכאל יצחקי.

▲שלמה סולימן ורעייתו מרים לבית אביוב.

▲ ישראל יצחקי ורעייתו שמחה, בתו של יעקב מוסא מזרחי.

משפחות הגל השני, בשנות העשרים והשלושים של המאה העשרים

משפחת ממון-מימון

עבדאללה (עובדיה) סולימן, אבי שבט ממון, היה אחיו של שלמה (קורסולו) אבי חמשת האחים סולימן. בנו של עבדאללה, שלמה עובדיה ממון, נולד באורפה בשנת תרכ"ז (1867). לאחר נישואיו לבת דודו, סולטנה (מלכה) אל דאוד, שונה שם משפחתו ל'ממון' בשל רכושו הרב. לבני הזוג נולדו ארבע בנות: שרה, יפה, אסתר (כדר) ורחל.

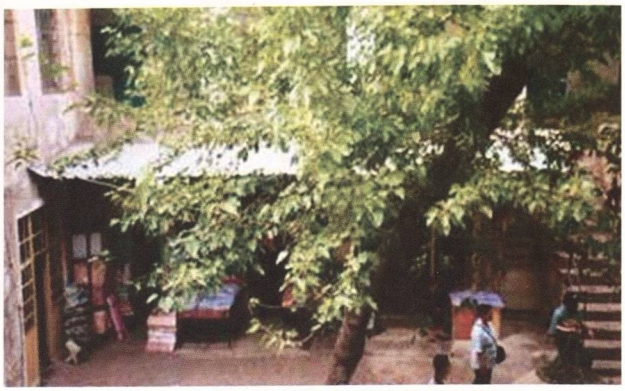

▲ חאן היהודים באורפה, בו שכנו חנויות הסוחרים היהודים.
צולם בטיול שורשים (2001) על ידי בני משפחת עובדיה כדר.

ב-1913 עזב שלמה עבדאללה ממון את אורפה, השאיר את בית המסחר לבדים ברשות אשתו ונסע לחאלב למצוא אישה שתלד לו בנים זכרים. בחאלב נשא לאשה את יפה (ג'מילה), וב-1919 נולדה להם בת, מזל (נזירה). הם החליטו לעלות לארץ ישראל, ובהגיעם לירושלים פגשו את אחיו ואחותו של שלמה, יוסף עבדאללה ואדלה עבדאללה. לאחר שהתבשר שדודנים שלו חיים בראשון לציון, השאיר את אשתו ובתו בדירת חדר בנחלאות וירד למושבה.

שלמה עבדאללה ממון הגיע לראשון לציון ב-1920. הוא עבד ביקב והשתתף בשלב השני של בניית בית הכנסת "מקור חיים". ב-1921 החליט לקבוע את ביתו בראשון לציון והביא את אשתו ובתו מירושלים. שנתיים התגוררו בחצרות דודניו הסולימנים, וב-1923 קנו מגרש ברחוב ירושלים פינת הרברט סמואל ובנו את בית הקבע. שלמה עבדאללה החליט לחזור לסחר הבדים ורכש חנות ברחוב ירושלים.

לשלמה ויפה ממון נולדו בראשון לציון שלושה ילדים: בן-ציון (שחאדה) נולד ב-1925 והמאורע נחגג שבעה ימים בחצר ביתם. אחריו נולדו מרים (מרו) ומשה. שלמה נפטר ב-1935 ונטמן בהר הזיתים בירושלים. לאחר פטירתו שינו אשתו וילדיו את שם המשפחה למימון. הרעייה הראשונה, סולטנה, עלתה לארץ ישראל ב-1932 עם בנותיה והתגוררה בראשון לציון בבית בתה וחתנה, אסתר ואברהם כדר. יש לציין שסולטנה ואחיה עזרא מזרחי מירושלים, בניו של דאוד (דוד), היו שייכים ל"בית סלימנאת" וייתכן שדאוד או אביו היה אח נוסף (שלישי) של שלמה-קורסולו ושל עבדאללה (יצחק כדר).

▲ משה ושולה מימון בבר המצווה של הבן מומי. משמאל: בן ציון מימון.

▲ בן־ציון מימון, אחותו אסתר כדר וישראל מזרחי בברית המילה של מומי, בנו בן־ציון. משמאל: המוהל רסקין.

▲ שמחה לבן.

משפחת אפרים

שאול אפרים (פורו) התפרנס באורפה ממסחר בבדים עם שותפיו אברהם טסון ושחאדה לוי (אבא של טיש). בראשית השבוע יצאו מאורפה עמוסי בדים למכירה ובסוף השבוע חזרו עם חיטה, שעורה וסמנה (חמאה). אמו של שאול, לאה (לילן) הייתה החלוצה לעלייה. היא הגיעה לירושלים בשיירת חמורים ב-1900. בנה וכלתה החליטו להצטרף אליה. עמם יצאו לדרך אחיה של שמחה, עזרא חממי ורעייתו שמחה. וכן, אברהם, בנו הגדול של שלמה מזרחי, שיתר בני משפחתו עתידים היו לעלות ב-1949. (ראיון מזרחי-רונן)

הקבוצה עזבה את אורפה ב-1929. הם חנו בחאלב שלושה חודשים. מבריח "ערבי הגון" הבריחם ללבנון, ומשם דרומה במכוניות ובסוסים. בכל ערב לנו בדירה אחרת עד שחצו את הגבול לארץ ישראל. משאת נפשם הייתה ירושלים, שנקראה בפיהם "אל-בלד" כלומר "העיר". בירושלים הובילם המבריח לבית הדודה חנום (אחותו של שאול אפרים ורעייתו של דוד עבוד לוי) ואמר: "גברת הגברות, הבאתי לך את הפיקדון. (זכרונות מרים שאול אשת אברהם מזרחי)

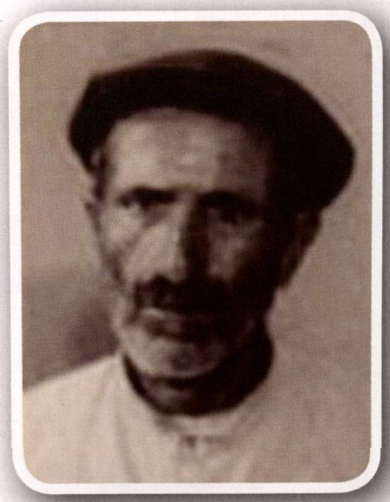

▲ שאול אפרים.

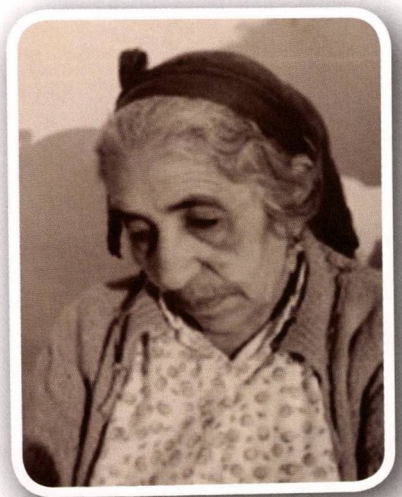

▲ שמחה אפרים.

הם נשארו בירושלים חמש שנים. שאול אפרים עבד כנאמן של חקלאים וסוחרים ערבים והיה מופקד על מחסני האגוזים והשקדים. ב-1933 עברו לראשון לציון, ושאול החל לעבוד כעגלון ביקב. תחילה התגוררו בקצה השכונה ואחר כך קנו מגרש ליד בית הכנסת ובנו את בית הקבע. ילדיהם: לאה, מרים, יצחק, אברהם. התאומים אפרים ואסתר, שנולדו חודש אחרי העלייה, רחל ויעקב. בשכונת האורפלים התיישב גם אחיינו של שאול אפרים, יוסף עבדול (דחדח), שקיבל את שם המשפחה "באשר" בטעות: בכניסה לארץ ישראל נתפס על ידי הבריטים, וכנשאל את מי הוא מכיר, ענה "באשר" וכך נרשם שמו.

▲ משפחת אפרים. במרכז: שאול אפרים (חבוש קסקט). רביעי משמאל בשורה העליונה: הנכד שאול אפרים שנהרג במלחמת יום הכיפורים.

▲ שמחה אשת שאול אפרים עם גיסתה חנום מירושלים. מימין: הבת מרים. משמאל: הבן אברהם.

▲ שמחה אפרים ושמחה חממי (משני צדי הכלה).

משפחת לוי-חממי

השם "חממה", שפירושו יונה, הוענק לאבי המשפחה, סוחר עשיר שאכל רק יונים צחורות שגדלו בחצרו. בנו, יצחק, היה באורפה מגדל צאן וסוחר. החזיק עדר גדול של אלפי כבשים ועזים, שנוהל בשיטה המסורתית מימי יעקב אבינו: רועים כורדים טיפלו בעדר, ויצחק התחלק עמם בצמר, בחלב ובוולדות. חלק מהוולדות השאיר אצלו וחלק שלח לחאלב בסוסים וברכבת. תמורת הצאן קיבל בדי כותנה, צמר, סאטן, משי, קטיפה ובדים מרוקמים שנמכרו לסוחרים או בחנויות המשפחה באורפה.

משפחת חממי התגוררה בבית קומות גדול, שבו הלינו סוחרים ואורחים. בחצר נבנה 'אל-נסיף' כלומר מעון קיץ מרוצף. במערות מתחת לבית שמרו את המזונות - שמן, חיטה, אורז, דבש, בורגול מבושל וטחון, דריש (חיטה טחונה), סמנה (חמאת צאן), יין "וכל מה שהשפתיים היו דורשות". (זכרונות מילכה חממי) מרים כונתה "האשה הטובה" בשל מנהגה להעניק נדבות ביד רחבה. המקומיים האמינו בכוחה המרפא, ולצד עניים מבקשי נדבות צבאו על הבית חולים שבאו לאכול מידה ולהתרפא. יצחק בעלה כונה "ג'וז אל-מניחה" (בעלה של האשה הטובה).

לבני הזוג חממי היו חמישה ילדים: עזרא, אסתר, אברהם, שמחה ומנחם. הראשון שהגיע לארץ ישראל היה הבן אברהם, שבא ב-1908 כפרש בצבא הטורקי. ב-1915 חזר לאורפה, ונשאר בה אחרון כדי לטפל ברכוש המשפחה ולמכרו. כשהגיע לארץ ב-1949, העלה איתו את ארבעה ספרי התורה האחרונים מבית הכנסת באורפה, שנסגר לעולמים. ספרי התורה, שאברהם שילם בקשיש למקומיים כדי להוציאם, הוענקו לבית הכנסת "מקור חיים" בשכונת האורפלים.

עזרא ושמחה חממי יצאו מאורפה ב-1929, והתלוו אליהם אחותו של עזרא, שמחה, ובעלה, שאול אפרים. הם היטלטלו בדרכים המסוכנות עד שהגיעו לארץ ישראל ב-1930 (ראו סיפור משפחת אפרים). תחילה התגוררו בשכונת נחלאות בירושלים, וב-1936 התיישבו בשכונת האורפלים בראשון לציון. עזרא כתב להוריו, יצחק ומרים, ויעץ להם לבוא דרך חאלב כדי להקל על קבלת הוויזה. ההורים עזבו את אורפה והגיעו לחאלב, אך הוויזה בוששה לבוא ושם נפטרו.

▲ יצחק ואמילי חממי בבית עזרא חממי. חתונת בני הזוג נערכה בפוּתֵאבּ.

אח נוסף, מנחם חממי (נולד 1898), חסון וחובב בילויים, נשא לאשה את מִלְכָּה בתם של יצחק שלמה וזִלפה לבית באשר. בני הזוג עזבו את אורפה ב-1929 והגיעו לחאלב, שם עבד מנחם עם יוסף בוזו כשומר על עסקיו. שניים מילדיהם, יצחק בן 15 ומרים בת 13, עלו ב-1943 באמצעות עליית הנוער. מנחם ומלכה הבריחו את הגבול דרך לבנון ב-1944 והמשפחה התאחדה בראשון לציון. (ראיון אברהם חממי)

שישה מנכדיהם וניניהם של מרים ויצחק לוי-חממי נפלו במלחמות ישראל, והם נזכרים בפרק יזכּר.

▲ משפחת חממי.

▲ שמחה חממי (מימין) ובת הדודה עליא חממי (במרכז).

▲ שמחה חממי, הרב חיים דוד הלוי והחתן משה חממי, בכתיבת התנאים לחתונתו עם חנה בת עזרא חממי.

משפחת לוי-כדר

אבי המשפחה נקרא באורפה אליהו לוי. ייתכן, ששם המשפחה 'כדר' הוא גלגול שמו בערבית - אליהו הנביא נקרא בערבית 'כְּדְר' כלומר - "הנוכח". (ראיון מזרחי-רונן) וייתכן, שמקור השם במילה "אחדר" - 'ירוק' בערבית. תימוכין לכך הוא שם המשפחה הנוסף, "ישיל" - 'ירוק' בטורקית. ולפי דבריה של חַבָּבָּה אסתר, אשת הנכד אברהם כדר, משמעות הכינוי היא "בעל כוחות". אסתר סיפרה שאליהו היה בעל כוחות רוחניים נערצים. רבים מבני אורפה, יהודים ומוסלמים, נהגו לשחר לפתחו כדי לקבל ממנו ברכות. האגדה מספרת על בנו היחיד, עובדיה (עבוד), שנולד לו לעת זקנה: אליהו האמיד ורעייתו היו חשוכי ילדים. באירוע חגיגי בבית הכנסת באורפה קם והצהיר שרכושו יעבור לילדי אחיו. הדבר חרה לאשתו והיא שכנעה את בעלה לשאת על פניה אשה צעירה מחאלב. הצעירה ילדה בן זכר ומתה, והרעיה המבוגרת אימצה את התינוק. לפי גרסה אחרת, אליהו היה רווק מבוגר, שבילה את ימיו בבית הכנסת. צעירה יהודיה, שהגיעה מדיארבקיר בגפה, שוכנה בבית הכנסת והוצע לה לטפל בנקיונו ואחזקתו השוטפת. כך התוודעה לאליהו ונישאה לו. מאחר שהיה אורפלי שלא נס ליחו - נולד לו בן לזקוניו.

הבן, עובדיה (עבוד), נשא לאשה את שמחה (פרחה), ולבני הזוג נולדו שמונה ילדים: אליהו, חוה, משה, אברהם, דוד, רחל, מזל, שרה, שלמה (סלים). שרה ואליהו נפטרו באורפה ויתר ילדיו של עבוד הראשון עלו ארצה. חלוץ הבאים היה הנכד עובדיה בן אברהם כדר ורעייתו אסתר. ב-1929 התיישב בירושלים ועבד כסתת אבן. אחיו, שלמה בן השש עשרה, ניסה ב-1931 לעלות בקבוצה. הם נעזרו במבריחי גבול בשכר והצליחו להגיע עד לבנון. כשירדו לים, נוגחה סירתם בידי סירת משמר. אחד הנוסעים טבע והשאר נימשו מהמים ונעצרו. בדמשק שוחררו ונעזרו בקהילה היהודית. שלמה נאלץ לשוב לאורפה.

ב-1932 התארגנה בחשאי קבוצה של 26 עולים מאורפה. ביניהם, אסתר אשת אברהם כדר וילדיה יוסף, יצחק, אהרון ויפה התינוקת. גם הסבתא סולטנה אל דאוד הצטרפה. בעלה של אסתר, אברהם, נשאר באורפה למכור את הבית והגיע מאוחר יותר. מספר יצחק כדר:

> עזבנו... באופן בלתי-לגאלי מפני שרצו לגייס את אחיי הגדולים לצבא הטורקי.

בעיירת הגבול ערב-פינאר פגשו את היהודי היחידי שם, משה כהן חמוז, שהיה מסייע ליהודים לחצות את הגבול. הם הסתתרו בביתו יומיים עד שנסעו לחאלב, שם מצאו מבריח נוצרי:

> התנאים היו שהסוכן יקח על עצמו את כל ההוצאות שדרושות כדי להעביר אותנו וכאשר נגיע לארץ ישראל הסוכן יקח מהרב של העיר חאלב כסף תמורת עבודתו.

המבריח הביאם בדרכי סתר לביירות. בחוף הים נדחסו לסירת מבריחים והחלו לשוט. כשראו באופק את חופי ארץ ישראל, נעצרו על ידי משמר הגבול הלבנוני ונכלאו, תחילה בביירות ואחר כך בדמשק. כששוחררו, נעזרו ביהודי המקום ועבדו כדי לאכול. אחרי שלושה חודשים חזר המבריח והובילם במוניות לעיירה נבטייה בלבנון. שוב נתפסו ונעצרו. התקדמו לעיירה צדה, שם ישנו בבית הכנסת. בעיירה סמך נתפסו, והאם אסתר שכנעה את השוטרים הלבנונים להעבירם את הגבול בטענה שהילדים משתוקקים לפגוש את אביה, שלמה ממון, היושב בראשון לציון. השוטרים נתנו להם לחצות את הגבול וכשהגיעו לטבריה נעצרו על ידי הבריטים. יהודי טבריה הביאו להם לחם, גבינה ואבטיחים, ושם שהו עד ששוחררו והועלו על רכבת ללוד. כיוון שלא ידעו היכן שוכנת ראשון לציון, נסעו מלוד לירושלים. (זכרונות יצחק כדר).

החבורה הגיעה לירושלים שבעת תלאות ומרורים. משפחת כדר התגוררה אצל האח הבכור עובדיה בזיכרון יוסף, עד שמצאו מקום להשתכן בו בשכירות. הנערים יצאו לעבוד. ב-1936 עקרו מירושלים והתיישבו בשכונת האורפלים בראשון לציון, שבה התגורר הסב שלמה ממון, אביה של אסתר. תחילה התגוררו בחצרו של אברהם סולימן, וכשחסכו כסף קנו מגרש בואכה פרדס ברנשטיין.

בנם של דוד ורחל כדר, עובדיה (נולד 1912) ורעייתו שרה לבית בנימין-מזרחי, עלו מאורפה ב-1934 דרך גשר בנות יעקב. גרו זמן קצר בירושלים וב-1935 התיישבו בראשון לציון. עמם עלה האחיין של שרה, נסים בנימין, כחלוץ לפני משפחתו שהגיעה ב-1949. אם משפחת בנימין, סלוח (שולה), היתה נכדתו של קונסול פרס באורפה, שנודע בכינוי 'חוואג'ה' [=אדון]. הקונסול שיפץ את בית הכנסת ואת הפונדאק באורפה ובנה שני בתי הארחה לעניים ולעוברי אורח. פעם הציל מתלייה יהודי, שקילל את מוחמד. האחרון מבית כדר שהגיע לישראל, הוא דוד (דאוד) כדר-ישיל, קורבן עלילת הדם באורפה. הוא ומשפחתו הגיעו ב-1950.

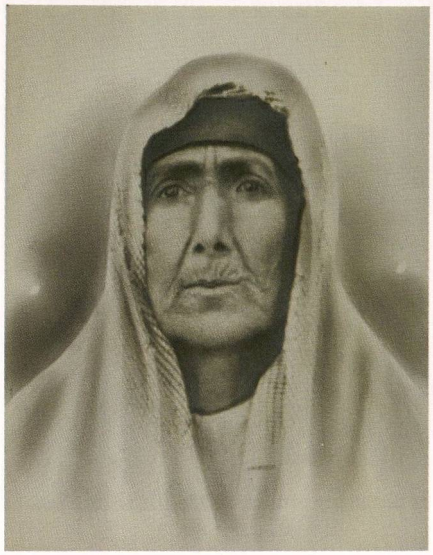

▲ חַבָּה סולטנה, המלכה לבית ממון - כדר מבית סולימן.

בית לוי-כדר בראשון לציון התברך בשתי נשים חזקות, שתושייתן ומסירותן הבטיחו את קיום המשפחה והמשכיותה. עָמָה (דודה מצד האב) סולטנה אל דאוד לבית סולימן הייתה אשה עצמאית: לאחר שבעלה שלמה ממון עזב את אורפה, חיתנה את בנותיה ותמכה בפרנסת ביתן, ובזקנותה לא היססה להצטרף למסע המסוכן לארץ ישראל. זקני העדה זוכרים אותה כאשה חכמה וקשובה, שהכל פתחו בפניה את סגור לבם והתייעצו אתה בכל בעיה. בתה, אסתר, הייתה רעייתו השנייה של אברהם כדר, שנישאה לו אחרי שהתאלמן מאחותה הגדולה. היא יצאה למסע עם אמה וילדיה, ביניהם תינוקת, ותושייתה אפשרה להם להגיע למחוז חפצם. גם בארץ ישראל המשיכה הסבתא הגדולה (חַבָּה) אסתר לתפקד כראש השבט ולאחד את המשפחה בתמיכה ועזרה הדדית.

▲ אברהם ואסתר כדר.

▲ יוסף ועמליה כדר בחתונת בנם אברהם עם נעמי. עוד בתמונה (משמאל לימין): מלכה, חייקה ואילנה, עמוס, שמעון. יושבים: עוזי ודינה.

▲ הכדרים. למעלה מימין: שלמה כדר. בשורה תחתונה, מימין לשמאל: אהרון כדר, עובדיה בן דוד כדר, שרה כדר לבית בנימין (רעייתו של עובדיה) ושמחה בת דוד כדר, רעייתו של שלמה.

▲ משפחת שלמה ושמחה כדר בחתונה.

משפחת כהן

הסבא זכריה שלום כהן ורעייתו פרחה לבית באשר עלו מאורפה לירושלים ב-1929. בירושלים כבר התגורר אביה של פרחה, שהגיע ב-1906. כשפגש את בתו, אמר: "התגעגעתי אליכם, כבר 23 שנים לא נפגשנו." זכריה שלום ופרחה כהן התיישבו ברחוב המדרגות בנחלאות והתפרנסו ממאפייה. בנם אברהם ורעייתו אדלה (אחותו של עזרא חממי) הגיעו לראשון לציון ב-1942. תחילה התגוררו בצריף בשכונת התימנים, הורים ושישה ילדים בחדר אחד. בלילות ישנו על מחצלות ושקי יוטה, ואדלה הייתה נשארת ערה כדי להבריח את העכברושים. מים הביאו מהשכנים. לאחר מכן עברו לשכונת האורפלים.

משפחת כהן איבדה שלושה מבניה - התאומים זכריה ומאיר ואחיהם אליהו, ושילמה מחיר כבד על גבורתם במערכות ישראל.

▲ התאומים זכריה ומאיר כהן בילדותם עם ההורים אברהם ואדלה כהן.

משפחת אהרוני ("הרון הג'נג'י")

עזרא-מאיר (אבו-הרון) ורינה למשפחת כדר נולדו באורפה. ילדיהם: אהרון (הרון הג'נג'י) שנולד ב-1910, מזל, אלי ומשה. עזרא היה סוחר בדים ואהרון בנו סייע בידו. יום אחד הגיעו לידי הסב רשימות גיוס לצבא הטורקי. הסבא התריע והנכד אהרון עזב לחאלב והתחתן עם שרה לבית חכים-סיטהון, שאותה הכיר קודם לכן במהלך נסיעת עסקים. בני הזוג נסעו לירח דבש לארץ ישראל ב-1935 ונשארו בראשון לציון. ההורים, עזרא-מאיר ורינה, השתקעו בירושלים.

הבן עוזי זוכר את קשיי ההסתגלות של שרה אמו: בת חאלב האלגנטית, שהתלבשה במיטב האופנה הצרפתית, נאלצה להיפרד מתכשיטיה כדי לעזור בפרנסת המשפחה. הרון הג'ינג'י, שנודע גם כ"אהרון הסייד", התגלגל מעבודה לעבודה עד שחזר לנקודת ההתחלה והיה לסוחר מצליח של פירות יבשים בשוק לווינסקי. לבני הזוג נולדו בראשון לציון חמישה ילדים. אהרון נפטר ב-2003 ושרה נפטרה ב-2012. (זכרונות עוזי אהרוני)

משפחות גל העלייה השלישי עם קום המדינה

משפחת אזולאי

אברהם ועליזה אזולאי נפטרו באורפה. נולדו להם 11 ילדים, ביניהם: ציון, אשר, יצחק, יוסף, זְלפה, אסתר, רנה, זלוף. חלוץ המשפחה היה ציון, מלמד במקצועו, שיצא מאורפה ב-1929 בגל השני לעלייה, והחל מסע רגלי ארוך ומפרך עד שהגיע לארץ ישראל. הוא התגלגל לירושלים ועסק בסיתות אבן, ובראשון לציון עבד בפרדסים. אחיו שהגיע ב-1934 והצטרף אליו כסתת. ב-1944 הגיע האח יוסף, שחנה בדמשק כמה שנים. אחרון האחים, יצחק, אשתו רחלו, הבנות עליזה ושמחה והבנים אברהם, חיים בן העשר ואלי בן השנתיים עזבו את אורפה ב-1949 "לאחר שחוו התנכלויות ופוגרומים". הם הגיעו לעתלית ושהו במחנה אוהלים מספר חודשים. ב-1950 הגיעו לראשון לציון והשתקעו בחלק הצפוני של שכונת האורפלים, שנקרא לימים שכונת גאולה. "כשנולדה להם בת קראו שמה ישראלה ללמדכם שנולדה בארץ ישראל".

▲ בן ציון אזולאי, חלוץ המשפחה. עלה לארץ ישראל ב-1929 (במרכז, חבוש ברט). מימינו: שלמה אלירז ומרדכי סולימן.

המשפחה נקראה במקור 'ארזולאי' אך כשבאו להירשם אמרו להם: "אתם בודאי מתכוונים לאזולאי". בלית ברירה, וגם מתוך כבוד לרשויות, קיבלו את הדין והסכימו להיקרא 'אזולאי'. אשר אזולאי נשא את אהובה, ילידת מצרים, ולשניים לא היו ילדים. יוסף נשא את מלכה ילידת פרס. ילדיהם: אברהם, מיכאל, דוד, מאיר, משה ואסתר. ציון נשא את חנה ילידת הארץ דור שלישי. ילדיהם: אברהם, שנודע כ"אברהם המזמר", רותי, רחל, שושן, אורה ובן הזקונים איציק. (זכרונות מיכאל אזולאי)

שלמה ופרחה מזרחי (היום משפחות רונן, דולב וגולן)

שלמה היה באורפה סוחר בדים. הבן אברהם עלה כנער ב-1929 או 1930 עם דודו שאול אפרים ורעייתו, ועם הזוג עזרא ושמחה חממי. הבן אליהו, ששירת בצבא הטורקי ולא יכול היה לעזוב, מספר:

> בזמננו אורפה הפכה תחנת מעבר ליהודים, שברחו מכורדיסטן, פרס וסוריה והגיעו לטורקיה. ביתנו שימש מקום מקלט לבאים והיינו מלינים אותם ונותנים להם מזון מ'בית אל מונה' [=מרתף המזון].

ב-1942 נפטר שלמה באורפה. האלמנה פרחה והילדים שאול, סימה, יצחק (זכי), זהבה, חיים, אליהו, רחל (רשל) יפה (זריפה) ונסים עלו לארץ ישראל בגל האחרון של העוזבים את אורפה ב-1949 ("עליית האיסטנבולים"). הוריה של פרחה, הזוג חמאווי, שמקורם בעיר חמה בצפון סוריה, באו גם הם.

משפחת אילדיס

רחל ועזרא אילדיס [= 'סהר וכוכב' בטורקית] היו חברים מכובדים בקהילה היהודית באורפה. יושרו והגינותו של עזרא יצאו למרחוק. האגדה מספרת, שבשל כך כנופייה של שודדים מוסלמים מינוהו לבורר ביניהם. בנו, אברהם, התאהב ברגינה בת אליהו עטיה, הרב הראשי של חאלב. לפי אותה אגדה, הוריה סירבו תחילה לשידוך כי הייתה הצעירה בבנותיהם, אך התרככו אחרי ששני שודדים טורקים הופיעו על מפתן ביתם... (יעקב אילדיס)

הבנות הנשואות של משפחת אילדיס, אדל ושרה, ומשפחותיהן, וכן הילדים הרווקים אליהו, רחל ויעקב, עלו לארץ ישראל מי ב-1948 ומי ב-1949, רובם באוניות משא. אברהם ורגינה הגיעו ב-1949. המשפחה השתכנה בצריף הגדול של קיבוץ רביבים בשולי שכונת האורפלים בראשון לציון ואחר כך השתקעו בשיכון המזרח.

נספחים

דרום־מזרח טורקיה - רקע גיאוגראפי

אזור הדרום־מזרחי של טורקיה משתרע בשוליים הצפוניים של הסהר הפורה, בין שרשרת ההרים המצטיירת כסהר ממזרח למערב בצפון האזור, לבין מישורי המסופוטמיה - אגן הניקוז של הפרת והחידקל, בדרומו. במזרחו נתחם האזור בין נהר זב הגדול להרי אהיר, ובמערבו - בין נהר ג'יהן להרי אמנוס. שרשרת ההרים הצפונית הסדורה כקשת כוללת את רכסי הקרי, ג'וד, ארנס, ססון, ומול הטאורוס. בדרום נפרשים מישורי מסופוטמיה.

נהר זב הגדול זורם בין ימת ואן (1720 מ' מעל פני הים) וימת אורמייה שבאיראן (1275 מ' מעל פני הים) שתיהן ימות מים מלוחים. הנהר מתפתל בין הרי מודור (בירדי) שממזרחו והרי מנגנה שממערבו. ממזרח לעיר בשקלה שמדרום־מזרח לוואן, הנהר חוצה את רכס הרי הקרי שפסגתם מתנשאת לגובה של 4168 מ' מעל פני הים.

נהר זב יוצא מהרי הקרי, ממזרח לעמאדיה שבעיראק, עוקף ממזרח את רכסי ג'בל אביד ונשפך לחידקל מדרום למוסול הסמוכה לנינווה המקראית. בדרום מערב הרי הקרי שוכנת העיר שמדינאלי.

נהר נוסף היורד מהרי הקרי הוא החבור המזרחי. על גדתו הדרומית שוכנת העיר זחו שבגבול עיראק. החבור המזרחי נשפך לחידקל ממערב לזחו ומדרום לג'יזרה הסמוכה לגבול, מהצד הטורקי. ממזרח להרי הקרי נמצאים הרי הג'ודי, שפסגתם הגבוהה ביותר מתנשאת לגובה של 2089 מ' מעל פני הים.

מסורת יהודית אחת טוענת, שזהו ההר שאליו הגיעה תיבת נח. מסורת אחרת מזהה את מקום מנוחת התיבה מצפון מזרח לימת ואן, בראש הר אררט שפסגתו נמצאת בגובה 5160 מ' מעל פני הים ומכונה בפרסית כוה-אי-נח. מהרי הג'ודי ועד לרכסי קרג'ה (1919 מ' מעל פני הים) נמשך מערבה אזור הררי עד רמת אורפה ועד לסביבת מַרְדִין.

מצפון לאזור הררי זה זורם נהר החידקל המנקז את השיפולים הדרומיים של הרי מול הטאורוס שמצפון לעיר דיארבקיר. מדיארבקיר השוכנת על גדתו המערבית של החידקל זורם הנהר מזרחה מדרום לעיר בטמאן, למרגלות חאסנכיף ועד למרגלות המערביים של הרי הג'ודי. שם פונה החידקל לדרום־מזרח ויוצא למישורי מסופוטמיה סמוך לעיר ג'יזרה הנמצאת על גדתו המזרחית של הנהר, ומצפון מערב לזחו.

אזור הררי זה שהחידקל תוחם אותו מצפון וממזרח, מדרום לו מישורי מסופוטמיה, ובמערבו רמת אורפה, מכונה "ארץ המנזרים". רובם שייכים לכנסייה הסורית, האחרים - לזרמים אורתודוקסיים מזרחיים שונים. הם התרכזו בעיקר בערים מידיאט ומרדין, והמפורסמים שבהם הם דיר זעפרן ומר גבריאל.

למרגלות ההרים בשוליים של מישורי מסופוטמיה, שוכנת העיר נוסיבין (נציבין). מולה, מעבר לגבול הסורי, שוכנת העיר קמישלי. שתי הערים יושבות על הנהר ג'רג'רה הזורם בין הערים מידיאט ומרדין ונשפך לחבור המערבי בסוריה. החבור המערבי, היורד ממערב הרי קרג'ה הנמשכים בין סיוורק לדיארבקיר, נשפך לפרת ליד בוסירה שבסוריה.

רמת אורפה משתרעת בגובה של 500 - 600 מ' מעל פני הים. היא שוכנת למרגלות הרי ססון (פסגתם נמרוט דאג מגיעה לגובה של 3050 מ'), הרי מול הטאורוס (הפסגות הגבוהות שלהם: דוגאנשיר 2771 מ', נמרוד דאג 2150 מ'), הרי אהיר (פסגתם הגבוהה ביותר: 2403 מ') שלמרגלותיהם שוכנת העיר קמהרנמאנמארש, רכס הטורוס (2263 מ') והרי אמנוס הנושקים לים התיכון. למרגלות הרי אמנוס שוכנת העיר אנטקייה ונהר העסי (האורונטס) נשפך לים התיכון. ממזרח להרי אמנוס (שכיוונם מצפון לדרום) ובמקביל להם, נמשך רכס הרי קורד שפסגתו הגבוהה ביותר מתנשאת לגובה של 1099 מ' מעל פני הים. ממזרחו שוכנת העיר קיליס.

נהר הפרת מנקז הן את השיפולים הצפוניים של הרי 'מול הטאורוס' והן את השיפולים הדרומיים של הרי ה'טאורוס'. כיום מצויים לאורכו מספר סכרים, שיצרו מאגרי מים מתוקים גדולים המפעילים מתקנים להפקת חשמל: סכר קבן, סכר קרקיה - שמדרום־מזרחו נמצאת העיר ג'רמיק, וסכר אַטָאטורק הסמוך לעיר בוזווה. מסכר זה זורם הנהר דרומה, לבירג'יק, הנמצאת על גדתו המזרחית של הפרת. במקום זה נמצא אחד המעברים החשובים של הפרת. ממערב לפרת שוכנת העיר ניזיפ וכארבעים קילומטר ממערב לה - העיר גזיאנטפ. העיר שאנלי-אורפה שוכנת באזור הדרומי של רמת אורפה, כארבעים קילומטר מצפון לתלים של חרן ופדן המקראיות, השוכנות במסופוטמיה - "ארץ בין הנהרות", המכונה גם "ארץ התלים".

האקלים באזור זה הוא חם ממוזג (סוב-טרופי). בחורף יורדים גשמים; ממוצע המשקעים השנתי 400 עד 600 מ"מ, ולמרגלות רכסי ההרים הממוצע נע בין 600 עד 800 מ"מ.

דרום־מזרח טורקיה - רקע היסטורי

תולדות האזור של דרום־מזרח טורקיה שזורים בתולדות הסהר הפורה, בשל מיקומו הגיאוגרפי - בשוליו הצפוניים של אזור זה. האזור, כמו כל ארצות המזרח הקדום, ידע תקופות פרהיסטוריות חופפות. התקופות ההיסטוריות מתאפיינות בכך, שהממלכות ששלטו באזור באותן תקופות, לא שלטו בכולו, או לא כל הזמן. גבולות הממלכות השליטות נעו לפרקים אל מזרח החידקל או הפרת או אל מערבם, וכן מדרום או מצפון לשרשרת ההרים התוחמים אותו. את התקופות ההיסטוריות ניתן להתחיל למנות עם ממלכת מיתני.

ממלכת מיתני- חורי (1260-3500 לפסה"נ): 'מיתני' הוא שם מדיני בלבד בלא משמעות אתנית או לשונית. החורים היו קבוצה אתנית-לשונית שהשפיעה על תולדות המזרח הקדום ממחצית האלף הרביעי ועד לרבע האחרון של האלף השני לפסה"נ. הם שלטו בכמה ממלכות שהתקיימו על גבולותיה הצפוניים של ממלכת אכד, בארפח', בעמק החבור שבצפון סוריה ובמזרח אנטוליה. על פי תעודות בבליות ישבו בצפון והחתים היו שכניהם ממערב.

השפה החורית שונה מן השפות השמיות, ההודו-אירופיות ומהשומרית. ניתן למצוא את השפעותיה בעברית ובארמית. נקודת המפגש בין העברים לחורים הייתה כנראה בעמק החבור - ב'ארץ האבות'.

ממלכת אשור התיכונה (775-1260 לפסה"נ): אשור, שהייתה נתונה למרותם של מלכי מיתני במאה ה-15 ובתחילת המאה ה-14 לפסה"נ, החלה להתעצם בימי אשור אבלט הראשון. בימי תגלת פלאסר הראשון (1077-1115 לפסה"נ) הגיעו גבולותיה עד לים התיכון.

ממלכת אורארטו (736-775 לפסה"נ): באלף השני לפסה"נ התקיימו כנראה נסיכויות קטנות סביב ימת ואן, שבמאה התשיעית לפסה"נ היו לממלכה מאוחדת. ממלכה זו עלתה לגדולה במחצית הראשונה של המאה השמינית (736-775 לפסה"נ), ובשיא גדולתה שלטה מהפרת במערב ועד ימת אורמייה במזרח. ממלכת אורארטו נזכרת במקרא בירמיהו נ"א, 27, בין ממלכות מני, אשכנז, מדי, בבל. השם 'אורארטו' נזכר במקורות האשוריים ובמקרא, אך לא במקורות מקומיים. מלכי אורארטו קראו לעצמם מלכי 'ביאינילי', 'שור' ו'אדוני העיר תשפ' - בירת הממלכה, שעליה שוכנת כיום העיר ואן.

עם עלייתו לשלטון באשור של תגלת פלאסר השלישי (727-744 לפסה"נ), החלה ממלכת אורארטו לרדת בחשיבותה כמעצמה מדינית. הממלכה הלכה וקטנה, והתרכזה מסביב לעיר ואן. פשיטות של שבטי הקימרים והסקיתים וההרס שבעקבותיהן, הביאו לחורבנה הסופי. תחילה נעשתה חלק מהאימפריה המדית ולאחריה ובהמשך - לחלק מהאימפריה הפרסית. בשלב כלשהו פלשו לאזור הארמנים ההודו-אירופים (קרובים בגזע לפירגים). הם הביאו עמם שפה ותרבות חדשות, ועל שמם החלו לקרוא לאזור 'ארמניה'.

ממלכת אשור המאוחרת (653-736 לפסה"נ): כיבושי תגלת פלאסר השלישי (727-744 לפסה"נ) במערב הממלכה, הביאו למיגורה של ממלכת אוראַרטו, והאשורים שלטו מאז בדרום־מזרח טורקיה ובשאר ארצות הסהר הפורה, לרבות ארץ ישראל. תגלת פלאסר השלישי היה בעל תוכנית מדינית, שכתוצאה ממנה נקט הגליה שיטתית. בימי פקח בן רמליהו, כבש תגלת פלאסר השלישי את סוריה וארץ ישראל, והגלה חלק מבני עשרת השבטים. הדבר מתואר בספר מלכים ב': "בימי פקח בן רמליהו בא תגלת פלאסר מלך אשור ויקח את עיון ואת אבל בית מעכה ואת ינוח ואת קדש ואת חצור ואת הגלעד ואת הגלילה כל ארץ נפתלי, ויגלם אשורה" (מל"ב ט"ו, 29). המקורות האשורים מציינים שכשלושת אלפים איש נלקחו בשבי מחמש ערים בצפון.

מסעו של סרגון השני (706-722 לפסה"נ) לארץ ישראל מתואר במקרא כך: "בשנת התשיעית להושע לכד מלך אשור את שומרון ויגל את ישראל אשורה וישב אותם בחלח, ובחבור נהר גוזן ובערי מדַי" (מל"ב י"ז, 6, י"ח, 1). במקומם הושיב סרגון בשומרון גולים אחרים: "ויבא מלך אשור מבבל ומכותה ומעוא ומחמת וספרוים וישב בערי שומרון תחת בני ישראל (מל"ב י"ז, 24). בספרי השנים ('אנאלים') של סרגון השני נכתב שמשומרון הוגלו 27290 נפש.

הממלכה הסקיתית (625-635 לפסה"נ): בסוף ימי שלטונו של אשורבניפאל (631-668 לפסה"נ) חלה ירידה בכוחה של אשור. שבטי הסקיתים ביססו לעצמם ממלכה מצפון לה. הרודוטוס מספר שהסקיתים שבראשם עמד מדיאס, ניצחו את המדים כשניסו לעלות על נינווה. הם פשטו במדַי ושלטונם שם נמשך 28 שנים. אחר כך עברו בכל קדמת אסיה והגיעו עד שערי מצרים. שלטונם הסתיים עם התעצמותם של המדים.

ממלכת מָדַי (550-625 לפסה"נ): מדי הוא עם ששכן ממזרח למסופוטמיה, מדרום־מזרח לימת אורמייה. מוצאו הודו-איראני, ולשונו שייכת לענף האיראני הקדום של הלשונות ההודו-איראניות. בני מדי נזכרים לראשונה בספרי השנים של מלכי אשור; תגלת פלאסר השלישי יצא למסע מלחמה נגד המדים, לאחר שהיכה את ממלכת אוראַרטו. הוא סיפח את הממלכה המדית לאשור, הגלה 65000 מתושביה, ובמקומם יישב גולים ממקומות אחרים. סרגון השני, שיישב גולים משומרון בארץ מדי, יצא למסע מלחמה נגד ממלכת מני, בה משלו המדים. בימי סרגון השני, מרד מנהיג מדי בשם דיאק באשור. אצל הרודוטוס הוא נקרא דיאוקס, מייסד ממלכת מדי, ונחשב לאבי השושלת המדית.

המדים החלו להתגבש כגוף מדיני לאחר ימי אסרחדון מלך אשור. לאחר מות כשתרת מלך מדי עלה כיסרס לשלטון, בשנת 614 לפסה"נ עלו המדים בהנהגתו על נינווה, סרו מעליה, ולאחר מכן עלו על אשור. לאחר כיבוש אשור, שבו אל נינווה וכבשוה בשנת 612 לפסה"נ. כיבוש נינווה אפשר את התגברות בבל, ובשנת 610 לפסה"נ נבופלאסר מלך בבל כבש את חרן - המעוז האחרון של שארית אשור. בשנת 553 לפסה"נ כורש השני מלך פרס מרד במדי בעזרת הבבלים. אסטיגס בן כיסרס ניגף לפניו, והמדים נשתעבדו לפרסים וממלכתם סופחה לממלכה הפרסית.

ממלכת בבל (מאות 18 ו-17 לפסה"נ): הבבלים שלטו במסופוטמיה, בסוריה ובארץ ישראל. בימיו של נבוכדנצר השני (562-605 לפסה"נ), הביאו מרידותיה החוזרות ונשנות של ממלכת יהודה בבבל לחורבן הממלכה ולגלות אנשי יהודה. באביב שנת 598 לפסה"נ הוגלה לבבל יהויכין בן יהויקים, ואיתו אמו, נשותיו, עבדיו, שריו, סריסיו, וחלק מתושבי ירושלים, עשרת אלפים גולה. יחד עם העלית החברתית הוגלו שבעת אלפים גיבורי החייל ואלף מבעלי המלאכה, בעיקר חרשי מתכת ומסגרים. כך מתואר בספר מלכים ב' ובירמיהו, וגם מהממצא הארכיאולוגי מסתבר, שגם רבים מתושבי שפלת יהודה הוגלו. אחת עשרה שנה לאחר מכן, בקיץ של שנת 587 לפסה"נ עלה נבוזראדן רב-טבחים הבבלי על יהודה, כבש והרס אותה, כפי שמתואר בירמיהו ובמלכים ב'.

הממלכה הפרסית האחמנית (530-331 לפסה"נ): כורש הביס את אסטיגס מלך מדי, סיפח את ממלכתו, ויסד את ממלכת פרס האחמנית, שנקראה על שם אחמנש, אבי השושלת. הממלכה הפרסית שלטה באזור במשך מאתיים שנה, ומקור כוחה היה בפרס (איראן של ימינו). במקרא, הממלכה מכונה לרוב 'ממלכת פרס ומדי' וגם בצירוף 'מדי ופרס'. בשנת 539 לפסה"נ נפלה בבל לפני כורש, ובכך הפכה פרס לאימפריה שהשתרעה "מהודו ועד כוש", ועד לחופיה המערביים של אסיה הקטנה. בדרך כלל, הממלכה הפרסית הבטיחה שלום ממושך ויציבות מדינית, לארצות שבהן שלטה.

כורש התיר לגולי בבל ואשור לעלות לארץ ישראל, ולבנות את בית המקדש מחדש. אחרון המלכים לבית אחמנש, דריווש השלישי, ניגף לפני אלכסנדר מוקדון בשני קרבות חשובים, ובעקבות זאת נמלט מזרחה, ובשנת 330 לפסה"נ נרצח. ממלכתו סופחה לאימפריה של אלכסנדר הגדול.

ממלכת מוקדון (323-331 לפסה"נ): המוקדונים, שבט ששכן מצפון ליוון, הפכו למעצמה צבאית בימי המנהיג פיליפוס השני. אלכסנדר בנו, המכונה "הגדול", קיבל חינוך יווני משובח. הוא שלט שלוש עשרה שנים (331-336 לפסה"נ), כבש את האימפריה הפרסית והאדיר את מוקדון הקטנה. פתיחותו הביאה לחדירת סממנים מזרחיים-פרסיים מערבה, אבל חייליו המשוחררים התיישבו בשטחים הכבושים, וכך חדרו לשם דפוסי התנהגות מהמערב. מפגש התרבויות בין אזור המסופוטמיה לבין העולם היווני יצר את עידן ההלניזם.

הממלכה הסֶלֶבְקית (85-331 לפסה"נ): אלכסנדר הגדול מת בגיל 31 ללא יורש טבעי או ממונה. בשלב זה מפקדי הצבא המוקדוני, שחלקם חפצו להשתלט על האימפריה שהותיר, פתחו במלחמות ה'דיאדוכים' (=היורשים). מלחמות עקובות מדם התחוללו עד שהסתמנו שלושה מוקדי כוח, והאימפריה חולקה לשלוש ממלכות: האחת בראשות תלמי (פטולמאוס) בן לגוס, ה'סטראפ' של מצרים, השנייה בראשות סלבקוס, ה'סטראפ' של בבל, והשלישית, בראשות אנטיגונוס מונופתאלמוס ("בעל העין האחת"), המצביא המוקדוני במערב. הסטראפים הכריזו על עצמם כעל מלכים, ברוח המזרח.

בית סלבקוס שלט בשיאו באזורים נרחבים באסיה הקטנה ובחלק מאיי הים האגאי, במסופוטמיה, בסוריה, ובפחוות המזרחיות, ובירתו הייתה אנטיוכיה (כיום נקראת אנטקייה).

עם מותו של אנטיוכוס סידטס (129 לפסה"נ) החלה הממלכה הסלבקית להתפורר מבפנים. נוסף לכך, במזרח השתלטו הפרתים על בבל, בדרום הוקמו ממלכת החשמונאים והממלכה הנבטית, ובמערב - הרומים צברו כוח בדרך להיעשות למעצמה. שטח הממלכה הסלבקית הצטמצם לתחום סוריה, ובשנת 64 לפסה"נ סופחה לאימפריה הרומית.

ממלכת ארמניה (69-85 לפסה"נ): ממלכת אורארטו, שבמהלך האלף הראשון הצטמצמה עד שכללה רק את סביבות ימת ואן, נקראה לימים 'ארמניה' - 'ארמון' התלמודית - על שם הפולשים אליה, הארמנים ההודו-אירופים. יש השערות, שכבר בתקופת המקרא נרקמו יחסים מסוימים בין ארמניה לבין ארץ ישראל, שכן זה היה המקום שאליו נקשר המיתוס של תיבת נח, וכן גם המיתוס על ההתפתחות/התפצלות של השפות ועל נדודי האבות. במשך דורות רבים היו קשרי גומלין בין העלית הארמנית לבין ארץ ישראל.

בשנת 95 לפסה"נ התחוללו ב"סוריה" מהומות בין פלגים שונים. מנהיגי הערים ההלניסטיות בסוריה הזמינו את טיגראן מלך ארמניה, שיבוא וישלוט בארץ שבה שרר טירוף מערכות, וישים קץ לסכסוכים. הרומים מצדם, היו מעוניינים בהיחלשות הממלכה הסלבקית. וכך, נערכו מסעות מלחמה נגדה, בהנהגתם של מיתרידאטס מפונטוס,

ארשאק הפרתי וטיגראן הארמני, ובעידודם של הרומים. בשנים 82-83 לפסה"נ השלים טיגראן (55-95 לפסה"נ) את כיבוש הממלכה הסלבקית, ושלט בה במשך 14 שנים עד שנת 69 לפסה"נ. ממלכתו איימה על ממלכת יהודה, ורק המס שהעלתה לו שלומית אלכסנדרה (המכונה 'שלומציון'), המלכה מבית חשמונאי, עצר בעדו. מוסה מחורן, שכתב את דברי ימי ארמניה, טען שבכך, טיגראן רצה לנקום בקליאופטרה התלמיית את עלבון ארדאסה, אביו, שדיוניסוס בנה עלב בו. טיגראן הגלה יהודים רבים, ולקח בשבי את המלכה אלכסנדרה. בשנת 69 פלש לארמניה צבא רומי בפיקודו של לוקולוס. סוריה נקרעה מממלכתו של טיגראן, ונמסרה לאנטיוכוס ה-13, שהיה לווסאל רומי.

ממלכת יהודה החשמונאית: ממלכת בית חשמונאי לא ידעה שלווה - כיתר הממלכות באזור - ומלחמת אחים התחוללה בין הורקנוס לאריסטובלוס, בניהם של שלומית וינאי. פומפיוס התבקש להתערב במלחמה זו, ובשנת 63 לפסה"נ החליט להוציא את השלטון מידי אריסטובלוס, ולנכס לעצמו את כיבושי החשמונאים בחוף ובעבר הירדן. התקנות שתקן פומפיוס בזמן שהותו בירושלים, היו למעשה צעד ראשון בדרך הפיכתה של ארץ ישראל לפרובינקיה רומית, מעמד שהגיעה אליו בשנת שבעים. לאחר עליית הפרתים, נמנו נכדו ונינו של המלך הורדוס על מלכי ארמניה. הראשון היה טיגראן הרביעי, שמת ערירי בשנת 36; הוא היה בנו של אלכסנדרוס ארכלאוס, מלך קפדוקיה, בנה של מרים בת אלכסנדר ינאי. השני היה טיגראן החמישי, אחיינו של טיגראן הרביעי, שמלך בארמניה בימי נירון קיסר. בנו אלכסנדרוס מלך בקיליקיה בימי אספסיאנוס.

הממלכה הפרתית-סאסנית (66 לפסה"נ - 395): מוצאם של הפרתים בשבט פרני שהגיע לצפון איראן ממרכז אסיה. שפתם הייתה איראנית, והם קראו לעצמם "ארנשאהר". הם לא כתבו את תולדותיהם, והידיעות המצויות בידינו מקורן בעיקר בכתבים רומיים, הלניסטיים, יווניים, יהודיים וסיניים ומהממצא הארכיאולוגי. בתחילת התפשטותם כבשו את מדי, את אשור וחלקים מבבל, ובסוף המאה השלישית לפסה"נ השתלטו על מסופוטמיה. בשנים שבין 190 לפסה"נ עד 224 היו למעצמה ששלטה בשטחים שכיום שוכנות בהם המדינות באיראן, בעיראק, בארמניה, בקווקז, באזרבייג'אן, בטורקמניסטן, באפגניסטן, בטג'יקיסטן ובחלקים מפקיסטן, וכן גם בסוריה, בלבנון ובארץ ישראל. הם שלטו בנתיבי הסחר בדרך המשי מסין ומהמזרח הרחוק, ובדרום - על יבוא המור והלבונה מחצי האי ערב, שהתנקז לעיר אובר, ודרך ערב גם על הסחר עם הודו ושכנותיה; זה היה המקור העיקרי להכנסותיהם. בראשית דרכם המדינית התנהלו מאבקיהם בעיקר נגד הממלכה הסלבקית, ולאחר מכן - נגד האימפריה הרומית. הממלכה הורכבה מאגד של מלכויות, ולכן, אם אחת מהן או יותר נכבשו, לא ערער הדבר את יסודות הממלכה; יתר על כן, לא אחת חזרו הללו למרותה. הפרתים כיבדו את השליטים המקומיים שאת ארצותיהם כבשו, והממלכות בשולי האימפריה טבעו מטבעות משלהם והעלו לה מס. בשנת 226 האימפריה הפרתית הגיעה לקיצה; זאת, בעקבות סדרת כישלונות בקרבות מול הרומים, ועקב המרד - שצלח - של ארדשיר, מלך פרס, בשנת 224. אז החל שלטונה של ממלכת פרס השנייה, בה מלכו בני השושלת הסאסנית. הפרתים נזכרים שוב בהיסטוריה בגלל התבוסה שהנחילו לפרסים ולרומים בשנת 363.

האימפריה הרומית המזרחית - ביזנטיון (395-639): בשנת 395 מת הקיסר תיאודוסיוס הראשון, והקיסרות הרומית התפלגה לשניים: הקיסרות המזרחית, הלא היא האימפריה הביזנטית (על שם העיר ביזנטיון (קונסטנטינופוליס)), והקיסרות המערבית שמרכזה היה ברומא. שליטי האימפריה הביזנטית כינו את עצמם 'רומים', וכך גם נקראו בפי האחרים. כ-250 שנה היו הפרובינקיות המזרחיות ובכללן גם ארץ ישראל, תחת שלטון של מדינה נוצרית. הקיסרות המזרחית הקיפה את ארצות הבלקן והמזרח התיכון, ובתקופת הזוהר שלה, בימי הקיסר יוסטיניאנוס, שלטה באפריקה, ואפילו באיטליה ובחצי האי האיברי. במשך תקופת קיומה של הקיסרות המזרחית, הייתה נתונה לאיומים שונים; במזרח - הפרסים הסאסנים, בדרום - השבטים הערבים, במערב - הבלקן - השבטים הברברים.

החלוקה המינהלית של האימפריה לארבע חטיבות גדולות, שחולקו לדיוקיסיות שחולקו לפרובינקיות, היוותה ברבות הימים בסיס לחלוקה המינהלית העות'מאנית. החטיבה הצפונית נקראה 'מזרח', ומרכזה היה בקונסטנטינופוליס (=ביזנטיון=איסטמבול). אנטיוכיה הייתה בירת דיוקיסיה, שכללה חמש עשרה פרובינקיות בשטחי קיליקיה, מסופוטמיה, סוריה, ארץ ישראל וקיפרוס (קפריסין).

הקיסרות המזרחית הייתה נוצרית אורתודוקסית, וה"סוטים" מדרכה דוכאו באמצעות חקיקה והפעלת כוח צבאי. במהלך השנים התהוו זרמים דתיים נוספים שלא קיבלו את הדוגמות של הכנסייה; ביניהם הנסטוריאנים, שהתרכזו באדסה-אורפה ובשנת 457 נאלצו רבים מהם לעוזבה.

בשנת 603 מרד מצביא ביזנטי בשם נרסיס בקיסר פוקאס; הוא חבר למלך פרס והשתלט על אדסה. הפרסים ניצלו את המהומות שפרצו בעקבות הירצחו של הקיסר פוקאס, ובשנת 611 עברו את הפרת וכבשו את אנטיוכיה. הרקליוס, יורשו של פוקאס, פתח בקרב נגד הפרסים סמוך לאנטיוכיה, אך ניגף מפניהם. הפרסים המשיכו דרומה, וכבשו את סוריה, ארץ ישראל ומצרים, ובשנת 619 אף ניסו לכבוש את קונסטנטינופוליס. בעת ההיא התנהלו קרבות בארמניה ובקווקז, ובשנת 627 אף ניצחו הביזנטים את הפרסים בעזרת הכוזרים. נצחונו של הרקליוס על הפרסים היטה את הכף בחזרה, והשטחים שנכבשו בארמניה, בסוריה, בארץ ישראל ובמצרים חזרו להיות בשלטון האימפריה, אך לא לאורך זמן.

שלטון המוסלמים (639 - 661): החל משנת 629 הערבים המוסלמים החלו לפלוש לתחומי האימפריה הביזנטית מדרום, בהנהגת 'מחליפי מוחמד'. ארבעת ה'ח'ליפים' הראשונים נקראים 'אלראשדון', שפירושו "תמימי הדרך", ובסיסם היה בעיר אלמדינה. הראשון היה חותנו של מוחמד, הח'ליפה אבו-בכר (632 - 634); השני - עומר אבן אלח'טאב (634 - 644). בשנת 636 נערך קרב הירמוך, ובו ניגפו צבאות הביזנטים, וסוריה נפלה לידי הערבים. באביב 638 לאחר מצור ממושך, נכבשה ירושלים, ובשנת 639 נכבשה דיארבקיר. השלישי היה עות'מאן אבן עפאן (644 - 656), והרביעי - עלי אבן אבי טאלב (656-661).

שלטון בית אומַיה (661 - 750): יזיד אבן סעיד ספיאן מבית אומיה מונה לאחד ממפקדי הצבא. לאחר מותו במגפה, ירש את מקומו אחיו מועאויה, שהיה למושל סוריה. מועאויה ניהל מלחמה עקובה מדם נגד הח'ליף עלי אבן אבי טאלב, שהסתיימה בשנת 661 כאשר הח'ליף נרצח, ומועאויה נעשה השליט הראשון משבט אומיה. ארבעה עשר ח'ליפים מבית אומיה שלטו במשך שמונים ותשע שנים; הם כונו גם 'ח'ליפי דמשק' שכן קבעו בעיר זו את בירתם. האחרון בהם היה מרואן השני בן מחמד בן מרואן. הוא העתיק את מקום מושב הח'ליפות לחרן ביולי שנת 750, ושם גם נרצח. כיבושי הח'ליפים משושלת אומיה בתקופת שלטונם הצטרפו לכיבושי קודמיהם, ויצרו יחידה מדינית גדולה שלא הייתה כמותה קודם לכן. רוב התושבים בשטחי שלטונם התאסלמו, והשפה הערבית השתרשה.

בתקופתם העמיקו המאבקים הפנימיים, וכיתות שונות קמו; כך, למשל, ה'שיעה' המבוססת על האמונה ב'אימאם הנסתר' - צאצאם של עלי ושל פאטמה בת הנביא - שלאמונתם, הוא עתיד לחזור ולהתגלות ולהנהיג את האיסלאם. התחוללו מאבקים בין-שבטיים, בייחוד בין שבטי הצפון - הקיס, לשבטי הדרום - כלב ו-ימן. מסי הגולגולת היו כבדים, והם היו רק חלק ממכלול הח'ראג' - המסים שהוטלו על שאינם ערבים ועל המוסלמים החדשים וכללו גם מס על הקרקע. כל אלו ועוד, יצרו תסיסה פנימית, שגברה בשנות הארבעים של המאה השמינית. התוצאה - מרידות פרצו בכל רחבי העולם המוסלמי, מח'רסאן שממערב לים הכספי (שבה נמצאת סמרקנד), ועד ארצות המגרב. מח'רסאן יצא אבו מסלם, מנהיג ממוצא פרסי, בראש צבא מורדים, ובשיתוף פעולה של שבטים מקומיים הגיע לפרת, וכבש את העיר כופה. למרד הצטרפו גם צאצאי עבאס, דוד הנביא, שבסיסם היה בחומימה שבעבר הירדן המזרחי, וכך אירע, שבקיץ 750 עלתה לשלטון שושלת חדשה.

בית עבאס (750-930): בית עבאס תפס את השלטון כשהוא נתמך על ידי מוקדי הכוח בפרס ובעיראק. הם העתיקו את מקום מושבם מדמשק לבגדד בשנת 762. המהפך השלטוני הזה גרם להיעלמות ההגמוניה הערבית במינהל ובצבא; גם ההקצבות שהוענקו לשבטים בוטלו בהדרגה. הח'ליף כבר לא היה המנהיג של שבטי ערב, אלא שליט יחיד ומנהיג דתי של כל נתיניו.

הח'ליפים העבאסים הסתמכו בתחילה על מצביאים פרסיים וח'ורסאנים שהנהיגו את הצבא, אך עד מהרה החלו להסתמך על גדודים שהוקמו מטורקים שנשבו במרכז אסיה. הטורקים השתלטו בהדרגה על הצבא, ואחר כך גם על ניהול המדיניות והכלכלה, עד שבמאה העשירית הסתיים התהליך, והח'ליפה נעשה לסמל דתי. כמו כן, התחוללו תהליכים שבסופו של דבר הפכו את המחוזות הרחוקים ליחידות עצמאיות. בין השנים 868-870 פרצו מרידות בעיראק. בארץ ישראל התנהלו קרבות בין המושלים שלוחי העבאסים לבין המורדים. אחמד אבן טולון השתלט על מצרים, ובשנת 878 סיפח אליה גם את ארץ ישראל. בין השנים 869-899 התחוללו מרידות בדרום־מזרח טורקיה, והעבאסים איבדו את השלטון בחבל ארץ זה; אך הם חזרו והשתלטו עליו והחזיקו בו בין השנים 899-930.

בני חמדאן (930-978): חמדאן הייתה משפחה מן השבט הערבי הגדול בנו תעלב, שרכשה לה השפעה בצפון עיראק. בני חמדאן פעלו בשירות הח'ליפים העבאסים, ונלחמו נגד שבטים מורדים, ובייחוד נגד הקרמטים שעלו מחצי האי ערב ומעוזם היה בבחריין. עבדאללה, בן המשפחה, היה למושל מוסול, ובשנת 942 רצח את אבן ראיק, מי שהיה המפקד העליון של הצבא העבאסי, ובגד בח'ליף. הוא חבר לאח'שידים שהשתלטו על מצרים, ובתמורה הרשו לו להשתלט על ארץ ישראל וסוריה. בתמורה לשירות שנתן עבדאללה לח'ליף קיבל את התואר 'מושיע הממלכה' - "נאצר אלדולה", ואחיו עלי התמנה לשליט חאלב. הוא השתתף בקרבות נוספים עם האח'שידים, וכך הוסיף לשליטתו גם את חומס ואנטיוכיה.

מעניין לציין, שיהודי בשם אבן מלכ התמנה למושל דמשק מטעם האח'שידים. בשנת 969 נכבשה אנטיוכיה על ידי הביזנטים, לאחר שכבשו שטחים בקיליקיה, את טרסוס ואת קפריסין. אחריה הגיע גם תורה של חאלב, בירתם של בני חמדאן. הביזנטים המשיכו להשתלט על שטחי סוריה ופניקיה בשנים 974-975.

באוגוסט 979 הגיע קץ שלטונם של בני חמדאן במוסול, לאחר מפלת אבו תעלאב החמדאני מול המצביא היהודי הפאטימי פצל בן צאלח. הענף החאלבי של בני חמדאן המשיך לשלוט בעיר עד שנת 1015.

בית בויה (978-984): לאחר מותו של אבו תעלאב החמדאני, השתלטו בני בויה, שליטי בגדאד, בראשות עצד אלדולה, על השטחים שהיו קודם לכן נחלת בני חמדאן ממוסול, ובכך ייסדו את נסיכות בני בויה.

בין השנים 984-1085 השפיע מעמדם של הפאטימים הן על הנעשה בנסיכות בני בויה שכללה את בגדאד ומוסול, והן על הנסיכות של בני חמדאן ששלטו בחאלב. בתקופה זו נכרתו והופרו בריתות בקרב הביזנטים, הפאטימים, השליטים המקומיים של דרום־מזרח טורקיה ומנהיגיהם של שבטי הבדווים.

אחד משבטי הבדווים היה שבט בני טיי, שבראשם עמדה משפחת אלג'ראח. בשנת 996 לאחר מותו של הח'ליף הפאטימי אלעזיז, נעשו בני ג'ראח לשליטים בפועל של ארץ ישראל וסוריה. שבט אחר, בני עקיל, שמנהיגם היה צאלח אבן מרדאס, השתלט על חאלב בשנת 1025. בשנים 1048-1049 תמאל אבן צאלח השתלט על חומס ועל ערים נוספות בצפון סוריה והביס את הצבא הפאטימי, שעלה כנגדו ליד חאלב. בשנת 1055 כבר גבר כוחם של הסלג'וקים, שהשתלטו על בגדאד.

שלטון הסלג'וקים (1085-1095): משנת 1025 החלו פשיטות של הסלג'וקים - שבט טורקי מח'ורסאן שבקצה העולם המוסלמי, ששכן ממזרח לים הכספי ומדרום־מזרח לימת אראל. בשנות הארבעים השתלטו הסלג'וקים על אזורים בפרס, ובשנות החמישים כבר שלטו בתחומי עיראק והגיעו עד גבולות סוריה וביזנטיון - תחומי ההשפעה של

החל'יפות הפאטימית. הם התקדמו מערבה, ובשנת 1071 לאחר שהביסו את הביזנטים בקרב מאלאזיקארט, שטפו את צפון סוריה ואת ארץ ישראל ועוד באותה שנה כבשו את רמלה; שנתיים לאחר מכן הגיע תורה של ירושלים. בשנת 1077 דיכאו מרידה שפרצה בארץ ישראל; הם טבחו את כל אוכלוסיית עזה, רמלה התרוקנה מתושביה ובירושלים נטבחו 3000 איש. גם ערים אחרות ידעו גורל דומה - הרס וחורבן נזרעו מאנטיוכיה ועד לאל-עריש.

בשנת 1096 התחיל מסע הצלב הראשון ממערב. הפאטימים ניצלו את האירועים וכבשו את ירושלים מדרום. במשך כל התקופה, במזרח טורקיה, קמו וירדו נסיכויות שונות, שהחזיקו מעמד שנים לא רבות.

הצלבנים (1099-1144): בשנת 1095 פנה קיסר ביזנטיון לאפיפיור אורבן השני, וביקש ממנו סיוע לנוכח האיום הסלג'וקי. האפיפיור נענה, ופנה בוועידת קלרמון (בצרפת), לאבירי צרפת והמערב, להתגייס לכוח שייצא מזרחה. היעדים שהציב היו: הסרת האיום לכיבוש קונסטנטינופוליס בידי הטורקים הסלג'וקים, הסרת עול המוסלמים מעל הנוצרים המזרחיים, ושיפור במצבם של המקומות הקדושים. ההיענות הייתה מעל למצופה, וכוחות של אבירים ואיכרים החלו לנוע לכיוון בירת ביזנטיון. המסע החל בשנת 1097 בכיבוש ניקיאה, ולאחר ניצחון מזהיר בקרב דורילאום, הגיעו כוחות הצלבנים להרקליאה והתפצלו לשניים. בלדווין מבויון כבש את ערי קיליקיה, בסיוע היישוב הארמני. משם פנה מזרחה ובמארס 1098 הקים את נסיכות אדסה הצלבנית. המחנה השני נע לעבר העיר קיסריה שבקפדוקיה וכבשה, משם פנה לאנטיוכיה שהייתה בשליטת האמיר הסלג'וקי יגי-סין - וסאל של אמיר חאלב. לאחר מצור של שבעה חודשים נכבשה העיר והוקמה נסיכות אנטיוכיה.

ביולי 1099 נכבשה ירושלים, והוקמה ממלכת ירושלים, שגדלה במהלך השנים, והתפרשה בעבר הירדן, מים סוף ועד לגלעד, בחורן, בבשן ולאורך החוף מאשקלון וצפונה. הממלכה הצרה גבלה בדרום עם ממלכת הפאטימים, ובמזרח עם הסלג'וקים - שהמשיכו לשלוט בדמשק ובחאלב ואף בלמו ניסיון לכיבושן בשנת 1126. בשנת 1109 הוקמה נסיכות טריפולי לנוכח ההתקפות הסלג'וקיות ממזרח.

שלטון שושלת אַלְדִין (1144-1185): במזרח, ב"עיראק" וב"סוריה" התחזקה התנועה לג'יהאד, ובשנת 1127 השתלט עמאד אדין זנגי על שטחי (היום) עיראק וסוריה, וקבע את המרכז השלטוני שלו במוסול. נסיכות דמשק המוסלמית, שהייתה תחת השפעתם של הפאטימים ממצרים, ניסתה להתפשט מזרחה על חשבון שליטי מוסול ומערבה - בממלכות הצלבנים. העוצמה של זנגי, שליט מוסול, הביאה לכריתת ברית בין הצלבנים לבין שליטי דמשק; ברית שעצרה את התפשטותו באזור הדרומי. הקשיים בדרום דחקו את זנגי להתעמת בצפון ובמערב כנגד הנסיכויות של אדסה, אנטיוכיה, וטריפולי. בשנים 1135-1136 הצליח זנגי לכבוש את השטחים שממזרח לאורונטס, ובשנת 1137 כבש שטחים מנסיכות טריפולי. בנובמבר 1144 הוא צר על חומות אדסה וכעבור חודש הכניעה. כיבוש אדסה הביא למסע הצלב השני שנערך בין השנים 1146-1149. המסע נכשל ובשנת 1154 אף הביא לנפילת דמשק לידי נור אלדין יורשו של זנגי. בין השנים 1164-1170 התנהלו מאבקים בין הצלבנים לפאטימים בשטחי מצרים. בעימות זה, נור אלדין, שליט סוריה, עזר לפאטימים, וכך, בין השנים 1169-1174, נסוגו הצלבנים ממצרים. אבל אז השתלט נור אלדין על מצרים, וצלאח אלדין, אחיינו של שירכוה, המצביא הכורדי של נור אלדין, התמנה למושל מצרים. בשנת 1174 מת נור אלדין באופן פתאומי, ומדינתו רחבת הידיים החלה להתפורר. בנו הקטין שישב בחאלב, לא הצליח להשתלט על המושלים שמינה אביו, ואמירויות מוסול, ג'זירה, דמשק ומצרים הפכו עצמאיות.

בין השנים 1174-1186 הצליח צלאח אלדין האיובי, מושל מצרים, לאחד מחדש את ממלכת נור אלדין על בסיס אידיאולוגי של ג'יהאד. הוא שלט בכל סוריה, בחאלב, במוסול, בג'זירה. משנת 1177 ניסה לכבוש את ממלכת ירושלים הצלבנית אך נחל מפלה קשה בקרב גזר. הוא איגף את ממלכת הצלבנים, וכאמור השתלט על חאלב ושאר האמירויות, כך שבאביב 1187 כבש את כרך ושובך, מבצרי עבר הירדן. ביולי 1187 נערך קרב קרני חיטין, שבו נחל צבא הצלבנים תבוסה רבתי. רבים ממבצרי הצלבנים נפלו לידי צלאח אלדין, וירושלים נכנעה. הצלבנים חזרו למסע צלב שלישי,

ושוב הקימו ממלכה צרה לאורך החוף: מארמניה הקטנה דרך אנטיוכיה, טריפולי, עכו, יפו ועד אשקלון, עם מובלעת בירושלים וסביבותיה, שהדרך אליה עברה מיפו דרך רמלה ולוד. בכך נוצרה מעין חלוקה של האזור בין האיובים לצלבנים, שעמדה בעינה עד שנת 1260.

שלטון האורתוכאדים (1185-1232): אבי השושלת, מייסד האימפריה, צלאח אלדין האיובי, חילק את השטחים הכפופים לו בין בני השושלת. את חאלב וטעתכין קיבל אלמלכ אלטאהר, הבן השלישי של צלאח אלדין. אחיו, אלמלכ אלעדל, ירש את ג'זירה ודיארבקיר.

האורתוכאדים בנו ממלכה באזור מרדין, ואת בירתם קבעו בחאסנכיף שעל גדת החידקל מדרום־מזרח לדיארבקיר. בתקופות השיא שלטו מאורפה ועד לאחאלת שעל גדת ימת ואן.

שלטון האיובים: בשנים 1232-1240 חזר האזור לשליטת האיובים, כשאלמלכ אלצאלאח איוב, שליט הג'זירה, עלה לגדולה בשנת 1239 ואיחד מחדש את האימפריה האיובית. הוא מת בשנת 1249.

פלישת המונגולים: ג'ינגיס ח'אן ובנו אגדאי הגיעו ממונגוליה. בין השנים 1241-1243 הם כבשו את פרס, את גיאורגיה, את קדמת אסיה הסלג'וקית, את רוסיה, את אוקראינה, ותקפו את הונגריה ופולין. בשנת 1258 כבשו המונגולים את בגדאד, ובינואר 1260 - את חאלב ולאחריה את חמת ודמשק, והתקדמו לעבר עזה. בספטמבר 1260 נהדפו על ידי הממלוכים בראשות בייבארס, בקרב עין חרוד.

הסלג'וקים האנטולים (1240-1302): הסלג'וקים, שמסע הצלב הראשון נערך כדי למגר אותם, המשיכו לשלוט במקומות שונים בקדמת אסיה מבירתם קוניה, וממלכתם הצטמצמה והתרחבה לסירוגין. הם ניהלו קרבות נגד הביזנטים ונגד שכניהם המוסלמים, שלא אחת הקימו נסיכויות עצמאיות. פלישת המונגולים והתפוררות האיחוד האיובי, החזירו לידיהם בימי הסולטאן ג'יאת אדין כיכושרו ה-(1237-1246 II), את השליטה באזורים נרחבים בדרום־מזרח טורקיה בהם החזיקו עד שנת 1302. האורתוכאדים ושליטים מקומיים אחרים חזרו לשלוט באזור.

שלטון האורתוכאדים (1302-1394): מדינת הטורקים הסלג'וקים נחלשה במהלך המחצית השנייה של המאה ה-13, ושוב ניצלו זאת מנהיגי הנסיכויות המקומיות כדי להיות עצמאים. האורתוכאדים שבו לשלוט במזרח טורקיה בשלוש בירות: בחאסנכיף, במרדין ובחארפוט, הנמצאת סמוך לאלזיג' שמצפון לג'רמיק. בשנת 1409 הגיע שלטונם של שלושת ענפי המשפחה לקצו הסופי.

בין השנים 1348-1507 העיר מארש (קמהרנמאנמארש) הייתה בירת נסיכות דולקאדיר. העיר אדנה הייתה בירתה של נסיכות רמזאן ושליטיה היו עצמאים או עצמאים-למחצה, בין השנים 1352-1608.

בצפון מערב טורקיה הקים עות'מאן (מת 1326), את הנסיכות העות'מאנית, שלימים התפשטה, אך אפשרה לחלק מהנסיכויות להיות אוטונומיות בעוד הן כפופות לממלכתם.

ממלכת טימור (1394-1401): טימור (1336-1405), שהיה בן לשבט טורקי מונגולי, הקים בין השנים 1370-1405 אימפריה, ויסד שושלת ששלטה במרכז אסיה ובחלק ממערבה. אימפריה זו שרדה עד שנת 1857 בהודו אך הצטמצמה בהדרגה. טימור שאף לחדש את האימפריה המונגולית שהקים ג'ינגיס ח'אן, וכינה עצמו בתואר אמיר. הוא אימץ את השפה והתרבות הפרסיות, בעוד לוחמיו היו דוברי טורקית.

נסיכויות קאראקויון (1401-1420) ואק-קאקאיון (הכבשים הלבנות) (1420-1507): עם ירידת כוחה של ממלכת טימור ודחיקתה ממזרח טורקיה מזרחה, קמו נסיכויות מקומיות של שליטים טורקמנים במזרח טורקיה.

הצפויים הפרסים (1507-1514): השושלת הצפויית הקימה בפרס ההררית מדינה מוסלמית חזקה, אשר בראשותו של השאח איסמעיל (1501-1524) שלחה שלוחה מערבה, לשטחי מערב טורקיה. הצפויים היוו אתגר צבאי ומדיני לממלכה

העות'מאנית שהלכה והתעצמה, ובתחילת המאה ה-16 נערכו קרבות בין העות'מאנים לצפויים. באוגוסט 1514 נוצחו הצפויים הפרסים בקרב במישור צ'לדיראן (הנמצא צפונית מערבית לטבריז וממערב לימת אורמייה), על ידי חילות העות'מאנים שבראשם עמד הסולטאן סלים הראשון. כתוצאה מכך, נדחקו הצפויים, בני ברית של הממלוכים, מזרחה. עם נצחונו של סלים על הפרסים נעו כוחותיו למיגור הממלוכים. היעד היה כיבוש קהיר בירתם, והוא נחל שני נצחונות: הראשון באוגוסט 1516 במארג' דאבק שליד חאלב, השני, המכריע, בינואר 1517 במחנה רידאניה שבשערי קהיר. בזאת בא הקץ למדינת הממלוכים, והעות'מאנים הוכרו כשליטי המקומות הקדושים לאסלאם בארץ ישראל ובחג'אז.

שלטון העות'מאנים (1300-1922): הטורקמנים הופיעו לראשונה בהיסטוריה באמצע המאה השישית, כנוודים. הם חיו במורדות הרי אלטאי במערב ערבות מונגוליה, ומשם התפשטו מערבה לערבות טורקסטאן. מקרבם בלטו בהיסטוריה הטאו-קיו שהקימו אימפריה שהשתרעה ממונגוליה עד לים הכספי בין השנים 522-582 ומ-699-714; אימפריה שחלקה המזרחי נכבש על ידי סין. היוגורים שהשתלטו על חלקה המזרחי של אימפריית הטאו-קיו ושלטו במונגוליה בין השנים 744-840. הכזארים ששלטו בין הים השחור לכספי בין השנים 600-900. הקירגיזים שדחקו את היוגורים ושלטו בין השנים 840-920. הקאראקאנידים שהקימו ממלכה במערב טורקסטאן ושלטו בה עד 1074, שאז נדחקו מזרחה לקזאגריה ושם שלטו עד 1130. הסלג'וקים שהקימו את ממלכתם לאחר כיבושים באיראן ובמסופוטמיה, והיא שרדה עד 1092. לאחר מכן המשיכו לשלוט: בח'ורסאן עד 1157, בקירמאן עד 1187, בעיראק עד 1194, בסוריה עד 1117 ובאסיה הקטנה עד 1300. השאח'ים הקוארזים - מוצאם היה סלג'וקי - שלטו בנסיכות על ימת אראל; בשנת 1150 השתלטו על איראן ושם שלטו עד כיבושי הטימורים ממשיכי טימור. הקאראקויון (1401-1420) והאק-קאקויון (1420-1507). הטורקמנים שלטו במזרח טורקיה, בעיראק, באזרבייג'אן ובאזורים נרחבים במערב פרס. העות'מאנים הקימו ממלכה יציבה יותר מכל השבטים הטורקמנים. זו התגבשה והייתה לאימפריה החל משנת 1389, ושרדה כאימפריה עד 1918.

ניתן לחלק את ההיסטוריה העות'מאנית לשש תקופות עיקריות:

א. 1300-1402: תחילתה בימי עות'מאן, עם התפוררות הממלכה הסלג'וקית שבירתה קוניה, וסיומה עם מפלת ביאזיד הראשון בקרב אנקרה. התקופה מתאפיינת בהתפשטות במערב אנטוליה ובהקמת ראש גשר באירופה, עם כיבוש טראס (בולגריה) ומערב מקדוניה.

ב. 1402-1503: תחילתה בהחזרה של השטחים שנכבשו בפלישת הטימורים, וביסוס השליטה בהם. המשכה - כיבושים בבלקאן, במערב אסיה הקטנה ובמזרח אסיה הקטנה; שם הגיעה עד הרי הטאורוס. סיומה עם הסכם השלום בבודה בשנת 1503.

ג. 1506-1603: ייצוב הגבולות במזרח מול הפרסים; מיגור הממלוכים; שליטה בצפון אפריקה ועל המקומות הקדושים בערב; כיבוש הונגריה. הסתיימה עם אמנת זסיטואטורוק באירופה, ובהסכם השלום עם הפרסים משנת 1612.

ד. 1606-1699: האימפריה התנהלה ביציבות עד 1683 שאז נכשלו שנית בניסיון לכבוש את וינה, וכתוצאה מכך איבדו את השליטה בהונגריה בעקבות הסכם קרלוביץ המשפיל.

ה. 1699-1812 תקופת ירידה בתולדות האימפריה, בה נחלה כישלונות במלחמות נגד רוסיה. הסתיימה בשלושה הסכמים: קויצ'וק-קינארסה 1774, ג'אסי 1792, בוקרסט 1812.

ו. 1812-1922: המשך הנסיגה באירופה; באסיה - רפורמות שלטוניות אפשרו את המשך השלטון עד לקריסתה במהלך מלחמת העולם הראשונה ובעקבותיה.

מיעוט המקורות

בידינו מצויים מקורות מעטים מאוד לתולדות היהודים בדרום־מזרח טורקיה. קהילות אלו לא היו מושא לשום מחקר, וזאת עקב סיבות כבדות משקל:

א. ריחוקן ממרכזי השלטון - איסטנבול, חאלב, דמשק ובגדאד.

ב. היותן קהילות קטנות.

ג. ההדחקה של ה"בעיה הארמנית" וכן הפעילות הלאומית של הכורדים, מנעו כניסת חוקרים לאזורים אלו במהלך המאה העשרים.

ד. חיסולן המוחלט של קהילות אלו על ידי פיזור היהודים במערב טורקיה ובישראל.

ה. היהודים, כנתיני האימפריה העות'מאנית המרוחקים מהמרכז, התקשו לתעד את תולדותיהם ואת תרבותם החומרית והרוחנית.

ו. המעמד החברתי - כלכלי של יוצאי קהילות אלו ושל צאצאיהם, לא עודד יוזמה לתיעוד או לכתיבה של תולדותיהם.

ניתן להניח שקיימים מקורות רישמיים בארכיונים הטורקיים: ביישובים שבהם היו קיימות קהילות, בבירות המחוזיות, בארכיונים המרכזיים באיסטנבול, בירת האימפריה, ובבירת המדינה, אנקרה. מקורות אלו לכשיתפרסמו, עתידים לשפוך אור רב על תולדותיהם של יהודי האימפריה העות'מאנית ככלל, ועל תולדות היהודים בדרום־מזרח טורקיה בפרט.

לעומת זאת, קשה להאמין שהרישומים הקהילתיים נשמרו. מרביתם הושמדו לקראת העזיבה, ואחרים נגנזו ומקום גניזתם נשתכח. אליהו שם טוב ז"ל מדיארבקיר העיד שספרי התורה וכתבים אחרים שלא נלקחו, הוכנסו ערב העזיבה לבור המים היבש בחצר בית הכנסת בדיארבקיר. בג'רמיק, שם בית הכנסת הפך לבית מגורים, מצאו בעלי הבית גניזה ברצפת בית הכנסת, ובמהלך ביקורנו במקום המשיך בעל הבית לחפור שם בנוכחותנו, ולהעלות דפים מספרי קודש כתובים עברית. יתר הכתבים אבדו בידי האוכלוסייה המקומית, שהפכה אחדים ממתחמי בתי הכנסת לבתי מגורים. מתחמים נוספים נהרסו ביד הזמן, וכך גם תכולתם.

מקורות מסוימים השתמרו בארכיונים של קהילת חאלב. בעיר זו, שהייתה בירת הפלך ומרכז מינהלי לחלק מהקהילות של דרום־מזרח טורקיה, נשמרו בעיקר תעודות שעסקו בגיטין. בתעודות שנותרו מופיעים שמותיהם של בני זוג שהתגרשו, הסיבות לגירושין ופרטים נוספים.

מקורות נוספים העומדים לרשותנו לחקר קהילות היהודים בדרום־מזרח טורקיה והמזרח ככלל, מצריכים "חריש" עמוק ורב שעות כדי להעלות מידע כלשהו. מקור אחד כזה הוא ספרות המסעות למן המאה ה-16 ואילך. סרקנו את ספרי המסעות, וחיפשנו נתונים החבויים בין השורות, או כאלה המופיעים באיורים הנלווים, ומאירים את חיי היומיום ברחבי האימפריה העות'מאנית. בין הנוסעים היו גם יהודים אחדים, שהתמקדו בתיאור הקהילות היהודיות אותן פקדו.

המקור השני מצוי באוספים ציבוריים ופרטיים ובספריות, שם נשתמרו תעודות בודדות, כתובות, איגרות וכדומה.

מקור חשוב לעבודתנו היה המידענים; חלקם נולדו בדרום־מזרח טורקיה, אחרים - צאצאיהם. ראיינו אותם, הקלטנו וצילמנו במצלמת וידיאו. במהלך הסקרים שביצענו בדרום־מזרח טורקיה, הוליכונו תיאוריהם מיישוב ליישוב, מרחוב לרחוב ומבית לבית שבו חיו דורות של יהודים. קיבלנו מהם מידע על השכונות שבהן התגוררו אנשי הקהילה, ועל בתי הכנסת שבהם התפללו, על התנהלות חיי היומיום, על הריהוט, על חיי המשפחה, על מנהגי אבלות ושמחות, על החגים, הלבוש, המאכלים ועוד.

מאחר שהחומר הכתוב מועט, ועקב היותנו ארכיאולוגים, פנינו כדרך הטבע לממצא החומרי. מקורו של הממצא החומרי הזה בסקר שטח שנערך ביישובים, שבהם התקיימו קהילות של יהודים בדרום־מזרח טורקיה, ובאיסוף חפצים בדרום־מזרח טורקיה ובישראל.

מקורות היסטוריים

מסורת עתיקה נפוצה בקרב היהודים של דרום־מזרח טורקיה, לפיה הם צאצאי עשרת השבטים שהוגלו מממלכת ישראל בידי מלכי אשור, וכן צאצאיהם של גולי ממלכת יהודה שהוגלו בידי מלכי בבל - הגליות הנזכרות בתנ"ך ובמקורות האשוריים והבבליים. תגלת פלאסר השלישי השתמש בהגליה באופן שיטתי, למטרות מדיניות. מלכי אשור ובבל שבאו אחריו, אימצו שיטה זו והגלו את עמי הארצות שכבשו. כתוצאה מהגליות אלו נוצרו באימפריות האשורית והבבלית, בעיקר בין הנהרות הפרת והחידקל, ריכוזי אוכלוסין שמקורם בישראל וביהודה.

ההגליה הראשונה התרחשה אחרי שתגלת פלאסר השלישי עלה על סוריה וארץ ישראל בימי פקח בן רמליהו. "בימי פקח בן רמליהו בא תגלת פלאסר מלך אשור וייקח את עיון ואת אבל בית מעכה ואת ינוח ואת קדש ואת חצור ואת הגלעד ואת הגלילה כל ארץ נפתלי ויגלם אשורה" (מל"ב ט"ו, 29). המקורות האשוריים מעידים שהוגלו כשלושת אלפים שבויים מחמש ערים בצפון ארץ ישראל. חלק אחר של ישראל, בני חצי שבט מנשה, אשר ישבו בארץ הבשן עד למרגלות החרמון, הוגלו בהמשך "ויער אלהי ישראל את רוח פול מלך אשור ואת רוח תלגת פלנסר מלך אשור ויגלם לראובני ולגדי ולחצי שבט מנשה ויבאם לחלח וחבור והרא ונהר גוזן עד היום הזה" (ד"ה א': ה', 26).

סרגון השני (722-706 לפסה"נ) במסעו לארץ ישראל מַגְלֶה את שארית ישראל כמתואר בספר מלכים ב': "בשנת התשיעית להושע לכד מלך אשור את שומרון ויגל את ישראל אשורה וישב אותם בחלח, ובחבור נהר גוזן ובערי מדי" (י"ז, 6, י"ח, 1). במקומם מושיב סרגון בשומרון גולים ממקומות אחרים "ויבא מלך אשור מבבל ומכותה ומעוא ומחמת וספרוים וישב בערי שומרון תחת בני ישראל (מל"ב י"ז, 24). באנאלים של סרגון השני נכתב שמשומרון הוגלו 27290 נפש.

יש הרואים במסופר במלכים ב' י"ז 3, 4, על כיבוש שומרון וגלות ישראל הגדולה, אירוע שהתרחש כאשר עלה שלמנאסר החמישי (722-727 לפסה"נ) - לא סרגון השני - להילחם בהושע בן אלה מלך ישראל: "בשנת התשיעית להושע לכד מלך אשור את שומרון, ויגל את ישראל אשורה, וישב אותם בחלח ובחבור נהר גוזן וערי מדי." וכדי להדגיש את הגלות מסיים המקרא ואומר: "ויגל ישראל מעל אדמתו אשורה, עד עצם היום הזה." חלח הנזכרת שם, מזוהה באזור שמצפון לעיר המקראית נינווה, הנמצאת בין מוסול לעמאדיה שבכורדיסטן העיראקית. ארץ מדי היא חבל ארץ הנמצא מדרום־מזרח לימת אורמייה שבצפון מערב איראן, באזור כורדיסטן האיראנית.

גלות יהודה, הנזכרת אף היא בתנ"ך, התרחשה בשלבים, בדומה לגלות ישראל. תחילתה בגלות יהויכין, ואחריתה - בחורבן בית המקדש וההגליה הסופית מיהודה. בשנת 597 לפסה"נ עלה נבוכדנצר, מלך בבל, על ארץ ישראל; הוא כבש את ירושלים בירת ממלכת יהודה, הגלה את המלך יהויכין לבבל, והמליך את צדקיהו, דוד המלך, על הנשארים ביהודה. "בעת ההיא עלה נבוכדנצר מלך בבל ירושלים... והגלה את כל ירושלים ואת כל השרים ואת כל גיבורי החיל, עשרה אלפים גולה, וכל החרש והמסגר, לא נשאר זולת דלת עם הארץ. ויגל את יהויכין בבלה... וימלך מלך בבל את מתניה דודו תחתיו, ויסב את שמו צדקיהו" (מל"ב כ"ד, 10 - 17). בשנת 588 לפנה"ס מרד המלך צדקיהו בבבל (מל"ב כ"ד, 20). נבוכדנצר מלך בבל עלה שנית על ירושלים וצר עליה; לאחר שנתיים כבשה. המלך צדקיהו ברח מהעיר לערבות יריחו, אך נתפס והובל לבבל, לאחר שניקרו את עיניו. על שארית יהודה הופקד גדליהו בן אחיקם: "ויהי בשנת התשיעית למלכו... בא נבוכדנצר מלך בבל, הוא וכל חילו על ירושלים ויחן עליה... ותבוא העיר במצור עד שתי עשרה שנה למלך צדקיהו בתשעה לחודש ויחזק הרעב בעיר... ותבקע העיר... ויתפשו את המלך ויעלו אותו אל מלך בבל... ואת עיני צדקיהו עיוור ויאסרהו בנחושתיים ויביאו לבבל" (מל"ב כ"ה, 1 - 8).

בשנת 586 לפסה"נ "בחודש החמישי... שנת תשע עשרה שנה למלך נבוכדנצר... בא נבוזראדן רב טבחים, עבד מלך בבל, ירושלים וישרוף את בית ה' ואת בית המלך ואת כל בתי ירושלים... שרף באש... ויגל יהודה מעל אדמתו... והעם הנשאר בארץ יהודה, אשר השאיר נבוכדנצר מלך בבל, ויפקד עליהם את גדליהו בן אחיקם בן שפן." עם גלות בבל חדלה להתקיים מלכות בית דוד.

ההגליות שהשתרעו לאורך 150 שנה, יצרו ריכוזים גדולים של יהודים בשטחים שממזרח לפרת ועד לים הכספי, וביניהם הקהילות של יהודי דרום־מזרח טורקיה.

בשנת 538 לפנה"ס, לאחר הצהרת כורש מלך פרס, הורשו יהודי בבל לחזור לארץ ישראל. עזרא, המופקד על מבצע העלייה, קיבצם: "אל הנהר הבא אל אהוא ונחנה שם ימים שלושה..." (עזרא ח', 15) "ואקרא שם צום על הנהר אַהֲוָא..." (עזרא ח', 21) "ונסעה מנהר אהוא בשנים עשר לחדש הראשון ללכת ירושלים..." (עזרא ח', 31. כ"א, 31)

מקום הכינוס, אהווא, אינו מזוהה בוודאות. מקובל לראות בו שם מקום בבבל, ואת הנהר כנהר הפרת. הצעות אחרות לזיהוי מקום הכינוס, הם המקומות איהי או איהי דקירא, או העיר אוונא שעל החידקל, מקומות הנזכרים בתלמוד (קידושין ע"א, ב). אנו מציעים, שמקום הכינוס נמצא ב"ארץ האבות", באורפה, שם התגלה אלוהים לאברהם, ובין שמותיה 'אורהי' בסורית, 'הווא' - רוח - בערבית.

מיתוס האבות מושרש עמוק ביהדות, והמסע מ"ארץ האבות" לארץ ישראל, חוזר פעמים מספר בתולדות היישוב היהודי שם. אין מקום טוב ממנו להתאסף, ולצאת משם למסע לארץ ישראל, הן מהבחינה הגיאוגרפית והן מהבחינה הרוחנית. מתאים לעשות שם צום, ולבקש - כפי שביקש יעקב בתפילת הדרך, בדרכו למפגש עם בת דודו רחל בפדן הסמוכה לחרן - "דרך ישרה לנו ולטפנו ולכל רכושנו." אשר לנהר, ייתכן שזהו נהר ג'ולפ, העובר ממזרח לאורפה וממערב לחרן, ונשפך לנהר הבליח - אחד מיובלי הפרת.

שיבת הגולים ליהודה נמשכה כ-110 שנים, וכללה כמה גלי עלייה, המכונים בתולדות ישראל "שיבת ציון". על "נהרות בבל" נשארה אוכלוסייה יהודית גדולה, שהמשיכה לחיות חיים יהודיים מכל ההיבטים. הקהילות היהודיות בבבל ידעו שלווה וחירות דתית, בצל הממלכה הפרתית שמשלה באזור תקופה ארוכה. לקהילות היהודיות היו מוסדות ובתי דין המיוחדים להם, שטיפלו בענייניהם הרוחניים והציבוריים. בא כוחם בפני השלטונות נקרא 'ריש-גלותא' כלומר ראש הגולה, והיה נצר למשפחה מיוחסת מזרע בית דוד.

אחרי מלחמות היהודים ברומאים בארץ ישראל, ימי המרד הגדול ומרד בר כוכבא, הגיעו פליטים רבים ליישובים היהודיים בבבל ובשכנותיה. בסוף תקופת האמוראים, בימי שלטונם של הסאסאנידים הפרסים, היהודים נהנו מאוטונומיה תרבותית ודתית רחבה, שאפשרה להם לחיות על פי חוקי הדת היהודית. בסוף התקופה הזו נערך ונחתם התלמוד הבבלי, שבו אצור פריה של רוח האומה. הישיבות הגדולות בסורא, בפומבדיתא ובנהרדעא הפכו לישיבות החשובות ביותר בעולם היהודי דאז.

תקופת הזוהר הזאת הסתיימה, והתחילה תקופה ארוכה של מלחמות. מלכויות קמו ונפלו, ועל הקהילות היהודיות עברו פורענויות וימים קשים. במאה השמינית בית עבאס ניכס לעצמו את הח'ליפות, וקבע את בירתה החדשה בעיר בגדאד במקום בדמשק. בהיותה מרכז השלטון, הפכה העיר למרכז המסחרי החשוב באזור. קמה בה קהילה יהודית גדולה ועשירה, דבר שהתבטא בין היתר בהקמת בתי כנסת רבים. בתקופה ההיא עברה ישיבת פומבדיתא לעיר בגדאד. המהלך הזה נבע מגידול ריכוזי היהודים בערים הגדולות, שכן רבים מהם החלו לעסוק במסחר, בעוד שרק מקצתם המשיכו לעסוק בחקלאות. תופעה זו הושפעה ממעמדם של היהודים בעולם המוסלמי, שהביא לשינוי בבחירת עיסוק לצורך פרנסה.

ישיבת פומבדיתא ידעה את תקופת הפריחה האחרונה שלה כשרב שרירא גאון ובנו רב האי, כיהנו כראשי הישיבה. בתקופה זו הישיבה נעשתה למרכז החשוב ביותר ליהודים, ומכל תפוצות הגולה הגיעו אליה שאילתות שנגעו בכל תחומי היהדות. בשנת 1058 מת רב האי גאון והישיבה נסגרה, ויחד איתה נסתם הגולל על המרכז הדתי החשוב הזה.

בתקופת מסעי הצלב הגיעו לאזור פליטים יהודיים מארץ ישראל. הקהילות העתיקות בסורא, בפומבדיתא ובנהרדעא חרבו, ובמקומן קמו קהילות חדשות בערים מוצול ובגדאד.

במשך התקופה הארוכה שעברה מאז ההגליות בימי המקרא ועד לעת החדשה, התקיימה אצל יהודי דרום־מזרח טורקיה מסורת בעל פה, שעברה מדור לדור, והיא גורסת שהם צאצאי ההגליות מימי המקרא. המסורת הזאת נזכרת גם בכתביהם של הנוסעים היהודים שביקרו בחבל הארץ הזה. הללו ציינו, שחלק מיהודי האזור הם צאצאי היהודים שכונו בפי הנביא ישעיהו "האובדים בארץ אשור". ר' בנימין מטודלה שביקר באזור במאה ה-12, הזכיר את המסורת העתיקה הזאת בספר מסעותיו: "הם מן הגלות הראשון שהגלה שלמנאסר המלך". גם "בנימין השני" שביקר באזור בשנת 1848, הזכיר מסורת זו: "לפי עדות היהודים... התיישבו שם עוד טרם הריסת בית המקדש הראשון... האומרים כי נגלו [=גלו] אבותינו לארצות האלו, ולא שבו לארצם גם אחרי שוב ה' את גולי בבל... נראה כי לדעת אחינו בית ישראל שמה, הם משרידי עשרת השבטים ממלכות ישראל, אשר הובאו שמה בשבי על ידי מלכי אשור."

מקורות לחלק הראשון, "ארץ האבות"

אביחיל, אליהו, שבטי ישראל האובדים והנידחים, ירושלים תשנ"ו.

אביטוב, ירון, כשג'ימי ביקש שיקברו אותו בעמידה, ירושלים, 1995.

אבי-יונה, מיכאל, *פסיפסי מופסוהסטיה: כנסייה או בית כנסת?* קדמוניות ה (תשל"ב), עמ' 62-65.

אדלמן [אדעלמאן], מרדכי, *מסע אשור ובבל*, הצפירה תרמ"ט.

אדלר, נתן, הכהן, ספר מסעות ר' בנימין מטודלה, לונדון, תרס"ז.

אוברמאייר [אבערמאיער], יעקב, *אלה מסעי*, המגיד תר"ם.

אוירבך, פ', תרכיה - הגאוגרפיה של ממלכת תרכיה האסיאתית והאירופאית, יפו, תרע"ב.

אוסטר, סימה, *מברכות החתונה בשפה הערבית בקרב יהודי אודפא וחלב*, בתוך: מחקרי המרכז לחקר הפולקלור ג, ירושלים, תשל"ג.

אוסישקין, דוד, *ארונות קבורה יהודיים מקיליקיה*, קדמוניות ח (תשל"ו), עמ' 133-134.

אלישע, אפרת, ערים ועיור בישראל, תל אביב 1976.

בודנהיימר, שמעון, תורכיה, הווי ואומנות עממית, תל אביב 1958.

בלאו, יהושע ויהלום יוסף, מסעי יהודה, ירושלים, תשס"ג.

בן יוסף, ישראל בנימין, ספר מסעי ישראל, ליק, תרי"ט.

בן יעקב, אברהם, קהילות יהודי כורדיסטן, ירושלים, 1981.

בן צבי, יצחק, נידחי ישראל, תל אביב, תשי"ג.

בניהו, מאיר, מרביץ תורה, ירושלים תשי"ג.

בניהו, מאיר, *רבי יצחק קאריגאל באיטליה*, בתוך: אוצר יהודי ספרד א, ירושלים, תשי"ט.

בן-נאה, ירון, יהודים בממלכת הסולטנים: החברה היהודית באימפריה העות'מאנית במאה השבע עשרה, ירושלים, תשס"ז.

בראוור, אברהם, יעקב, אבק דרכים, תל-אביב, תש"ד.

בת יאור, הד'ימים - בני חסות: יהודים ונוצרים בצל האסלאם, תרגום: אהרן אמיר, עריכה מדעית משה שרון, ירושלים 1986.

גורדון, אבשלום, מסע אל הילדות, דמויות בראשון לציון, 1990, תל-אביב.

גראייבסקי, פנחס בן צבי, זיכרון לחובבים ראשונים, ירושלים, תרפ"ח.

גרינהוט, ד"ר אליעזר הלוי, סבוב הרב רבי פתחיה מרעגנשפורג, פרנקפורט, 1905

הברמן, א', מ', הגניזה והגניזות, ירושלים, 1971.

היימן, מיכאל, התנועה הציונית והתוכנית ליישוב ארם נהריים בתקופה שלאחר הרצל, אוניברסיטת תל אביב 1965.

הראל, ירון, תמורות ביהדות סוריה 1840 - 1880, חיבור לשם קבלת תואר דוקטור לפילוסופיה, רמת גן תשנ"ב.

התחדשות, כתב עת של ארגון יוצאי כורדיסתאן בישראל א - ז, תשל"ג - תש"ס.

וולוני, מסע במצרים ובסוריה, בתרגום אהרון אמיר (לפי מהדורת ההוצאה ז'אן גומייה, פריס 1959), ירושלים.

זונשטיין, שושנה, חיי היום יום של קהילת ארם צובא מאמצע המאה ה-19 עד עלילת דמשק, רמת-גן, תשמ"ג.

זנר, נפתלי, *החיים הפנימיים של יהודי סוריה בשלהי התקופה העות'מאנית*, פעמים, 3, תש"מ.

חבצלת תר"ס. האורפאלים מגיעים לירושלים.

חבצלת תרס"ח. שריפה בשכונת האורפאלים בירושלים.

חבצלת, תרל"ד. רעש אדמה בדיארבאקיר.

חבצלת, תרל"ו. מצב היהודים בדיארבאקיר.

חבצלת, תרנ"ג. מסע יעקב בן ישעיה.

טובי, יוסף, הקהילה התימנית בירושלים תרמ"א - תרפ"א, הוצאת יד בן צבי, 1994.
יהודי כורדיסתאן - אורח חיים, מסורת ואומנות, מוזיאון ישראל, ירושלים, 1981.
יהודי ספרד באימפריה העות'מאנית, מוזיאון ישראל, ירושלים, תשמ"ט.
ילין, דוד, ירושלים של תמול א, ירושלים, תשל"ב.
יערי, אברהם, אגרות ארץ ישראל, תל-אביב, תש"ג.
יערי, אברהם, מסעות שליח צפת בארצות המזרח, ירושלים, תש"ב.
יערי, אברהם, *ר' דוד דבית הלל בארץ ישראל וסוריה*, סיני שנה שניה, חוב' ז-ח, תרצ"ט.
יערי, אברהם, שלוחי ארץ ישראל, ירושלים, תשי"א.
ירושלמי, דוד, *אורפא היא אור כשדים*, במערכה, 1967.
ירושלמי, דוד, *פעילותו של יצחק מזרחי ז"ל למען עדתו*, במערכה, 1976.
כהן, פנינה, *טיול שורשים לעיר ענטב*, מתוך: אתר ארקאדאש.
לונץ, אברהם משה, לוח ארץ ישראל, ירושלים, תרס"ט.
למי יש יותר כבוד, מתוך: שכנים, הטלוויזיה הישראלית, 1988.
מאקאל מחמוד, הכפר שלנו, הקיבוץ המאוחד, תשי"א.
מרכוס, שמעון, *יהודי כורדיסתאן*, מחנים, צ"ג-צ"ד
נייגו, יוסף, *מסע בארם נהריים*, השקפה, תרס"ח.
ניימרק [ניימארק], אפרים, *מסע בארץ קדם*, ירושלים, תש"ז.
סגל, בן ציון יהודה, *קדמוניות אדסה*, קדמוניות 25 - 26, תשל"ד.
סיגר, אנדרו, *בית הכנסת של סארדיס*, קדמוניות 28-27 (תשל"ה), עמ' 123-128.
סיטון, דוד, סיפורה של שכונה, ירושלים, תשל"ח.
פישל, ו"י, *מסע לכורדיסתן פרס ובבל - מתוך ספר המסעות של ר' דוד דבית הלל*, סיני שנה שלישית, ג-ד, תרצ"ט.
פנחסי, יהודה, *קהילת יהודי קמישלי בסוריה*, במערכה, 1970.
קול ירושלים, 12, 1993 *המסע לאורפה*.
קרויס, שמואל, *לתולדות מרד היהודים בימי הקיסר הרקליוס*, ציון, ד', תרפ"ט.
רצהבי, יהודה, ספר המוסר, מחברות ר' זכריה אלצ'אהרי, ירושלים, תשכ"ה.
שור, ו', מחוזות החיים, וויען (וינה), תרמ"ד.
תובל, ש', *הקהילות היהודיות בתורכיה כיום*, פעמים 12, ירושלים, 1982.

Galanté, A., Histoire des Juifs d'Anatolie, Istanbol, 1939.
Kucukerman, Onder, Turkish House, 1996.
Orhan, Cezmi, Tuncer, Diyarbakir Evleri, Diyarbakir, 1999.
Gursan-Salzmann, Ayse, & Salzmann, Laurence, Turkey's Sephardim 1492-1992, Philadelphia, 1991.

מקורות לחלק השני, "שכונת האורפלים בראשון לציון"

אהרוני, עוזי, זכרונות, מוזיאון ראשון לציון.

אזולאי, מיכאל, זכרונות משפחת אזולאי.

אילדיס, בלה, סיכום על משפחת אילדיס, מוזיאון ראשון לציון.

אילן, צבי, הכמיהה להתיישבות יהודית בעבר הירדן 1871-1947, ירושלים, תשמ"ה.

אלטשולר, הילה, *האורפלים*, ראיון עם מרדכי סולימן ואחרים, בתוך: ערים 7.9.1990.

אמיתי, גילה, *אאמו"ר הרב דוד חיים הלוי זצ"ל*, בתוך: יהדות של חיים: עיונים ביצירתו ההגותית-הלכתית של הרב חיים דוד הלוי, עורכים: צבי זוהר ואבי שגיא, מכון שלום הרטמן ואוניברסיטת בר אילן, תשס"ז.

גוטמן, נחום, החופש הגדול או תעלומת הארגזים, תל אביב, 2000.

גראייבסקי, פנחס בן צבי, זכרון לחובבים ראשונים י"ד, ירושלים, תרפ"ח.

גרפי, דליה, *פועלים יהודים אשר מסביבות ארפה*, עת-מול 224, עמ' 17-19.

הדה, גדעון, זכרונות, מוזיאון ראשון לציון, 2012.

חביב-לובמן, דב, ראשון לציון, תל אביב, תרצ"ב.

חבצלת 44, כ"ח אייר תרס"ח (29.5.1908).

חבצלת 74, י"ג אב תרס"ח (10.8.1908).

חממי, יפה, זכרונות האם מילכה, מוזיאון ראשון לציון, 2012.

חממי, אברהם, לתולדות משפחת חממי, ריאיון בעל פה, ראיין: ציון סולימן, מארס 2013.

יודילוביץ, (יודה-לב-איש), דוד, ראשון לציון התרמ"ב- התש"א (1882-1941), ראשון לציון, תש"א.

כדר, יגאל ומשה, סיפורם של ההורים שרה ועובדיה כדר ז"ל, ראשל"צ תשס"ב.

כדר, אברהם שלמה, האב הקדמון של משפחת כדר, אוקטובר 2008, מוזיאון ראשון לציון.

כדר, יצחק, זכרונות, מוזיאון ראשון לציון, 2012.

כהן, יוסף בן אברהם ואדלה, זכרונות ילדות, מוזיאון ראשון לציון, 2012.

מזרחי-רונן, אליהו, ריאיון בעל פה, ראיין: ציון סולימן, מארס 2013.

מזרחי, ישראל, ריאיון, מוזיאון ראשון לציון.

מזרחי, שמחה, זכרונות משפחת אפרים, מוזיאון ראשון לציון, 2012.

מכתבים (כולל מכתב דוד בן גוריון), תיק J 1/174, הארכיון הציוני המרכזי.

נזכור את כולם, משרד הביטחון: אתר לזכר הנופלים.

נפתלי, יהודה, זכרונות על יהודה אסלן נפתלי ואשתו רחל לבית מתתיהו, מוזיאון ראשון לציון.

סמוכה, אלונה שרון, השומר רב המעללים של המושבה ראשון לציון, ריאיון עם סאלח צדוק.

סולימן, בדי בן שלמה, זכרונות, מוזיאון ראשון לציון.

סולימן, יוסף בן עובדיה ומזל, ראיינה: רחל גיסין, קלטת 142 א', מוזיאון ראשון לציון.

סולימן מזל, בתה שרה, כלתה מתילדה אשת יוסף, ריאיון, קלטת 26 א, מוזיאון ראשון לציון 1985.

סולימן, מרדכי, ריאיון, מוזיאון ראשון לציון, 23.3.1981.

סיטון, רפי, ושושן, יצחק, אנשי הסוד והסתר, מעלילות המודיעין הישראלי מעבר לגבול, ירושלים, תש"ן.

עבר-הדני, אהרן, תולדות אגודת הכורמים, ליובל השישים תרס"ו-תשכ"ו 1906 1966- ולמלאות 85 לייסוד מושבות הגפן תרמ"ב, תל אביב, תשכ"ו.

עזרן, נחמן, הגאון רבי יוסף עזרן זצוק"ל, מוזיאון ראשון לציון, 2013.

עראקי-קלורמן, בת ציון, זכרונות אהרון, ילדות, נעורים ובגרות בראשון, ראשון לציון תשס"א.

פלג, אברהם, ראשונים, פרקים בתולדות ציבור פועלי ראשון לציון, תל-אביב, 1972.

פרימן, אהרן, מרדכי, ספר היובל לקורות המושבה ראשון לציון מעת הווסדה תרמ"ב עד שנת תרס"ז מוקדש לחגיגות המושבה בחמישה-עשר באב בשנה הזאת, ירושלים, תרס"ז.

פרימן, אהרן מרדכי, ספר היובל, לקורות המושבה ראשון לציון על חמשת השנים האחרונות מעת חצי היובל של המושבה שהוא חמשה-עשר באב שנת תרס"ז עד סוף שנת תרע"ב, מוקדש לחגיגות המושבה בחמישה-עשר באב, בשנה הזאת תרע"ב, שהיא שנת השלושים לקיום המושבה ב, יפו, א"י, תרע"ג.

רז-מזרחי, קובי, ההיסטוריה של משפחת מזרחי-שמעוני, מוזיאון ראשון לציון, 2012.

תדהר, דוד, בשירות המולדת 1912-1960: זכרונות, דמויות, תעודות ותמונות, תל אביב, תשכ"א

שאול, מרים, אשת אברהם מזרחי, זכרונות.

ובסוסים מיפו לירושלים, שחזור המסע בדיליז'אנס מיפו לירושלים עם אברהם סולימן ואהרון צדוק (סאלח השומר), בתוך: במחנה (25.9.1962).

גיבור המשפט היפואי המפורסם, על שמחה חינקיס ויוסף אורפאלי, מאורעות תרפ"ט, אלבום קורבנות תרפ"ט.

ראיונות מצולמים במלאת מאה שנה לבית הכנסת "מקור חיים", תש"ע (2010), תקליטור, מוזיאון ראשון לציון: אברהם אלירז; שלמה כהן-ארזי; שמעון באשר; אלי הנדלר; דב צור; יצחק סולימן; שאול לוי; עזרא לוי; בדי סולימן; שלומי דולב.

פרוטוקולים של ועד המושבה ראשון לציון, באדיבות מוזיאון ראשון לציון:

פקודת הגירוש של הפועלים הארעיים מהמושבה (14.6.1915).

פרוטוקול ועד המושבה (19.7.1915).

דיון בבקשת האור כשדים להוביל לשכונתם צינורות מים (25.3.1918).

אישור שטר מכירה בין יצחק מרקוביץ ליצחק סולימן (15.12.1920). N550

אישור שטר מכירה בין יצחק מרקוביץ לאברהם סולימן (15.12.1920). N551

אישור שטר מכירה בין יצחק מרקוביץ לישראל סולימן (15.12.1920). N553

אישור שטר מכירה בין יצחק מרקוביץ לעובדיה סולימן (15.12.1920). N1029

בקשת יצחק מרקוביץ מוועד המושבה ראשון לציון לאשר את מכירת המיגרשים לאחים סולימן, לנסים אפרים באשר וליעקב מוסא מזרחי (21.7.1920).

שלושה פרוטוקולים מיום 10.2.1922:

אישור שטר מכירת המיגרש של אברהם מרכוס למרדכי ברניצקי (N627);

אישור שטר קניית המיגרש של דוד בן שלום טביב על ידי אברהם מרכוס (N628);

"אישור שטר מתנה של האדון מרכוס לעדת הספרדים בראשון לציון ... מגרש עבור בנין בית כנסת". (N629)

חוזה בין ועד המושבה לבין דוד סולימן ויוסף קוזי לחכירת השוק בראשון לציון, פברואר 1928.

פרוטוקול הקמת הוועד הכללי לעדת התימנים והספרדים בראשון לציון, 1937.

איורים לחלק השני, "שכונת האורפלים בראשון לציון"

תמונות המושבה ראשון לציון, באדיבות מוזיאון ראשון לציון.
תמונות הנופלים במערכות ישראל, באדיבות "יד לבנים" ראשון לציון והמשפחות.
תמונות שכונת האורפלים והעדה, באדיבות המשפחות.
מפה מ-1918, מפה מ-1924, באדיבות מרכז מיפוי ישראל.
הציור פועלים אורפלים ביקב של נחום גוטמן, באדיבות פרופסור חמי גוטמן ומוזיאון נחום גוטמן.
תמונת אברהם מרכוס, מתוך: Michoël Ronn, The Dworskys of Lazdei, Brooklyn N.Y. 1990.

שמות הערים בספר

הערים בדרום־מזרח טורקיה נזכרות בספר במגוון שמות שנוצרו במשך הדורות.

כך לדוגמה, העיר המצוינת באטלס 'נוסיבין' מכונה 'נציבין' בספרות הנוסעים; העיר 'ניזיפ' מכונה 'ניציפ'; 'גזיאנטפ' היא גם 'עין-טאב' או 'ענטב'; וכיוצא באלה.

הבדלים נוספים בשמות הערים קשורים לנפילת האימפריה העות'מאנית ועלייתם לשלטון בטורקיה של "הטורקים הצעירים" ובראשם אתא טורק. בתקופה זו השתנו שמותיהן של שתי ערים, הנזכרות בספר: אורפה, הלא היא אור כשדים, אדסה ועוד כהנה וכהנה שמות, הפכה להיות שאנלי-אורפה, "אורפה המפוארת" זכר לעמידת הגבורה של תושביה במהפכה. בדומה, העיר מארש הפכה לקהרנמאנמארש. לפיכך, בפרק השני, שבו מפורטות הקהילות לפי מקומות מושבן, צוינו השמות המודרניים לצד אלה העתיקים כדי להקל על איתורן במפות שונות.

ולבסוף, ההבדלים בין כתיב מנוקד לבין כתיב חסר ניקוד חלים גם על התעתיק העברי. הספר שלפניכם אינו מנוקד. לפיכך, שם העיר חָלָבּ נכתב 'חאלב' - האות א' מורה על כך שזה מקום ההטעמה.

שלומית הנדלסמן
העורכת

מעבר לנהר באו אבותינו הוא מסע לקהילות היהודים בדרום־מזרח טורקיה, שהיו ואינן. ב"ארץ האבות" האקזוטית פרחו קהילות דיארבקיר, גזיאנטפ, מרדין ועינ־טב. מקרב יהודי אורפה, שליד חרן המקראית של אברהם ושרה, יצאה בסוף המאה התשע עשרה הקריאה לך לך מארצך...

הארץ אשר אראך היא ארץ ישראל וירושלים, שלהן מוקדש חלקו השני של הספר. בחלק זה מתוארת התיישבות האורפלים בראשון לציון, עבודתם ביקב ושביתת הפועלים הראשונה בארץ ישראל. אותם עקשנים, המעידים ש"קל יותר ללמד עשרה חמורים לקרוא ולכתוב מאשר לשכנע אורפלי אחד", הקימו בראשון לציון את "אורפה הקטנה", שבה משגשג המטבח המשובח שלהם.

ד"ר יגאל משה ישראל הוא ארכיאולוג, מנהל מרחב דרום ברשות העתיקות;
יגאל בלדגרין ז"ל היה עובד משרד האוצר ואנתרופולוג; ציון סולימן, קצין מודיעין בגמלאות ומומחה למיפוי אווירי, הוא יו"ר העמותה לשימור מורשת יהודי אורפה בראשון לציון.

ISBN 978-965-555-685-8